e kitap

SELÇUKLULAR VE SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

e
kitap
SELÇUKLULAR VE
SELÇUKLU TARİHİ
ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

ÖTÜKEN

SELÇUKLULAR
VE
SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE
ARAŞTIRMALAR

PROF. DR. İBRAHİM KAFESOĞLU

YAYIN NU: 1075
KÜLTÜR SERİSİ: 599

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-239-2

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49

İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer YILMAZ
Dizgi - Tertip: Ötüken

İstanbul-Eylül 2014

SUNUŞ

Türk ve dünya tarihinin en büyük çağlarından biri olan Selçuklu devrinin araştırılmasında bugüne kadar emeği geçen ilim adamlarını rahmetli Kafesoğlu hoca yazdığı bir makalede ("Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973, s. 83-92) şöyle sıralamış idi: F. Köprülü, M. H. Yınanç, O. Turan, M. A. Köymen, İ. Kafesoğlu, F. Sümer, A. Sevim, N. Kaymaz, E. Merçil, R. Şeşen, A. Taneri, M. K. Özergin, C. Alptekin; ayrıca hoca, Selçuklu çağında çeşitli konuları kaleme alan diğer insanları da unutmamış idi: İ. H. Uzunçarşılı, O. Aslanapa, Ş. Yetkin, S. Ögel, Y. Önge, M. Z. Oral, A. S. Ünver, İ. Artuk, Ş. Erol, M. Mansuroğlu, H. Z. Ülken, A. Gölpınarlı, T. Yazıcı, N. Keklik, M. Ünver, F. Uğur, M. Koman, F. N. Uzluk, M. N. Gençosman, N. Lugal, A. S. Erzi, M. Şerefeddin Yaltkaya, Ö. R. Doğrul, S. Eyice vb.

Günümüzde ise ömrünü Selçuklu Tarihinin bilinmeyen yönlerini aydınlatmaya çalışan genç ilim adamlarını da şu şekilde sıralayabiliriz: A. Özaydın, S. Koca, R. Turan, G. Öğün Bezer, M. Kesik, O. Gazi Özgüdenli, C. Piyadelioğlu, Sadi S. Kucur, S. Polat vb.

İlim hayatının ilk 15 yılını Selçuklu zamanına hasreden ve ilk defa Selçuklular Tarihini derli toplu yazan rahmetli İ. Kafesoğlu hocamın, bu devre âit yazılarını ölümünün 30. yılı münasebetiyle, bir araya getirerek yayınlamak suretiyle okuyucunun istifadesine sunmak istedik. Bu eseri, üzerinde yaşadığımız bu toprakları vatanlaştıran Selçuklu atalarımızın aziz hâtırasına ve Türk milletine armağan eden ÖTÜKEN Neşriyat'a ve çalışmanın rahmetli Kafesoğlu'nun tercih ettiği imlâ ve transkripsiyon ile hazırlanmasını sağlayan ve indeksini düzenleyen İskender Türe Beyefendi'ye ve çalışmanın gerek tanzim edilmesi gerekse son okumalarının yapılmasında büyük emeği geçen Erol Kılınç Beyefendi'ye şahsım ve Kafesoğlu âilesi adına sonsuz şükranlarımızı sunarız. Ayrıca eserin hazırlanmasında emeği geçen Kürşat Yıldırım'a teşekkür ederim.

Abdülkadir DONUK

BİRİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULAR

[Bu bölümü teşkil eden geniş yazı, İslam Ansiklopedisi'nde (c.10, s.353-416) yayınlanmış olan "Selçuklular" maddesinden ibaret olup, bu maddenin ilk paragrafından sonra "Siyasi Tarih" başlığına kadar olan kısım, yazının muhtevasını oluşturan başlıklardan ibaret olduğu görülerek, bunların elinizdeki kitabın "İçindekiler" kısmına alınarak "Birinci Bölüm: Selçuklular" başlığından sonra aynen verilmesi, burada yayınlanmasından daha yakışık alacağı cihetle, bu yol tercih edilmiştir. (Yayınlayanın Notu)]

Selçuklular, XI. asırda orta-şarkta kurdukları büyük imparatorluk ve bunu takip eden devletler ile Türk-İslâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı te'sirler yapmış olan bir Türk topluluğunun adı. Büyük ekseriyetini Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli Türk kütlelerinin meydana getirdiği bu topluluğun, bidayette Oğuz baş-buğlarından Selçuk'a bağlanmış olduğu için, Selçuklu diye anılan hânedanı, İran ve Irak'ta, Kirman'da, Suriye'de ve Anadolu'da kurduğu devletler ile, 300 yıldan fazla bir müddet devam etmiştir.

I. SİYÂSİ TARİH

1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları

Hanedanın ceddi olan Selçuk'un adı; telâffuz bakımından, münâkaşalara mevzû olmuştur. İlk defa Türkçedeki ahenk kaidesi üzerine dikkati çeken Marquart adın Salçuk şeklinde telaffuz edilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği XIII. asır Ermeni tarihçisi Kiragos'un eserini misâl göstermiştir (bk. J. Marquart, *Uber das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 187). Sonra W. Barthold, XI. asrın meşhûr Türk âlimi Kâşgarlı Mahmud tarafından tesbit edilen Selçuk şeklinin (bk. *Dīvan luÈat al-turk*, trc., Besim Atalay, TDK, I, s. 478) en doğru telâffuz olduğunu belirterek, muahhar Türk kaynaklarından da bunu te'yit edecek misâller vermiştir (Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakk. dersler*, İstanbul, 1927, s. 91). Daha sonra bu mes'ele üzerinde duran L. Rásonyi ("Selçük adının menşe'ine dâir", *Belleten*, sayı: 10, 1939, s. 377-384), çeşitli delillere dayanarak, adın Selçük (Selcük) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu telâffuz şekli XII. asır arap müellifi al-'A@īmī (nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938, s. 360) ve Farsça *Anīs al-culūb* müellifi Kadı Burhan al-Dīn al-Anavī tarafından da açıkça kaydedilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, "Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, sayı: 27, 1943, s. 474, metin s. 501 vd.). Buna rağmen, İranlı ve Arap müelliflerin büyük çoğunluğu tarafından, Arap imlâsı ile, Salcūc olarak zaptedilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu Türkçede umûmî bir hâl almıştır.

Selçuk şeklinin "küçük sel" mânasına geldiğini ileri süren Rásonyi (*ayn. esr.*, s. 380 vdd.)'ye göre, Oğuz başbuğu Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Muz-(Buz-) Tağ denilen Sel-TaÈ civarında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kelimenin SalçuÈ şekli ile Türkçede "mücâdeleci" mânasında olduğu belirtilmiştir (*Oeuvres posthumes de P. Pelliot*, Paris, 1950, II, 176, not. 2).

Selçuk'un ailesi, gerek tarihî kaynaklardan, gerek sikke ve damgalardan açıkça görüldüğü üzere, Oğuzların Kınık oymağına mensup idi (*AÌbar al-davlat al-salcūcīya*, trc., N. Lugal, TTK, Ankara, 1943, s. 2; *Dīvan luEat al-turk*, I, 55; *'Unvan al-siyar'*den naklen al-'Aynī, *'Icd al-cuman*, Türk. trc., Topkapı, Bağdad köşkü, nr. 277, s. 360b; Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i âl-i Selçuk*, Topkapı, Revan Köşkü, nr. 1391, 18a v.b.; Barhebraeus, Türk. trc., Ö. R. Doğrul, TTK, 1945, I, s. 298; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 146) ve babası Dokak veya Tokak (telâffuzu için bk. İbn Ëallikan, *Vafayat al-a'yan*, *ÞuÈrul Beg* maddesi) adını taşıyordu (bk. *Malik-nâma'*den naklen, İbn al-Adīm, *TarīÌ Íalab*, Topkapı, Ahmed III., nr. 2923, III, 268b; *AÌbar*, s. 1 vd.; İbn al-A³īr, *al-Kâmil*, 423 senesi vekayii v.b.), Bâzı kaynaklarda, msl. Ravandī, *Raíat al-Òudūr*, nş. M. İcbal, *GMS*, *N.S.*, II, 1921, s. 88; Türk. trc., A. Ateş, TTK, 1957, I, s. 86; *"Anīs al-culūb"*, *Belleten*, sayı: 27, s. 475, 501; Yazıcı-oğlu, *ayn. esr.*, s. 18ª; *Cami' al-tavarīÌ-i Íasanī*, Fâtih kütüp., nr. 4307, 171ª v.b.'de görülen Lucman şekli yanlış olup, Dokak'tan bozulmadır. Dokak Oğuzlar arasında Temir-Yalığ ("demir yaylı") lakabı ile anılmakta idi ki, bu lakap, onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibârı ile, ehemmiyetlidir (eski Türk ananesinde yay hâkimiyet alâmeti olup, metbûluğu temsil ederdi (bk. Osman Turan, "Eski Türklerde hukukî sembol olarak ok", *Belleten*, sayı: 35, 1945, s. 305-318). Kaynaklarımıza göre de, o bu lakabı ile bütün Deşt-i Hazar Türk oymakları tarafından tanınmış olup (*Malik-nâma'*den naklen, *Rav˝at al-Oafa*, Luknov, 1308, IVs. 85), Türklerin reisi ve her hususta onların mercii idi (İbn al-A³īr, *göst. yer.;* burada müellif tarafından lakap arapçaya *al-cavs al-íadīd* şeklinde tercüme edilmiştir. Dokak adının Yakak şeklinde kaydedildiği *AÌbar al-davlat al-salcūciya*, s. 1'de "demir yaylı" tâbiri Dokak adının tercümesi olduğu sanılmıştır) ve kuvvetli olduğu için, kendisine böyle denmişti (Barhebraeus, I, 292). Aral golü civarındaki Oğuz devletinde (krş. O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des oÈuzischen Yabgu", *F. Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 397-410; Mehmed A. Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, I", *DTCF dergisi*, Ankara, 1957, XV, 1-3, s. 97 vdd.) vazifeli olduğunu (*Malik-nama* ve bundan naklen *AÌbar..*, İbn al-A³īr, Barhebraeus, *ayn. yer.*) gösteren kısa bilgi dışında (İbn Íassūl, *Taf˝īl al-atrak*, nşr. ve trc. Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten*, sayı: 14-15, 1940, s. 265'te Hazar melikinin yanında bulunduğu

söylenir) mâlûmat sahibi olmadığımız Dokak, Türklerde kudretli hânedanlara bağlılık hâlet-i rûhiyesi ile birlikte adı geçen bölgedeki Türklerce üst tanınan kudretli bir baş-buğ olmasından da anlaşılacağı üzere, eskiden beri riyaset mevkiini elinde tutan bir aileye mensup idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibaren tarihî kaynaklar Dokak neslinin asaletini belirtmekte müttefiktirler. Tuğrul Bey'in inşâ divanı reisi İbn Íassūl, bugün kaybolmuş bulunan tarihî eserinde, Selçuklu ailesini efsânevî Türk hükümdarı Afrâsyâb (Alp Er Tunga)'a bağlamakta (bk. Íamd Allah i ¢azvīni, *TarīÌ-i guzīda*, *GMS*, 1910, I, 434) ve *Taf˝īl al-atrak* adlı eserinde de (*göst. yer*), âilenin şerefli bir nesebe sahip bulunduğunu tasrih etmektedir. Selçuklu vezîri meşhûr Ni@am al-Mülk ise, hânedan mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını kaydetmiş (*Siyasat-nama*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, s. 7, nşr., Ëalíali, Tahran, 1310 ş., s. 6) ve Tuğrul Bey'in 435 (1043) yılında halîfeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Barhebraeus (*ayn. esr.*, s. 299) sultanın bu mektupta kendisinin neslen hükümdar ailesine mensup olduğunu yazdığını belirtmiştir.

Âilenin bu asaleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir (msl. Muntacib al-Dīn Badī', '*Atabat al-kataba*, nşr. 'A. İcbal, Tahran, 1329 ş., s. 33; *Raíat*, s. 91; Türk, trc., s. 90 vb.). Böylece eski Türk hanları veya Türk beyleri soyundan geldiği açıkça görülen Selçuklu hânedanını, *Cami' al-tavarīÌ*'teki temelsiz bir rivayeti (bk. Topkapı, Hazîne, nr. 1653, 302b) nakleden bir XVI. asır müellifine (Sayyid Lucman, bk. F. Babinger, *GOW*, s. 164 vd.) istinâden, Kerakuci adlı bir çadırcıya *(hargâh tiraş)* bağlamak teşebbüsünün (Z. V. Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 175 vdd.) yersizliğini ayrıca belirtmeğe lüzum yoktur.

Dokak ile kendisine tabî kütlelerin, Aral gölü şimâlindeki yurtlarında iken, Hazarlara mı, yoksa Oğuz yabgu devletine mi tabî bulundukları mes'elesi henüz münâkaşa mevzuudur. X. asırda Hazar devletinin kuvvetine işâret eden bâzı tetkikçiler yukarıda zikredilen İbn Íassūl'ün kaydına dayanarak, Dokak'ın Hazarlara bağlı olduğunu ileri sürmüşler (O. Pritsak, *ayn. esr*., s. 400; D. M. Dunlop, *The History of the Jewi&h Khazars*, Princeton, 1954, s. 258 vd.) ise de, Dokak'ın hayatta bulunduğu tahmin olunan sıralarda Hazar devletinin hayli zayıf durumda bulunduğu (Hazarların 965, 969 yıllarındaki mağlûbiyetleri hakkında bk. Akdes N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul, 1937, s. 90 vd.) ve Peçeneklerin tazyiki

sebebi ile de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiiyet keyfiyetinin şüphe ile karşılanması gerekir (krş., Cl. Cahen, “Le Malik-nameh et l’histoire des origines seljukides”, *Oriens*, 1949, III, s. 42). Kıpçak çölündeki Oğuzların reisi bulunan Dokak (*Malik-namâ*, *göst. yer*.)’ın bu iki kaynakta ifâde edildiği gibi, Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz devleti içinde nüfuzlu bir başbuğ olduğu (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 103) veya aynı devlette “federatif” bir kuvveti temsil ettiği ihtimâli umumiyetle kabul edilmiştir (İ. Kafesoğlu, *Selçuklu âilesinin menşe’i hakkında*, İstanbul, 1955, s. 21-25; F. Sümer, “X. yüz yılda Oğuzlar”, *DTCF dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3-4, s. 149 vd.). Nitekim Oğuz devletinde yabgudan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idaresindeki mes’ûl mevkiinden anlaşılan Dokak, yabgunun bir Türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu yabguyu atından düşürmüştür (*Malik-nâma’*den naklen *Rav˝at al-Òafa*, *göst. yer.*). İbn Íassūl’ün Dokak ile oğlu Selçuk’u biribirine karıştırdığı bu mücâdeleyi bahis mevzuu eden bâzı kaynaklar Dokak’ın İslâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere mâni olduğunu kaydetmekle (*AÌbar*, s. 1; İbn al-A³īr, 433 yılı vekayii), bu Oğuz baş-buğunu İslâm müdâfii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat 875-885 yılları arasında vuku bulduğu tahmin edilen bu hâdise (Mehmed A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102) sıralarında İslâmiyetin Oğuzlar arasında yayılmış olması ihtimâlden uzak bulunmakla beraber, o tarihlerde diğer Oğuzlar ile birlikte Kınık oymağının ve Dokak ailesinin dinî durumu sarahatle aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu ailesindeki İsra’fīl ve Mīka’īl gibi adlara istinaden, bu âilenin Hıristiyan olduğu (W. Barthold, “Orta Asya’da Moğul fütûhâtına kadar hıristiyanlık”, *TM*, I, s. 78) veya Musevîliği kabul ettiği (D. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 261) ileri sürülmüş ise de, bu hususları te’yit edecek başkaca delîl bulunmadığından, bu iddialar kuvvetli temellere dayanmayan istidlaller olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzların ancak X. asrın ikinci yarısından itibaren müslüman olmağa başlamaları (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 145) ve Dokak soyundan ilk müslüman şahıs olarak Selçuk’un gösterilmesi (*AÌbar*, s. 2; İbn al-A³īr, *göst. yer.)* sebebi ile, Dokak’ın da İslâmiyet ile alâkasının mevcudiyetini kabule imkân yok gibidir (krş. Cl. Cahen, “Le Malik-nâmeh”, s. 42). O sıralarda Selçuklu ailesinin henüz kamlık (şamanlık) inancında bulunduğuna hükmetmek yanlış olmaz.

X. asırın başlarında doğan Selçuk, babası Dokak öldüğü zaman, 17-18 yaşlarında idi (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102). Yabgunun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek mevkiini işgal ederek, Yabgu Oğuzlarına sü-başı (“ordu kumandanı”) olmuştu. Hükümdar ailesinin ilâhî menşe’li olduğu inancına dayanan eski Türk an’anesi gibi (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah* ..., s. 141 vd.), Türklerin tarih boyunca eski ve asîl hanedanlara karşı duydukları meclûbiyetten dolayı, babası gibi, kalabalık Oğuz kütleleri başında bulunduğu muhakkak olan ve bu defa sü-başı sıfatı ile devletin askerî kudretini elinde tutan Selçuk’un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücâdele rol oynamış görünmekte ise de, hatunun (Yabgu’nun zevcesi) kocasını Selçuk’a karşı tahrik ettiğine dâir olan rivayet (*AÌbar*, s. 2; İbn al-A³īr, *göst. yer.;* Barhebraeus, I, 292; *Rav˝at al-Òafa*, *göst. yer*.) ve buna istinâden Selçuk’un memleketten 100 atlı ile kaçtığı hükmü (M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 106, 110) sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Devlette ve memleketindeki durumunu belirttiğimiz Selçuk’un cenûba doğru hareketi ile başlayan ve Barthold tarafından şimalden Kıpçakların Oğuzları sıkıştırmaları ile izah edilmeğe çalışılan (bk. *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s.102) bu büyük Oğuz göçünün daha ciddî sebeplerden doğması gerekir ki, bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak kifayetsizliği olduğu anlaşılıyor. Orta Asya’dan garp ye yakın-şark istikametindeki göçlerin umumiyetle yer darlığından vukua geldiği Şaraf al-Zaman-i Marvazī (*Óabayi‘ al-íayavan*, nşr. V. Minorsky, 1942, s. 29 vdd., 95; metin s. 18) tarafından belirtilmiş, Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı ise, Selçuk’un emri altındaki oymakların, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâfi gelmeyişi yüzünden, Mâverâünnehr’e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir (*Raíat al-Òudūr*, s. 86; Türk. trc., s. 85; Camal al-Dīn ƒarşī, *Mulíacat al-~uraí*, nşr., W. Barthold, *Turkestan*, I, s. 135; Íamd Allah Mustavfi, *TarīÌ-i guzīda*, I, 434). Selçukluların Mâverâünnehr’de ve Horasan’da iken de, çok kalabalık oldukları malûmdur. Oğuz devletinin kışlık merkezi, Hazar ile Aral arasındaki Yeni Kent şehrinden (bugün Can-Kent deniliyor ve harabeleri vardır, bk. Barthold, *Dersler*, s. 53) ayrılırken de Selçuk’un beraberinde, başta Kınık oymağı mensupları olmak üzere, diğer Oğuz kütleleri ile birlikte, külliyetli mikdarda at, deve, koyun ve sığır

getirmiş olmaları da bunu te’yit eder (*Malik-nama’*den naklen Barhebraeus, I, s. 292).

Selçuk Sır-Derya(Seyhun)’nın sol kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend’e geldi (ihtimal 960’ı tâkip eden yıllarda). Yeni-Kent’ten uzak olmayan ve Barthold’un belirttiği üzere (bk. *Dersler*, *ayn. yer*.), Mâverâünnehr’den gelen muhacir müslümanların oturduğu, Türkler ile İslâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend’e Selçuk’un gelişi, tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Zâten bir çok Türk kütlelerinin kalabalık şekilde İslâmiyete girdikleri bu devirde, dinî telakkîlerine yabancı olmadığı ve esasen sâkinlerinin bir kısmı Türk olan (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Dīvan*, III, s. 149) bir müslüman muhitinde yaşamak için zaruretten başka, siyâsî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslâmiyeti kabûlü düşünen, böylece yeni muhitin siyâsî ve içtimaî şartlarını kavramakta büyük bir maharet göstermek suretiyle, devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleştirilmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra, Buhârâ ve Hvârîzm gibi, civar İslâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte Müslüman oldu (Barhebraeus, I, 293; *Rav˝at al-Òafa*, göst. yer.). Bundan sonra, kaynaklarımızda kendilerinden bahsedilirken, Selçuklular (Salcūcīyan, Salacica) diye anılan ve aynı zamanda, yine kaynaklarda, belirli bir Türk zümresinin adı olmayıp, önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında, İslâmiyete girmezden evvel dahi siyâsî bir tâbîr olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen (bk. İ. Kafesoğlu, “Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti”, *J. Deny armağanı*, TDK yayını, Ankara, 1958, s. 121-133, frns., trc. için bk. *Oriens*, 1958, XI, s. 146-150) adı ile de zikredilen bu Türk kütlesi, böylece siyâsî ve içtimaî yönden, yeni bir hüviyet kazanmış oldu.

Oğuz yabgusunun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere, Cend’e gelen me’mûrlarına, kâfirlere harac vermeyeceğini söyleyerek, bunları uzaklaştıran (İbn al-A³īr, *göst. yer*.; *Rav˝at al-Òafa*, IV, s. 72) Selçuk, İslâmiyet için cihâda hazır gâzî sıfatı ile, Oğuz devletine karşı mücâdeleye girişiyordu. Böylece vukua gelen ve kendisine bilâhare al-Malik al-Gazi Selçuk (İbn Funduc, *TarīÌ-i Bayhac*, nşr., Aímed Bahmanyar, Tahran, 1317 ş., s. 71) denilmesine sebep olan savaşlardan iki mühim fayda te’min etti: evvelâ bir kısım müslümanların yardımlarını ve muharebelere katılmak isteyen Türklerin kendisine iltihaklarını sağladı, sonra da Cend’de ve

havâlisinde, Yabgu hâkimiyetini kırarak, müstakil bir idare kurmağa muvaffak oldu. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, bu müstakil hüviyet altında komşu devletler (msl. Sâmânîler) tarafından tanınmak suretiyle, milletler-arası siyâset sahasında aldığı mevkiin büyük ehemmiyetini, Mâverâünnehir'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan (İsra'īl) kumandasında gönderdiği kuvvetler ile, bu devlete Karahanlılara karşı galibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklulara Buhârâ-Semerkand arasında ve Karahanlılara karşı olmak üzere, sınırda, Nūr kasabası civârında, yeni topraklar (yurt) verilmiş idi. Íamd Allah Mustavfi (*Tarīỉ-i guzīda*, I, 434) Selçukluların Mâverâünnehr'e gelişleri şeklinde vasıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Fakat her hâlde Karahanlılar hükümdarı Bugra Han'ın 382 (992)'de, Semerkand'dan dönerken, o civardaki Oğuz kuvvetlerinin taarruzuna uğramış olmasından al-'Utbī, *Tarīỉ al-Yamīnī = Manīnī*, Kahire, 1286, I, s. 176; Barthold, *Turkestan*, s. 260) da anlaşıldığına göre, hâdise son tarihten, yâni 992/993'ten önce vuku bulmuş olmalıdır. Nūr bölgesine gelen Selçuklular, Arslan'ın emrindeki Türkmenler idi. Selçuklular bu yeni muhitlerinde karşılaştıkları ve Mâverâünnehr için mücâdele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmânîler gibi, biri Türk diğeri İranlı büyük ve teşkilâtlı iki devlet arasında, siyâsî mahâret ve cesaretleri ile, muvaffakiyetler sağlamağı başardılar. 992'de Sâmânî pâyitahtı Buhâra'yı zaptetmiş olan Karahanlı Bugra Han Harūn'un hastalığına ilâveten Türkmen baskısı dolayısı ile, buradan çekilmesini müteakip, Oğuz yardımı sayesinde Mâverâünnehr'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nūí II. b. ManÒūr'un ölümünden (997) sonra da Sâmânî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Fâik, Abū 'Alī Simcūr, Bektüzün mücâdeleleri) ve Nūí II.'un oğlu ManÒūr II.'un öldürülerek, yerine kardeşi 'Abd al-Malik II.'in geçirilmesi gibi hâdiseler ile daha cenupta yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gaznelilerin Sâmanîler aleyhine Horasan işlerine müdâhaleleri Selçukluların Mâverâünnehr bölgesine olan alâkalarını artırmıştır. Karahanlı NaÒr İlig-Han'ın Buhara'yı tekrar zaptederek (Teşrin I. 999), 'Abd al-Malik ile hânedan âzasını kendi payitahtı Özkend'e göndermesinden sonra, Sâmânî devleti fiilen yıkılmış olmakla beraber, 'Abd al-Malik'in kaçmağa muvaffak olan akrabası Abū İbrahīm al-MuntaÒir, Horasan'daki mücâdelelerden netice alamayınca, yardım sağlamak üzere, Oğuzlara iltica etmiş ve Selçuklular, yanlarında al-

MuntaÒir olduğu hâlde, Karahanlı kumandanı sü-başı Tigin'i ve müteakiben Semerkand civarında, bir gece baskını ile, NaÒr İlig-Han'ı mağlûp etmişler (Ağustos 1003), daha sonra da kendilerinden bir müddet ayrılmış olan al-MuntaÒir ile beraber, Usrūşana'de Haziran 1004'te Karahanlı kuvvetlerini üçüncü defa bozguna uğratmışlardır (al-'Utbī, Manīnī, I, 176; İbn al-A³īr, *göst. yer.;* Gardīzī, *Zayn al-aÌbar*, nşr. Muíammed Mīrza ƒazvīnī, Tahran, 1315 ş., s. 49 vdd.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 259-270, M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 126-140). Selçuklulardan yüz çeviren bu son Sâmânî mümessilinin başarısızlığı ve ölümü ile neticelenen bütün bu hâdiselerde rol oynayanlar yine Arslan'a bağlı Türkmenler idi. Burada hanedan âzasından her birinin kendine bağlı kuvvetler ve oymaklara sahip olması şeklindeki eski Türk an'anesinin bir örneği görülmektedir ki, daha sonra da Selçuklu ailesinde devam ettiğini bildiğimiz bu durum dışında, Selçuklu hanedanı mensuplarının taşıdıkları yabgu, yınal, inanç, bey v.b gibi unvanlar da Selçuk'un idaresinde kurulan yeni hükümette eski Oğuz devlet teşkilâtının aynen tatbik edildiğini gösterir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya tarihinde sürekli te'sirler uyandıracak olan Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan ve savaşları ile sağlamlaştırdıktan sonra, büyük Türk-İslâm devletinin kurulduğu yer ve ayrıca bir hudut şehri olarak da siyâsî ve tarihî ehemmiyeti dâima takdir edilen (bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, T.T.K. yayını, Ankara, 1956, s. 91 vd.) Cend'de 1009'a doğru, 100 yaşlarında olduğu hâlde, öldü (*AÌbar*, s. 2; İbn al-A³īr, *göst. yer;* Cl. Cahen, "Le Malik-nameh", s. 44 vd.).

Türkmen hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivayet edilen Selçuk (Aybek al-Davadarī, *Kanz al-durar*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 3932, IV, 99b'den naklen M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 118, not 3)'un 4 oğlu olmuş idi: Mīka'īl, Arslan (İsra'īl), Yūsuf, Musa. En büyük oğlu olan Mīka'īl, babası hayatta iken, bir savaş esnasında ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul, dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir (*Malik-nama'*den naklen *Rav˝at al-Òafa'*, gös. yer.). Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak, yabgu unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idare başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf, İnal unvanı ile ve İnanç unvanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare Yabgu olarak uzun müddet yaşayan (ölm. 1064'ten sonra) Musa,

Arslan'ın yardımcısı durumunda mevkî almış, o sırada en çok 14-15 yaşlarında bulunmaları gereken Çağrı ve Tuğrul kardeşler ise, "bey" olarak idaredeki yerlerini almışlardır (çok karışık olan Selçuk'un oğulları mes'elesi hakkında son bir tetkik için bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları ve torunları", *TM*, XIII, 1958, s. 117-130). Selçuklu âilesi mensuplarının, yukarıda belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla beraber, eski devlet nizamı icâbı, her biri kendine bağlı Türkmen kütlelerinin başında olarak, Mâverâünnehr'e indikleri zaman, "müttefikleri" Sâmânî devleti ortadan kalkmış ve Buhara-Semerkand bölgesi üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlıların eline geçmiş bulunduğundan, Karahanlılar ile doğrudan-doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı NaÒr Han Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa, kuvvetlerinden faydalanmak maksadı ile, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı itimatsızlık havası yüzünden, aralarında mücâdele başlamış idi. Bu esnada Tuğrul ve Çağrı Bey'ler diğer Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek, onun arzusu üzerine, Talas havalisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskında Buğra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve bir kısım kumandanlarını esir alması neticesinde, Tuğrul Bey kurtarılmış ve Selçuklular yanına dönmüş idi (*Rav˝at al-Òafa*, göst. yer.). Bu hâdise Mīka'īl-oğullarına bağlı kütlelerin içinde bulundukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehr'e döndükleri zaman ise, NaÒr Han'ın 403(1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhârâ'ya gelerek, burada müstakil bir devlet kuran Karahanlı ailesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. FaÌr al-Dīn Razī'ye göre (*Cami' al-'ulūm*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760, 75a), bu sırada Keş (Yeşil şehir) ile NaÌşab sahrâlarında bulunan Selçukluları uzaklaştırmak için, Ali Tigin "Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazarak, yardım istemiş (Abarcūhī'den naklen Íasan-i Yazdî, *Cami' al-tavarīÌ*, Fâtîh kütüp., nr. 4507, 171b) idi ki, siyâsî tazyik ve yer sıkıntısı altında bunalan Selçukluların Çağrı Bey idaresindeki şarkî Anadolu'ya meşhûr akını (1016-1021) bu sebeple olmuştur.

2. Selçukluların Horasan'a geçişleri ve ilk Selçuklu devleti

Ali Tigin Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Bir ara yine Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han tarafından esir edilmiş ve sonra hapisten kurtularak, Mâverâünnehr'e geldiğinde Arslan Yabgu ile birlikte Buhârâ'yı zaptedip (411 = 1020/1021), orada yerleşmiş olan Ali Tigin, yine onun yardımları sayesinde, kuvvetlenerek, diğer Karahanlı şubelerine nazaran daha üstün bir durum kazanmağa çalışıyordu (İbn al-A³īr, *göst. yer.*, Sibt İbn al-Cavzī, *Mir'at al-zaman*, Topkapı, Ahmed III. kütüp, nr. 2907, XII, 91b; *Rav˝at al-Òafa'*, göst. yer.). Selçuklulardan bir kısmının böylece Karahanlılar ile müttefik olması o zaman Selçuklulardaki federatif teşkilâtın tabiî neticelerinden biridir. Çünkü ileride görüleceği üzere, hanedan âzası kendi menfaatlarına göre hareket serbestliğine sahip idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun kudret ve nufûzu artmış, ve o bir taraftan Karahanlıların, diğer taraftan Gaznelilerin dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehr bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde şimaldeki Hvârizm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud da (ölm. 1030) hâkimiyetini Mâverâünnehr'e doğru yaymak arzu ediyordu. Ali Tigin 1024'te mevkiinden feragat eden Karahanlı "büyük kağanı" ManÒūr yerine geçen Yusuf Kadır Han'ı "büyük kağan" tanımamak için cephe aldığı bir sırada Sultan Mahmûd da Mâverâünnehr ahâlisinden Ali Tigin'den şikâyet eden mektuplar alıyordu. Her iki hükümdar Buhârâ bölgesini bu huzûr kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir birliği hâlinde iseler de, onları Arslan Yabgu ve Türkmenleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmud arasındaki tarihî Mâverâünnehr mülakatı vukû buldu (1025). Gardīzī (*Zayn al-aÌbar*, s. 65-67)'de tafsilâtıyla anlatılan ve bütün "İran ve Turan mes'elelerinin" görüşüldüğü (Cūzcanī, *Þabacat-i NaÒirī*, *nşr.* 'Abd al-Íayy Íabībī, Kandehar, I, s. 209) bu tantanalı mülâkatta, Kadır Han Selçukluların kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını bahis mevzuu ettikten sonra, onların hatta Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce, Türkistan'dan ve Mâverâünnehr'den alınıp-götürülmelerini sultandan ricâ etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Türkistan ve BalÌan dağları mıntakasında on binlerce süvariye sahip olduğu meşhur ok gönderme hikâyesinden (bk. *Raíat al-Òudūr*, s. 89; Türk. trc., I, s. 88 ve buradan naklen diğer kaynaklar) anlaşılan ve "*merdliği, savaşçılığı*,

şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısı ile kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Efrasyablıların korktuğu Selçuk oğlu" Arslan'ı (Cūzcanī, *göst. yer.)*, kurnazlık ve hiyle ile yanına Semerkand'a getirterek, tevkif etti ve Hindistan'da Kalincar kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihayet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi hâdisesi mühim neticeler vermiştir: Önce, zikredilen yerlerde Selçuklu idaresi nihayete ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya-buraya dağılmış, yersiz kalmış, buna onları kendilerine bağlamak isteyen Mīka'īl-oğullarının tazyiki da inzimam edince (Gardīzī, s. 67), beyleri tarafından Sultan Mahmud'a yapılan müracaat sonunda, 4.000 hâne kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gaznelilerin Tus vâlisi Arslan Caðib'in şiddetli mümânaatına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nasa, Bavard, Farava havalisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). Sonra, tevkifin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ve Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçukluların Gaznelilerden intikam almalarında müessir olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine, Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Bey'ler yolu ile, imparatorluk hanedanı Mīka'īl nesline intikal etmiştir (bk. *İsl. Ans.*, "Mahmud Gaznevî" mad.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 145-164).

Mâverâünnehr'deki kötü durumlarını gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Bey'ler, kendileri için daha elverişli sahalar bulmak üzere, bir keşif seferi yapmak husûsunda anlaştılar ve Tuğrul Bey taarruzdan masûn sahrâlara çekilirken, ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik suvari kuvveti başında, garp istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca malûm idi. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniye bölgesine gazâ için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi. (İbn al-A^{3}īr, 353 ve 355 seneleri vekayii; İbn Findic, *TarīÌ-i Bayhac*, s. 124). Bunların arasında Türklerin de bulunduğu, Çağrı Bey'in Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek, 1018'de *"rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı"* Türkmenleri ile, Van gölü etrafında Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında göründü (Arisdages'ten naklen J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqa'en 1081*, Paris, 1914, s. 16, not. 6; E. Dulaurier, *Chronique de Mathieu d'Edesse*, Paris, 1856, s. 41;

Türk. trc., H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayi-nâmesi*, T.T.K, Ankara, 1962, s. 48 vdd.). Çağrı Bey karşısına çıkan Ermeni kuvvetlerini bozguna uğratarak, ülkenin garp kısmını hâkimiyetine aldıktan sonra, şimale, Şaddâdīler arazîsine doğru yöneldi. Müteakiben Nahcivan havâlisinde Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelanlarda bulundu ve daha şimalde kendisini durdurmak isteyen Ani Ermeni krallığının Bıcnı kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği bozkır harp tabyesi sayesinde mağlûp etti; savaşta Vasak telef oldu (Vardan, *Türk fütûhât tarihi, 889-1269,* Türk. trc., H.D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, 1/2, 166; Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1875, II, s. 901, 904; Vasak'ın muhârebede ölümü hakkında 1029 yılından kalma kitâbe için bk. L. Alichan, *Chirag*, Venedik, 1881, s. 148). Bu ağır Türk tazyikından dolayı Varpuragan kralı Senekherim idâresinde Ermenilerin yurtlarını terkederek, Orta Anadolu'ya gittikleri bu akın neticesinde, Çağrı Bey bütün Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehr'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan bu geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri mâni olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük seferinin neticelerini, Barhebraeus (I, 293)'ta açıkça kaydedildiği üzere, Selçukluların, keşfettiği Ermeniye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı şeklinde kardeşine bildiriyordu (bk. İ. Kafesoğlu. "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti", *Fuad Köprülü armağanı*, s. 259- 274. ayn. müell., *JA*, 1954. s. 129-134, ayn. müell., "Selçuklu tarihinin mes'eleleri", *Belleten*, 1955, sayı: 76, s. 480-485).

Çağrı Bey'in hem askerî kudretini göstermek, hem de ganimet elde etmek bakımından başarı ile nihâyetlenen şarkî Anadolu seferinden sonra, Mâverâünnehr'de iki kardeşin nufûz ve itibarları artmış, kendilerine olan yeni iltihaklar, bilhassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra, çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenlerin fiilî reisleri olmakla beraber, teşkilât gereğince, diğer amcaları Musa (İnanç)'yı yabgu seçmişlerdir. Gazneli Mahmud meşhûr Mâverâünnehr mülâkatına geldiği sırada Buhârâ'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteakip tekrar yerine dönerek, hâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi ile, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere elçiler göndererek, onların da, vaktiyle Arslan gibi, Karahanlı

devletine iştirak etmelerini teklif etmişti (*Rav˝at al-Òafa*, IV, 73). Fakat teklif, bunun bir hiyleden ibaret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmud'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince, kendi bakımından endişelenen Ali Tigin, bu defa Selçuk-oğulları arasındaki tesânüdü bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için, fırsat aramış ve münâsebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa Yabgu'nun oğlu) Yusuf'u, geniş iktâlar mukabilinde, Türklerin yabgusu ("İnanç Yabgu") tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere karşı harekete geçirmek istemiştir. Yusuf buna tarafdar olmayınca da, Ali Tigin'in emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlûp ederek, Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (Muharrem 420=Kânun II. 1029). Bu hâdise Tuğrul ve Çağrı Bey'ler idaresindeki Selçukluların reis ailesi arasındaki iç tesânüdü göstermesi itibârı ile mühimdir (İbn al-A³īr, 433 yılı vekayii; *Rav˝at al-Òafa'*, göst. yer.; Barthold, *Turkestan*, s. 297 vd.: İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları", s. 124), Ancak Ali Tigin'in bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek, verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde Selçuklular Hvarizm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gaznelilerin valisi bulunan Hvarizmşah Altun-Taş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmud'un ölümü 421=1030 ve yerine oğlu Mas'ūd'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyâsetinde vukua gelen değişiklik, yâni Mas'ūd'un Ali Tigin'e karşı, Hvarizmşâh Altun-Taş'ı Buhârâ seferine me'mûr etmesi ve Altun-Taş'ın o sırada ölümü ile yerine sultan tarafından Hvarizm'i idâreye me'mûr edilen onun oğlu Harūn'un 425 (1034 ilk baharı)'ten itibâren istiklâl savaşına girişmesi Selçukluların durumunun tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü payitahtı tehlike geçiren Ali Tigin Selçuklulara yanaşmak mecburiyetinde kaldığı gibi, Gaznelilere karşı onunla anlaşmış bulunan Türkmenlerin dostu Harūn da büyük faydalar beklediği Selçuklulara fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuş idi. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu, devletler-arası münâsebetlerde Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin Yabgu'nun Türkmenleri ve Yınallıların (Yınalīyan, yâni Yınal'a bağlı Türkmenler) birlik hâlinde bulundukları Buhârâ-Hvarizm arasında seyreden Selçukluların yeniden bir role sâhip olmaları demek idi. (İbn al-

A³īr, *göst. yer.;* Abu'l-Fa˝l Bayhacī, *TarīÌ-i Bayhacī*, nşr., Ganī-Fayya˝, Tahran, 1324 ş., s. 445, 471, 680 vdd.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 296 vd.).

Fakat bu sırada kısa zaman içinde birbirini takip eden iki hâdise Selçukluları bir kere daha çok müşkil duruma düşürdü. Bunlardan biri, eskiden beri Selçukluların baş-düşmanı olan ve aralarında "kadîm bir kin ve kan" düşmanlığının hüküm sürdüğü (Bayhacī, s. 682) Oğuzların Baranlı (Koyunlu) oymağından (İbn Findic, s. 51), Yeni-Kent yabgusu Ali'nin oğlu ve Cend hâkimi Abu'l-Favaris Şah-Malik (bk. O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 407) tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım adım takip eden Şah-Malik gizlice çöl yolundan geçerek, gâfil avladığı Türkmenlerden 7-8.000 kişi öldürmüş (425 kurban bayramının son günü = Teşrin II. 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almış idi. Perişan hâle gelen Selçuklular, Hvarizm'deki yurtlarını terkederek, Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar ise de, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Harūn'un ricâ ve te'minatı üzerine, yerlerine döndüler. Şah Malik Selçuklular aleyhine teşvik ettiği Harūn'un 30.000 kişilik kuvveti karşısında onları takipten çekinmiş idi.

İkinci hâdise de, 1035 yılı başında Ali Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan âsî Harūn işini halletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl mes'elenin Şâh-Malik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali Tigin oğullarının da tazyikına uğradıkları için, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu Gazneli vezîri Ahmed b. Abd al-~amad'in sözlerinden anlaşılmaktadır (Bayhacī, s. 445). Çünkü Horasan'daki *"Irak Türkmenlerinin"* (İbn al-A³īr, *göst. yer.)* durumu meydanda idi. Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nasa, Bavard ve Farava taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz Navekī (yabgulu?) denilen bu Türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Kök-Taş adlı reislerinin idaresinde (Bayhacī, s. 68, 266, 445; Cūzcanī, I, s. 291) idiler ve kısa bir müddet huzûr içinde yaşadıktan ve bu esnada Türkistan'dan gelen yeni kütlelerin veya İran'da dağınık hâlde bulunan Türkmenlerin (Kasravi Tabrīzī, *Şahri-yaran-i gumnam*, Tahran, II, s. 57) kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, asayişi bozucu inzibatsızlık hareketleri göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının bu husûstaki şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmud'un emri ile, Tûs valisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de, boyun eğmeyen Türkmenler, zaman zaman Dihistan ve BalÌan

dağlarına çekilmek ve tekrar mukabil darbeler indirmek sûreti ile Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebepledir ki, Arslan Câzib'i gayretsizlikle suçlayan Sultan Mahmud bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (418 = 1028) ve onları RibaÔ-i Farava'de ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden Kızıllılar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrinde olanlar) BalÌan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdir (Gardīzī, s. 70 vd.; İbn al-A³īr, *göst. yer.;* Bayhaki, s. 88, 521 ve bk. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, II", *DTCF dergisi*, Ankara, 1957, XV/4, s. 29, vdd.). Sultan Mahmud'un, Horasan'dan çıkarmakla beraber, kat'î itaate alamadığı Türkmenleri dâima tehlikeli addettiği, kendi devlet sınırları dışında dahi onları tâkip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler, oranın Büveyhî hâkiminin 1028'de ölümü üzerine, İsfahan'a geçerek, 'Ala al-Davla Kakūya'ye iltica etmişler ise de, Sultan Mahmud'un siyâsî baskısı neticesinde, kendilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden müşkilâtla kurtularak, maiyetlerindeki Türkmen kütleleri ile birlikte garp istikametinde harekete geçmişlerdir. Bunlar Boğa ve Kök-Taş ile diğer iki reis idi. Bununla beraber, Sultan Mahmud öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey valisi Mas'ūd, kuvvete olan ihtiyâcından dolayı, yine Oğuzlara müracaat ettiğinden, BalÌan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Kök-Taş'ı tekrar Horasan'a davet etmiş idi. Bu Türkmenlerden bir kısmı, Teşrin II. 1030'da, Gazneli ordusunda Mekrân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da Lâhur'da faydalı hizmetler görmüşlerdir (Bayhacī, s. 68, 404; İbn al-A³īr, *göst. yer.).* Fakat Oğuzlara hâlâ da güvenemeyen Sultan Mas'ūd'un, vezîrin haklı itirazlarına rağmen, Türkmenleri Gazneli kumandanlarından Íacib Ëumar-Taş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu hususta Irak baş-kumandanı Taş-Ferrâş'a verdiği emir ile, onları tazyika başlaması ve nihayet, Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere, Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlardan 50 kadar reisin Taş tarafından öldürülmesi (434=1033 baharı, bk. İbn al-A³īr, *göst. yer.*; Begbars al-ManÒūrī, *Zubdat al-fikra*, Fayzullah Efendi kütüp., nr. 1459, 57a) Mâverâünnehr'den mütemadiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kütlelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, BadÈīs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'un oğlu riyasetinde, Horasan'ın garbında, Gazneliler ile mücâdele

alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın te'sirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de başvurmak zorunda kalan Sultan Mas'ūd, veziri ve en büyük kumandanlarını, çeşitli yollardan bu mıntakaya seykettiği ve kendisi de yola çıktığı hâlde, tutamadığı Türkmenler Rey, Damgan havalisini alt-üst ettiler ve filler ile mücehhez Gazneli ordusunu bozguna uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanları öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar (Cūzcanī, I, s. 292 vd. ayrıca bk. M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, s. 34, 36-40).

Yukarıda söylendiği gibi, Selçukluların yardımı ile Horasan'ı zapta hazırlanan Hvarizm-şâh Harūn'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (426 Cemâziyelâhir-Nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mes'ele olarak düşünmek mecburiyetinde kaldığı en mühim hususun Selçuklu-Türkmen mes'elesi olduğu, Selçuklular hakkında Gazneli vezirinin düşüncesinde haklı bulunduğu bir kere daha anlaşıldı. Harūn'un ölümü dolayısı ile bir destekten mahrum kalan ve aynı zamanda bir yandan Şâh-Malik'in, bir yandan da Ali Tigin oğullarının tazyikları altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamış idi (Bayhacī, s. 687 vd.; Cūzcanī, I, s. 292). Tuğrul ve Çağrı beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınallılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Bey'in ana-bir-kardeşi İbrahim Yınal ve kuvvetleri) olduğu hâlde, 1035 Mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları az idi, fakat Merv ve Nasa'ya doğru ilerledikçe çoğalıyorlardı (Bayhacī, *göst. yer.* ve s. 470). Horasan'da kalmış olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Hvarizmliler eski Selçuklu reis ailesinin bu iki namlı mensubu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zîra biri cesaret ve şecaati, diğeri hâiz olduğu yüksek devlet adamlığı vasıfları ve siyâsetteki zekâsı ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki Türk-İslâm siyâsî teşekkülünden ilkinin, Selçuklu imparatorluğunun temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu reisleri Nasa'ya geldiklerinde, Gaznelilerin Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müşkil durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultan nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler (Bayhacī, s. 470 vd.). Bu haberden büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının, derhâl yaptıkları toplantıda, Sultan Mas'ūd'un sür'atle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir süvari ordusuna sahip oldukları bilinen ve esasen gelişmeleri hazırlıklı olarak ve dikkatle takip edilen Selçuklular mes'elesini daha doğru tahlil eden Gazneli vezirinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklulara karşı Nasa'ya değil de, şimdilik Nīşapūr'a giden sultan, orada kendi fikrinin tatbikatına girişti ve "bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı (Bayhacī, s. 482, 488). Fakat Hâcib Beg-ToÈdı kumandasında harekete geçen ve filler ile takviye edilen bu ordu Nasa sahrasında Selçuklular tarafından müthiş bir mağlûbiyete uğratıldı (426 Şâban=1035 Haziranının son haftası; Bayhacī, s. 483; Gardīzī, s. 80 vd.; *AÌbar*, s. 3 vd.). Selçukluların Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir itimat sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu onlara gösteren ilk alâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında "elçiler" teâtî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklulara bir nevî muhtariyet tanınmıştır: Nasa, Farava ve Dihistân vilâyetleri üç Selçuklu reisine veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşur ve sancak gönderiliyordu (Ağustos 1035, Bayhacī, s. 492; Cūzcanī, I, s. 294). Fakat Selçukluların bununla iktifa etmedikleri muahedeye riayetsizliklerinden ve akınlarını Belh ile Sistan'a kadar genişletmelerinden ve Hvarizmşah İsma'īl'le siyâsî münâsebetler kurmalarından, Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşılıyor. Bunun üzerine Mas'ūd, Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamâmıyla çıkarmak için, tekrar büyük bir ordu topladı. Fakat şimdiye kadar da belirtildiği üzere, siyâsî görüşten uzak ve üstelik de zevk ve safâya düşkün bir adam olan Sultan Mas'ūd, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muharebenin idaresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütuhatına gidiyordu. Nīşapūr'da bulunan Gazneli ordusu başkumandanı büyük Hâcib Sü-başı, Hindistan'daki sultandan aldığı kat'î emir üzerine, Selçuklulara karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 Mayısının 3. haftası), bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile, ağır bir hezimete uğradı (Bayhacī, s. 536-545; M. A. Köymen, II, s. 67-88). Bu

ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan-doğruya Selçuklu hükümranlığına sokan bir istiklâl savaşı mâhiyeti taşımaktadır. Eski Türk devlet an'anesi gereğince, Selçuklu reisleri ülkelerini bölüşmüşler, Çağrı Bey Merv'e, Musa Yabgu Serahs'a sahip olmuş, "âdil padişah" Tuğrul Bey (Bayhacī, s. 552) ise, Horasan'ın baş şehri Nīşapūr'u almış idi. İbrahim Yınal'ın öncü ve temsilci sıfatı ile, Gazne kuvvetleri tarafından terkedilmiş olan Nīşapūr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu reislerinin öteden beri ısrarla gerçekleştirmek istedikleri devlet kurma hedefi ve bu devletin başına da Tuğrul Bey'in geçirildiği sarâhatle anlaşılmaktadır. Merv'de "malik al-mulūk" unvanı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken (İbn al-A³īr, 432 senesi vekayii), İbrahim Yınal'ın "al-sultan al-mu'azzam" Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (Mayıs 1038) Nīşapūr'a Haziran ayında parlak bir merasim ile Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı var idi. Kolunda, Türk hâkimiyet alameti olarak, yay taşıyordu. Sultan Mas'ūd'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadı ~a'īd kendisine "efendimiz" diye hitap etmişti (Bayhacī, s. 553). Derhâl yeni Selçuklu devletini teşkilâtlandırmağa geçildi ve etrafa me'mûrla tâyin ve eski Türk an'anesi gereğince zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından, diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbasî halîfesi al-¢a'im bi-amr Allah tarafından Nīşapūr'a elçi gönderilmesi Selçukluları, haklı olarak memnun etti; zîra bu, halîfenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması demek idi (*Zubdat al-nuÒra*, s. 4 vd.; Barhebraeus, I, s. 206; Bayhacī, s. 550-554; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, s. 100).

3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütuhat

Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mas'ūd'un sür'atle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Þalacan ve Faryab taraflarını zapta uğraşıyor, süvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 savaş fili ile mücehhez 50.000 süvari ve piyadeden mürekkep bir ordu başında Belh'e geldi ve sür'atle Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında olan ve bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve techizatlı olan bu ordu (Bayhacī, s. 554, 569) etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nīşapūr'dan

hareketle oraya gelmiş ve 20.000 süvari ile Merv'den gelerek, onlara iltihak etmiş olan Mūsa Yabgu ile Selçuklu reisleri bir araya toplanmışlardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan, bilhassa, Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (Mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçuklular mukavemet edemediler ve yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda takip edilmeleri imkânsız idi.

Bu esnada Sultan Mas'ūd Nīşapūr'a girdi (Safer 431 = Teşrin II. 1039). Selçukluların yer-yer ve devamlı taciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Bey'in ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mas'ūd'u karşılamağa karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden tedricen Serahs'tan şimale, çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sabada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fasılasız ara hücum ve baskınlar ile maneviyatlarını sarstıkları, aş.-yk. 100.000'lik orduyu susuz bırakıyorlar idi. Nihayet Selçuklular Merv yakınındaki Dandanacan (Yacūt, *Mu'cam*, II, s. 477) hisarı önünde savaşı kabul ettiler ve 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezimete uğratarak büyük kısmını imhâ ettiler (7-9 Ramazan 431=22-24 Mayıs 1040),hazîneleri ve sayılamayacak kadar çok mikdarda silâh, malzeme ele geçirdiler. Sultan Mas'ūd, 100 kadar maiyeti ile kaçabildi ise de, Hindistan'a giderken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü (Bayhacī, s. 571 vdd., 616-626; Gardīzī, s. 85 vd.; *AÌbar...* s. 8 v.d,; *Zubdat al-nuÒra*, s. 5; İbn al-A³īr, *göst. yer.;* Cūzcanī, I, 296 vd.; *Raíat al-Òudūr*, s. 100 vd.; tafsilât için bk. M. A, Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşu, III", *DTCF dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3-4, s. 1-53). Bu, Selçuklu istiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süre-gelen çetin mücâdelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Muharebenin son günü, cuma namazını müteakip yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey'i Selçuklu devletinin sultanı ilân ettiler. O devrin âdeti gereğince, civar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de akdettikleri ve Tuğrul Bey'in bir konuşması ile açılan Büyük Kurultayda mühim kararlar aldılar. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Abū İsíac al-Fucca'ī ile, Bağdad'a gönderildi. Halîfeye hitap

eden bu mektupta son durum arz olunuyor ve Horasan'da adaletin ikame edildiği, hak yolundan ayrılınmayacağı, amīr al-mu'minīn'e olan sadâkat belirtiliyordu (Bayhacī, s. 628; *Zubdat al-nuÒra*, Türk. trc., Kıvamüd-din Burslan, TTK yayını, İstanbul, 1943, s. 5; Barhebraeus, I, s. 299; *Raíat al-Òudūr*, s. 103 vd., Türk, trc, 3. 102).

Cihanın fethi ile ilgili Türk fütuhat anlayışına müstenit alınan karar tatbikatından olmak üzere, eski Türk devlet an'anesi gereğince, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hanedanına mensup üç reis arasında taksim edildi: Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzeres malik al-mulūk Çağrı Bey'e ve Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sîstan havalisi Mūsa Yabgu'ya verildi ve sultan sıfatı ile payitaht Nīşapūr'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve garp bölgesini kendine aldı. Hanedanın ikinci derecedeki diğer âzasından İbrahim Yınal ¢uhistan'a, Kutalmış (Arslan Yabgu'nun oğlu) Gurgan ve DamÈan'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman havalisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler (*Zubdat al-nuÒra*, s. 7; *Raíat al-Òudūr*, s. 102, 104, Türk. trc., s. 101 vd.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 57 vdd.). Selçuklu fütuhâtı bu esâs üzerinde devam etti: Yabgu Kalan ("büyük yabgu") diye de anılan Musa (bk. *Raíat al-Òudūr*, s. 104), 5.000 süvari ile gittiği Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi sonunda Sîstan'a giden ve orada Teşrin II. 1040'ta hakimiyetini kurarak, Yabgu adına hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Taş ve Selçuklulara tâbiyetini arz-eden Sîstan hâkimi Abu'l-Fa´l ile birlikte, bölgeye ve Bust havalisine tamâmıyla hâkim oldu. Er-Taş 440 (1048/1049)'ta öldü. Umûmiyetle Herat'ta oturan Musa 1051 yılında Gazneli büyük hâcibî Tuğrul'un eline geçen Sîstan baş-şehri Zerenc'i geri almak üzere, oğlu Kara Arslan Böri ile birlikte geldi ise de, baskına uğrayarak, çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul gittikten sonra Sîstan yine Musa'ya intikal etti. 446 Recebinde (=1054 Teşrin I.) Sîstan'a gelerek, Hind denizi sahilindeki Mekrân bölgesini de Selçuklulara bağlayan Çağrı Bey'in oğlu, Yakūti'nin bu mıntakada hutbeyi babası adına okutması teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdâhalesi ile, durduruldu (*TarīÌ-i Sīstan*, nşr., Bahar, Tahran, 1314 ş., s. 371-375, 381 vd.). Mu'izz al-Davla ve FaÌr al-Mulk lakapları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için, sığındığı Herat kalesinde yakalanarak,

sultanın huzuruna getirildi. Alp Arslan bu büyük amcasını affetmiş ve onu sâdece yanında alıkoymakla iktifa (İbn al-A³īr, 456 yılı vekayii) ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir (İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları", s. 119 vd.). Sîstan'da babasına vekâlet eden Böri, Abu'l-Fa˝l ile birlikte, bölgeyi muhafaza etmiştir. Bunun hakkında son haber 1056 Ağustos ayında kendisinin Zerenc'e gelişine ve orada hürmetle karşılanışına dâirdir (*TarīÌ-i Sīstan*, s. 382). Bir ara Musa Yabgu ile arası bozulduğu için Horasan'a dönmüş olan Er-Taş, Gazneli Sultan Mas'ūd'un oğlu Mavdūd'un Kaymaz adındaki kumandanı vâsıtası ile, Sîstan'ı Selçuklulardan istirdada teşebbüs ettiği zaman, Abu'l-Fa˝l tarafından haber gönderilmesi üzerine, Temmuz 1042'de ansızın Sîstan'a gelerek, bozguna uğrattığı Gazneli kuvvetlerini oradan çıkarmıştır. Aynı sene içinde Sultan Tuğrul Bey'in Hvarizm seferi esnasında, Kirman'a kaçan Cend emîri meşhur Selçuklu düşmanı Şah-Malik, Er-Taş tarafından yakalanarak, Tuğrul Bey'e gönderilmiştir (İbn al-A³īr, 437 vekayii). Sîstan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük gayretler sarfeden Er-Taş Tabes'te bir suikast neticesinde öldürüldü (440=1048/1049; *TarīÌ-i Sistan*, s. 367-369; "Selçuk'un oğulları", s. 128 vd.).

Kirman'a gönderildiğini söylediğimiz Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (Barhebraeus, I, s. s. 326'da *Kaurath*, *Karut*, ihtimâl Türkçe *kurt* kelimesinin başka bir telâffuzu, *TarīÌ-i Salcūcīyan-i Kirman*'da Houtsma'nın ön sözü, s. XII, not. 1; krş, Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, Budapest, 1943, II, s. 144), 1041'den itibaren buralarda Büveyhîlere karşı faâliyete geçmiş ve emrindeki Tükmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, bizzat kendisinin kumanda ettiği 5-6.000 kişilik suvâri kuvveti ile Kirman'ın şimal bölgesi Sardsīr'e girmiş (Şaban 442-1051 başları) ve Nihâyet baş-şehre kapanan Büveyhî Abū Kalīcar'ın nâibinden şehri teslim almış, Kirman'ın cenûp bölgesi olan dağlık Garmsīr'i de, eşkiya ¢ufÒ ve Kūfac reislerini bir baskında kılıçtan geçirmek sureti ile kurtarmış (Af˝al al-Dīn Kirmanī, *Bada'i' al-azman*, nşr., Mahdī Bayanī, Tahran, 1326 ş, s. 5-8 ve buradan naklen Muíammed b. İbrahīm, *TarīÌ-i Salçūcīyan-i Kirman*, nşr., Houtsma, *Recueil de textes relatifa à l'histoire*es *Seldjoucides*, Leiden, 1886, I, s. 5 vdd.), böylece bütün Kirman'ı Selçuklu hâkimiyeti altına almış idi. Kendiliğinden tâbiiyet arzeden Hürmüz emîrliği üzerinden gittiği Arabistan yarımadasındaki 'Oman'ı Selçuklu hâkimiyetine

bağlamakla büyük bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın tahta cülûsu üzerine, saltanata hak iddiası ile isyân etti ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, sür'atle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricasında bulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyan etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın veliahd sıfatı ile adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine aman diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan'ın ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan sonra Fa˝lūya Şabankara'yi mağlûp ederek, Fars'a da hâkim olan (*TarīÌ-i guzīda*, I, s. 433, 442) Kavurd'un ve elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da var idi (Barhebraeus, I, s. 325 vd.). Kavurd, Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek, kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve vezir Nizâm al-Mülk'ün idaresindeki kuvvetler ile yaptığı Hemedan civarındaki savaşta (4 Şâban 465=16 Mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu (*Bada'i' al-azman*, s. 13; *Zubdat al-nuÒra*, s. 49; İbn al-A³īr, 465 vekayii; İbn Ëallikan, *Vafayat al-a'yan*, Mısır, 1299, II, s. 587). Kavurd Kirman Selçuklularının (aş. bk.) kurucusudur [tafsilen bk. *İsl. Ans*., "Kavurd" mad.].

Melik Çağrı Bey (*Zubdat al-nuÒra*, 3 vdd.'da: Çakır) de Selçuklu devletinin şarkında kendisine ayrılan ülkelerin fütûhâtına geçti. 1040 son baharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek sureti ile, aldı. Müteakiben Cüzcan, BadÈis, Ëuttalan ve diğer Toharistan şehirlerine hâkim oldu. 434 (1043) yılında, Tuğrul Bey ile birlikte, müştereken Hvarizm seferini yaptılar. Daha evvel Selçuklular ile işbirliği yapmış olan Harzemşah İsma'īl Handan Sultan Mas'ūd tarafından Hvarizm hâkimiyeti kendine verilen Şah-Melik tarafından mağlûp edilmiş (Cemâziyelevvel 432-Şubat 1041) ve Hvarizm'e hâkim olan Şah-Melik Gaznelilerin en büyük müttefiki hâline gelmiş idi. Tuğrul ve Çağrı Bey'ler Hvarizm'in merkezi Gurganc'i (Curcanīya) muhasara ve Şah-Melik'i perişan ettiler. Hvarizm böylece Selçuklulara intikal ederken, Gaznelilere iltica etmek için kaçan ve yukarıda söylendiği gibi, Er-Taş tarafından yakalanıp, Çağrı Bey'e gönderilen Şah-Melik hapishanede ölmüştür (Bayhacī, s. 686-690; İbn al-A³īr, 434 vekayii). Çağrı Bey 435 (1043/1044)'te hastalandığı zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından

korunmuş idi. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek, uzaklaştırılması Alp Arslan'ın ilk zaferi idi. Müteakiben Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idaresini Alp Arslan'a tevdi etti (*AÌbar*, s. 19). Alp Arslan idaresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı, Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümranlığını tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücâdelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 son baharında Fars bölgesini alarak, buradan Büveyhîleri uzaklaştırmıştır (İbn al-A³īr, 442 yılı vekayii). Nihayet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh akdedilmiştir (Cūzcanī, I, s. 282) ki, iki devlet arasında Hindukûş daglarını sınır çizen bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayrete şâyân cesareti, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyâsî ihatasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devlet reisi olmasına rızâ gösterecek kadar mahviyet sahibi olan Çağrı Bey son hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu hâlde, Serahs şehrinde vefat etti (Safer 452 - Mart 1060). Naaşı bilâhare Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu ailesi dışında kalan bütün Selçuklu hanedanlarının atası olan Çağrı Bey'in kızlarından biri halîfe al-¢a'im bi-amr Allah ile evli idi [bk. *İsl. Ans.*, "Çağrı Bey" mad.]. Selçuklu devletinin hâkimiyeti böylece şark, şimal ve cenup istikametlerinde yayılırken, garpta da Tuğrul Bey'in idaresinde, geniş ölçüde fütuhat gelişmekte idi.

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcan havalisini devlete bağlar ve oralardaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgīrī) hanedanlarını tâbiiyetine alırken (433= 1041/1042: bk. İbn al-A³īr, 433 yılı vekayii; İbn İsfendiyar, *TarīÌ Þabaristan*, nşr. 'Abbas İcbal, Tahran, 1320 ş., II, s. 26), İbrahim Yınal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptetmiş, burayı hareket üssü yaparak, Berûcird'i ve arkasından Cibâl mıntıkasının başlıca şehri Hemedan'ı Kâküyelerden almış idi. Burası 437 (1045/1046)'de kat'î olarak Selçuklulara intikal etmiştir. 434 (1042)'te Rey'e geldiği zaman İbrahim Yınal tarafında merâsim ile karşılanan Tuğrul Bey, Nīşapūr'u bırakarak, fütûhât sâhasına daha yakın olan Rey'i pâyitaht yaptı ve şehrin imâr

edilmesini emretti (İbn al-A³īr, 434 yılı vekayii); müteakiben Taberek, Kazvin, İsfahan, Dihistan ve havalisini, buraların mahallî hâkimlerinden bâzılarını tâbiiyetine kabul etmek, bâzılarını yerlerinden çıkarmak suretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yınal ve Kutalmış idâresinde sevkettiği ordular Dînever, Karmîsîn ve Hulvân'ı zaptettiler (433-439= 1042-1048). Büveyhîlerin elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuc'un oğulları...", s. 125 vd.). İbrahim Yınal Kinkiver, Sermac kalesi ve müteakiben Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Bey'in emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki tahribatı sebebi ile bunların önlenmesi için, halîfe al-¢a'im bi-amr Allah tanınmış İslâm hukuk âlimlerinden meşhûr *al-Aíkam al-sulÔaīya* müellifi ca˝ī cu˝ât al-Mavardī (bk. İbn Ëallikan, I, s. 586; II, s. 440)'yi Tuğrul Bey nezdine göndermiş idi. Elçiyi 4 fersah mesafeden hürmetle karşılayan Tuğrul Bey ona "askerlerinin" pek kalabalık olduğunu ve mevcut toprakların onlara kâfî gelmediğini söylemiş idi (İbn al-A³īr, 435 yıl vekayii, Barhebraeus, I, s. 302).

Yukarıda "Irak Türkmenleri" olarak zikredilen ve Kızıl (1041'de ölmüştür), Boğa Kök Taş, Mansur, Nasoğlu (Urfalı Mateos, s. 82, Anazugli) gibi kumandanların idaresinde bulunan bu Oğuzlardan bir kısmı Van bölgesine (Vaspuragan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sahada *"kartal gibi sür'atli"* atlar üzerinde dolaştılar (Aristages, frns. trc., Ev. Prud'home, *Histoire d'Armenie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides*, Paris, 1864, s. 72). Diğer Oğuz kütleleri ise, Diyarbekir istikametinde Mervânîler arazisine, Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler; bir kısmı da Sincâr, Nusaybin ve Hulvân havalisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukaylîler tarafından durduruldular, ağır zayiat verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneldiler; Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslara doğru ilerleyerek, Arrâz bölgesine girip, Şeddadîler ile birlikte, Ermeni topraklarına akınlar yaptılar, Gürcüler ile savaştılar (İbn al-A³īr, 433, 434, 437 - 440 seneleri vekayii; Barhebraeus, I, s. 303; Urfalı Mateos, s. 82 vd.; M. H. Yınanç, *Türkiye tarihi, Anadolu'nun fethi*, I, İstanbul, 1944. s. 38-44; Cl. Cahen, "La première pènetration turque en Asie-Mineur,

seconde moitié du XI ème s.”, *Byzantion*, 1948, XVIII, s. 52 vdd.). Bizans tarihinin meşhûr şahsiyetlerinden Bulgarokton nâmı ile tanınan imparator Basil II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun şarkta takip ettiği ilhak politikası (bk. İ. Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya ilk Selçuklu akını”, s. 264 vdd.) daha sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042 -1052) Ermenileri ve Gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, Türklere karşı harekete geçerek, bir yandan Ani’ye, bir yandan da Şeddâdîlerin payitahtı Dovin’e kadar ordu sevketmiş idi. Bizans’ın bu sûretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irak-ı Acem fütuhatında bulunan Kutalmış’ı, büyük bir ordu başında Azerbaycan’a gönderdi. Bu harekâta Mūsa Yabgu’nun oğlu Hasan da katılmış idi. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu hezîmete uğrattı (438=1046) ve müteâkiben Pasinlerin fethine girişen Hasan, oradan cenûba indiği zaman. Vaspuragan’da Gürcü prensi Liparit kumandasındaki Bizanslı-Ermeni-Gürcüler tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi (1047; Zonaras, frns. trc. M. de S. Amour, *Cronique ou annales de Jean Zonare*, Lyon, 1560, 97a; Arisdages, s. 72 vd.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 46) Yalnız kalan Kutalmış’ın Gence muhasarası da netice vermeyince, Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal’ı Azerbaycan vâliliği ile, Bizans’a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katılacaktı. Selçuklu şehzadeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen (Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada, imparatorun emri ile Liparit idaresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasan-Kale önlerinde karşılaştı. Korkunç savaş Bizans ordusunun hezimeti ile neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında Gürcü Liparit de var idi (18 Eylûl 1048)(bk. V. Minorsky, *Studies in Caucasion History*, London, 1953, s. 61, not. 2); binlerce araba tutarında ganimet alındı (Arisdages, s. 106; Zonaras. s. 97b, Mateos, s. 86 vd.; Vardan, s. 175; İbn al-A³īr, 440 yılı vekayii; Barhebraeus, I. 306; J. Laurent, s. 22; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 46 v.d). Erzurum işgâl edildi. İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere, esirleri ve ganimetleri Rey’e Tuğrul Bey’e götürürken, Türkler Van gölü yakınlarından Trabzon’a kadar olan sahada yayılmışlardı (Arisdages, s. 73 vd.; İbn al-A³īr, *göst. yer.).*

Selçukluların Bizanslılara karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmağa mecbur oldu. Mervânî NaÒr al-Davla'nin aracılığı ile, Tuğrul Bey'e zengin hediyeler götüren Bizans elçisi, fidye karşılığında, Liparit'i kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidye almadan serbest bıraktığı Liparit ile birlikte sulh müzâkerelerini yapmak üzere, Bizans payitahtına kendi elçisi Şarîf NaÒir al-Dīn b. İsma'īl (bk. İbn Ëallikan, II, 441)'i gönderdi (441=1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan camii tamir ettirerek, içine kandiller astırmış, halîfenin göndereceği imâm tarafından beş vakit namaz kılınmasına müsâade etmiş ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Ancak yıllık vergiyi kabul etmeyen imparator endişe içinde şark şehirlerinin sûrlarını ve kalelerini takviyeye başlamıştır (Arisdages, s. 103: Zonaras, 97b*;* İbn al-A³īr. 441 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 304 vd.; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 68).

Şimdiye kadar Selçuklu devletinin kuruluş ve gelişmesinde büyük rolünü gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elcezîre ve Azerbaycan'ın en kudretli siması hâline gelmiş idi. İsyana hazırlanıyordu. Tuğrul Bey'den Cibâi bölgesinin kendisine terkini talep etti, fakat sultan karşısında tutunamayarak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı, affedildi ve yine Cibâi ve Azerbaycan kıt'alarının başına getirildi (*Zubdat al-nuÒra*, s. 6; İbn al-A³īr, 441 yılı vekayii).

Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey İsfahan'a giderek, burayı Bağdad Büveyhîlerine meyleden Kakūya oğlundan, bir yıl süren muhasaradan sonra almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzîstan bölgesini işgale başlamışlar idi. Şi'î Büveyhî hâkimiyeti, al-Malik al-Raíīm Husrav Fīrūz'un idâresindeki Bağdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irak-ı Acem'den sonra Fars, Ehvâz, Hûzistan ve Elcezîre Selçuklu hâkimiyetine girmekte idi. 1054 sonlarına doğru. Musul hâkimi Ukaylîlerin elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş idi. (İbn al-A³īr, 442-446 yılları vekayii). Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden şarkî Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeği reddeden imparator, Gürcü kralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta

olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmış idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, I, s. 323). Kutalmış'ın bilâhare Kars'a hücûm ettiği sıralarda, 446 (1054)'da, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Tebriz'de ve Gence'de nâmına hutbe okutmak sureti ile, Ravvadī ManÒūr ve Vahsūðan ile Şaddadī Abu'l-Asvar'ı itâate aldıktan sonra, Bargiri'yi zaptedip, *"ateş fışkıran kara bulut"* gibi (Urfalı Mateos, s. 100), Erciş'e gelerek, şehri aldı ve Vasil tarafından müdâfaa edilen müstahkem Malazgird kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiiyeti altındaki Diyarbekir Mervânî kuvvetleri ile Erzurum'a kadar ilerledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Ketkit vadilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından muhasarasına devam edilen Malazgird'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçukluların mancınıklarının Rûmlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey Rey'e avdet etti (Arisdages, s. 90-101; Urfalı Mateos, s. 100 vdd.; İbn al-A³īr, 446 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306: Anili Samoel, trc., M. Brosset, *Collections d'historiens arméniens*, Petersburg, 1876, II, s. 449). Tuğrul Bey Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan Çağrı Bey'in oğlu Yakūtī'yi me'mûr ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yakūtī ve maiyetindeki Türkmen reisleri, imparatorun bu bölgeye tâyin ettiği şöhretli general Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler (M. Halil Yınanç, *ayn. esr.*, s. 51).

Sultan Tuğrul Bey, şi'î Büveyhîlerin tazyiklarını artırmaları, Husrav Firūz'un Şiraz'da alevî hutbesini ikame etmesi, hilâfet merkezinde dâima Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenen baş-kumandan Arslan al-Basasirī'nin Selçuklu tarafdarlarını takibe başlaması dolayısı ile ve hâlife al-¢a'im bi-amr Allah'ın daveti üzerine, Bağdad'a yöneldi. Halîfenin, elçisi Hibat Allah b. Muíammed al-Ma'mūn vâsıtası ile, gönderdiği mektupta sultanın sür'atle hilâfet merkezine gelmesi ricâ ediliyordu (*Zubdat al-nuÒra*, s. 7; *Raíat al-Òudūr*, s. 105; İbn al-Cavzī, *al-Munta@am*, Haydarâbâd tab., 1359, VIII, s. 163). Sultan, yanında vezîri 'Amīd al-Mulk al-Kundurī olduğu hâlde, fillerin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a yaklaştıkça, Basasirī'nin huzûrsuzluğu arttı ve nihâyet Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bağdad'dan şimâle doğru çekildi. Büveyhî hükümdarı al-Malik al-Raíim Tuğrul Bey'e itâatini bildirmiş idi. Bağdad'da ve sünnî İslâm dünyasında hutbenin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını

emreden al-¢a’im bi-amr Allah parlak bir merasim ile karşılamağa hazırlandığı Tuğrul Bey’den hilâfet merkezine girmesi için izin ricasını hâvi bir nezâket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 Ramazan 447 (17 Kânûn II. 1055)’de Bağdad’a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalıkta KarÌ mahallesinde oturan şi’îlerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsîler te’dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından, al-Malik al-Raíīm Ëusrav Fīrūz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile, 120 yıldan fazla bir zamandan beri hüküm süren şi’î Büveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-Tigin’i Bağdad’a şihne tâyin etti, para bastırdı ve hazîneye el koydu. Halîfeye, eskisine 50.000 dinar ve 500 “kor” buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Bilâhare Bağdad’da kendisinin yaptırdığı sarayda halîfenin hediye ettiği kıymetli taşlarla süslü bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bağdad ve Selçuklu Oğuzlarının yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbasî halîfesini himaye etmek yolu ile, sünnî İslâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey’in kızı Hadice Arslan Hatun’un al-¢a’im bi-amr Allah ile evlenmesi sayesinde hilâfet ailesi ile Selçuklu hanedanı arasında rabıtayı kuvvetlendiren bir sıhriyet kurulmuş oluyordu (*Zubdat al-nuÒra*, s. 8 vd.; *AÌbar*, s. 13; İbn al-A³īr, 447-448 yılları vekayii; *Raíat al-Òudūr*, s. 105; Barbebraeus, I, s. 307 vd.).

4. Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Arslan al-Basasīrī’nin Fatımîlerden aldığı yardımlar ile Raíba’de kuvvet toplaması üzerine, onlara karşı gönderilen Kutalmış’ın yenilmesi (448 şevvâl sonu=1057 Kânun II.) Tuğrul Bey’i sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrahim Yınal ve Yakūtī ile birlikte Sultan Musul’a yönelince, Basasīrī Suriye’ye kaçtı, Sincar ve Cizre hücum ile alındı, Mervânî hükümdarı ile Íilla hâkimi bir kere daha itaatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincar havâlisini İbrahim Yınal’a tevdî ederek, Bağdad’a gelişinde hilâfet vezîri tarafından büyük merasim ile karşılandı. Halîfe tarafından hilâfet sarayına davet edildi ve burada Sultan Tuğrul Bey’in İslâm âleminin müdâfaasını deruhde edişini meşrulaştıran bir merasim yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricalinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu merasimde Tuğrul Bey, yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine

teşekkür eden ve kendisini hilâfet tahtının yanında husûsî surette hazırlanmış tahta oturtan halîfeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra al-¢a'im bi-amr Allah, sancaklar, hil'atler verdiği Tuğrul Bey'e tac giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak, onu *"garbın ve şarkın hükümdarı"* ilân etmiş (26 zilkâde 449 = 25 Kânûn II, 1058) ve ona *Abū Þalib* künyesi ve *Rukn al-Dunya va'l-Dīn lakabı* ve *Yamīn Amir al-Mu'minīn* unvanını vermiştir (*Zubdat al-nuÒra*, s. 10 vdd.; *AÌbar*, s. 12 vd.; İbn al-A³īr, 449 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 311 vd.; *Raíat al-Òudūr*, s. 105; *Mucmal al-tavarīÌ va'l'ciÒaÒ*, nşr. Malik al-Şu'ara Bahar, Tahran, 1318 ş., s. 429; İbn al-Cavzī, VIII, s. 181 vdd.).

Böylece İslâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey, aynı zamanda dünya hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum bir yandan şi'îliği kaldırmak, bir yandan da garba doğru fütuhata devam etmek hususunda Tuğrul Bey'in evvelce mevcut olan düşünce ve siyâsetini tamâmıyla takviye etmekte idi. Bu sebeple Kutalmış'ın kardeşi Resul Tigin'in Hûzistan'daki isyânının bastırılmasından sonra, İbrahim Yınal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak, eski bölgesi Hemedan'a gitmesi üzerine, Musul bölgesi Basasīrī'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerilediği zaman, vazifesinden izinsiz ayrılması halîfenin tavassutu ile cezalandırılmayan İbrahim Yınal'ın Fâtımîler ve Basasīrī'nin de te'sîri ile açıktan-açığa isyan eylediğini öğrenince, süratle döndü ve zevcesini, ordusunun bir kısmını vezîri 'Amīd al-Mulk ile Bağdad'da bırakarak, kendisi âsî şehzadeyi takibe başladı. Fakat tutulduğu bir bölgede olduktan başka, kardeşi Er-Taş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvetlenmiş olan İbrahim Yınal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bağdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğullarını Horasan'dan Alp Arslan'ı Kirman'dan Kavurd'u, Anadolu hududundan da Yakūtī'yi süratle yanına çağırdı ve Rey civarındaki şiddetli savaşta âsî orduyu mağlûp etti (9 Cemaziyelâhir 451=22 Temmuz 1059). Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yınal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları..", s. 127 vd.).

Tuğrul Bey'in meşguliyeti sırasında yeniden harekete geçen Arslan Basasīrī, Bağdad'a kadar ilerilemiş. halîfeyi Bağdad'dan çıkararak, hutbeyi Fâtımîler adına çevirmiş, ezanı şi'î tarzında okutmuş, Basra ve havalisini

zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzafferen Bağdad'a gelmekte olduğunu öğrenince, kaçmış idi. Bağdad'a ulaşan Tuğrul Bey, esaretten dönen halîfeyi karşılayarak ve katırının dizgininden bizzat tutarak, onu sarayına götürdü ve makamına oturttu ve Sav-Tigin, Humar-Tigin, Kümüş-Tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dâhil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Basasīrī'yi tâkibe çıktı. Hilla'de yakalanan Basasīrī kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü (Zilhicce 451-Kânun II. 1060). Bu hâdise Bağdad'da ve sünnî İslâm âleminde büyük bir sevinç yarattı (*Zubdat al-nuÒra*, s. 12-17; *AÌbar*, s. 15; İbn al-Cavzī, VIII, s. 202 vdd., 194 vdd.; İbn al-A³īr, 450 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 313 vdd.). Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzlu olan zevcesi (Barhebraeus, I, s. 315) öldü ve Tuğrul Bey halîfe al-¢a'im bi-amr Allah'ın kızı ile evlenmek istedi. al-¢a'im bi-amr Allah, hilâfet ailesinden hârice kız vermeğe pek tarafdar görünmedi ise de, neticede muvafakat etti ve nikâh Şaban 454 (Ağustos 1062)'te kıyıldı; fakat evlenme işi ile pek fazla meşgul olunamadı. Esâsen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyan eden Kutalmış ile uğraşmak mecburiyetinde katmış idi. İbrahim Yınal ile işbirliği yapmış olan Kutalmış, onun mağlûbiyetinden sonra, kardeşi Resul-Tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-Kūh kalesine çekilmiş idi. Üzerine gönderilen kuvvetleri geri püskürtmüş ise de, vezîr 'Amīd al-Mulk tarafından kuşatılmış idi. Bu sıralarda Bağdad'a giden Tuğrul Bey'in büyük şenlikler ile düğünü yapıldı. Zevcesi ile birlikte Rey'e dönen Tuğrul Bey hastalandı ve bir daha kalkamadı. Nihayet 8 Ramazan 455 (4 Eylûl 1063)'te, 70 yaşında olduğu hâlde, vefat etti ve Rey'deki türbesine gömüldü (*Zubdat al-nuÒra*, s. 24 vd.; *AÌbar*, s. 16; İbn al-A³īr, 454, 455 yılları vekayii; *Raíat al-Òudūr*, s. III vd.; Barhebraeus, I, s. 316; İbn Ëallikan, II, s. 438- 442). Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda müttefikan belirtilen Sultan Tuğrul Bey, zekâsı ve siyâsî görüşlerindeki isabet ile Selçuklu ailesi azaları arasında temayüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnasında temelini attığı Büyük Selçuklu imparatorluğunun yakın şarkta dinî ayrılıkları giderici, asayişi tanzim edici vasfı ile de sarsılmaz bir siyâsî teşekkül olarak inkişâfını te'mîn etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey Türk ve İslâm tarihinde mümtaz bir mevki işgal etmektedir.

Sultan Tuğrul Bey’in çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey’in oğlu Süleyman’ı veliahd göstermişti. Vefatı üzerine, Kutalmış’ı, muhasarayı bırakarak, acele payitahta dönen vezir Amīd al-Mulk al-Kundurī, buna uyarak, Süleyman’ın sultanlığını ilân etti ise de, Merv’den süratle yetişemeyen Alp Arslan, kendi namına Kazvin’de hutbe okutan Yusuf Yınal’ın oğlu ve İbrahim Yınal’ın kardeşi Er-Sığun (bk. İ. Kafesoğlu, “Selçuk’un oğulları...”, s. 129 vd.)’un ve Erdem’in yardımları ile, duruma hâkim olmağa çalıştı. Diğer taraftan kalabalık bir ordu başında Rey’e gelerek, kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile DamÈan civârında karşılaştı, mağlup oldu; kaçarken, atından düşüp öldü ve Tuğrul Bey’in yanına gömüldü. Kardeşi Resûl-Tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey’de 7 Cemâziyelevvel 456 (27 Nisan 1064)’da tahta çıktı, 36 yaşında idi (İbn al-A³īr, 420, 455 yılları vekayii; *Zubdat al-nuÒra*, s. 26 v.d,; Cl. Cahen, “Qutulmuch et ses fils”, *Der Islam*, 1964, XXXIX). Sultan Alp Arslan ‘Amīd al-Mulk’ü azlederek, yerine Merv’de iken kendi vezîrî bulunan Ni@am al-Mulk’ü tâyin etti, yüksek devlet makamlarında değişiklikler yaptı. Mūsa Yabgu’nun Herat’ta baş kaldırma hareketini, bu ihtiyar amcasını yanına almak sureti ile bastırdıktan ve Kirman’da kardeşi Kavurd’un saltanat dâvasını bunun affedilmesi ile neticelendirdikten sonra, fütûhâta devam etti. Esasen Alp Arslan Kirman’a Kafkasya’dan gelmiş idi. Oradaki Türk kütleleri daimî şekilde Bizans’a karşı hareket hâlinde idi: Tuğrul Bey’in Bizans payitahtına elçi gönderip, imparatoriçe Theodora’dan hayli hediye ve para almasından (Arisdages, s. 103, 107) sonra da, Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve Malatya’ya kadar sokulmuşlar (Barhebraeus, I, s. 312), Malatya ile şarkî Kara-Hisar (Kolonia)’ı ele geçirmişler, Urfa’yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızılırmak sahasına kadar ilerleyerek, Sivas’ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas’ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini 1061’de mağlûp etmişler idi (Urfalı Mateos, s. 107 vdd.). Dinar, Kapar, Cemcem, Tuğ-Tigin, Sâlâr-i Horasan ve diğer reislerin idâresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yakūtī’nin emrinde olup, kışları Azerbaycan’a dönüyorlar idi (J. Laurent, s. 24; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, 53 vdd.).

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan’a hareket etti, kendisi Arran’da Lori küçük Ermeni krallığını itâate aldıktan sonra Gürcistan’a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Ni@am al-Mulk de Aras

nehri boyunda Sürmari (Sürmeli-Çukuru)'yi ve kiliseleri ile meşhur müstahkem Meryemnişîn kalelerini ve civarlarını zaptettiler (*AÌbar*, s. 34 vdd.; İbn al-A³īr, 456 yılı vekayii). Oğlunun muvaffakiyetinden çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sapīdşahr'i hücûm ile ele geçirip, müteâkiben Bagrat hânedânının pâyitahtı olup, Bizans'a bağlı bulunan ve Rumlar tarafından müdâfaa edilen, sûrları ile meşhûr, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlar ile bu şehri zaptetti (16 Ağustos 1064; bk. M. Brosset, *Coll. hist, arm.*, II, s. 449 vd.). Sonra huzûra gelip, tâbiiyet arzeden prens Gagik ile birlikte Kars'a girdi (Urfalı Mateos, s. 119-132; *AÌbar*, s. 26 vdd.; İbn al-A³īr, 456 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 316 vd.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 58 vd.). Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratmış, her tarafa fetih-nâmeler yazılmış, bizzat halîfe Alp Arslan'ın muvaffakiyetini belirten, ona ve mücâhidlerine teşekkür eden bir beyanâme neşretmiş, sultana *Abu'l-Fatí* unvânını vermiş ve *"yirmi dört eyâletin fethi"* (Vardan, s. 177), bir çok ganimet ve binlerce esir alınmakla neticelenen bu büyük sefer Bizans imparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir (SibÔ İbn al-Cavzī, *Mir'at al-zaman*, Topkapı, Ahmed, III, nr. 2907, XII, 222a).

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd mes'elesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşah'ı, sonraları Terken Hatun (Celâliye) diye meşhur ve Melikşah üzerinde çok nüfuzlu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi (İbn al-A³īr, 456 yılı vekayii), müteâkiben oğulları ile akrabalarını ülkesinin muhtelif yerlerine "melik" tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Yabgu Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi Arslan Argun Hvarezm'e, diğer kardeşi İlyas Toharistan ve Sagâniyân'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Togan-şah Herat'a gönderilmiş, Er-Taş'ın iki oğlundan Mas'ūd BaÈsūr'a ve Mevdûd İsfizâr'a tayin edilmiş idi. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye'de, Böri Bars Herat'ta, Arslan Argun Hemedan ve Sâve'de bulunmuşlardır (İbn al-A³īr, 458 yılı vekayii; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 14, not. 16).

Sultan Alp Arslan şark seferine çıktı. 457 (1063)'de Ceyhun'u geçerek, Türkistan'a girdi; Hazer denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak; onu itaate mecbur etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek üzere, Cend'e yöneldi. Tâbiiyet arzeden Cend

hâkimi, sultanı Sabran'da hediyeler ile karşıladı. Ziyaretten sonra Hvarizm'in merkezi Gurganc üzerinden Merv'e dönen (Cemâziyelâhir 458=Mayıs 1066) sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâveraünnehr'e komşu tarafları kâmilen Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nīşapūr yakınlarında *"cennet-i âlâdan bir örnek olan Radgan"*(*Rav˝at al-Òafa*, IV, 83)'a gelerek, oğlu Melikşah'ın veliahdlik merasimini yaptırdı ve aynı yıl Ramazan ortasında (Temmuz 1066) Nīşapūr'a gitti. Müteakiben Kirman meliki Kavurd'un son isyanını da bastıran (459=1067) ve Kirman'dan Şiraz'a doğru hareketle İÒtaÌr kalesini tâbiiyete alan Alp Arslan (*AÌbar*, s. 28 vdd.) artık bundan sonraki bütün gayretlerini garp cephesine, yâni Türkmen kuvvetlerinin fâsılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve Orta Asya'dan mütemâdiyen kalabalık kütleler hâlinde buralara gelen Türkler sebebi ile zaptedilmesi zaruret hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti.

Sultandan aldıktan emirlere uygun olarak Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmed-şah, Salâr-ı Horasan, Malatya, Ergani, Ahlat, Siverek, Âmid, Meyyâfârikîn, Urfa, Adı-Yaman, Harran, Nizib, Surûc, Delûk, Ra'bân ve Antakya taraflarında görünüyorlar (1065-1066), yer-yer kaleler zaptediyor, şehirlere giriyorlar, mücâdele ediyorlar, zaferler kazanıyorlar, geriliyorlar, fakat muntazaman vazifelerini yapıyorlar idi. Reisler arasında bilhassa dikkati çeken Afşin Malatya civarında bir Bizans ordusunu bozguna uğratmış, civarı istilâ ve Kayseri'yi zaptetmiş (1067), oradan Kilikya'ya inmiş idi ki, bu sıralarda orta ve şarkî Anadolu Türk kütlelerinin kaynaştığı yerler hâline gelmiş ve akınlar şiddet kazanmış idi (Mateos, s. 123 vdd.; 133 vdd.; Barhebraeus, I, s. 317 vd.; J. Laurent, s. 24; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 61 vd.).

Bizans imparatoru Dukas'ın 1067'de ölümü üzerine, imparatoriçe Anadolu'da Türkleri durdurmak ve mümkün olduğu takdirde uzaklaştırmak için, imparatorluğun başına kuvvetli bir general getirmek maksadı ile, Balkanlarda Peçenek Türkleri ne karşı başarılar kazanmış olan Romanos Diogenes ile evlendi. Böylece 1068 senesi başında imparator ilân edilen Diogenes Türkleri Anadolu'dan çıkarmak kararı ile harekete geçti. Fakat onun kalabalık ordusu ile Kayseri üzerinden Haleb'e kadar ilerilemesine ve Malatya'da Filaretos, Sivas'ta Manuel Komnenos gibi yeni tâyin edilen Bizans kumandanlarına rağmen, ne Niksar'ın Türkler tarafından tahribine,

ne de Ahlat'taki üssünden hareket eden Afşin'in tâ Eskişehir yakınlarına kadar sokularak meşhur Amorion (Amûriye) şehrini zapt ve tahrip etmesine mâni olunamamış idi (Zonaras, s. 104b; İbn al-A³īr, 499 yılı vekayii arasında; Barhebraeus, I, s. 319). Diogenes'in 1069'da orta Anadolu'daki ikinci harekâtı esnasında da Türkler Konya'yı ele geçirmiş ve yağmalamışlar idi (Zonaras, s. 105b). Diğer taraftan Afşin, Kavurd ile birlikte saltanat dâvası ile isyân ederek, Anadolu'ya yönelen İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sığun'ı Alp Arslan'ın emri ile takip ederken, bu Selçuklu şehzadesinin Sivas'ta mağlûp ettiği Bizans kuvvetleri kumandanı Manuel Komnenos'a teslim olarak, İstanbul'a gitmesi üzerine, yoluna devam ile garbî Anadolu'ya girmiş, Denizli yakınındaki Honaz (Khonae) şehrini zaptedip, yağmalamış ve oradan Marmara sahillerine kadar uzanmış idi (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, s. 58).

Nihayet Türkleri Anadolu'dan attıktan başka, gerekirse Selçuklu imparatorluğunun payitahtına kadar gitmek kararı ile, uzun hazırlığı müteakip, muazzam bir ordu başında Diogenes 13 Mart 1071'de İstanbul'dan hareket ile, Sakarya kıyısında ve Erzurum'da konakladıktan sonra, Malazgird'e geldi. Burası, 40 seneden beri Türk kuvvetlerinin Bizans kapılarını zorladıkları ve fasılasız bir şekilde, fakat Selçuklu hükümdarlarının planları ve vecheleri dâiresinde şarkî ve orta Anadolu'nun muhafız kıt'alarını, askerî yığınakları vurmak, şehir ve kasabaları tahrip etmek sûreti ile, müdâfaa şebekesini parçaladıktan sonra, fütûhat için olgunlaştırma gayesine ulaştığını anlayan Selçuklu Türk imparatorluğunun Bizans İmparatorluğu ile kat'î şekilde hesaplaşacağı yer idi. Sultan Alp Arslan Şirvan'daki karışıklıkları tanzim ve önünden kaçan Er-Sığun'ı takip maksadı ile, 1068 senesinde ikinci Kafkas seferini tertipleyerek, yanında vezir Ni@am al-Mülk ve öncü kuvvetlerinin başında büyük kumandanlardan Sav-Tigin olduğu hâlde, Kafkaslara ilerlemiş, Şeki bölgesini almış, Tiflis'e girmiş (*AÌbar*, s. 30 vd.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 63 vdd.; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 65), Karahanlı hükümdarının öldüğünü haber alınca, geri dönmüş, fakat ertesi sene Kafkasya kuvvetlerinin başına Sav-Tigin'i tâyin ederek, kendisi Selçuklu devlet siyâseti olan ve Suriye'nin Atsız kumandasında Türkmenler tarafından işgale başlandığı o sıralarda Selçuklu tarafdarı vezir ile başkumandan Badr al-Camalī arasındaki mücâdeleler içinde bunalan Mısır'daki Fatımî hilâfetini yıkmak üzere,

Azerbaycan yolu ile, harekete geçmiş (Temmuz 1070) ve Malazgird'i zaptettikten sonra, Urfa muhasarasını yarıda bırakarak, Haleb önüne varmış idi; burada Bizans ordusunun şarkî Anadolu'da ilerlediğini öğrenince, sür'atle geri döndü (3 Receb 463=7 Nisan 1071). Cebrî yürüyüş ile Malazgird'e yetişerek Bizans ordusunu tamâmı ile imha (26 Ağustos 1071) ve imparator Romanos Diogenes'i esir etti (tafsilât için bk. *İsl. Ans*. "Malazgird Muharebesi" mad.). Bizans'ın Türklere karşı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgird ovasında imha edilmesi ile Bizans müdâfaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan İslâm ve garp dünyasında büyük akisler uyandıran bu emsalsiz zaferi ile Türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderatını tâyin etmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu tarihinin mes'eleleri", *Belleten*, 1956, sayı: 76, s. 475-480).

Zaferi müteakip, Sultan Alp Arslan Karahanlı hükümdarı Şams al-Mulk NaÒr Han ile o sırada Hvarizm'de bulunan Melik İlyas arasındaki savaş dolayısı ile tertiplediği Mâverâünnehr seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece şecâati ile meşhur ve Türk ve İslâm tarihinin en mümtaz simalarından biri olan bu büyük sultan 25 Teşrin II. 1072 (10 Rebiyülevvel 466)'da vefat etti. 45 yaşında idi ve Abū Şuca' künyesini, 'A˝ud al-Davla lekabını ve *Burhan Amīr al-Mü'minīn* unvanını taşıyor idi (bk. *İsl. Ans*., "Alp Arslan" mad.].

Alp Arslan'ın Türklerdeki mâlûm hâkimiyet telakkîsî neticesinde zuhûru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, veliahdliğini müteaddit kereler te'yit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Hvarizm, Hûzistan, Şiraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 süvarilik bir kuvvetin başında bulunan Melikşah sultan ilân edildi (25 Teşrin II. 1072; *Zubdat at-nuÒra*, s. 47; *AÌbar*, s. 38; İbn al-A³īr, 465 yılı vekayii; *Raíat al-Òudūr*, s. 123). Tahta çıkışı sırasında başlıca te'siri yapmış olan Nı˝am al-Mulk vezirlikte ipka edildi. Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılında huduttan müdâfaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgalar ile uğraştı. Karamanlılar ve Gaznelilerin hudutlara tecâvüz ettikleri 1072-1073 kışında amcası Kirman meliki Kavurd Melikşah'ın saltanatını tanımamış, isyan etmiş idi. Sultan, Ni˝am al-Mulk'ün tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlûp ve esir etti (4 Şâban 465=10 Mayıs 1073). Bu muvaffakiyet Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi.

Sonra şarka sefer yaparak, Karahanlıları memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-Tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar [takip ederek] ilerilediği zaman, Şams al-Mulk NaÒr af diledi (*AÌbar*, s. 42 vd.; İbn al-A³īr, 466 vekayii). Diğer taraftan üzerine Hvarizmşahların atası Anūş-Tigin ile Gümüş-Tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahir al-Davla İbrahīm'i sulhe mecbûr etti (*AÌbar*, s. 73). İki hânedan arasında sihriyet münâsebetleri kuruldu.

Bu gâileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk payitahtını İsfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüdeki fütûhâtı başlamıştır. Malazgird savaşından sonra bir Türk müfrezesinin himayesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael VII. tarafından gözleri çıkartılarak öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir (Arisdages, s. 147; Mateos, s. 144; Zonaras, s. 108a) tatbik ediliyor idi. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, ManÒūr, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenler Anadolu içlerine doğru hareket hâlinde idiler. İmparator Mikhael'in Türklere karsı teşkil ettiği "Ölmezler" adlı husûsî kıt'alara (Anna Komnena, *Alexiade*, frns. trc., B. Leib, Paris, 1937, I, s. 18) ve bu askerlerin dâhil bulunduğu şark orduları kumandanı İsak Komnenos emrinde ücretli Franklar ile takviyeli Bizans orduları yer-yer mağlûp ediliyor, Sapanca civarında bozguna uğratılıyor, tâ İzmit havâlisinde Türkmen kuvvetleri ile karşılaşılıyor idi (N. Bryennios, frns. trc., Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, s. 531 vd.). Bu esnada Birecik'i karargâh haline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın valisini esir alıp, müteakiben Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbur olan Haleb'i kuşattığı sıralarda (1074), Ala-Şehir'i zapt-eden Türkler Adalar denizi sahilindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, s. 93). General N. Botaniates'in isyan ederek, Türklerin yardımı ile, imparatorluk tacını giydiği günlerde (3 Nisan 1078) İzmit ve bütün Koca-Eli Türk hâkimiyetine geçmiş ve o zaman hiç bir Bizans mukavemeti görülmeyen. Anadolu'da (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, *ayn. yer.)* sahil bölgeleri dışında kalan her yeri Türkler istilâ eylemişlerdi. Riyaset dâvası yüzünden bozuştuğu kardeşi ManÒūr'u Sultan Melikşah tarafından gönderilen Porsuk kumandasındaki ordunun yardımı ile ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu hükümdarlığı menşurunu halîfenin tasdiki,

hil’ati ile birlikte alarak, buradaki askerî kuvvetlerin başına geçen Süleyman-şah, imparatora isyan eden general N. Metissenos’un yardımcısı sıfatı ile, garbî Anadolu’nun bir çok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik’e girerek (1078), kendine merkez yaptığı bu tarihî şehirden Üsküdar’a kadar ilerlemeğe ve Boğaziçi’ni murakabe etmeğe imkân buldu (N. Bryennios, s. 593; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, s. 81). Bu hâdise üzerinedir ki, Bizans imparatoru 1081’de Çin’e gönderdiği bir elçilik bey’eti ile hâkimiyeti Türkistan’a kadar uzanmış bulunan Selçuklu imparatorluğunun şarkta tazyik altına alınmasını te’mine çalışmıştır (bk. W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, s. 146). 1085’e kadar Anadolu’nun fethi sırasında Âmid (Diyarbekir), Meyyâfârikîn, Silvan başta olmak üzere, Mardin, Hisn-Keyfâ, Cizre’yi ve daha 30 kadar kaleyi ihtiva eden Mervânî ülkesi, buranın vezîri FaÌr al-Davla Muíammed b. Cahīr’in yardımı ve Bağdad şihneliğinden Irak-ı Acem umumî valiliğine getirilen Sa‘d al-Davla Gevherâyîn, Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuk Böri, Çökürmış ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretleri ile, Selçuklu imparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, ¢asīm al-Davla Ak-Sungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul’a girmesi ile, bu havâlideki Ucaylī toprakları da Selçuklu imparatorluğuna bağlandı. (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 40-56; İbn VaÒil, *Mufarric al-kurūb*, nşr. Şayyal, Kahire, 1953, I, s. 11 vdd.). *“Dâîmâ muzaffer”* büyük Türkmen beyi Artuk Bey şi’î inançlı Karmatîler’in bulunduğu al-Aísa’ ve Baírayn adalarını itaate almış idi. (SibÔ İbn al-Cavzī, *Mir’at al-zaman*, Yūnīnī nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, 32). Şi’îlîk ile mücâdele Selçuklu imparatorluğunun ana siyâset çizgilerinden biri olduğu için, İslâm dünyasında ikilik ve korkunç bir düşmanlık yaratan bu akidenin yayılmasında ocak vazifesini gören Mısır Fatımî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan’ın son yıllarında Dımaşc’ın zaptına me’mûr edilen (Mayıs 1071) Bağdad şihnesi Ay-Tigin’den başka Suriye’ye gönderildiğini gördüğümüz Türkmen beylerinden Atsız, daha önce baş-buğları idaresinde bu havaliye gelen Navakiya Türkmenleri (Irak Oğuzları) tarafından işgal edilmiş olan Filistin sâhasını (SibÔ, *ayn. esr.*, 4a-5b) almış, Kudüs’ü zaptetmiş, Akkâ kalesinde Badr al-Camalī ile mücâdeleye girişmiş (1072) ve Dımaşc’ı üçüncü muhasarasında ele geçirmiş (10 Haziran 1076) ve şi’î ezanını kaldırarak, Abbasî halîfesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuş idi.

Fakat Atsız'ın 469 (1077)'daki Mısır seferinde Kahire önünde muvaffak olamaması (İbn ¢alanîsi, ±*ayl Târih Dimaşc*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 108; İbn Muyassar, nşr. H. Massé, *Annales d'Égypte*, Kahire, 1919, s. 25: İbn al-A³īr, 469 yılı vekayii) üzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tac al-Davla Tutuş Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı muhasara etmiş olan Mısır ordusunu ric'ate mecbur ettikten sonra, Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sahibi oldu (Rebiülevvel 471=Eylûl 1078; bk. İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.*, s. 31-38).

Sultan Melikşah, Şaddadīler ülkesindeki münazaalar ve Gürcü kralı Giorgi II.'nin itaatsizlik emâreleri üzerine, oraya bir sefer yaparak, bütün Kafkasya'yı Sav-Tigin'e tevdî ettikten (1076) sonra dönmüş, fakat Gürcü kralının tekrar baş-kaldırması ve eski Ani kralı Gagik'in yeniden kral olmak teşebbüsü sultanı ikinci Kafkasya harekâtına zorlamış idi (Çamiçyan, *ayn. esr.*, II, s. 996). Aras yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Sav-Tigin'in durumunu takviye etti ise de (471-1078/1079), 1080'de sevketmek zorunda kaldığı Ahmed, Abu Ya'cūb ve '¡sa Böri kumandalarındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bizans'tan istirdat ettikleri gibi, Kutayis'e kadar Acaralar bölgesini, Çoruh vâdisini ve Karadeniz sahiline kadar olan yerleri tamamen işgâl ettiler (Brosset, I, s. 359) ki, bu münâsebetle Trabzon da Türklere intikal etmiş (Anna Komnena, frns. trc., Cousin, 1685, IV, s. 247 vd.) ve 1084'te Kakhet krallığı tâbiiyete alınmış, 1087'den itibâren bütün Ermeniye imparatorluğa bağlanmış idi (Mateos, s. 171). Sultan Melikşah Kafkasya ve Arrân'daki tâbi bölgeleri amcası Yakūtī'nin oğlu Azerbaycan umûmî valisi ¢utb al-Dīn İsma'īl'e verdi. Bizans imparatoru Alexios Komaenos ile 1082'de İstanbul'un Anadolu yakasındaki Dragos çayını hudut tâyin eden bir anlaşma imzalayan Anadolu fatihi Abu'l-Favaris Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası olan bu müstahkem şehri general Filaretos'tan zaptetmesi (12 Kânun II. 1085) Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep olmuş ve Süleyman-şah'ın Nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzadesini savaşa götürmüş, 'Ayn Salm mevkiinde vukua gelen muharebede ordusu dağılan Süleyman-şah intihar etmiştir (18 Safer 479=5 Haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah, hassa kumandanlarından Porsuk, Mucâhid al-Davla Bozan, ¢asīm al-Davla Ak-Sungur ve diğerleri yanında olduğu hâlde, kalabalık bir

ordu ile, Isfahan’dan hareket ile Musul ve Harrân üzerinden, Bozan’ı Urfa muhâsarasında bırakarak, ilerledi; Ca’bar ve Manbic kalelerini aldıktan sonra. Haleb’e geldi (Ramazan 479 = Kânûn I. 1086), Antakya valiliğine Yağı-Sıyan’ı, Haleb bölgesi valiliğine Ak-Sungur’u tâyin etti ve kendisi Suvaydıya’ye kadar giderek, Akdeniz’in dalgaları karşısında Allah’ın kendisine nasib ettiği muazzam fütûhattan dolayı şükretti (İbn ¢alanīsī, s. 119. İbn VaÒil, I, s. 19, *Raíat al-Òudūr*, s. 129, Türk. trc., s. 126 vd.; Mateos, s. 172, Barhebraeus, I, s. 334). Bu sırada Lazkiye, Şayzar ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 Şubat 1087’de Urfa’yı zapteden Bozan da oraya vali tâyin edilmiştir. Bu havalideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sina çölüne kadar bütün Suriye kıt’ası Dimaşc’ta bulunan Tutuş’a bağlı Şam melikliği şeklini almıştır. Süleyman-şah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civarına sahip bulunuyor idi.

Haleb’den ayrılan Sultan Melikşah Bağdad’a gitti ve halkın coşkun tezâhürâtı arasında hilâfet erkânı tarafından karşılandı; Dar al-Ëilafa’de tertiplenen büyük merâsimde halîfe al-Muctadī bi’llah yine *“şarkın ve garbın hükümdarı”* sıfatı ile Sultan Melikşah’a iki kılıç kuşattı (17 Muharrem 480=25 Nisan 1088). Bu esnâda İsfahan’dan büyük kumandanlar refâkatinde, Terken Hatun ile birlikte, Bağdad’a gelen Melikşah’ın kızı, halîfe al-Muctadī ile evlendirildi. Bu münâsebetle Mehmelek’in hayret verici kıymetli cihazı ile yapılan muhteşem düğün ve Bağdad’da günlerce süren şenlikler, Selçuklu imparatorluğunun azamet ve satvetini göstermek bakımından, dikkate şâyândır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah..*, s. 86-98).

Süleyman-şah’ın Antakya’ya giderken İznik’te yerine bıraktığı Abu’l-¢asim Gemlik körfezinde bir Türk donanması inşasına girişmiş iken, imparator Alexios Komnenos tarafından kandırılarak, İstanbul’a götürülüp, sultana cephe alması özerine, Melikşah’ın sevkettiği Porsuk [bk. *İsl. Ans*. “Bursuk” mad.] ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından bertaraf edildi (Anna Komnena, frn. trc., Cousin, s. 184, 189; Lebau, XV, s. 193-197). Abu’l-¢asim’den sonra yerine geçen kardeşi Abu’l-Gazi, 1092’de Süleyman-şah’ın oğlu Kılıç Arslan I. gelinceye kadar, İznik’i muhafaza etti.

Vücûda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddî tehlikeye sokan diğer bir Türk kuvvetini de İzmir beyi Çakan teşkil ediyor idi. Anadolu'ya yakın adaları zapt ve müteaddit defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek, Bizans imparatoru olmağı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden şarkî Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek Türkleri ile ittifak ederek, Marmara kıyılarındaki Selçuklular ile birlikte, Üsküdar -Edirne-Çanakkale arasına sıkıştırılmak sûreti ile, üçlü Türk kıskacı içine alınmış olan Bizans imparatorluğunu çökertmek istiyor idi. Bizans'ı bu buhranlı durumdan ancak en seçkin Bizans imparatorlarından biri olan Alexios Komnenos, Peçenekler ile Kuman Türkleri arasındaki Meriç kenarında vuku bulan korkunç Lebonium muhârebesi (29 Nisan 1091) neticesinde, kurtarabildi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 107-112).

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehr seferinde (Mayıs 1087) yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkileri birer-birer aldıktan sonra, Buhârâ'yı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak, Ahmed Han'ı esir almak sureti ile, Karahanlıların garp kolunu Selçuklu imparatorluğuna bağladı. Müteakiben Taraz (Talas) hâkimini tâbiiyetine aldı (*Zubdat al-nuÒra*, s. 89; *AÌbar*, s. 50), Balasagun ve İspīcab hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar hükümdarı Harūn Buğra Han huzûra gelerek, tâbiiyetini arzetti (*AÌbar*, s. 50; İbn al-A³īr, 480 yılı vekayii). Böylece Karahanlıların şark kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu. Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutları Çin seddine kadar uzandı (482=1090). 1091 yılında, Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek özere, oraya ikinci bir sefer yapan Sultan Melikşah aynı yılın son baharında Bağdad'ı ikinci ziyaretinde (Ramazan 484=Teşrin II. 1091) akdettiği harp meclisinde Tâc al-Davla Tutuş refakatinde olarak, Sa'd al-Davla Gevherâyîn, ¢asim al-Davla Ak-Sungur ve Bozan'ı Suriye'nin sahil bölgelerini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin halline ve Yemen ile Aden havalisinin fethine me'mûr etti. Bu münâsebetle Törşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idaresindeki Selçuklu ordusu, Hicaz kıt'asını tamamen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havalisi de Türk hâkimiyetine ilhak edildi (*Zubda*, s. 69; İbn al-A³īr, 485 yılı vekayii).

Sünnîlik-şi’îlik dâvasında Sultan Melikşah’ın meşgul olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Íasan ~abbaí’ın bayrakdarlığını yaptığı bâtınî faâliyeti idi (bk. ‘AÔa-Malik Cuvaynî, *TarīÌ-i cihanguşa*, nşr. Mīrza Muíammed ¢azvīnī, 1937, *GMS*, III, s. 146 vd., bk. *İsl. Ans.* “Bâtıniye” mad.). Bilhassa Alamut’u ele geçirdikten (Eylül 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfizî yuvasını yıkmak üzere, Melikşah Yorun-Taş, Kızıl-Sarıg, Kol-Taş gibi kumandanları sevketti ise de, bu harekât devam edemedi (*TarīÌ-i Sīstan*, s. 386; İbn al-A³īr, 485 yılı vekayii; *TarīÌ-i cihanguşa*, I, s. 19, 111, 202 vd.); çünkü o sırada Bağdad’a gitmiş olan Sultan Melikşah, şehzade Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud’u veliahd yapmak isteyen muhteris Terken Hatun ile, Melikşah’a muğber bulunan halîfe al-Muctadi bi’llah’in işbirliği neticesinde zehirlenerek, öldürüldü (16 şevval 485=20 Teşrin III, 1092; *Zubda*, s. 83, 235; *AÌbar*, s. 49; İbn al-A³īr, 485 yılı vekayii; İbn al-Cavzī, *al-Munta@am*, Haydarâbâd 1359, IX, s. 64; *Mucmal al-tavarīÌ va’l’ciÒaÒ*, s. 408; *TarīÌ-i Bayhac*, s. 76; Vardan, s. 184 Kiragos, *Vekayi-nâme*, Venedik, 1863, s. 60; Mateos, s. 178, 226; Barhebraeus, I, 334). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar’dan Boğaziçi’ne, Akdeniz’e, Kafkaslardan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen’e kadar genişletmek sureti ile dünyanın en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin hudutlarını daha uzaklara götürmek, Mısır’ı, Magrib’i zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçukluların en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük Türk imparatorlarından biri olan Melikşah bir çok sultan ve meliklerin metbuu bulunduğu için *al-sulÔan al-a‘@am*, *sulÔân al-‘alam* diye anılır ve aynı zamanda *al-sulÔan al-‘adil* ve *Abu’l-Fatí* lakaplarını taşır idi. Halîfe tarafından kendisine *“calal al-dunya va’l-din”* lakabı ile birlikte *¢asim Amīr al-Mu’minin* (“halîfenin ortağı”) unvanı verilmiş idi. Adaleti ve şefkati ile imparatorluğu dâhilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı, vefatı Türkler ve İslâm dünyası için olduğu kadar, Ermeniler, Süryânîler, diğer hıristiyanlar ve sair din mensupları arasında da teessürü mucip olmuş ve her tarafta matem havası yaratmış idi (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 211 vdd.; ayrıca bk. *İsl. Ans*. “Melikşah” mad.).

II. BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI

Büyük sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, aş.-yk. 30 yıldan beri Selçuklu vezirliğinde bulunan meşhur Ni@am al-Mulk'ün de sultandan bir ay kadar önce bâtınîler tarafından katledilmesi dolayısı ile, önü alınamayan taht mücâdeleleri yüzünden, imparatorluk kargaşalık içine düştü ve dört kısma bölündü:

1. Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçukluların devamı), 1194'e kadar;
2. Kirman Selçukluları, 1092-1187;
3. Suriye Selçukluları, 1092-1117;
4. Anadolu Selçukluları, 1092 -1308.

Sultan Melikşah'tan sonra arka-arkaya hükümdar olan dört oğlu zamanında ve daha başlangıçta Anadolu imparatorluktan ayrılmış olup, Suriye'de Selçuklu ailesinin iktidardan düştüğü 1116 senesine kadar şeklen merkeze bağlı kalmış ve son "büyük sultan" Sencer'den (ölm. 1157) sonra ise, geri kalan üç Selçuklu devleti ayrı mukadderata sahip olmuştur.

1. Irak ve Horasan Selçukluları devletinin umûmî tarihi

Sultan Sencer istisna edilirse, cesur, fakat atalarına lâyık olmayan, siyâsî zekâdan mahrum, kifayetsiz hükümdarlar, haris ve hilekâr devlet adamları ve bâtınî cinayetlerinden ibarettir. Terken Hatun, kumandanları celp için, büyük mâlî fedâkârlıklar karşılığında, henüz 5 yaşında bulunan oğlu Mahmud'u sultan ilân edip, nâmına hutbe okuturken, Ni@am al-Mulk

tarafdarlarınca tutulan veliahd Berkyaruk Rey'de sultan ilân edildi. Berûcird'deki savaşta kuvvetleri bozguna uğrayan Terken Hatun, Azerbaycan meliki ¢uÔb al-Din İsma'īl ile evlenmek sûreti ile onu iktidara getirmeğe çalıştı, fakat İsma'īl de mağlûp oldu. Bu esnâda Şam'da kendisini Selçuklu sultanı ilân etmiş bulunan ve ülkesinde kendi adına hutbe okutan Tâc al-Davla Tutuş, Berkyaruk tarafdarı Haleb vâlisi ¢asīm al-Davla Ak-Sungur'u, bunun ölümü ile neticelenen mağlûbiyete uğrattıktan ve Urfa valisi Bozan'ı da aynı sebepten öldürdükten sonra (İbn VaÒil, I, s. 23-37), ordularının başında Elcezîre ve Diyarbekir'e doğru ilerliyordu. Oğlu adına yaptığı mücâdelede Berkyaruk'a mağlûp ve esir olan, sonra da 1094'te bir suikast ile öldürülen Terken ortadan kalktı, Azerbaycan üzerinden Rey'e kadar gelmiş olan Tutuş ile Berkyaruk arasındaki savaşta Tutuş mağlûp ve telef oldu (7 Safer 488 - 36 Şubat 1095). Fakat onun Suriye'deki oğulları Faír al-Mulūk Ri˝van ve Şams al-Mulūk Dokak, atabey Tuğ-Tigin'in teşviki ile, merkezi tanımayarak, kendi adlarına hutbe okutmağa devam ettiler. Vaktiyle Sultan Melikşah'a iki kere isyan edip (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 57 vdd.), hapse atılan amcası Tekiş, Tutuş ile işbirliği yaparak, Belh'te yerleşmek üzere ayaklandığı için, Mart 1094'te Berkyaruk tarafından yakalanarak, boğdurulmuş idi.

Kirman'da da Kavurd oğullarının merkezden ayrıldıkları bu buhranlı zamanlarda Horasan'da bulunan Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I., kalabalık Oğuz Yıva oymağının başında, İznik'e gelerek (1092), Anadolu Selçuklularının 2. sultanı sıfatı ile, idareyi Abu'l-Gâzi'den devr alırken, bunu da önleyememiş olan Berkyaruk, Mahmud hastalanarak öldüğü için, hâkimiyetini kısmen sağlamağa muvaffak olduğu bir sırada, Horasan'da, bütün şark ülkelerine şâmil olmak üzere, istiklâl ilân eden amcası Arslan Argun ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı ve ona karşı küçük kardeşi Sancar (veya Sencer)'ı ata-beyi Kamaç ile birlikte, Horasan'a gönderdi, kendisi de oraya yürüdü. Arslan Argun bir suikast ile öldürüldü (1097). Berkyaruk, Sencer'i Horasan meliki tâyin ederek, Belh havalisini Gazne sınırına kadar ona tevdî etti. Hvarizm'de vâli bulunan Kıpçak Türklerinden Koçkar-oğlu Ekinci bu sene Arslan Argun'un tarafdarları tarafından öldürülmüş (1097) ve yerine "taştdâr" Anuş-Tigin-oğlu Muhammed Hvarizmşah tâyin edilmiş idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar devleti tarihi*, TTK yayını, Ankara, 1956, s. 37 vd.). Berkyaruk'a 1099'da diğer kardeşi Azerbaycan meliki

Muhammed Tapar ısyân etmiş ve Melik Sencer, Artuk-oğlu İl-Gâzî, Kür-Buga, Gevherâyîn ve diğer büyük kumandan ve beyleri etrafına toplayarak, imparatorluk payitahtı İsfahan'ı zapta muvaffak olmuş, fakat 1100'de mağlûp ettiği Berkyaruk tarafından Hemedan civarında bozguna uğratılmış, iki ordu, Teşrin II. 1101'de 3. defa karşı-karşıya geldiği zaman, halîfenin tavassutu ile iki kardeş, devleti taksim etmek üzere, uzlaşmışlardı. Buna göre, Muhammed Tapar "melik" olarak Azerbaycan, Elcezîre ve Diyarbekir'i alıyor, Sencer yerinde kalıyor ve Berkyaruk'un sultanlığı kabul ediliyor idi. Ancak bu bir şekilden ibaret idi. Nitekim Muhammed tekrar kendisini sultan ilân etti. Fakat muvaffak olamadı; çekildiği Azerbaycan'da yeni kuvvetler toplayarak, Berkyaruk'un karşısına çıktı ise de, Hoy önünde tekrar mağlup oldu. Bu defa Erzurum'da 'İmad al-Din 'Alī, Ahlat'ta Sökmen gibi, şarkî Anadolu Türk beyleri ile işbirliği yapınca, Sultan Berkyaruk devleti resmen taksime mecbur oldu. Azerbaycan'da Sefîd-Rûd sınır olmak üzere, Kafkaslar ve Suriye'ye kadar bütün memleket Muhammed'e verildi ve buralarda yeni sultan adına hutbe okundu (1104) (İbn al-Cavzī, IX, s. 104 vd.; *Zubdat al-nuÒra*, s. 83-88: *AÌbar*, s. 52-55; İbn ¢alanîsī, s. 137; *Raíat al-Òudūr*, s. 139-151: İbn al-A³īr, 485-494 yılları vekayii; Barhebraeus, I, s. 334. vd.; II, s. 340-343). Daha çocukluk çağında mücâdeleye atılmak zorunda kalan Rukn al-Din Abu'l-Mu@affar Berkyaruk meşakkatler içinde hastalandı ve henüz 26-27 yaşlarında iken öldü (Kânun I. 1104) Yerine geçen oğlu Melikşah II.'ı sür'atle iktidardan düşüren Muhammed Tapar Selçuklu sultanı oldu (1105).

Dağılmağa yüz tutan büyük Selçuklu imparatorluğunu toplamak için Berkyaruk'un gayret sarfettiği o buhranlı günlerde, bir yandan memleket içinde yer-altı faâliyeti hâlinde bâtınîlik yayılırken (bk M.G.S. Hodgson, *The Order of Assassins*, Hague 1955, s. 72-98), diğer taraftan da orta çağın mutaassıp hıristiyan dünyası müslüman Türk ülkelerine sel gibi akıyordu. Her ne kadar papa Urbanus II. şarkta İslâmların tazyikına uğradığını iddia ettiği hıristiyanları kurtarmak üzere garp dünyasını silah başına çağırmış ise de (27 Teşrin II. 1095), Haçlı seferlerinin çıkışında asıl sebebin Anadolu'yu kaybettikten sonra payitahtını da tehlikede gören Bizans imparatoru Alexios Komnenos'un Avrupalıların dinî duygularını tahrik yolu ile memleketini kurtarmak olduğu ve Han oğlu İbn Hân al-Turkî ve Karalı veya Kurlu gibi baş-buğların idâresindeki Türk Kuvvetlerinin Haleb'den itibâren tâ

Taberiye’ye kadar uzanan sahada görüldükleri ve bir kısım Türkmenleri Filistin’de ve Trablus-Şam civârlarında yerleştirmeğe başladıkları sıralarda (İbn al-‘Adīm, *Bugyat al-íalab*, I, s. 294-296; İbn ¢alanisī, s. 92), Avrupa’dan bir çok hıristiyan zâhidleri ve kontlar idaresinde hıristiyan kafilelerinin Kudüs’e kadar gelerek, hac ifâ edebilmelerinden (krş. M. Michaud, *Histoire des Croisades*, Tours, 1853, s. 16) de anlaşılacağı üzere, Kudüs mevzuunun ikinci planda yer aldığı, hattâ daha sonraki hâdiselerde de görülmüştür. İki keşiş tarafından sevkedilen pek kalabalık, inzibatsız Haçlılar, Bizans tarafından Anadolu yakasına geçirildikten sonra, daha Kocaeli yarım-adasında iken, imhâ edilince (1096 son baharı), kontlar ve dükler tarafından hazırlanan ve idare edilen hakîkî I. Haçlı ordusu İznik’i, Anadolu Selçuklularından alarak (Haziran 1097), öncü kumandanı Bohemond Suriye’ye yönelip, Kudüs yolunun kapısı Antakya’yı kuşattığı zaman, bu müstahkem şehir vâli Yağı-Sıyan tarafından müdâfaa edilirken, Sultan Berkyaruk’un gönderdiği Musul hâkimi Kür-Buga, Dimaşc melîki Dokak ve atabeyi Tuğ-Tigin, Kudüs ve Elcezîre sâhibi Artuk oğlu Sökmen ve diğerlerinin kuvvetleri ile takviye edilmiş olmakla beraber, yolda Haçlılar tarafından zaptolunarak, bir kontluk te’sis edilmiş bulunan Urfa’yı istirdada çalışması dolayısı ile geciktiğinden, denizden yardım gören Haçlıları kuşatmasına ve onları teslim olmağa hazır bir duruma düşürmesine rağmen (5 Haziran 1098) başarı kazanamadı ve Antakya’yı ele geçiren Haçlılara Suriye’ye hâkimiyet yolu açılmış oldu (*Histoire anonyme de la Premiere Croisade*, nşr. ve frns. trc., L. Brehier, Paris, 1924, s. 97 vd., 110 vd. Urfalı Mateos, s. 192-198; Barhebraeus, II, s. 339 vd., *Raíat al-Òudūr*, s. 140; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1948, I, s. 71 vd., s. 88-108). Türklerin Antakya’da meşgul olmasından faydalanan Fâtımîlerin işgal ettikleri Kudüs 15 Temmuz 1099’da Haçlılar tarafından zaptedildi ve bu muvaffakiyet neticesinde İslâm-Türk ülkesinde Urfa kontluğundan (1098-1144) başka Antakya prensliği (1098-1268), Kudüs krallığı (1100-1187 Kudüs’te, 1187 - 1291 Akkâ’da), Trablus kontluğu (1109-1289) adlarında Frank devletleri kuran Haçlıları yerlerinden söküp atarak, İslâm topraklarını kurtarmak için Türklerin asırlarca mücâdele etmeleri ve kan dökmeleri icap etti.

Sultan Muhammed Nihâvend’de isyân eden amca-zâdesi Mengü-Bars’ı yakalayıp, onunla işbirliği yapan amcası Tekiş’in oğullarını

hapsettikten sonra, Musul üzerinde hâkimiyet dâvasından dolayı Çavlı, Çökürmüş, Ak-Sungur Porsukî, Hille Arap emîri Sayf al-Davla ~adaca ve Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan I. ile meşgûl bulunurken (1105-1108), bir yandan da büyük vezir Ni@am al-Mulk'ten itibaren tanınmış devlet adamı ve kumandanları suikastlar ile öldürmeği âdet edindikleri bilinen bâtınîlere karşı şiddetle mücâdeleye girişmiş, en meşhur İsma'īlī dâîlerinden biri olan Ahmed b. 'Abd al-Malik al-'AÔÔaş'ı mağlûp ederek, sığındığı kaleyi ele geçirmiş ve oradaki bâtınîleri itlaf etmiş idi (1107). Sultan Muhammed 1108'de, yanında vezir ¸iya' al-Mulk ve Çavlı olduğu hâlde, Alamut üzerine yürüyerek, hayli zayiat verdirdi. Bu sıralarda Gence'ye taarruz eden Gürcülere karşı sevkettiği kuvvetler ile onları uzaklaştırdı (1108). Taarruza geçen Gürcü kuvvetlerinin bir kısmı, Kafkasların şimâlindeki düzlüklerde oturan ve Gürcistan kralı David II. (ölm. 1125)'in teşebbüsü ile Hıristiyan dinine döndürülerek, Kafkaslara celb edilen Kıpçak (Kuman) Türkleri idi ve David, baş-buğları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile kendi oğluna evlendirerek, akrabalık kurmuş idi. Kafkaslarda daha önceki Gürcü hücumlarında rol oynayanlar da bu Kıpçaklar idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 362 vd.).

Sultan Muhammed Bağdad'a giderek, kız kardeşinin halîfe al-Musta@hir bi'llah ile olan düğününde bulundu; ülkesinde nisbî bir sükûnete ulaşınca, Haçlılar ile mücâdeleye girişti ve 1111'de Ahlat şahı Sökmen al-¢uÔbī ve Porsuk'un iki oğlu ile birlikte, Musul atabeyi Kür-Buga'nın yeğeni Mevdûd'un kumandasında gönderdiği ordular Frank kontluk merkezi Urfa'yı muhasaradan sonra, Haleb'e ulaştı ve orada atabey Tuğ-Tigin de Mevdûd'a iltihak etti. İkinci ordu yine Mevdûd'un kumandasında idi (1113) ve Mardin Artuklu kuvvetlerinin de kendine iltihakı ile ordusu çoğalan Mevdûd, Hama'ya kadar ilerledi. Orada Tuğ-Tigin ile birleşerek, Taberiye'yi muhâsara etti. Fakat Türk ordusunun idarecileri arasında tam bir itimat mevcut değil idi. Birinci seferde Ri˝van Haleb'i Mevdûd'a karşı kapamış ve Mevdûd ikinci sefer esnasında Dimaşc camiinde bâtınîler tarafından öldürülmüş idi (Teşrin I. 1113). Sultan Muhammed'in sevkettiği ve Ak-Sungur Porsukî kumandasında olan üçüncü ordu ise, Mardin hükümdarı Artuk oğlu İl-Gâzî, Haleb nâibi Lu'lu' Tuğ-Tigin taraflarından desteklenmekle beraber yine anlaşmazlık yüzünden, Franklar karşısında bir netice alamadı (1115). Bu muvaffakiyetsizlikler

Haçlıların Suriye sâhîl bölgesine tamâmıyla yerleşmelerine sebep olduğu gibi, 1118'de Anuş-Tigin Şîrgīr kumandasında Alamut üzerine yeni kuvvetler sevkedip, orayı muhâsara ettiren Giya³ al-Dīn Abū Şuca' Muíammed Tapar'ın ölümü (Nisan 1118) dolayısı ile, bu başarılı harekât da yarıda kaldı (*Zubda*, s. 90-115; *AÌbar*, s. 55 vdd., İbn al-A³īr, 499-511 yılları vekayii; Mateos, s. 221 vdd., 227 vd., 231 vd., 236 vd., 241 vdd., 246-254; Vardan, s. 191; Barhebraeus, II, s. 345-355; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 265-280; bk. İsl. Ans. "Muhammed b. Melikşah" mad.). 36 yaşında iken ölen Sultan Muhammed'in yerine geçen oğlu veliahd MuÈī³ al-Din Maímūd, kardeşi Tuğrul'un isyanı ile uğraşırken, Horasan meliki Sencer, kendisini sultan ilân ederek, yeğeni Mahmud üzerine yürüdü ve onu şiddetli Sâve muhârebesinde (2 Cemâziyelevvel 513=11 Ağustos 1119) mağlûp ve esir etti. Yapılan anlaşmaya göre, Rey Sencer'de kalmak üzere, imparatorluğun garp tarafları, sultan unvanını taşımakla beraber, Sencer'e tâbi olmak şartı ile, Mahmud'a verilecek idi. Böylece merkezi önce İsfahan, bilâhare Hemedan olan Irak Selçukluları devleti meydana geliyor, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında Selçuklu hâkimiyetinden ayrılmış ve tecâvüzlerde bulunmuş olan devletleri (Semerkand'a sefer yaparak, Karahanlıları 1113'te, Gazne'ye girerek, Gazneli devletini 1114'te, yâni melik olduğu tarihlerde) ve Gurluları kendisine bağlamak sureti ile aynı zamanda Irak, Azerbaycan, Taberistan, İran, Sîstan, Kirman ve Hvarizm ile Gazne sultanlığı bölgesinde, Efganistan, Kâşgar ve Mâverâünnehr'de, babası devrininkine yakın hâkimiyet kurmuş olan, Sencer "büyük sultan" *(al-sulÔan al-a'@am)* unvanını alıyor idi (İbn al-A³īr, 513 yılı vekayii; *AÌbar*, s. 61-64; *Zubda*, s. 117, 121-124: İbn al-Cavzī, IX, s. 141, 144, 205, 216; *Raíat al-Òudūr*, s. 167-171). Sencer'in eski merkezi Merv imparatorluğun payitahtı olmuştur.

Kendisi zâten 14 yaşında bir çocuk olan Sultan Mahmud daha da küçük kardeşleri Tuğrul ve Mas'ūd ile, daha doğrusu bunların atabeyleri ile, karşı-karşıya kalmış ve karışıklıktan faydalanan Gürcü kuvvetleri de 1121'de Tiflis'i işgal etmişler idi (M. Brosset, *ayn. esr.*, I, s. 365 vd.). Sultanın halîfe al-Mustarşid ile arası iyi olmadığı için, Bağdad'da Selçuklu kuvvetleri ile Araplar arasında kanlı çarpışmalar olmuş idi. Bütün bu hâdiseler karşısında kifayetsiz kalan Sultan Mahmud avcılık ve eğlence ile vakit geçiriyor idi. 10 Eylûl 1131'de öldüğü zaman, 31 yaşında idi. Kardeşi

Malik Rukn al-Dīn Tuğrul'u tahta geçirmek üzere gelen Sultan Sencer, buna cephe alan Malik Mas'ūd ve müttefik kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Tuğrul'u Hemedan'da Mart 1132'de tahta çıkardı (*Zubda*, s. 148 vdd.; *AÌbar*, s. 71; İbn al-Cavzī, X, s. 25 vd.; İbn VaÒil, I, s. 49 vd.). Sultan Tuğrul kardeşi Mas'ūd'u ve Mahmud'un veliahd göstermiş olduğu Davud'u zararsız hâle getirip (*AÌbar*, s. 71-74), saltanatını sağlamlaştırdığı bir sırada ansızın öldü (Teşrin I. 1134) ve daha evvel Bağdad'da adına hutbe okunmuş olan Giya³ al-Dīn Mas'ūd, Sultan Sencer'in muvafakati ile, Irak Selçuklu hükümdarı oldu (1134-1152).

Burada tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri meşgaleleri yalnız dinî hususlara münhasır kalan ve dünyevî mes'eleler ile alâkaları kesilen halîfelerin yavaş-yavaş devlet işlerine karışmağa başladıklarını belirtmek yerinde olur. Bunlardan ilki, adı geçen al-Mustarşid bi'llah (1118-1135)'dır ki, Hemedan hükûmetini iyi karşılamayan bu halîfe Selçuklu tahtındaki kardeş kavgalarını tahrik etmiş ve son olarak Sultan Tuğrul'a karşı, Irak-ı Arab'ı hilâfet devleti şeklinde doğrudan doğruya kendi idaresine almak mukabilinde (anlaşma tarihi 1132), Mas'ūd'u tutmuş ve hatta kendisine destek te'min etmek üzere, Hvarizmşâh Atsız'a hil'at göndermeğe teşebbüs etmiş idi (İbn al-'Amīd, *al-Macmū' al-mabarak*, Lâleli kütüp., nr. 2002, 181a).

Babası Muhammed Tapar tarafından melik olarak Musul'a gönderilen ve orada Haçlılara karşı sevkedildiğini gördüğümüz Mevdûd'un kendisine atabey tâyin edilmiş olduğu, bilâhare berâberinde olan atabey Ay-Aba (Çavuş Bey) ile saltanat mücâdelelerine karışmış bulunan Giya³ al-Dīn Mas'ūd'un ayaklanan Kızıl Sungur, Çavlı v.b. kumandanlar ile meşgul olmasından faydalanarak, Musul'u muhasara etmek sureti ile (Temmuz 1133) cismânî iktidarını takviyeye girişen halîfeyi sultan Bağdad'ı terke mecbur etti (Mayıs 1135). Al-Mustarşid, etrâfına toplanan kuvvetlerin yardımı ile, sultan Mas'ūd ile savaştı ise de (24 Haziran 1135), *"Türklerin Türklere meyletmeleri"* sebebi ile, ordusundaki Türk askerlerinin sultan tarafına geçmeleri neticesinde (*Zubda*, s. 164), Mas'ūd tarafından esir edildi. Merâga'da aralarında bir anlaşmaya varıldı ise de, halîfe bâtınîler tarafından öldürülmüş, Bağdad ve civarı tekrar Selçuklu hâkimiyetine alınmış ve onun yerine halîfe olan al-Raşid bi'llah, sultanın Bağdad'ı muhâsarası esnâsında 'İmad al-Dīn Zangī ile iş-birliği yaparak, Musul'a

gittiği için, Sultan Mas’ūd tarafından hal’edilmiş, yerine al-Muctafî’li amr Allah (1136-1160) hilâfet makamına geçirilmiş idi (İbn al-Azrac, *Tarīỉ Mayyafaricīn*, British. Mus. Or., 5803, 165a). Saltanat dâvacısı Davud ile uğraşırken, ona karşı gönderdiği ve hizmetlerini gördüğü, aynı zamanda Arran ve Azerbaycan’ı Gürcü taarruzlarına karşı korumuş olan Kara-Sungur’u, bâzı telkinlere kapılarak, bertaraf etmek teşebbüsü ve bunda muvaffak olamayışı sultanın itibârını kırmış ve kendisini tahakküm altına düşürmüş idi. (1139). 1143’te Davud bâtınîler tarafından öldürüldü. Kara-Sungur da 1141’de öldükten sonra, isyan eden kumandanlardan Boz-Aba ile Hemedan civarında şiddetli bir savaşa tutuşan sultan onu mağlûp ederek (1147, *Zubda*, s. 200), tahakkümden kurtulmuş, fakat bu sefer devletin idaresini Bey-Arslan (Has Bey)’a vermiş idi. Sultan Sencer tarafından davet edildiği Rey’e giderek, büyük sultanın iltifatlarına mazhar olan Mas’ūd oradan Bağdad’a geldi (Nisan 1150), ve Rey’den Haleb’e ve Erzurum’a kadar hâkim olduğu bu sıralarda hastalanarak öldü (1 Receb 547=2 Teşrin I. 1152) ve orada gömüldü [bk. *İsl. Ans*. “Mas’ud b. Muhammed Tapar” mad.].

Mas’ūd’un ölümü ile Irak Selçuklu hânedanının ikbâli sona ermiş sayılır. Zira Gürcü ve Kıpçaklara karşı Artuk oğlu İl-Gâzî’nin ve şarkî Anadolu beylerinin savaşlara katılması (1121-1124) ve Şam ata-beyi Tuğ-Tigin’in Suriye’de hâkimiyet için Sultan Muhammed’den menşur atması ve Tac al-Din Böri’nin, Haçlılar ile ilgili olarak, 1128’de bâzı müsâadeler isti’zânı için, Sultan Mahmud’a müracaatı (İbn ¢alânīsī, s. 193, 219) gibi, sırf dış düşmanlar ile müşterek mücâdele zaruretinden dolayı, itibarî bile olsa, Irak hükûmetine gösterilen bağlılık emâreleri artık ortadan kalkmış ve bu devlette iktidar Musul (Zengī-oğulları), Azerbaycan (İl-Deniz-oğulları) ve Fars (Salgurlular) atabeylerine intikal etmiş bulunuyor idi.

Irak Selçuklu devleti hâdiselerini dikkatle takip ettiğini ve gerek hanedan mensupları arasındaki münazaaları halletmek, gerek Abbasî halîfelerinin bu hükümdarlara karşı olan tutumlarını tanzim etmek üzere, bir kaç kere ordusu başında Rey’e geldiğini gördüğümüz Sultan Sencer, imparatorluğun şarkında baş kaldıran Guruları itaate almak (1121), bâtınîlere karşı vaktiyle Sultan Muhammed’in açtığı şiddetli mücâdeleyi devam ettirmek, Semerkand’da bilhassa Karluklar’ın meydana getirdikleri karışıklıkları bertaraf ederek (1130), Mâverâünnehr’e kendi kız kardeşinin

oğlu Mahmud Han'ı yerleştirmek, Hvarizm-şah ¢utb al-Dīn Muhammed (1097-1128) ve oğlu Atsız Hvarezmşah vâsıtası ile, boz-kırlardan gelecek tehlikelere karşı imparatorluğunu emniyet altına almak sureti ile, bütün kaynakların ittifakla kaydettikleri gibi, sükûn ve âsâyiş âmili, şark-İslâm âleminin büyük bir kısmında hükmü yürüyen, her tarafta hutbelerde ismi okunan yegâne büyük hükümdar olarak kendisini göstermiş idi. Sultan Sencer tarafından halîfe al-Mustarşid'in vezîrine, bu vezîrin bir mektubuna cevap olarak, fakat halîfeye hitaben gönderilen Ramazan 527 (Temmûz 1133) tarihli, tarihî bilgi bakımından olduğu kadar, diplomatik yönünden de mühim vesika teşkil eden bir ferman (bk. *Macalla-i Yadgâr*, sayı: 9-10, s. 134-155. kısmî nşr. Barthold, *Turkestan*, I, s. 35, bk. M. A. Köymen, "Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar I", *DTCF dergisi*, 1951, VIII/4, s. 577) bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, *Mu'izz al-Dunya va'l-Dīn*, *Abu'l-Íaris*, *Burhan Amīr al-Mu'minîn* lakapları ile anılan Sencer *"Çin ve Maçin'e, Ye'cûc-Me'cûc seddine, Kandehar ve Somnat hudutlarına kadar, bütün Türkistan ve diğer vilâyetleri, melik ve sultanları itâatine almış", "Bağdad, Mekke ve Medine, Rum, Hind, Arap ve Yemen diyarları ve kabileleri"* her gün daha fazla onun kudretini artırmış, babasından (Sultan Melikşah) aldığı cihangirlik vasfı ile, ulu Tanrı'nın lutfu sayesinde *"cihan padişahlığına"* yükselmiş, dâima tebeası hakkında iyilik düşünmüş, zulmü kaldırmış, din ululârına şefkat göstermiştir (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, TTK, Ankara, 1954, s. 219-236). Fakat orta Asya'da Kara Hıtaylar'ın zuhûru durumu değiştirdi. Asya içlerine doğru Türk hâkimiyeti yolu ile ilerlemekte olan İslâmiyet karşısında ilk mâniayı kuran ve bir İslâm siyâsî teşekkülünü ilk defa hükmü altına alan Moğol menşe'li Kara-Hıtay devletinin (W. Barthold, *La décuverte de l'Asie*, frns trc.. B. Nikitin, Paris, 1947, s. 87) 80 yıl kadar Mâverâünnehr'de hâkimiyeti, sonra Naymanların ve daha geriden Moğolların İslâm-Türk dünyasına akmalarını çok kolaylaştırmış olması itibârı ile, Türk-İslâm tarihinde büyük ehemmiyet taşır. 1128 yılında Kâşgar havâlisinde, Karahanlı hükümdarı Ahmed Han tarafından, mağlûbiyete uğratılarak püskürtülen, fakat Mâverâünnehr'deki Karluklar ile işbirliği yaparak, 1137'de Semerkand hanını mağlûp eden Kara-Hıtaylar karşısında Sultan Sencer ¢aÔavan (bk. Yacūt, *Mu'cam al-buldan2*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1924, IV, s. 139) mevkiindeki savaşı, ordusu imha edilerek, kaybetti (5 Safer 536=9 Eylûl 1141) ve Mâverâünnehr tamâmıyla elinden

çıktı. Önceden de müstakil bir devlet kurmak emeli ile isyan eden Hvarizmşah Atsız (1128-1156)'ı, yaptığı birinci Hvarezm seferi ile 1158'de mağlûp ve itaate mecbur etmiş olan Sencer, 1140'ta Buhârâ'yı zapteden Atsız'ı yemin ile sadâkate zorlamış ise de ¢aÔavan mağlûbiyetinden sonra Hvarizmşah'ın Horasan'ı istilâ ederek, Serahs ve Nīşapūr'u ele geçirmesine 1141/ 1142 mâni olamamış ve ancak ikinci Hvarizm seferinde Gürgenc'e kadar dayanarak, Atsız'ı Horasan'dan çıkarabilmişti. Buna rağmen Hvarezm'e üçüncü bir sefer yapmak mecburiyetinde kalan Sencer (1147) Atsız'ı tekrar mağlûp etti. Sultan Sencer'in arka-arkaya isyan eden Hvarizmşah'ı her mağlûp edişinde affedip, ülkesine göndermesi, onun Selçuklu imparatorluğunun Cend, Mankışlak v.b. gibi, şimâl hudutlarını cesur bir Hvarizmşah'ın muhafazası yolu ile emniyet altında bulundurmak arzusundan ileri geliyor idi. Nitekim boz-kırlardan İslâm-Türk ülkesine doğru mütemadiyen artan tazyikler ağır netice vermekte gecikmedi. Tabî Gazne sultanı Behrâm-Şah'ın Gurlu Sayf al-Dīn Sūri'yi mağlup etmesi, Sencer'in üçüncü defa Rey'e gelmesi ile Irak sultanı Mas'ūd'un itaatini tekrarlaması ve "Cihânsûz" nâmı ile mârûf Gûr hükümdarı 'Ala' al-Dīn Íusayn'i mağlûp ve esir etmesi (Haziran 1152) gibi muvaffakiyetlerini, kendisinin Dinar, TūÔi, Korkud, Arslan v.b. reislerin idaresindeki yakın soydaşları Oğuzlar karşısında, Belh civarında hezimete uğrayarak, esir düşmesi (Muharrem 548 = Nisan 1153) hâdisesi bir anda silip-süpürdü. İhtiyarlık çağında üç sene Oğuzlar elinde esir kalan sultan, 1156'da kurtuldu ise de, ağır Oğuz darbesi altında çöken Selçuklu imparatorluğunu toparlamağa muvaffak olamadı ve bir sene sonra, 9 Mayıs 1157 (26 Rebiülevvel 552)'de, 73 yaşında olduğu hâlde, vefat etti (M. A. Köymen, *göst. ger.;* ayn. müell. "Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı", *DTCF dergisi*, Ankara, 1947, V/2, s. 159-173; İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s. 44-72) ve Merv'de daha evvel inşâ ettirdiği san'at şaheserlerinden biri olan meşhur türbesine (bk. Yacūt, IV, 144) gömüldü. Sultan Sencer'in oğlu yok idi. 'Ala' al-Dīn Cihansūz'un 1155'te kendisini sultan ilân etmesi ile Gurlular devleti istiklâle ulaşmış, Atsız'ın oğlu İl-Arslan zamanından itibaren, Hârîzmşahlar da istiklâl yolunda gelişmeğe başlamış ve Sencer'in asıl ülkesi olan ve artık tarihî ehemmiyetini kaybetmiş bulunan Horasan Oğuzlar tarafından işgâl edilmiştir. (M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz istilâsı", *DTCF dergisi*, Ankara, 1947, V/5, s. 546-616).

Irak Selçukluları devletinde Mas’ūd’un oğlu Melikşah (1152) ile amcası Muhammed arasındaki mücâdeleyi kazanan Giya³ al-Dīn Muhammed (1153-1159) bir yandan Hvarizmşahlar tarafından desteklenerek Hemedan’a giren Sultan Sencer’in yeğeni Süleyman-şah, bir yandan da Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit’i zaptedip, hilâfet devleti kuran (1154) halîfe al-Muctafī ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Bağdad muhasarasında muvaffak olamayan Muhammed (1155)’e karşı halîfenin teşviki ile, Sultan Tuğrul’un dul zevcesi ile evlenmiş olan Azerbaycan atabeyi İl-Deniz, üvey oğlu, yâni Tuğrul’un oğlu Arslan-şah’ı Hemedan’da tahta çıkardı (1161). Giya³ al-Dīn Muhammed 1159’da, halîfe 1160’ta ölerek, Melikşah zehirlenerek, Süleyman-şah da 1161’de öldürülerek, ortadan kalktıklarından, Şams al-Dīn İl-Deniz hâkimiyeti yalnız Irak-ı Acem’e münhasır kalan Irak Selçuklu devletine fiilen hâkim olmak imkânını buldu. 1161’de Ani’yi kuşatmış olan Ahlat hâkimi Sökmen II. ile Erzurum hâkimi ‘İzz al-Dīn Saltuk’u, Irak’taki karışıklıklardan faydalanarak geri püskürten ve işgal ettikleri Dovin’de katl-i âm yapan Gürcülere şarkî Anadolu’nun bâzı beyleri ile birlikte şiddetli darbeler indirip (Kânun II. 1163), kaçan Gürcü kralı Grigos III.’nin hazînelerini zapteden Şams al-Dīn İl-Deniz (İbn al-A³īr, 557 yılı vekayii; Mateos, *Grigos zeyli*, s. 329-332, 335)’in Sultan Arslan-şah’ı pâyitahtta vazîfeli bulunan oğulları Cihan-Pehlevan ve Kızıl-Arslan ile idare ettirmesinden ve hükümdara tahakkümünden memnun olmayan vâliler ve beyler İl-Arslan’ın yardımına müracaat ediyorlar idi ki, bu da Irak işlerine Hvarezmşahların müdâhalesine yol açmış idi. İl-Deniz’in 1174’te ölümü üzerine, “atabey-i âzam” Muhammed Cihan-Pehlevan, Arslan-şah (ölm. 1175)’tan sonra, tahta çıkardığı onun 7 yaşında bir çocuk olan oğlu Rukn al-Dīn Tuğrul zamanında mutlak hâkim oldu ve o, kendisinden “hakan-ı Acem” diye bahseden çağdaş tarihçi Ravandi’ye göre (*Raíat al-Òudūr*, s. 332 vdd.), ülkeyi hem Gürcü ve Kıpçak tecavüzlerine karşı korumuş, hem de memleketi inzibat ve emniyet içinde idare etmiş idi. Fakat onun 1185’te ölümü üzerine, Irak ahvâli bir daha düzelmemek üzere, karıştı. Sultan Tuğrul ile Cihan Pehlevan’ın kardeşi Kızıl-Arslan Osman arasında iktidar mücâdelesi başladı ve bu rekabet hilâfet devletini genişletmek maksadı ile Halîfe al-NaÒir al-Dīn Allah (1179-1225) tarafından şiddetle körüklendi. 1187’de Bağdad’daki sultan sarayını yıktıran halîfe, 1188’de kendi vezîri kumandasında bir orduyu, Kızıl-Arslan’ı desteklemek üzere, Sultan

Tuğrul'a karşı gönderiyor idi. Bunlara ilâveten atabey Pehlevan'ın "bendeleri" (*Raíat al-Òudūr*, s. 335 vd.) her yerde birer derebeyi olmuşlar idi. Atabey ile mücâdelesi esnasında kendine bağlı, Ay-Aba, Boz-Aba gibi, büyük kumandanları anlaşılmaz bir gaflet ile öldürten Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan karşısında âciz duruma düşünce, Hemedan'a giren Kızıl-Arslan halifeden "melik-i muazzam, NaÒir amīr al-mu'minīn" gibi unvanlar alıyor ve halka zulüm yapıyor idi (SibÔ ibn al-Cavzī, nşr., Jewett, Chicago, 1907, s. 181a).

Böylece Irak Selçuklu tahtına oturmuş olan Kızıl-Arslan Teşrin I. 1191'de bir suikast ile öldürüldü ise de, Sultan Tuğrul'un muhâliflerinden Kutluğ İnanç'ın Hvarizmşah Sultan 'Ala' al-Dīn Tekiş'ten yardım istemesi üzerine, esasen bütün Horasan'ı hâkimiyetine almış olan Tekiş Irak'a doğru ilerledi ve Hvarizm ordusu Rey yakınındaki savaşta Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı ve son anlarda bütün adamları tarafından terkedilerek, tek başına kalmasına rağmen, büyük bir şecaat ile çarpışan Sultan Tuğrul öldürüldü (29 Rebiülevvel 590=25 Mart 1194). Bu suretle Irak Selçuklu devleti ortadan kalktı ve bölge Hvarizmşahlara intikal etti (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârizmşâhlar...*, s. 63 vd., 75 vd., 79 vd., 108-112, 116-119, 123-126).

2. Kirman Selçukluları

Çağrı Bey'in oğlu Kara-Arslan Kavurd'un Kirman ve havalisindeki fütuhatı zikredilmiş idi. Sultan Melikşah'a karşı son isyanında mağlûp edilerek, esir alınıp öldürülen Kavurd'un ülkesinde yerinde bırakılan ailesi Kirman Selçukluları hanedanını teşkil etmiştir. 1074 Eylûlünde Sav-Tigin'in murâkabesine verdiği Kirman'a yaptığı seferinde Kavurd'un oğlu -Hüseyin ve Miranşah'tan sonraki- Sultan-şah'ı itâate almış olan Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra, İmparatorluğun parçalanması zamanında, Kirman tahtında bulunan Kavurd'un diğer oğlu Turan-şah (1085-1097) Fars'ı işgal etmiş, kendisinden sonra İran-şah'ı müteakip gelen ve Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslan-şah (1101-1142) devrinde Kirman Selçuklu devleti parlak bir çağ yaşamış ve onun yeğeni MuÈī³ al-Dīn Muíammed (1141-1156) ve müteâkiben oğlu Muíy al-Dīn Tuğrul-şah (1156-1169) devirleri sakin geçmiş, sonuncunun kızı Irak

Selçuklu sultanı Giya³ al-Dīn Muíammed ile evlenmiştir (Zilhicce 514=Kânûn I. 1159). Fakat atabeylerin ve kumandanların tahrikleri ile, Irak Selçuklu devletinin tam bir karışıklığa düştüğü zamanda, Kirman melikleri de birbirleri ile münazaalara başlamışlar ve Tuğrul-şah'ın üç oğlu -Arslan-şah II., Behram-şah ve Turan-şah II.- arasındaki rekabet ve mücâdeleler ile zayıf düşen ve bir aralık Gurlu devletine tabî olan (1175'ten sonra) Kirman ülkesi, yukarıda Horasan'ı istilâ ettiklerini gördüğümüz Oğuz reislerinden Dinar Bey tarafından, son Selçuklu meliki Muhammed-şah II.'dan alınarak, işgal edilmiş ve Kirman Selçukluları hanedanı sona ermiştir. Oldukça uzun ömürlü olmasına rağmen, bu ailede fazla bir hareket görülmemiştir (bk. Af˝al al-Dīn Kirmanī, *Bada'i' al-azman fi tariÌ Kirman;* ayn. müell., *'Icd al-'ula li'l-mavcif al-a'lâ*, nşr. 'Ali Muhammed 'Âmirī, Tahran, 1311 ş., s. 7-16; NaÒir al-Dīn Münşi Kırmanī, *SimÔ al-'ula li'l-ía˝rat al-'ulya*, nşr. Abbas İcbal, Tahran, 1328 ş., s. 17-21; *Zubdat al-nuÒra*, s. 287; *Raíat al-Òudūr*, s. 270, İ. Kafesoğlıı, *Sultan Melikşah...*, s. 24 vdd.. ayn. müell., *Hârezmşâhlar*, s. 87, 97, 107).

3. Suriye Selçukluları

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, Berkyaruk'a karşı kendisini sultan ilân eden ve Irak-ı Acem'e kadar gelen Tac al-Davla Tutuş 24 Şubat 1095'te mağlûp olup, öldüğü zaman, onun oğullarından FaÌr al-Mulūk Rı˝van Haleb'de ve Şams al-Mulūk Dokak Dimaşc'ta bulunuyor idi. Rı˝van ¢innasrin'de maglûp ettiği kardeşi ve kumandanlarını etrafına toplayarak, Haleb'de kendi adına hutbe okuttu ve Antakya'nın Selçuklu vâlîsi Yağı-Sıyan ile işbirliği yaptı. Fakat araları açılınca, Yağı-Siyan'ın Dokak'ı tutması üzerine, iki kardeş arasında başlayan mücâdele yeniden savaşa müncer oldu ve neticede, biri Şam'da ve diğeri Haleb'de olmak üzere, Suriye'de Selçuklu devleti ikiye ayrıldı. Yağı-Sıyan'ın kahramanca müdâfaasına rağmen, Kür-Buga'nın başarısızlığı sonunda, Selçuklu topraklarını taksim hususunda Fâtimîler ile anlaşan Haçlılar Antakya'yı zaptedip (1098), Rızvan'ı da yendikten sonra, cenûp istikametinde ilerlediği zaman, asıl idâre Dokak'ın atabeyi ve üvey babası Tuğ-Tigin'in elinde idi. Dokak'ın Haziran 1104'te ölümü üzerine, yerine atabey tarafından, Tutuş'un diğer oğlu 10 yaşındaki Bek-Taş çıkarılmış idi. Dokak'ın Canâí al-

Davla ile birlikte Beaudouin ve St. Gilles'e karşı, Rızvan'ın St. Gilles ve Tancrète (¢in-nasrin ve Akkâ'da) ile mücâdelelerine ve Tug-Tigin'in Elcezîre hâkimi Artuk-oğlu Sökmen ve Musul atabeyi Mevdûd ile birlikte çalışmalarına rağmen, aradaki itimatsızlık havası ve Rızvan ile Tuğ-Tigin'in kat'î bir anlaşmaya varamamaları yüzünden, koyu bir taassup duygusu ile bir an evvel Kudüs'e ulaşmak isteyen Haçlıları durdurmak mümkün olamamış idi. Bu arada Rı˝van Haleb'de öldü (1113); yerine geçen oğlu Alp Arslan da az sonra öldürüldüğünden, yerine getirilen kardeşi Sultanşah (1114-1117) zamanında idâre babasının kölelerinden Lu'lu'nün elinde idi. Dimaşc'ta da Tug-Tigin hâkim olduğundan Selçuklu ailesi artık iktidarda değil idi. Lu'lu, kendi adamları tarafından öldürülünce, Haleb'e, şehir halkının arzusu ile Haçlılar ile fâsılasız ve muvaffakiyetli mücâdelelerde bulunan Artuk-oğlu İl-Gâzî hâkim oldu (1117). Dimaşc'ta ise, 1128'de öldürülen Tuğ-Tigin'in oğlu Tac al-Dīn Böri ile Böri-oğulları kolu teşekkül etti (İbn al-A³īr, s. 490, 494 - 499, 502, 507-508, 511, 522 yılları vekayii; Urfalı Mateos, s. 185 vd., 192 vd., 250 vdd., 257 vd., 281-284, 287; İbn VaÒil, I, s. 9, 40 vd., 53; İbn al-'Adīm, *Zubdat al-íalab fī tarīÌ Íalab*, nşr. Samī al-Dahhan, Dimaşc, 1954, II, s. 100-180; İbn ¢alanisī, s. 175-192; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 250 vdd., 257 vdd., 265-280, 281-284, 287, 545-553, 565-573, 579, 614-618, 633 vdd., 658).

4- Anadolu Selçukluları

Selçuklu devletleri arasında en uzun ömürlüsü ve en mühimi olan bu kol Arslan Yabgu'nun torunu Süleyman-şah tarafından kurulmuş ve aynı aile tarafından devam ettirilmiştir. İznik'i 1078'de kendisine payitaht yapan Süleyman-şah'ın, Antakya'ya gittiği zaman Tutuş ile yaptığı mücâdelede, ölümünden (1086) sonra, Anadolu Selçuklu devleti, Abu'l-Gazi'den, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İznik'e gelen Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından devr alınmış idi. Kılıç Arslan, I. Anadolu sultanı olmakla beraber, babasının vefatından 1092'ye kadar geçen zaman içinde hükümdarsız kalan bu kıt'ada şarkî Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki beyler – Sivas'ta Dânişmendliler, Erzincan'da Mengücük-oğulları, Erzurum'da Saltuklular ve garbî Anadolu'da, İzmir'de Çakan, Efes'te Tanrı-Bermiş Bey'ler ve daha sonra Artuk-oğulları, Ahlat şahları – birer

müstakil devlet olma yoluna girdiklerinden, Anadolu'da Selçuklu devlet birliği mevcut bulunmuyor, buna mukabil Bizans da İznik'e karşı taarruzlara geçmiş bulunuyor idi. Önce kuvvetli donanması ile İstanbul'u tehdit ettiğini gördüğümüz Çakan Bey bertaraf edildi (1094) ki, buna imparator Alexios Komnenos kadar, Kılıç Arslan da memnun olmuş idi. Zîra aynı zamanda damadı olan Çakan Anadolu sultanı için tehlike teşkil edecek bir kudrette idi.

Bundan sonra Anadolu'ya hareket eden sultan bir Ermeni prensinin eline geçmiş bulunan Malatya'yı kuşattığı zaman (1096), Haçlı ordularının gelmekte olduğunu öğrenince geri döndü. Keşişlerin idaresindeki başı-bozuk çapulcu Haçlı kütleleri sultanın kardeşi Davud tarafından İznik havâlisinde imha edilmiş idi. Fakat kontların, düklerin ve şövalyelerin sevk ve idaresindeki bu kalabalık Haçlı ordusu İznik'e doğru ilerledi ve o civara yetişen Kılıç Arslan tarafından durdurulamadı ve Haçlılara teslim olan İznik, Bizans idaresine terkedildi (26 Haziran 1097). Yıpratma muhârebesine karar veren sultan, Dânişmend Gâzî'nin ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleri ile takviyeli olarak, Suriye'ye doğru yol almakta olan Haçlılara Eskişehir önünde hayli telefat verdirdikten sonra, kalabalık olduktan başka, Türk silâhlarının te'sir edemeyeceği kadar zırhlara bürünmüş olan düşmanın önünden yolları tahrip ve iâşe imkânlarını imha ederek, savaşa-savaşa çekildi. Türkler tarafından meskûn yerler tahliye edildi. Eskişehir-Akşehir-Konya-Ereğli istikametinde ilerleyen Haçlı ordusunun Kayseri'ye yönelen bir kısmı ile Hasan Bey şecaatle çarpıştı. Bu kol Maraş üzerinden Antakya'ya yönelirken, çekilme yüzünden Anadolu Selçuklu hudutları Antakya-Eskişehir hattına kadar gerilemiş oluyor idi. Durumdan faydalanan Toroslardaki Ermeniler de Kilikya'da bir kırallık kurmağa muvaffak olmuşlar idi. Dânişmend Gâzî tarafından Haçlıların Antakya prensi Bohemond'un esir alınması üzerine, intikam seferine çıkarak, Ankara'yı tahrip ve müslüman ahâliyi katlettikten sonra, Kızıl-Irmak boyunca ilerleyen 100.000'in üstünde bir Haçlı ordusu Amasya yakınlarında, diğer bir Haçlı ordusu da Konya-Ereğlisi civarında Kılıç Arslan tarafından imha edildi (1102).

Kılıç Arslan bu sıralarda kendisi Haçlılar ile meşgul iken Dânişmendlilere geçmiş olan Malatya'yı zaptetti (1102). Böylece bir yandan da Anadolu'da Dânişmendlilerin artan kudretini kırmış oluyor idi.

Bunun neticesinde Harran'ı ve o zamana kadar Suriye meliki Dokak'a bağlı olan Meyyâfârikîn'i topraklarına idhâl ettiği gibi, Diyarbekir'deki emîrleri tâbiiyetine aldı; nihayet Musul ve civarına da hâkim oldu. Fakat Çörkürmüş'ü öldürerek, Musul'a hâkim olan ve sonra da Haleb'e kaçan Çavlı ve müttefikleri Artuk-oğlu İl-Gâzî ve Suriye meliki Rı˝van kuvvetleri ile Ëabūr ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybederek, bu ırmakta boğulmak sureti ile öldü (1107). Yakın şark Türk tarihinin en buhranlı zamanında iş başına gelmiş ve mutaassıp Haçlı ordularına ilk hedef teşkil etmiş olan Sultan Kılıç Arslan I. tutmağa muvaffak olduğu Anadolu'da birliği kurmak emelinde idi.

Kılıç Arslan'ın, Çavlı tarafından yakalanarak, Irak sultanının yanına gönderilen oğlu Şehinşah (veya Melikşah), iki sene sonra serbest bırakıldı ve Malatya'ya gelerek, sultan oldu. Ancak saltanat dâvasına kalktığı için, uzun seneler kendisi ile mücâdeleye mecbur kaldığı küçük kardeşi Mas'ūd nihayet Dâniş-mendli beyliğinden gördüğü destek sayesinde, kayın-birâderi olan Emîr Gâzî'nin yardımı ile, Bizanslılardan geri alınan Konya'da tahta çıktı (1116). Sultan Mas'ūd I. uzun süren saltanatı zamanında Malatya'yı zapteden (1124) kendi kardeşlerine ait Kayseri, Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgelerini ele geçiren, Bizans imparatoru Ioannes Komnenos'un tahtta hak iddiacısı âsî kardeşi İsaak'ı mülteci sıfatı ile kabul ederek, onun arzusu üzerine Karadeniz sâhillerine doğru harekete geçen, buna mukabil Kastamonu taraflarına sevk olunmuş istilâcı Bizans kuvvetlerini tard eden ve böylece kazandığı büyük muvaffakiyetler ile ülkesini Anadolu'nun en kuvvetli devleti hâline getirmiş olan Dânişmend Ahmed Gâzî (ölm. 1134) ile daimî işbirliği hâlinde idi. Ancak Sultan Mas'ūd, Dânişmend Gâzî'nin oğlu olup, garbî Anadolu'da Bizans kuvvetlerini bir kaç defa hezimete uğratan Mehmed Bey'in ölümünden (1142) sonradır ki, 1143'te Ankara, Çankırı, Kastamonu ve havalisini geri alarak, memleketinde birlik kurmağa çalışmış, 1144'te zaptettiği Elbistan'a büyük oğlu veliahd Kılıç Arslan'ı tâyin etmiş, Haçlı işgalindeki Gök-Su, Maraş bölgelerine akınlara başladığı sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un Konya'ya yaptığı kanlı bir hücumu, hayli esir almak sureti ile, püskürtmüş, Musul ve Haleb atabeyi 'İmad al-Dīn Zangī ile oğlu Nūr al-Dīn Maímūd taraflarından 1144-1146 yıllarında Urfa'daki Haçlı devletinin (Frank kontluğu) ortadan kaldırılması dolayısı ile, harekete gelen

II. Haçlı seferinde (1147) Mukaddes Roma-Germen imparatoru Konrad III. idâresindeki Haçlı ordusunun büyük kısmını Ceyhan yakınlarında müthiş bir hezîmete uğratmış (Teşrin I. 1147), Konrad perişan vaziyette İznik'e doğru çekilirken, Fransa kralı St. Louis kumandasındaki diğer Haçlı ordusu da Yalvaç civarında mağlûp edildiğinden, bu ordu ancak deniz yolu ile Akkâ'ya çıkabilmiş idi. Ermeni kralı Stephan'ı ve 1149'da Maraş ve civârını tâbiiyete aldıktan bir yıl sonra da Urfa kontu Jocelin'i kendine tabî olmağa mecbur eden ve Dânişmendli beyi Yağı-Basan'ı da kendisine bağlayan Sultan Mas'ūd I., ölümünden (1156) bir az önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmiş idi.

Pâyitaht Konya ile havalisini alan ve kardeşleri meliklerin metbuu durumunda olan Sultan Kılıç Arslan II. (1156-1192)'ın, taht münazaalarını önlemek üzere, ortanca kardeşini boğdurması küçük kardeşi Şehinşah'ın esasen ona âit olan Ankara-Çankırı taraflarına kaçmasına ve öteden beri Selçuklular ile rekabet eden Yağı-Sıyan ile işbirliği yapmasına sebep oldu. Bundan dolayı Dânişmendli-Selçuklu karşılaşmalarını fırsat sayarak ayaklanan Ermeni prensi Stephan, Kılıç Arslan II. tarafından te'dip edildi ve sınırlara tecâvüz eden Nūr al-Dīn Maímūd uzaklaştırıldı. Aynı zamanda Eskişehir yakınlarındaki imparator Manuel'in kuvvetleri de püskürtüldü (1159). 1162'de, çevirdiği desîseler ile Anadolu'da Türkleri birbirlerine kırdırmak siyâsetinde Kılıç Arslan'ı hasım kuvvetler çenberine almak isteyen imparator Manuel ile anlaşmak üzere, sultan İstanbul'a gitti ve fevkalâde itibâr gördü. Karşılıklı yardımlaşma muahedesi imzalandı. Türkmen kuvvetlerinin Bizans topraklarına akınlarını durduran bu anlaşma ile Kılıç Arslan kendi aleyhinde gelişmekte olan ittifakı bozmuş oluyor idi. Garp hudutlarını böylece te'minat altına aldıktan sonra, sultan Anadolu'da birliği kurmağa girişti: Dânişmendlilerden Elbistân, Dârende ve havâlisini, Kayseri ile Zamantı bölgesini ve Malatya'yı aldı. Bu arada Ankara ve Çankırı'yı da kardeşi Şehinşah'tan alan Kılıç Arslan Dânişmendlilerin Anadolu Selçuklularına karşı dâimî müttefikleri olan Musul ve Haleb atabeyi Nūr al-Dīn Maímūd'un ölümünden (1174) sonra, Sivas, Niksar ve Tokat'ı zaptederek, bütün Dânişmendli arâzisini işgal etmek sureti ile, bu beyliğe nihayet verdi (1178). Sultanın kudreti arttıkça, Eskişehir havâlisinde yığınak yapmış olan Türkmen kuvvetleri buralardaki istihkâmları yıkarak, Bizans topraklarına akınlara başlamışlar idi. Bunlar Denizli, Kırk-Ağaç,

Bergama ve Edremid'e kadar sokuluyorlar, tıpkı Malazgird savaşının arifesinde olduğu gibi, tahrip ve yıpratma faâliyetlerinde bulunuyorlar idi.

Gerek Manuel'in tehlikeyi sezmesi, gerek kendisine iltica eden Dânişmendli ±u'l-Nūn'u Amasya taraflarında sultana karşı kullanmak teşebbüsleri Türkler ile Bizanslıları kat'î bir hesaplaşmaya sevketti. Kılıç Arslan'ın sulh isteklerini reddeden imparatorun muntazam Bizans kuvvetlerinden başka, Frank, Sırp, Macar ve Peçeneklerden kurulu 100.000'i aşan ordusu ile, yine Romanos Diogenes gibi, her ne pahasına olursa-olsun Selçuklu devletini yıkmak kararında olduğu anlaşılıyor idi. Kılıç Arslan, Türkmen kuvvetlerinin mahâretle tatbik ettiği sahte ric'at harekâtı sayesinde, Denizli civarında Hoyran gölü yakınındaki dar ve sarp Myriokephalon vâdisine sokmağa muvaffak olduğu Bizans ordusunu tamamen imha etti (Eylül 1176). İmparator garbî Anadolu'daki Bizans istihkâmlarını kaldırmak ve ağır bir tazminat vermek şartı ile İstanbul'döndü. Ayrıca Türklere 5.000 araba dolusu silâh, malzeme ve erzaktan başka, mücevher v.b. gibi kıymetli ganimet bırakan ve aynı zamanda I. Haçlı seferinin yarattığı buhranı oldukça bertaraf eden bu zafer, Bizans'ın Malazgird savaşından beri bir asır müddetle beslediği, Anadolu'yu geri almak ümidini tamâmı ile kırmış, o zamana kadar Hıristiyan dünyasında bir nevî "Türklerin işgâli altında memleket" gibi telakkî edilen Anadolu'nun hakîkî Türk yurdu olduğunu isbat etmiş ve Bizans imparatorluğu bundan böyle artık Türklere her hangi bir taarruza cesaret edememiştir. Bu zaferin fiilî neticesi olarak, Ulu-Borlu, Eskişehir, Kütahya ve civarları zaptedilmiş (1182) ve Selçuklu sınırları Denizli'ye yaklaşmıştır. 1184'te Türk kuvvetleri Adalar denizine ulaşmış ve buralarda 70 kadar kale zaptetmiş idi. Bir yıl sonra da Bizans imparatoru Isaak yıllık vergi ödemeğe mecbur tutulmuştur. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya'da Ermeni krallığını tamâmı ile istilâ ederek, Silifke'yi Kılıç Arslan adına zaptedip, oradan Suriye ve Elcezîre'ye doğru yayılıyorlar idi.

Uzun ve başarılı bir mücâdele hayatından sonra yaşlanan ve yorulan Sultan Kılıç Arslan II. 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında taksim etti. Kendisi, bu meliklerin metbuu sıfatı ile Konya'da oturuyor ve devleti veziri İÌtiyar al-Dīn Íasan'a idare ettiriyor idi. Fakat taksim melik kardeşlerin hâkimiyet hislerini şiddetlendirmiş, hattâ bâzan yaşlı sultana karşı bile başlayan silâhlı mücâdeleler ile, devletin başına büyük gaileler açmıştır.

1187 yılında, Kudüs'ün ~alaí al-Dīn Eyyūbî tarafından zaptı üzerine, Avrupa'da tekrar harekete geçen Alman imparatoru ile İngiltere ve Fransa krallarının idaresindeki III. Haçlı ordusu Selçuklu devletini bu müşkil durumda yakalamış ve sultan Friedrich Barbaros ile dostluk kurmak ve onların Suriye'ye inmelerine müsait davranmak sureti ile, Haçlıları mümkün mertebe zararsız kılmağa çalışmış, fakat Akşehir'de Türkmenlerin mağlûbiyeti ile neticelenen şiddetli savaştan sonra, Haçlıların Konya'ya girip, pek çok tahribat ve kıtal yapmalarını önleyememiş idi. Bu felâket sırasında pâyitahtında oğlu ¢u$b al-Dīn Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan 80 yaşındaki hastalıklı sultan, evlatlarının birbirlerine düştükleri bir zamanda, iltica etmek zorunda kaldığı diğer oğlu velîahd Giya³ al-Dīn Keyhusrev'in yanında vefat etti (1192).

Ulu-Borlu meliki ve veliahd Giya³ al-Dīn Keyhusrev I., Melikşah'tan Konya'yı zaptettikten sonra, babasının ölümünü müteakip, Selçuklu sultanı oldu (1192-1211). Beş yıl kadar süren birinci sultanlığı zamanında kardeşleri ile uğraşan Keyhusrev aynı zamanda Bizans imparatoru Alexios III.'un kuvvetlerini mağlûp ederek, garba doğru fütûhâtta bulundu. Fakat askerî kudretini ortaya koymuş, bu arada Samsun civarını ve bâzı sâhil bölgelerini zaptetmiş olan kardeşi Tokat meliki Rukn al-Dīn Süleyman-şah'ın baskısı karşısında, Konya'yı terkederek, İstanbul'a gitti ve imparator tarafından iyi karşılandı: hatta bir Komnenos prensesi ile evlendi, lâkin ümit ettiği desteği sağlayamadı. Yerine Selçuklu sultanı olan Süleyman-şah da, ölünceye kadar (1204) onunla ve diğer kardeşleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Süleyman-şah'ı takip eden oğlu Sultan Kılıç Arslan III. henüz çocuk bulunduğundan, uçlardaki Türkmen beyleri tarafından davet edilen Keyhusrev I., IV. Haçlı ordusunun İstanbul'u işgali (1204) dolayısı ile, imparator Trabzon'da yeni bir devlet (Pontus) te'sis ederken, İznik'te diğer bir Bizans devleti kurmağa çalışan Theodor Laskaris ile anlaşarak, Anadolu'ya döndü ve yeğenini hapsederek, tekrar Selçuklu devletinin başına geçti (1205). Süleyman-şah tarafından Anadolu'da kurulmuş olan birliği takviyeye çalışan Keyhusrev I. şimalde Alexios III. Komnenos'u mağlûp ve cenupta Antalya'yı zaptetti (1207) ve Venedikliler ile ticâret merkezi olan bu şehre sü-başı ("vâli-kumandan") olarak, Mubariz al-Dīn Er-Tokuş'u tâyin etti; müteakiben Ermeni kralı Leon II.'a karşı yürüyerek, bâzı arazi aldığı ve onun oğlunu mağlûp ve esir ettiği (1209) gibi, Eyyûbî

hükümdarı al-Malik al-’Âdîl’in şimâlî Suriye ve şarkî Anadolu’yu istilâsını önledi ve nihayet Keyhusrev, kendisine sığınan Bizans İmparatoru Alexios Komnenos’u himaye ettiği için, aralarının açıldığı İznik kralı Laskaris’e karşı yaptığı seferde, Alaşehir civarında şehit düştü (1211).

Yerine meliklik hayâtını Malatya’da geçiren ‘İzz al-Dīn Keykâvus, Selçuklu devlet erkânının kararı ile, sultan ilân edildi ise de, küçük kardeşi Tokat meliki Keykubâd’ın tahtta hak iddia ederek, cülus merasiminin yapıldığı Kayseri’ye yürümesi, fakat muvaffak olamaması dolayısı ile, durum Keykâvus lehine neticelendi (1211-1219). Laskaris ile müsait bir anlaşma imzaladıktan ve Ermeni kralının hediyelerini kabul ettikten sonra, ‘İzz al-Dīn Keykâvus I., babasının Anadolu’daki iktisâdî siyasetine devamla, Kıbrıs kralı ile olan anlaşmayı yeniledi ve şimal ticâretini emniyete almak için, Sivas’a yürüyerek, oradan Sinop yolu üzerinde Trabzon Rum kralı Alexios’u esir etti; müteakiben Sinop’a hâkim oldu (1214) ve Alexios’u tâbiiyetine aldı.

Diğer taraftan halkı Kıbrıs’taki Lâtinlerin tahriki ile isyan etmiş olan Antalya’yı, karadan ve denizden baskı altına alarak, zaptetti (1216) ve vaktiyle kardeşi ile arasındaki mücâdele sırasında Karaman, Ereğli ve Ulu-Kışla’yı ele geçirmiş olan Ermeni kralına karşı harekete geçerek, çetin savaş ve muhasaralar ile Ermenileri mağlup ve adları geçen yerlerden başka bâzı Ermeni müstahkem kalelerini tahrip etti. Böylece yıllık vergi ve icâbında askerî vardım taahhüdüne mecbur tutulan Ermeni kralı Selçuklu tâbiiyetine germiş oldu (1218) ve her iki tarafça tacirlere serbestlik verildiği hakkında uçlardaki Türkmen beylerine tebliğler yapıldı.

Bundan sonra Suriye’deki Eyyûbîlerin dahilî işlerine karışan Keykâvus I., Ermeni seferinden önce tâbiiyetini bildirmiş olan Haleb Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-¯âhir’in ölümünü müteâkıp, yeni Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-‘Aziz’e karşı al-Malik al-Af˝al ile birlikte, Haleb topraklarına girdi; Menbic’i zaptetti, fakat al-Af˝al’ın hiyâneti yüzünden, Elbistan’a dönmeğe mecbur oldu (1218) ve geriden gelen Urfa ve Harran Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Aşraf Selçuklulara geçen kaleleri istirdat etti. Derhâl sefere hazırlanan ve Artuklu hükümdarı NaÒir al-Dīn Maímūd ile Erbil hükümdarı Mu@affar al-Dīn Kök-Böri’yi tâbiiyetine alan Keykâvus I., al-Aşraf’e karşı ordusu başında Malatya’ya geldiği zaman, hastalandı ve uğradığı Suriye hezimetinin ağır te’siri altında öldü (1220).

Keykâvus I.’e karşı başarısız Kayseri muhasarasını gördüğümüz ve sonra Ankara’ya sığınmış, bir müddet de Malatya civarında bir kaleye hapsedilmiş olan ‘Ala’ al-Dīn Keykubâd I. (1220-1237)’ın sultan olması ile, Anadolu Selçuklu devletinde büyük bir gelişme vukû bulmuş idi. Kendisine saltanat menşûru halîfe NaÒir al-Dīn Allah tarafından meşhur sûfî Şihab al-Dīn Abū ÍafÒ ‘Omar Suhravardī eli ile gönderilen Keykubâd Mısır Eyyûbîleri ile rekabette olduğu için, bir dosta muhtaç bulunan al-Malik al-Aşraf ile ittifak etti; zîra şarkta en büyük Türk-İslâm siyâsî teşekkülü Hvarizmşâhlar imparatorluğunu bir hamlede çökerterek, sür’atle garba ilerleyen Moğul istilâsının (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*.., s. 229-285) yakın şarkı kasıp-kavurduğu bu yıllarda memleketi dâhilden ve hâricden düzenlemek lâzım idi. Kale ve şehirleri tahkim ettikten sonra, Antalya yanındaki askerî ve ticarî ehemmiyeti büyük Kolonoros kalesini karadan ve inşâ ettirdiği ilk Selçuklu donanması ile denizden kuşatarak, Antakya sü-başısı Er-Tokuş’un da tavassutu ile Rum hâkiminden aldı (1223). Şehir ve kalesinin yeniden inşâsından (1236) sonra, sultanın adına izafetle, Alâiye ismi verilen bu kale Keykûbâd ve halefleri zamanında sultanların kışlık merkezi oldu. Keykubâd kendine muhalif bir tavır takınan büyük kumandanlardan Sayf al-Dīn Ay-Aba, Zayn al-Dīn Beşâre, Mubariz al-Dīn Bahram-şah ve Baha’ al-Dīn KutluÈca’yı idâm ve diğerlerini sürgün ederek, devleti takviye ettikten sonra, Kıpçak sâhasına ve Kırım’a Moğol akınları dolayısı ile, asâyişi bozulmuş, Karadeniz’de seyreden ticâret gemilerinin emniyetini tehlikeye düşürmüş olan, Selçuklulara tabî, Trabzon Rûm krallığına bağlı olmakla beraber, Moğolların Karadeniz şimâlinden çekilmeleri üzerine, sahipsiz kalan Kırım’daki ticâret limanı Suğdak’ı almak maksadı ile, Kastamonu’daki uc beyi Hüsâmeddin Çoban’ı Sinop’ta kurdurmuş olduğu tersanelerde inşâ edilen gemiler ile, sefere me’mûr etti (1226). Bu münâsebetle Selçuklular, Suğdak’ı aldıktan başka, bir çok Rus ve Kıpçak beylerini de iltihâka mecbur ettiler. Diğer taraftan kara kuvvetleri ile Mubariz al-Dīn Er-Tokuş ve deniz kuvvetleri ile Mubariz al-Dīn Çavlı aynı zamanda ilerleyerek, Anamur’u ve Silifke’ye kadar bütün kaleleri, Maraş istikametinden gelen kuvvetler de bir çok kaleleri zaptettiler (1225) ve Ermeni kralı Hetum’u sultana asker göndermek, yıllık vergiyi iki misline çıkarmak ve parayı Keykubâd adına basmak şartları ile sulha mecbur ettiler. Buralara Türkmenler yerleştirildi ve idaresi ¢amar al-Dīn’e verildi (¢amar

al-Dīn ili) ki, burası bilâhare Karaman-oğulları zamanında İç-İl adını almıştır.

Selçuklulara tâbî bulunan Diyarbekir Artuklu hükümetinin, kendisince daha az tehlikeli görülen Mısır Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Kâmil'e bağlanması ve Moğolların önünden kaçarak, geldiği Selçukluların şark hudutlarında faâliyet gösteren Calal al-Dīn Hvarizmşah ile ittifak etmesi Sultan Keykubâd'ı şark seferine zorladı (1226). Kâhta, Hısn-Mansur (Adı-Yaman) ve Çemişkezek kalelerini kuşatıp zaptederken, üzerine gelen müttefik kuvvetleri mağlûp eden Keykubâd, Artuklu meliki Mas'ūd'un tâbiiyette kalma ricâsını kabul etti ve daha sonra Eyyûbîler ile uzlaşmak yoluna girdi; zîra Moğol tehlikesi yaklaşmakta idi. al-Malik al-'Âdil'in kızı ile evlendi ve müteakiben devletin şark sınırlarını emniyete almak için. Mengücük-oğullarındaki Erzincan ve Kemah ile Şebin-Karahisar'ı ilhak etti (1228) ve oğlu Keyhusrev'i oraya melik ve Mubariz al-Dīn Er-Tokuş'u ona atabey tâyin etti. Calal al-Dīn Hvarizmşah'ın Selçuklu hudutlarında belirmesi ve Erzurum meliki Cihan-şah'ın Ahlat Eyyûbîleri ile anlaşması, Trabzon kralı Andronikos'un tâbiiyetten çıkma temayülünü göstererek Samsun ve Sinop limanlarına hücum etmesi, Sultan 'Ala' al-Dīn Keykubâd'ı bir Karadeniz seferi tertibine mecbur etti. Er-Tokuş idâresindeki, Erzincan meliki Keyhusrev'in kuvvetleri ile takviyeli ordu, denizden sevkedilen donanmayı desteklemek üzere, Bayburt-Maçka yolu ile ulaştığı Trabzon'u muhasara etti ise de, şiddetli fırtına yüzünden, bu teşebbüs neticesiz kalmış ve Andronikos, ancak Hvarizmşah'ın 1230'daki mağlûbiyetinden sonra, tekrar tâbiiyete alınmıştır.

Moğollar ile mücâdele eden Calal al-Dīn ile Hıristiyanlar ile dövüşen Keykubâd arasında başlayan iyi münâsebetler, Hvarizmşâh'ın Eyyûbîler elindeki Ahlat şehrini uzun bir kuşatmadan sonra alıp, ağır şekilde tahrip etmesi ve halkını kıtale mâruz bırakması üzerine, bozuldu. Cesur, fakat siyâsî ihatadan mahrum Hvarizmşah, himayesine aldığı Erzurum melikinin tahriklerine kapılarak, Keykubâd'a cephe aldı. İki ordunun karşılaştığı Erzincan'da, Yassı-Çemen muharebesinde (Ağustos 1230), Hvarizmşah'ın ordusu hezîmete uğradı, Cihan-Şah esir edildi ve Erzurum teslim alındı.

Calal al-Dīn'in 1231'de ölümünden sonra, Selçuklu devleti zaman zaman tâ Malatya havalisine kadar çapul hareketleri görülen Moğollar ile

komşu olmuş idi. İhtiyatlı bir hükümdar olan Keykubâd Moğol kağanı Ogodai'ye elçi göndererek, anlaşma arzusunu bildirdi; fakat kağan bir yarlık ile birlikte gönderdiği 1236 tarihli cevabî mektubunda Selçuklu sultanlığının Moğol tâbiiyetine girmesini, her yıl elçi ve hediyeler göndermesini istiyor idi. Bunu iki hükümdar arasında mûtad elçi ve hediye teâtîsi şeklinde telakkî ederek, münâsebetlerin bozulmamasına dikkat sarfeden Keykubâd, müstakbel tehlikeye karşı tedbirler de alıyor idi. Kamal al-Dīn Kamyar'a Van gölü çevresini ve şimalde Tiflis'e kadar bütün beldeleri zaptetmesini emretti. Fetihler ilerledikçe, kalelere ve yeni inşâ edilen müstahkem mevkilere askerler yerleştiriliyor, nüfûsu azalmış olan bu bölgelere Türkler iskân ediliyor idi. Calal al-Dīn'in ölümünden sonra Selçuklu hizmetine alınan Hvarezmli beylerin kuvvetleri de buralara gönderilmiş idi. 1232'de askerî ehemmiyeti büyük Ahlat şehrinin Selçuklular tarafından işgâli dolayısı ile harekete geçen Mısır Eyyûbî hükümdarı al-Kamil'in Anadolu'yu istilâya gönderdiği kuvvetler, başta Kamal al-Dīn Kamyar olmak üzere, bütün geçitleri tutan Selçuklular tarafından dağıtıldı (1234). Bu münâsebet ile Keykubâd tarafından Harput işgal edildi (Ağustos 1234) ve Artukluların Harput şubesi tarihe karıştı. Müteakiben Urfa, Harran ve Rakka tarafları Selçuklu hâkimiyetine geçti; fakat al-Kamil'in, Mardin'e kadar yürüyerek, tahrip ve kıtallar ile korkunç bir intikam alması üzerine, büyük bir sefer yapmak maksadı ile, 'Ala' al-Dīn Keykubâd ordusunu Kayseri yakınındaki Meşhed ovasında topladı. Bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin Diyarbekr'i muhasara etmekte olduğu bu sırada akdedilen bu toplantıda istikbâle râci mühim kararlar verildi; tâyinler yapıldı ve Rukn al-Dīn Kılıç Arslan'ın veliahdlik merasimi icra edildi. Bu esnada halîfe al-MustanÒir bi'llah'tan, al-Malik al-Kamil'den ve Hıristiyan hükümdarlardan gelen elçiler Musul'a kadar kesif akınlarını ilerletmiş olan Moğollara karşı iş-birliği kurmanın zaruretini beyân ettiler. Keykubâd da aynı fikirde idi. Fakat sultan, orada bu elçilere verdiği ziyafette zehirlenerek, öldü (1237) ve büyük ittifak gerçekleşemedi. Orta, cenup ve şarkî Anadolu'da siyâsî birliği yaratmağa, bu sebeple nüfus çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği şimalî Suriye ve Haleb'i Türkiye topraklarına ilhâk etmek sureti ile, Türk bütünlüğünü ve memleketin siyâsî, coğrafî ve iktisâdî şartlarını tamamlamağa çalışan, komşu atabeyler ve Eyyûbîleri tâbiiyetine alan Anadolu Türk devletinin bu en mümtaz simasının daha 45 yaşlarında iken vefatı, Selçuklular için pek ağır neticeler husûle getirmiştir.

Keykubâd'dan sonra, veliahd Kılıç Arslan yerine, kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında Erzincan meliki Giya³ al-Dīn Keyhusrev II. tahta çıktı (1237 -1246). Bu kifâyetsiz hükümdar derhal Sa'd al-Dīn Köpek'in tahakkümü altına girdi ve onun telkinleri ile, büyük Hvarizm beyi Kayır Han'ı öldürterek, isyan eden Hvarizmli kuvvetlerin uzun müddet devletin başına gaile açmasına sebep oldu [bk. *İsl. Ans.* "Hârizmşahlar" mad.]. Kendisine rakip saydığı devlet büyüklerini, bu arada atabey meşhur Şams al-Dīn Altun-Aba'yı da sultana öldürten Köpek, Selçuklu tahtını işgal emellerini besliyor ve her fırsattan faydalanarak, Kamal al-Dīn Kamyar'ı ve 'Ala' al-Dīn Keykubâd devrinin diğer büyük kumandanlarını birer birer ortadan kaldırıyor idi. Fakat bütün bu desîseleri meydana çıktığı zaman, kendisi öldürüldü (1239). Bu mes'elede rol oynayan Muhazzib al-Dīn 'Alī, Şams al-Dīn İÒfahanî ve Calâl al-Dīn Karatay gibi, devlet adamlarının iş başına gelmesi ile, durum kısmen düzelmiş, hattâ Diyarbekir bölgesi Eyyûbîlerden alınarak Selçuklu devletine ilhak edilmiş (1241) ise de, siyâsî ve dinî zaafları bertaraf etmek mümkün olamamış idi. Baba İshak adlı bir Türkmen şeyhinin idare ettiği ve bin müşkilât ile bastırılan "Babâîler" isyanını Moğol istilâsı takip etti. Baycu Noyan idaresindeki Moğol ordusu Sivas'ın şarkında Köse-Dağ mevkiinde Selçuklu ordusunu korkunç bir hezimete uğrattı (Temmuz 1243). Bu mağlûbiyet memleketi esarete sürükledi. Yağmalayıp, kılıçtan geçirdikleri Anadolu'yu Moğollar yarım asırdan fazla bir müddet sömürdüler.

Giya³ al-Dīn Keyhusrev'den sonraki Selçuklu sultanları:

'İzz al-Dīn Keykâvus II. (1246-1249).

Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV. (1248-1249),

Keykâvus II.,

Kılıç Arslan IV. ve 'Ala' al-Dīn Keykubâd II, (öl. 1254; müştereken 1249-1257),

Keykâvus II. (ikinci defa, 1257-1259) ile müşterek Kılıç Arslan IV. (1257-1266),

Giya³ al-Dīn Keyhusrev III. (1266-1283),

Giya³ al-Dīn Mas'ūd II. (1283-1298),

'Ala' al-Dīn Keykubâd III. (1298-1302) ve

Giya³ al-Dīn Mas'ūd II. (İkinci defa. 1303-1308) artık hür ve müstakil değil idiler.

Köse-Dağ muharebesinden itibaren, son Selçuklu devletinin tarihe gömüldüğü 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, şehzadelerin birbirleri ile mücâdeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları va tahrikleri, suikastlar, Moğollara karşı isyanlar, Bizans'a ilticalar, Moğolların intikam seferleri, kıtaller, mâlî müzayaka, suistimâller, iktisâdî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arzeder. Anadolu Selçuklu devletinin bu devresinde, mühim olarak, şu hâdiseler zikredilebilir: Sayf al-Dīn Torumtay, Caca-oğlu 'Ala' al-Dīn, Íusâm al-Dīn Biçer ve diğer ileri gelen beylerin müdâhaleleri ile kardeş kavgalarının körüklenmesi, Anadolu'da Moğol işgal kuvvetleri kumandanı Baycu Noyan'ın bir te'dip hareketinde Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğratması (1256), muhteris vezir Mu'īn al-Dīn Süleyman Pervane'nin faâliyetleri neticesinde, devletin Kızıl-Irmak sınır olmak üzere, iki sultanlığa ayrılması (1259), Karamanlıların isyan ederek, Konya üzerine yürümeleri (1262), Karaman-oğlu Mehmed Bey ve Giya³ al-Dīn Siyâvuş (Cimri) hâdisesi (1277), Moğollara karşı Hatîr-oğlu isyanı (1276) ve Mısır Türk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip, Kayseri'ye kadar gelmesi (1277) v. b.

Bir daha toparlanmasına artık imkân kalmamış olan Anadolu'da, XIII. asrın sonlarına doğru, gittikçe zayıflayan Moğol tahakkümü karşısında, Türk beyleri ve halkının yer-yer direnmeleri görülmüş ve bundan tedricen yıkılmakta olan Selçuklu devletinin enkazı üzerinde yavaş-yavaş Anadolu beylikleri (Pervâne-oğulları, Sâhib Ata-oğulları, Karası-oğulları, Germiyan-oğulları, Saruhan-oğulları, Aydın-oğulları, Menteşe-oğulları, Hamid-oğulları, Eşref-oğulları, İnanç-oğulları, Candar- oğulları, Karaman-oğulları v.b. teşekkül etmiştir. Anadolu Selçuklu devletinin garb uçlarında 1299'dan itibaren gelişen Osmanlı beyliği de bunlardan biridir ki, manevî yapısı ve teşkilâtı bakımlarından, Selçuklu Türklüğünden bir çok kıymetler devr alan bu beylik, yalnız Anadolu'yu Türk vatanı olarak tutmakla kalmamış, aynı zamanda dünyanın büyük imparatorluklarından birini kurmağa muvaffak olmuştur.

III. SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ SEBEPLERİ

Buraya kadar siyâsî tarihini ana çizgileri içinde tanıtmağa çalıştığımız Selçukluların yakın-şark sahasında büyük bir siyâsî teşkilât te'sîs etmeleri, Anadolu'yu bir Türk yurdu haline getirmeleri ve böylece Türk tarihine yeni bir veçhe verebilmeleri, ayrıca aşağıda vereceğimiz izahattan da anlaşılacağı üzere, orta çağ çerçevesinde İslâm dünyasına yeni bir zihniyet kazandırmaları ve nihayet garp üzerinde te'sirleri ile dünya tarihnde mühim bir mevkî almaları gibi, muazzam başarılarının başlıca âmilleri olarak, şu noktalar üzerinde durulabilir:

1. Horasan'da yerleşme

Selçuk'un kendine bağlı kütleler ile Oğuz ülkesini terk etmeğe karar verdiği zaman, önce Türk göçlerinin an'anevî istikameti ve X. asır boyunca Oğuzlardan bir kısmının (Uzlar, bk. *İsl. Ans*. "Oğuzlar" mad.), Peçenek ve Kuman Türklerinin zâten hicret ettikleri memleketler olan garba gitmeği de düşünmüş olması mümkündür. Fakat hasım mevkiindeki Hazarların hâkimiyeti ciddî bir engel teşkil ettiğinden, o kendisine açık bulunan cenup istikametini seçmiş idi (krş. M. A. Köymen, "*Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu"*, I, 106 vd.). Yöneldiği Mâverâünnehr bölgesi esasen Selçuklulara yabancı değil idi. Sir-Derya kenarlarından Buhârâ yakınlarına kadar uzanan mıntaka sakinleri kısmen Türk-lerden müteşekkil idi. XI. asrın mühim müelliflerinden Kâşgarlı Mahmūd (*Dīvan luÈat al-Türk*, nşr., Besim Atalay, TDK, Ankara, 1941, III, s. 149 vd.)'a göre burası Türk ülkelerinden olup, bilâhare İranlıların çoğalması ile, "acem mülkü" hâline gelmiş idi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Sır-Derya kenarında Türk şehirlerinin mevcut olması da bu kaydı te'yit eder mâhiyettedir. Selçuklu

Türkleri için yeni yurtlarında karşılaşılan İslâmiyet de büyük bir mânia teşkil etmiyordu. Nitekim daha X. asrın başlarında Oğuzların şîmâlindeki İtil (Volga) Bulgarları arasında tanınmış ve kabul edilmiş olan İslâm dîni (bk. İbn Fa˝lan, *Riíla*, nşr., Z. V. Togan, Leipzig, 1939; K. Czeglédy, *Zur Meschheder Handschrift von İbn Fadlan's Reisebericht*, *Acta Orientalia*, 1951, I, 1-2, s. 217- 260), şüphesiz, sonraları "Selçuklu" diye anılan zümrenin de dâhil bulunduğu Oğuzlar arasında meçhûl değil idi. Bu itibârla Selçuk'un Cend bölgesinde yurd kurması ve maiyetindeki kuvvetler ile birlikte İslâm dînine girmesi tabiî kabul edilmek gerekir ki, bandan sonra bu kütle baş-buğlarının birer İslâm mücâhidi olarak görünmelerinin mânası, muhitin şartları ve devrin dinî telakkîleri zâviyesinden bakıldığı takdirde, daha kolay anlaşılır.

Ancak Selçuklular geldiği zaman, ilk İslâm-Türk devleti olan Karahanlılar ile Sâmânîler arasındaki Mâverâünnehr'de hâkimiyet mücâdelesi hayli şiddetlenmiş bulunuyor ve savaşlarda Selçuklu kütleleri, bilhassa kendine bağlı Türkmenleri ile Arslan Yabgu Sâmânîler tarafında yer alıyordu. Rakiplerine yardım etmelerinden de anlaşılacağı üzere, aynı soydan, fakat çok kuvvetli ve büyük Karahanlı devletinin hâkimiyeti altına girmek istemeyen Selçukluların, Sâmânî devletinin yıkılmasını intaç eden ve daha sonra Semerkand hükümdarının tatbik ettiği Karahanlı tazyiki karşısında Mâverâünnehr'de kalmaları bahis mevzuu olamazdı. Buna göre, ya çok uzaklara giderek, elverişli yerleşme sahaları bulmak (Çağrı Bey'in keşif seferi), yahut hemen yakında kâin Horasan mıntakasında mekân tutmak gerekiyordu. Arslan Yabgu Türkmenlerinin Gazneli sultanı Mahmud'dan Horasan'da yurt sâhası vermesi ricasında bulunmaları, buranın Selçuklular nazarındaki ehemmiyetini gösterir. Gerçekten Nîşâpûr, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi, büyük iskân yerlerini ihtiva eden geniş Horasan kıt'ası, coğrafî şartları ve iklimi itibârı ile, boz-kır kültürü hayâtını yaşayan Türkleri en iyi şekilde barındırabilecek bir ülke idi. Daha ziyâde sahralarda oturan Türklerin büyük koyun, sığır ve at sürülerinden elde ettikleri mahsulât, şehir ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli sanayi için ham madde teşkil etmesi sebebi ile, yerleşik iktisâdiyâtı itmam edecek mâhiyette idi ve böylece Selçuklu kütlelerinin, yer darlığını ortadan kaldırdıktan başka, geçim sıkıntısını da bertaraf etmeleri mümkün idi.

Fakat Horasan kıt’ası, arzettiğimiz hususiyetlerinden dolayı, yalnız Türkler için değil, orta çağ dünya ticâretinin belli-başlı noktalarından biri olarak da büyük ehemmiyeti hâiz bulunuyordu. Bağdad başta olmak üzere, Irak ve umumiyetle yakın şarktan orta Asya’ya, uzak şarka ve Volga üzerinden garba ve İskandinavya’ya doğru uzanan ana ticâret yolları buradan geçiyor ve bilhassa Horasan’ın baş-şehri Nîşâpûr çeşitli istikametlerden gelen bu yolların kavşağında, şark-garp-cenûp ülkeleri emtiasını taşıyan kalabalık kervan kollarının konakladığı mühim menzillerden birini teşkil ediyor; bölgeye canlı ticârî faaliyet ve iktisâdî refah getiren bu duruma ilâveten, askerî sevkiyat için, fevkalâde müsâit yollar dolayısı ile, kıt’a sevkulceyşî yönden büyük ehemmiyet arzediyor idi (bk. C. E. Bosworth, *The Chaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinbourgh, 1963, s. 149 vd.). Bilâhare Selçuklular zamanında şarkın en büyük siyâset, idare, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren bu mıntıka, belirttiğimiz hususiyetler sebebi ile, İslâm dünyasının ilim merkezlerinden biri idi (Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1940, s. 82 vd., 87). Karahanlılar ile Sâmânîler ve Karahanlılar-Sâmânîler-Gazneliler arasında en büyük siyâsî rekabet sahası olan bu kıt’anın, bu devletler arasındaki savaşların baslıca hedefini teşkil etmesi de, iktisâdî, askerî ve harsî ehemmiyetini ortaya koyar.

Bu bakımdan Selçukluların da, her ne bahâsına olursa olsun, aynı hedefe ulaşma gayretlerini tabiî saymak icâp eder. Horasan’a nazaran ikinci derecede kalmakla beraber, aş.-yk. aynı hususiyetleri hâiz Hvarizm’den ayrılmak mecburiyetinde kalan Tuğrul ve Çağrı Bey’ler doğrudan doğruya Horasan’da devlet kurma işine girişmişlerdir. Sayıca pek mahdut oldukları kaynaklarca da sabit bulunmasına rağmen, Selçukluları bu teşebbüslerinde haklı çıkaracak başka şartlar da mevcut idi. İklimi ve tabiî durumunun Türkler için ne kadar müsait olduğunu belirttiğimiz bu kıt’ada esasen Gazneli Mahmud tarafından buraya nakledilen Arslan Yabgu Türkmenleri dışında da Türkler bulunuyordu. Selçuklulardan önceki zamanlarda şarkî ve şimâl-i şarkî İran sahalarında Türklerin yaşamakta oldukları hakkındaki görüşleri kuvvetle destekleyecek delillerden birini umûmî telakkî ve yaşayış bakımından Türkler ile Horasan ahâlisi arasında büyük bir ayrılık olmadığını söyleyen Caíı@ (ölm. 869) vermektedir. Onun şehâdetine göre, Türk ile Horasanlı arasındaki fark, ancak Medineli Arap ile Mekkeli Arap

arasındaki farktan ibaret olduğu gibi, al-Bīrūnī (ölm. 1051)'nin tasrih ettiğine göre de, İran ile "Turan" arasında nihayet Meşhed'den bir sınır çizmek mümkündür (C. E. Bosworth, *ayn. esr.*, s. 205. vdd.). İşte böyle iktisâdî, askerî ve kavmî yönlerden Horasan kıt'ası Selçuklu devletinin kurulmasını teşvik ve sağlamlaşmasını te'min eden başlıca âmil olmuştur.

2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi

Yukarıda anlatılan hususlara rağmen, Horasan, ictimâî ve fikrî hayat bakımından, yerleşik yaşayış tarzının mevcut olduğu şehirlerinde ve kasabalarında Abbasî hilâfetince temsil edilen şark-İslâm kültürünün hâkim bulunduğu ve aynı zamanda, geniş imkânları sebebi ile, bu kültürün geliştiği bir sâha olduğu için, burada devlet mefhûmu ve hukuk anlayışı tabiatiyle Tâhirîler (821-873) ve Sâmânîler tarafından da devam ettirilmiş olan Abbâsî-İslâm an'anelerine dayanıyordu. Boz-kır telakkîlerini hâmil Selçuklu Türklerinin böyle bir muhitte devlet kurabilmeleri, ancak İslâmiyetin ve mahallî hususiyetlerin gerektirdiği yeni şartlara uymakla kabil idi. Selçuklu başbuğlarının bu mevzuda fevkalâde bir maharet gösterdikleri müşahede edilmektedir ki, Horasan'a indikleri tarihlerde, birer maceraperest ve birer türedi değil, fakat eski Türk hanlar veya beyler sülâlesine mensubiyetleri dolayısı ile, dâima bir hâkimiyet şuûru taşıdıkları düşünülecek olursa, devlet kuruculuk an'anesine sahip Selçuklu idarecilerinin yeni şartlara intibak edebilmelerindeki sür'ate şaşmamak lâzım gelir. En müşkil zamanlarında dahî onların bu şuûru kaybetmediklerini ve müstakil bir devlet meydana getirme gâyesinin mefkûrevî bir hâl aldığını gösteren tarihî kayıtlar vardır. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmud arasındaki, meşhur Mâverâünnehr mülâkatında Kadır Han Selçukluların taşıdıkları bu fikre bilhassa işaret etmiş idi. Gazneli Mahmud tarafından tevkifinden sonra, Arslan Yabgu çok perişan bir duruma düşen diğer Selçuklu başbuğlarına gönderdiği haberde Sultan Mahmud'un bir köle oğlu (*mavla-zada*) olduğunu hatırlatarak devletin böyle adamlara kalamayacağını belirttikten sonra, "biraderlerinin" ümitsizliğe kapılmadan, "taleb-i mülke" devam etmelerini istemiş idi (*Raíat al-Òudūr*, s. 91; Türk. trc., s. 89 vd.). Çağrı Bey'in şarkî Anadolu seferi bu maksatla yapıldığı gibi, Sultan Tuğrul Bey

tarafından halîfe al-¢a'im bi-amr Allah'a gönderilen ve sultanın Gazne hükümdarlarından üstün bulunduğu belirtilen, 435 (1043) tarihli, mektupta *"kendisine yapılacak hizmetin daha yüksek olması icap ettiği*" kaydedilmek sureti ile (Barhebraeus, I, s. 299) aynı husûs tekrarlanmış olmaktadır.

Selçuklulardaki devlet mefhûmu ve ona verdikleri yüksek değer, 1038 yılında Tuğrul Bey'in elçisi ve öncüsü sıfatı ile Nîşâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın yaptığı konuşmalardan da sarâhatle anlaşılmaktadır. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen asayişsizlik ve nizamsızlık "küçük adamlardan" sâdır olan şeyler idi; hâlbuki şimdi "âdil pâdişâh" Tuğrul Bey'in idaresinde devlet kurulmuştur; artık kimse işleri ihlâl etmeğe, nizâmı bozmağa cesaret edemeyecektir (Bayhacī, s. 551 vd.; bir de bk. M. A. Köymen, "Selçuklu devletinin kuruluşu, II", s. 94-97). Daha sonra Nîşâpûr'a gelen Tuğrul Bey hürmetle karşıladığı meşhûr kadı ~a'id'in nasihatlerini dinlemiş ve kendisi yerli âdetlerini bilmediği için, kadı'nın tavsiyelerini esirgememesini rica etmiş ve işlerin tedvirini Bûzgân sâlârı Abu'l-¢asim al-Kavbanī'ye tevdî etmiştir (Bayhacī, s. 553 vd.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 96 vdd.). Abu'l-¢asim'in Sultan Tuğrul Bey'in ilk veziri olarak gösterilmesi (*Raíat al-Òudūr*, s. 98, Türk. trc., s. 96; İbn al-A³īr, 436 yılı vekayii) ve onu müteakip, 'Amīd al-Mulk al-Kundurī'ye kadar diğer iki İranlı vezir (bk. H. Bowen, "Notes on some early Seljuquid Viziers", *BSOAS*, 1957 XX, 105-110) Selçuklu devletinin kuruluş ve ilk gelişmesi sırasında nasıl bir hüviyet kazandığını isbâta kâfidir. Horasan'da bütün tarihleri boyunca Selçuklu imparatorluğu ve devletlerinin hâkim vasıflarından biri olacak olan, şeriatı, telakkîleri ve teşkilâtı ile, bir İslâm devleti kurulmakta idi. Fakat bu devlet, sırf hilâfet merkezinden uzaklığı dolayısı ile, aynı bölgelerde teşekkül eden, Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi müslüman-İranlı devletlerden çok farklı bulunuyordu. Boz-kırlardan gelen ve yeni İslâmiyete girmiş olan Selçukluların kendilerine pek yabancı olmadığını belirttiğimiz bu muhitteki devletlerinde atalarının asırlardan beri izinde yürüdükleri Türk hâkimiyet telakkîlerini yaşatacakları, eski kavmî an'anelerini devam ettirecekleri tabiî idi. Daha aşağıda açıklanacağı üzere, örf ve âdette, adâlet anlayışında, hükümdarlık telakkîsinde, hilâfet mevzuunda, dinî müsâmaha ve verâset mes'elelerinde görülen ve devletin diğer bir hâkim vasfı olarak uzun müddet kendisini hissettiren bu hususiyetler Selçuklu devletini Türk ve İslâm tefekkür, an'ane

ve teşkilâtının imtizacından doğan bir siyâsî teşekkül hâline getirmiştir. Bu iki ayrı unsuru, an'anevî devlet kuruculuk kabiliyetleri sayesinde, birbirleri ile ahenkli şekilde uzlaştırmasını bilen ilk Selçuklu idarecileri, devleti o kadar sağlam temellere istinat ettirmişler idi ki, böylece orta çağ İslâm âleminde Selçuklu imparatorluğu ile meydana gelen yeni devlet fikri, hâkimiyet anlayışı ve dünya görüşündeki yeni zihniyet, bütün cepheleri ile, daha sonraları da İslâm dünyasında asırlar boyunca yürürlükte kalmıştır.

Daha ziyâde eski Türk telakkî ve an'aneleri mer'iyette bulunduğu için Karahanlılar, İslâm ülkelerinin şark hududunda kurulmuş ve daha çok Hindistan'a yönelmiş olduğu için Gazneliler, Selçuklulardan sonra teşekkül etmesine rağmen, hâkim zümre ile yerli tebea arasında samimî bir bağ te'sis edememiş olduğu için Hvarizmşâhlar gibi, Türk-İslâm devletlerinin başaramadıkları ve bu sebeple tarihte fazla bir te'sir bırakmadan silindikleri bir çevrede, en bariz vasfı İslâm ve Türk hususiyetlerinin birbiri ile kaynaşması olan ve nüvesi Horasan'da teşekkül eden Selçuklu imparatorluğunun İslam dünyasının ortasında kurulması, siyâsetinin İslâm âleminin içine, onun maddî-mânevî mes'elelerine teveccüh etmesi ve âdil bir idâre yolu ile halkın devlete bağlanması Selçuklu devletinin büyük siyâsî muvaffakiyetinde ve ictimâî-fikrî sahada muazzam bir gelişmeye ulaşmasında kat'î âmiller olarak görünmektedir.

Bununla birlikte, Selçuklu devleti bünye itibârı ile, eski Sâsânî veya Abbasî imparatorlukları gibi, merkeziyetçi bir teşekkül olmamıştır. En kudretli çağı olan imparatorluk devrinde bile, Selçuklu ailesine mensup melikler, Türkmen beyleri, mahallî hanedan reisleri ve tabî hükümdarlar iktidarlarının büyük sultanın doğrudan doğruya şahsına bağlanmasından meydana gelen, fakat payitahttaki büyük divânın vasıtasız sultası altında birleşemeyen bu tarz idare, boz-kır kültürünün karakterinden doğan eski Türk devlet an'anesinin (msl. Asya Hun, Avrupa Hun, Gök-Türk imparatorlukları) devamından ibaret olup, Türk hükümdarlık telakkîsi ve dünya hâkimiyeti fikrine uygun düşmektedir. Bu sebeple Selçuklu imparatorluğunu, sırf İran sahasında kurulmuş olduğu için, alışılmış, fakat Türk devlet sistemine tatbiki isabetsiz olan yerleşik devlet telakkîsi zâviyesinden mutâlaa etmek gibi yanlış bir tutum ile, onun bir aşiret ittihadı olmaktan kurtulamadığı, merkeziyetçi bir idare usûlü kuramadığı şeklinde adetâ suçlanması imparatorluğun Türk gerçeği cephesinin gözden

kaçırıldığına delâlet eder. Ni@am al-Mulk başta olmak üzere, yerli vezirler, türlü teşebbüsler ile bu devleti Sâsânî ve Abbasî örneklerine benzetmeğe çalışmışlar ise de, Selçuklu sultanları ve Türk idarecileri bu gibi, cihan-şümûl Türk hâkimiyet fikrini tahdit edici vasıftaki gayretler ile pek alâkalanmamışlardır. Sultan Tuğrul Bey'in bâzı Türkmen birliklerini takip etmesi (msl. İbrahim Yınal vâsıtası ile) merkeziyetçi bir fikir taşıdığından dolayı değil, onları itaat altına almak sureti ile, âsâyîşi sağlamak ve zararları önlemek düşüncesinden ileri gelmiştir. Orta çağlar boyunca bütün Türk-İslâm devletlerinde carî olan adem-i merkeziyetçilik, Fâtih Sultan Mehmed'in cezrî tedbirleri ile, ancak Osmanlı imparatorluğunda değişme yoluna girmiştir (krş. Halil İnalcık, "Osmanlı hukukuna giriş", *Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, 1958, XIII/2, s. 102-107).

3. Kavmî hususiyetler

Nüfûsun ekseriyetini İranlı, Arap v.b. gibi Türk olmayan ahâlinin teşkil ettiği Selçuklu imparatorluğunda kavmî bir unsur olarak Türklerin kendilerini dâima koruyabilmelerini sağlamış olan Türklere mahsus devlet an'aneleri, örf ve âdetler ve nihayet Türk kütlelerinin büyük bir kıskançlık ile sarıldığı ana-dil Türkçe, İslâm dünyasında kurulan ve gelişen bu imparatorluğun hâkim zümresinin yabancı muhît ve kültürler içinde tereddiye uğramak sureti ile idare mevkiinden ayrılarak i'tilâsını durdurmasına mâni teşkil etmiş ve dolayısı ile bu hususiyetler, devleti tutmak ve ilerletmek bakımından, Türk şuûrunun dâima uyanık bulunmasına yardımcı olmuştur. Bu şuûr başta hükümdar ailesi olan Selçuklu hanedanında yaşıyordu. Çeşitli ülkelere hâkim imparatorluklarda umumiyetle görüldüğü üzere, iç idâre teşkilâtının yerli devlet adamları tarafından tedvir edildiği bu Türk devletinde de, halkı sevk ve idare etmek için hükümet ile tebea arasındaki yazılarda kısmen Farsça ve Arapça kullanılması zarurî olmasına mukabil, Türkçe hükümdar ve ailelerinin saraylarda, Türk nüfûsunun ve imparatorluğun her tarafına dağılmış ve muazzam bir yekûna bâliğ olan Türk askerî kuvvetlerinin her yerde konuştuğu dil idi. Türklerin daha önceleri kendilerine mahsus yazıları ve gelişmiş bir edebî dilleri olduğu hâlde, İslâm dininin te'siri ile, o çağda Kur'an dili olduğu için yaygın bulunan Arapçanın ve esasen Türk

sultanlarının himâyesinde gelişen Farsçanın yanında, Türk dilinin umûmîleşmemiş olması, imparatorluğun zatî mâhiyetinden doğduğu için tabiî karşılanmak gerekir. Ayrıca bu durum, Türkçenin bir az önce bahsettiğimiz hâkim zümre Türk unsurunu tutmak ve birbirine yaklaştırmaktan ibaret tarihî vazifesini ifâya halel getirmemiş ve msl. Selçuklu Türklüğü, dillerini unutarak, Çin'de Tabgaçların, Hıristiyan muhitinde Macarların ve Tuna Bulgarlarının akıbetine uğramamıştır. Aksine, bilhassa Selçuklu imparatorluğunun garp sınırlarına sevkedilen kesîf Türkmen kütleleri sâyesinde, Türkçe tedricen, Anadolu'da tek hâkim konuşma ve edebiyat dili olmuştur (aş. bk.).

Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında da Türkçenin ehemmiyetini gösteren vesikalar vardır. Bunlardan biri 1074 yılında Bağdad'da Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dīvan luÈat al-Türk*'tür (bk. M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 33-44; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*..., s. 188) ki, müellif bu kitabını Türk olmayanların Türkçeyi öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazdığını kaydeder. Kâşgarlı Mahmud'un Buhârâlı ve Nîşâpûrlı iki hadîs âliminden duyarak, zaptettiği *"Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun saltanatı var"* meâlindeki hadîs de ayrıca devrin dikkate şâyân bir telakkîsini ifşâ etmektedir (*Divan*, I, s. 4). *Türk* sözünün "olgunluk çağı" mânasına geldiğini ifâde eden Kâşgarlı Mahmud (*Dīvan*, I, s. 363)'un bunları yazarken, bir Türk olarak duyduğu üstünlük, yabancılardan İbn Íassūl gibi devlet adamları, ²a'alibī ve Gazzī gibi şâirler tarafından da ifâde edildiğine göre, o zamanki Türk toplumuna hâkim bulunan hamleci ruh iyice anlaşılır.

Bunun dışında eski Türk an'aneleri, örf ve âdetlerinden çoğu Selçuklular arasında devam ediyor idi. Msl. Anadolu'ya gelen Türklere köpeğe benzer bir hayvanın rehberlik yaptığı şeklindeki rivayet (Süryânî Mihael, frns. trc., J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris, 1905, III, s. 153, 155) Oğuz ve Kök-Türk bozkurt efsânesinin Türkmenler arasında yaşamasından ibaret olduğu gibi, Selçuklu resmî tahrirâtında sultanın tuğrası ve Selçuklu hanedan ailesinde müşterek hâkimiyet alâmeti olarak kullanılan (*Raíat al-Òudūr*, s. 98; Barhebraeus, I, s. 298), paralar üzerinde tasvir edilen (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı İslâmiye kataloğu*, İstanbul, 1321, kısım 4, s. 58 vd.; *Monnaies antiques et orientales* [husûsî koleksiyon], Amsterdam, 1913, nr. 1054-1057; G. G. Miles, "The

numismatic History of Rayy", *Numismatic Studies*, 2, New-York, 1938, nr, s. 239-244; D. Sourdel, *Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul*, Damas, 1953, s. 85 vdd.), ayrıca, hâkimiyet alâmeti olan *çetr*'e tersim edilen ok ve yay (bk. O. Turan, "Türklerde hukukî, sembol olarak ok", s. 315) mazisi Kök-Türklere, hattâ Tabgaç Türklerine kadar geri giden, ve Oğuz Han destanında akisler bulan eski bir an'anenin devamını gösterir. Bilhassa dâimâ elinde bir yay ve iki ok ile oynamayı seven Tuğrul Bey (Barhebraeus, *göst. yer.*)'in remzi olarak, onun talebi üzerine, Bizans payitahtında imparatorun tâmir ettirdiği camiin mihrabına hâk edilmiş olan (İbn al-A³īr, 455 yılı vekayii, bk. bir de *İsl. Ans*. "Bayrak" mad.) ok ve yay işaretlerinin, daha ziyâde Selçukluların imparatorluk devirlerinde kullanılmış gibi görünmekle beraber, Anadolu Selçuklularında da tâbiiyet-metbûiyet alâmeti olarak mevcudiyetine dâir kayıtlar bulunmaktadır (O. Turan, *göst. yer.*)

Selçuklu imparatorluğu teşkilâtında mühim bir yer işgal eden atabeylik müessesesi de eski Türk an'anesinden gelir (aş, bk.). Orhun kitabelerinde ifâde edildiği üzere (H. N. Orhun, *Eski Türk yazıtları*, TDK, 1936, I, s. 34, 44, 50, 110), kökleri eski Türk illerinde saklı olan, kadına itibar edilmesi, ona erkekten farksız olarak, cemiyette mevki ve devlet işlerinde rol verilmesi de, Selçuklu Türkleri tarafından şark-İslâm dünyasına getirilen içtimaî yeniliklerden idi. Eski Türklerde *hatun* kraliçe, imparatoriçe mânasına gelir idi. Tuğrul Bey'in zevcesinin bu büyük Selçuklu sultanı üzerindeki nüfûzu ve devlet işlerindeki te'siri kaynaklarda belirtilmiştir (Barhebraeus, I, s. 315). Sultan Melikşah'ın zevcesi meşhur Terken Hatun (bk. O. Turan, "Türkân değil, Terken", *Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I, s. 67-73) imparatorlukta nufûz itibârı ile büyük sultandan sonra ikinci mevkii işgal ediyor idi ve onun, imparatorluk vezîri Ni@am al-Mulk'ün rakiplerinden Tac al-Mulk Abu'l-Gana'im'in vezir bulunduğu, ayrı bir divânı var idi. Bir çok siyâsî işlerde kendisine müracaat edilen bu hatun, sonunda, hâkimiyet hırsı ile, Sultan Melikşah'ın ölümünü hazırlayanlardan biri olmuş idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 52 vd., 96 vd., 98, 121, 149, 182, 201 vdd., 205-210). Cemiyet ve devlet hayatında kadınların bu derece nufûz ve sultasını tasvip etmeyen İranlı vezir Ni@am al-Mulk'ün mukabil tavsiyelerine (bk. *Siyasat-nama*, fasıl 43) rağmen, Türk saraylarında hatunlar söz sâhibi olmuş, cemiyetlerde Türk kadınları yine

görülmüş ve bilhassa Türkmen kadınları, erkekler ile birlikte, seferlere çıkmış ve savaşlara katılmışlardır (msl. bk. SibÔ İbn al-Cavzī, İbn ¢alanisī neşrinde, s. 109).

Orduda kalabalık şekilde süvari sınıfının teşkili, sağ ve sol taksimatı, büyük savaşlarda (Dandanakan, Malazgird, Çağrı Bey'in Kafkas seferi) müşâhede edilen boz-kır savaş tâbiyesi ("Turan taktiği", bk. J. Darkó, "Turáni hatások a görög-Rómani hadügy fejlödésében", *Hadtörténelmi közlemények*, Budapeşte, 1934, XXXV, s. 3-40; ayn. müell., "Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins", *Byzantion*, 1935, X, s. 443-463) hep eski Türk boz-kır kültürünün Selçuklular zamanında yaşayan kıymetleridir ki, bunlar, bâzı farklar ile, fakat esasta aynı kalmak üzere, tâ Osmanlılar devrinde bile görülür.

Yine eski Türk örf ve âdetlerinin devamı olarak *yoğ (Dīvan*, III, s. 143; *Eski Türk yazıtları*, I, s. 70; *Zubdat al-nuÒra*, s. 24) ölen kardeşin karısı ile veya dul kalan genç üvey ana ile evlenme (msl. Çağrı Bey'in dul zevcesi ile Tuğrul Bey'in evlenmesi. Bu sebeple o kadından doğan Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı Sultan Tuğrul Bey veliahd göstermiş idi; bk. İbn al-A³īr, 455 yılı vekayii; Kavurd Bey'in Sultan Alp Arslan'ın dul zevcesi ile evlenmesi, bk. Barhebraeus, I, s. 325 v.b.), hânedana mensûp olanların, kanlarını akıtmamak için, yay kirişi ile boğdurulması (M. F. Köprülü, "Türk ve Moğol sülâlelerinde hânedan âzasının idamında kan dökme memnuiyeti", *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, 1944, I, s. 1-9) Selçuklularda mevcut idi. Sultanların devlet ileri gelenlerine ve halka umûmî ziyafetler vermesi (*toy, şölen)* ve bu ziyafetler sonunda yemeklerde kullanılan tabak, kaşık v.b. eşyânın yağmalanması da (Farsça *Ìvan-i yaÈma*; bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 137 vd.) eski Türk hâkimiyet telakkîsi ile ilgili idi. Orhun kitabelerinde ifâde edildiği gibi, Türk hükümdarının halkını doyurması vazifesi icabı idi (*Eski Türk yazıtları*, I, s. 26, 42, 66, 102). Şölenlere gelenlerin oturacakları yerler ve yiyecekleri yemekler muayyen idi ve meratip silsilesine göre tâyin olunurdu (bk. Abdülkadir İnan, "Orun ve ülüş mes'elesi", *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, s. 121-133), çünkü resmî mâhiyetteki bu ziyafetler tâbîlik-metbûluk münâsebetlerini ifâde ederdi. Sultan Tuğrul Bey her sabah sofrasını açık bulundurur, sahralarda da toy verirdi (*Siyasat-nama*, Paris

tab., fasıl 35, Tahran tab., fasıl 36). Sultan Melikşah 482 (1090) Mâverâünnehr seferinde orada bulunan Çiğillere toy vermediği için, bu Türk oymağı kendilerine hakaret edildiği gerekçesi ile şikâyette bulunmuşlardı (İbn al-A³īr, 482 yılı vekayii). Ünlü eseri *Siyâsat-nama'*de tebea için sofra hazırlatmanın hükümdarlık zaruretlerinden olduğunu ve padişah yemeğine sultana bağlılıkları malûm olan devlet ricali ve ileri gelenlerin katılmamasında mahzur bulunmadığını kaydeden vezir Ni@am al-Mulk (*Siyasat-nama*, göst. yer.; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu vezîri Ni@am al-Mulk'ün eseri Siyâsetnâme ve Türkçe tercümesi", *TM*, 1955, XII, s. 250) bu sûretle, dâvete gelmeyen halk veya oymak beylerinin itaati red etmiş sayılacağını belirtmiştir.

Tuğ (*Dīvan*, III, s. 127; bk. *İsl. Ans*. "Bayrak" mad.), aslında birer askerî tatbikat olan büyük sürek avları, top (*kurra*, *gây)* ve çöğen oyunu (*Siyasat-nama*, fasıl 17), Sultan Tuğrul Bey'in, son evlenişi münâsebeti ile, Bağdad'da yapılan düğünde Türk şarkıları söylenirken oynadığı (Barhebraeus, I, s. 315) ve Barthold'a göre (*Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 97), Ruslara da intikal etmiş olan Türk raksı ve emsali, askerî kıyafet ve bunlardan başka bütün Türk unsur arasında mevcut olup, töre hükümlerine göre yürütülen örfî hukuk (R. Giraud, *l'Empire des Turcs céleste)* Paris, 1960, s. 71) hep Orta Asya'dan Selçuklu imparatorluğuna intikal etmiş ve daha sonra Türk-İslâm dünyasında asırlarca mevcudiyeti görülen hususlardır (Türk hukuk an'aneleri için daha bk. M. F. Köprülü, "Orta zaman Türk hukukî müesseseleri. İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk âmme hukuku yok mudur?", *İkinci Türk tarih kongresi zabıtları*, İstanbul, 1943, s. 387-396, 411).

4. Hükümdarlık telakkîsi

Hâkimiyet anlayışı bakımından, kayıtsız şartsız bir irâdeyi temsil eden msl. eski İran imparatoru ve, Allahın sözcüsü olan Peygamberin vekili İslâm halîfesi telakkîsinden farklı bulunan Türk devletinde hükümdar ile tebea arasında bir nevi zımnî mukavele mevcut idi. Halkın itaat ve sadâkatle bağlılığına karşılık, hükümdarın da idaresi altındakileri doyurması, giydirmesi ve zengin etmesi töre icaplarından idi (bk. *Eski Türk yazıtları*, İstanbul, 1941, IV, fihrist). Karahanlılar ülkesinde yazılmakla

beraber, umumiyetle Türk telakkîsini aksettiren ve yazıldığı devir (462=1069/1070) itibârı ile de Selçuklularda hâkim görüşleri ihtiva edeceği şüphesiz bulunan *Kutadgu bilig* (trc., R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959, s. 55)'in "bey" (hükümdar) olmak için, hizmet etmek lâzım geldiğini belirtmesi Türk hükümdarı ile tebeası arasındaki münâsebeti en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Hükümdarı "kanun" ile temsil eden ve beyliğin temelleri olarak iyilik ve doğruluğu gösteren yine bu mühim esere göre (s. 36, 68 vdd., 112 vd., 126), kısaca iyilik başkalarına yedirmek ve onları doyurmaktan, doğruluk ise, adalet tatbik etmekten ibarettir. Böyle bir felsefî siyâset kitabında ayrıca *"dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir"* (s. 31) diye tasrih edilmesi husûsî bir ehemmiyet taşır ki, bunun delilini Selçuklularda bulmak mümkündür.

Selçuklular gelmezden önceki şark-İslâm dünyasında: Mâverâünnehr ve Horasan'ın bir kısmında Sâmânîler, Sîstan'da Saffârîler, Fars bölgesinde Şebankâre, Horasan'ın diğer parçası ile Cürcân havâlisinde Sîmcûrîler, Mâzenderan'da Bâvendîler, Rüstemdar'da Pâdûspânîler, Taberistan'da Alevîler, Cürcân'da Ziyârîler, Nihâvend'de Hasanveyhîler, İsfahan ve Hemedan'da Kâkûyîler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Arran'da Şeddadîler, Derbend'de Hâşimîler, şimalî Suriye'de Hamdanîler, Musul'da Ukeylîler, Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'de Mervânîler, Haleb'de Mirdâsîler, Hille'de Mezyedîler ve bizzat Bağdad ile Irak-ı Arab'da Büveyhîler vb. gibi birbirine cephe almış 20 kadar mahallî hâkimiyetin yarattığı siyâsî ayrılık ve karışıklık, ayrıca aynı siyâsî tefrikanın harâbeye çevirdiği yakın şarkta müdâfaa zaruretinden dolayı birer müstahkem mevkî hâline gelen şehir ve kasabaların içine düştükleri sıkıntı, asayişsizlik, yol kesicilik, münâkalenin imkânsızlaşması, can ve mal emniyetinin ortadan kalkmış olması, köylü ve kasabalının huzursuzluk yüzünden işini gücünü bırakıp, kendi başının çâresini aramak zorunda kalması ve bütün bunlara ilâveten, çeşitli mezhepler ve râfızî telakkîler yüzünden, halkın birbirine karşı münâfereti (bk. M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular Horasan'a indikleri zaman İslâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu", *Belleten*, 1943, sayı: 25, s. 59-101) ile Selçuklu devletinin kurulduğu ve imparatorluğun geliştiği sıralardaki siyâsî birlik, dînî tefrikaların izâlesi, halkın refahı, ve iktisâdî kalkınma, asayiş ve sükûn *Kutadgu bilig'*deki "Türk hükümdarı" hakkındaki tavsifi açık şekilde tevsik edecek bir mâhiyet arzetmektedir.

İmparatorluk ahâlisini huzur ve güvene kavuşturmak sureti ile “hükümdar tâbilerinin hizmetindedir” şeklindeki Türk devlet anlayışını İslâm dünyasında fiilen ortaya koyan, bu sebeple sultanlarının çoğu *“al-sulÔan al-‘adil”* diye anılan ve müşfik, mülayim, merhametli kimseler oldukları belirtilen Selçuklu idarecileri, aynı zamanda eski devlet bünyesi icabı, bu ülkede saydığımız mahallî hâkimleri, ancak karşı koyanları şiddet göstererek, itaati kabul edenleri yerlerinde bırakarak, Selçuklu devlet sultasına bağlamakla iktifa etmişler, fakat onların iç işlerine müdâhalede bulunmamışlardır. Çünkü maksat halkı tazyik altına alıp sömürmek değil, sâdece adâlet ve “kanânu” mer’iyette tutmak idi. Böylece şahsî meşgalelerine, dinlerine, örf ve an’anelerine karışılmaksızın tam serbestlik ve emniyet içinde yeniden günlük hayatına atılan, türlü din ve telakkîye mensup, türlü dil konuşan kütlelerin Selçuklu sultanlarının rehberliğinde yürütülen yeni devlete bağlanmaları te’min edilmiş idi. İmparatorluk dâhilinde vâki bâzı askerî harekât ise, bilindiği üzere, içtimaî veya iktisâdî sebeplerin değil, siyâsî ihtirasların neticesidir ve halk, büyük bir ekseriyetle, bu gibi mes’eleler ile yakından ilgilenmemiştir (Anadolu’da görülen kısmen ictimâî-dinî Babâîler isyanı hakkında aş. bk.).

5. Âmme hukuku anlayışında değişiklik

Tarih sahnesine çıktıkları anlardan beri devlet kurucu olarak, yani âmme hukuku vaz’etme vasıfları ile tanınmış olan Türklerin daha evvelki devirlerinde, bilhassa, Kök-Türklerde, Uygurlarda, Hazarlarda mevcut din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak prensibi İslâm âleminde Selçuklular ile birlikte ortaya çıkan yeni bir hukukî devlet telakkîsi tarzıdır ki, imparatorluğun yükselmesini sağlayan başlıca âmillerden sayılmak lâzım gelir. Vakıa Selçuklular İran sahasına geldikleri zaman o civarda bir takım İslâm devletleri müstakil birer teşekkül olarak mevcut idi ve Karahanlılar, Gazneliler gibi müslüman-Türk devletleri de ekseriyetle Türk örflerini muhafaza ve Türk an’anelerini takip ediyorlardı. Fakat hükümdarları “halîfeye tabî Müslüman emîri” (Barthold, *Dersler*, s. 95) vasfında bulunan bu teşekküller; dâimâ halîfenin yüksek sultasını tanımak ve her çeşit icrâatta dinî hükümler çerçevesinde kalmak, mes’elelerini mümkün olduğu kadar şeriate bağlamak gayretinde idiler ve İslâmiyetin: uzak sınırlarında

gelişen bu devletler lâiklik-mefhumu ile alâkalı bir fikrî esâsa da sahip değil idiler. Halbuki İslâm şarkın merkezinde kurulan ve Abbasî hilâfet merkezi Bağdad'ı kendi hâkimiyet sahası içine alan Selçuklu devleti, hilâfet payitahtına Türk imparatorluğunun bir vilâyeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve sultanlar dâima saygı gösterdikleri halîfeyi muhterem bir vatandaş addetmişlerdir. İlk defa Barthold tarafından işaret edilen (bk. *Dersler*, s. 95, 98) Selçuklu devletindeki bu lâiklik fikri, 1055'te Bağdad'a giren Tuğrul Bey'in sâdece halîfe al-Ka'îm'in yıllık para ve erzak tahsisatını artırmakla iktifa etmesi ve dünyevî mes'elelerî kendi üzerine alması şeklinde tatbik sahasına konmuştur (Büveyhîler zamanında halîfenin dünya işlerinden uzak tutulmuş olmasının, şi'î bir idarenin tahakkümü altında sünnî ahkâmın zâten yürütülemeyeceği düşünülür ise, lâiklik prensibi ile alâkası olmadığı anlaşılır.)

Daha sonra halîfeler Selçuklu sultanı tarafından hilâfet makamına iktâ edilen araziden geçim ve varidatını sağlamışlardır (İbn al-Cavzī, VIII, s. 284; SibÔ İbn al-Cavzī, XII, 14b). Bu durum İslâm devletine âmme hukuku yönünden mühim bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, sultan ile halîfe, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sahasının birbirine denk başları hâline gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı artık "halîfeye tabî bir müslüman emîri" değil, fakat saltanatın hakikî sahibi ve dünya mes'elelerinden tek mes'ûl şahıs idi. O kadar ki, zaman zaman halîfenin bizzat sultan tarafından tanınması icâp ediyor idi. Bundan, dolayı Büyük Sultan Melikşah, imparatorluk medenî hukuku sünnî mezhebindeki kadıların şer'î hükümlerine göre yürütülmekte iken, büyük bir hukukçular hey'eti toplayarak, medenî hukuka âit yeni ahkâmı tesbit eden kanunlar çıkarabiliyor *(al-Masa'il al-malikşahīya'*den 6 maddelik bir kısım için bk. Muíammed b. Ni@am al-Íusaynī, *al-'Ura˝a fī íikayat al-salçūcīya*, nşr., K. Süssheim, Mısır, 1326, s. 69 vdd.; *MTM*, İstanbul, 1331, II/5, 249 vdd.; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 410) ve meselâ Süleyman-şah'a Anadolu kıt'ası hükümdarlığı menşurunu verebiliyor ve halîfe de buna, sırf İslâmî usûl bakımından, saltanatı tasdik husûsunda iştirak ediyordu. Melikşah kanunlarının tatbik edildiği Sultan Sencer zamanında da vaziyet bundan farklı değil idi (bk. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II", 60, 74 vd., 88, 286 vd., 300-303). Tuğrul Bey'den beri devam eden bu durum, yâni Bağdad'ın askerî ve mülkî idâresinin saltanat

payitahtından gönderilen *şiína'*ler ve *'amīd'*lere tevdi olunarak, halîfenin vazîfe ve salâhiyetlerinin yalnız şer'î mes'elelerin halli ile, ziyaretleri kabul ve hükümetleri tasdik etmek, sultana ve tabî hükümdarlara hil'atler ve bir takım unvanlar vermek gibi öteden beri âdet hükmünde olan merasime inhisar ettirilmesi ve İslâm dininin bu en yüksek temsilcisinin dünya işleri ile alâkasının kesilmesi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 153 vd.), bir yandan ilim, fikir, edebiyat sahalarında serbest gelişmeye zemin hazırlamak sureti ile Selçuklu devrinin, bilhassa imparatorluk zamanında, parlak bir çağ idrâk etmesini mümkün kılmış, diğer taraftan İslâm ülkelerinde yaşayan gayr-i müslim unsurların *(zimmī)* İslâmî hukuk kaidelerine tabî olmaları mecburiyetini hafifleterek, emniyete kavuşmalarını te'min etmiş ve lâiklik prensibinden kaynak alan dinî müsamahanın, geniş imparatorluk sınırları içine alınmış bulunan nüfûsunun ekseriyeti Hıristiyan (Gürcü, Ermeni, Süryânî v.b.) olan memleketlerde huzûr ve itimadın sağlanmasına ve çeşitli dinlerdeki kalabalık tebeanın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardımı olmuştur. Bu sebeple meselâ bir Sultan Melikşah'ın, bir Sultan Kılıç Arslan II.'ın ölümünün gayr-i müslim kütleleri ne için derinden üzüntüye sevkettiğini izah artık güç değildir. Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasını intaç eden kardeş mücâdeleleri zamanında devletin zafiyetinden bilistifade eski dünyevî iktidarı tekrar te'sis etmek isteyen halîfelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında, bilhassa al-NaÒir al-Dīn Allah'ın Hvarizmşahlar devletinin çöküşü ve İslâm ülkelerinin Moğol istilâsı ve esareti altına düşüşünde oynadıkları menfî rol malûmdur. Bütün bunlara rağmen, Selçukluların İslâm âlemine getirdikleri lâiklik prensibi, yâni dinî İslâm hukukunun, nufûzu altında bulundurduğu devlete serbest faâliyet imkânları tanımayan, mahdut ve çok kere tatbikî değerden mahrum nazariyelerine karşılık, âmme menfaatlerini korumakla vazîfeli devlet sultasının her şeyden üstün olduğu düşüncesi hayatiyetini devam ettirmiş, bundan sonra Bağdad ve Mısır halîfeleri artık dünya işlerine karıştırılmamış, nihayet XVI. asırda, Osmanlı pâdişahı Yavuz Selim'in hilâfet vazîfe ve selâhiyetlerini de kendi üzerine alması ile bu mes'ele fiilen kapanmıştır.

6. Cihan hâkimiyeti fikri

Eski Türk fütuhâtının felsefî temelini teşkil eden dünyayı tek hükümdarın idaresinde birleştirmek hedefine matuf cihan hâkimiyeti fikri (krş. *Oğuz Kağan destanı*, nşr. ve trc., W. Bang-G. R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1936, s. 17, 31; *Eski Türk yazıtları*, I, s. 29; Priskos'tan naklen Szász Béla, *A Húnok története, Attila nagykiraly*, Budapeşte, 1943, s. 238 vd.) XI. asır Türk cemiyetlerinde yaşıyor (bk. *Kutadgu bilig*, s. 31) ve şüphesiz mensubiyetlerini ve Türk hâkimiyet an'anesîne vukuf ve bağlılıklarını gördüğümüz Selçuklu sultanları muhitinde de gerçekleştirilmesi gereken bir ana fikir hâlinde mevcut bulunuyordu. Cihan hükümdarlığı için lüzumlu olan asalet ve bu asalete kaynak teşkil eden, hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiği düşüncesi (*Kutadgu bilig*, s. 147 vd.; *Eski Türk yazıtları*, I, s. 34 vd., 41, 43, 56, 58, 64; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 124, 140; L. Ferenc, "A Kagan és csalâdja", *KCs* A, III-1, s. 9-12; J. Deér, *Magyar Müvelödés története*, Budapeşte, 1940, s. 30-50) Selçuklu ailesinde de hakim idi (aş. bk.). O devrin hâlet-i rûhiyesini aksettiren Kâşgarlı Mahmud *"Tanrı devlet güneşini Türklerin burçlarından doğdurmuş, göklerdeki dâirelere benzeyen devletleri onların saltanatları çevresinde döndürmüş ve Türkleri yer yüzünde hâkim yapmıştır"* (*Dīvan*, I, s. 3; M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 36) diyerek ve sahîh olmamakla beraber, devre hâkim görüşü ihtiva etmesi itibârı ile mühim olan *"Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim; bir kavme kızdığım zaman, üzerlerine Türkleri gönderirim" (Dīvan*, I, s. 351) mealinde bir hadîs zikrederek, Allah tarafından Selçuklu hükümdarlarının ve Türk kaviminin yer yüzünü tanzime me'mur edildiği telakkîsini kayıt ve tesbit etmiştir. Bu ışık altında Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad hilâfet sarayında *"şarkın ve garbın hükümdarı"* olarak kılıç kuşanması ve keza Sultan Melikşah'ın dârülhilâfeyi birinci ziyaretinde (1087) halîfe tarafından kendisine *"şarkın ve garbın hükümdarı"* sıfatı ile iki kılıç kuşatılması *(Zubda*, s. 81. vd.) daha vazıh bir mâna kazanmaktadır. Sultan Melikşah, Bağdad'a son gelişinde büyük kumandanların katıldığı bir harp meclisinde, Mısır'ın (İbn *ƒ*alanisī, s. 121) ve Magrib kıt'asının *(AÌbar..*, s. 65) zaptını planlamış, böylece dünya hâkimiyetini te'sise çalışmıştır. *"Cihandârlığının"* babasından intikal ettiğini söyleyen imparator Sencer'e göre de, bahşettiği makam ve mertebeler ile ve dünyayı onun hâkimiyetine sokmakla, Allah "cihan padişahlığını" kendisine tevdî etmiştir. (bk. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğu, II", s. 219, 222). Osmanlı

sultanlarına kadar (msl. Yavuz Selim), tarihte bütün büyük Türk hükümdarları için bir mefkûre olan cihan hâkimiyeti telakkîsinin, yukarıda belirttiğimiz hâkimiyet anlayışı ve dinî müsamaha prensipleri ile bir arada mütâlea edilir ise, tatbikî hüviyetten pek de mahrûm olmadığı takdir olunur. Esasen böyle bir tasavvurun gerçekleşme yoluna girmesi için Selçuklu İmparatoluğunda gerekli şartlar mevcut idi ki, bu da Selçuklu siyâsetinde bilhassa tebarüz etmektedir,

7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti

Selçuklu idarecileri, daha Horasan'a geldikleri anlarda, İran sahasında bir devlet te'sis edebilmek için hangi yolları takip edeceklerini anlamakta gecikmemişlerdi. Bunların başında, yukarıda belirtmeye çalıştığımız üzere, mevcudiyetleri ile bütün ülkeyi huzursuz bırakan mahallî küçük hükümetleri ortadan kaldırmak sureti ile siyâsî ayrılıklara nihayet vermek geliyor idi ki, bu yapıldı. Fakat Selçuklu siyâseti, hemen her devletin hâkim olduğu yerde siyâsî birliği kurmak mecburiyeti dolayısı ile bir hususiyet taşımayan bu icrâât dışında, kendine hâs bir hüviyet ile ortaya çıkan iki ana istikamet takip etmiştir ki, imparatorluğun sür'atle gelişmesi ve yükselmesi bakımından, şimdiye kadar saydıklarımız ile aynı derecede ehemmiyeti hâiz bu siyâsî istikametlerden biri şi'îlik ile mücâdele, diğeri Türkmen göçlerinin sevk ve idaresi olmuştur. Önce, şi'îliğe cephe almanın Selçuklu devletindeki lâiklik anlayışına zıt bir tutum olmadığını belirtmek lâzımdır. Çünkü dinî ve kısmen içtimaî olmakla beraber, daha zuhur ettiği zamanlardan beri, siyâsî bir vasıf kazanmış olan bu cereyan, XI. asırda Mısır Fâtımîleri tarafından, bu şi'î devletin idaresi ve mâlî desteği ile sünnî müslüman ülkeleri igtîşaşlara düşürerek tahrip etmek için, en kuvvetli silâh olarak kullanılıyordu. Daha Selçuklulardan çok önceleri, Irak ve cenubî İran'da devlet kuran şi'î Büveyhîler (932-1055) Bağdad'ı idarelerine ve Abbasî halîfelerini tahakkümleri altına almışlar, halîfeleri azl ve nasb etmişlerdi ki, bu durum pek büyük çoğunluğu sünnî olan şark-İslâm ahâlisini huzursuz bırakmış, Abbasî halîfelerine hissen bağlı kalabalık Müslüman kütlelerini müteessir etmiş idi. Buna ilâveten iktidardan bilistifade aynı ülkelerde şi'îlğin intişarı için kesif faâliyette bulunulması, akîde itibârı ile şi'îler ile uzlaşması imkânsız sünnî çevrelerde, zâten

mevcut endişeyi gittikçe artırıyordu. Büveyhîlerin meşhur kumandanı Arslan al-Basasīrī, baş tarafta gördüğümüz gibi, her zaman Fâtımîler ile iş-birliği yapabilen aşırı bir şi'î idi. Bunun yanında hemen hemen İran'ın her tarafında, çeşitli isimler altında, bir çok râfizîler de faâliyet hâlinde idiler ki, XI. asrın ikinci çeyreği müelliflerinden 'Abd al-¢ahir (ölm. 1038)'e göre, bu nevi mezheplerin sayısı 70'ten fazla idi (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Belleten*, sayı: 25, s. 79). Bu sebepledir ki, yeni girdikleri dinin heyecanını taşıyan ve samimî birer sünnî müslüman olan Selçuklu reislerinin Horasan'a gelişlerini Abbâsî halîfesi alâka ile karşılamış ve onlar ile sür'atle temas kurmak imkânlarını aramış idi.

Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a ilk girdiği sene (1038), Selçuklu istiklâl savaşından evvel, Selçuklular nezdine giden al-¢â'im'in elçisi, kaynaklara göre, Selçuklulara tahribat yapmamalarını tenbih vazifesini almış ise de, tahribatın bütün memlekette esasen devam etmekte bulunduğu bir sırada halîfenin isticalindeki maksat aşikâr olup, Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin, halîfenin temsilcisi sıfatı ile bu elçiye gösterdikleri büyük saygıdan dolayı al-¢a'im'in memnun kaldığı muhakkaktır. Nitekim Selçuklu fütuhatı ilerileyip, yeni devletin kudreti bütün İran sahasında kendini gösterdiği ve buna muvazi olarak, endişeye kapılan Büveyhîler tazyiki artırdıkları zaman, bizzat al-¢a'im Selçuklu sultanını Bağdad'a davette tereddüt etmemiş idi. Tuğrul Bey'in, ordusu başında Bağdad'a girmesi, şi'î Büveyhîleri tarihten silmesi ve Arslan al-Basasīrī'yi, bunun ölümü ile neticelenen ağır mağlûbiyetlere uğratması, Suriye hudutlarına kadar gerilemeye mecbur ettiği ve tamamen ortadan kaldırmayı düşündüğü (İbn al-A³īr, 447 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 306) Fâtımîleri şark-İslâm dünyasından el çektirmesi sünnîliğin tam zaferi idi. Selçuklular böylece şimâlî Afrika dışında kalan ve ahâlisini sünnîlik etrafında topladıkları bütün ülkelerde İslâm birliğini meydana getirmişler idi ki, bu İslâm âlemine yeniden can vermek demekti.

Tuğrul Bey'den sonra İmparatorluk çağında, bu Selçuklu siyâseti kuvvetle yürütüldü. İslâm âleminde nifak yaratan, şark müslüman cemiyetini tefrikalar içinde boğan şi'î propagandasının ocağını söndürmek sureti ile, kılıcı ile müdâfaa ettiği İslâm ülkelerini sükûn ve refâha kavuşturmağı şiâr edinen Sultan Alp Arslan, bir taraftan Mekke'de Fatımî ezanı ve hutbesini kaldırtıp, kendi ve al-¢a'im adına hutbe okutur

(461=1069; İbn al-A³īr, 462 yılı vekayii) ve bir taraftan da Bağdad ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu *nizamiye medreseleri* (aş. bk.) yolu ile ilim ve fikir yönünden sünnî âlemi takviye ederken, diğer taraftan Fatımîleri yıkmaya hazırlanıyordu. Nitekim o, büyük Malazgird savaşının arifesinde, Mısır'a gitmek üzere, Haleb önünde bulunmakta idi.

Sultan Melikşah da Suriye'deki Türkmen kuvvetlerinin ileri harekâta devam etmelerini emretmiş; bu defa, yine Fatımî propagandasına bağlı olmak üzere "dâvet-i cedîde" akidesi ile te'sis ettiği bâtınîlik vâsıtası ile Kazvin, Cürcan, Kuhistan ve havalisinde korkunç bir yeraltı faâliyetine geçerek, Selçuklu imparatorluğunu içinden parçalamaya çalışan Íasan-i ~abbah ile şiddetli bir mücadeleye atılmış (Cuvaynī, *TarīÌ-i Cihangüşa*, III, s. 190 vd., 194, 196-199, 201 vdd.; Íamd Allah Mustavfī, *TarīÌ-i guzīda*, I, s. 514, 517 vdd.; *TarīÌ-i Óabaristan*, s. 240; *TarīÌ-i Sīstan*, s. 386; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 128 -135), hem Mekke'de, hem Medine'de kendi ve Abbasî halîfesi adına hutbe okutmuş (468= 1076: SibÔ İbn al-Cavzī, XII, 28a) ve önceki fasılda gördüğümüz üzere, ölümünden az evvel Mısır'ın Selçuklu imparatorluğuna ilhakını planlamış idi. İslâm âlemi için olduğu kadar Selçuklu imparatorluğu için de hayatî ehemmiyeti hâiz olan, şi'îliğin ve müntesipleri bir katiller şebekesinden ibaret bulunan bâtınîlîğin yok edilmesine mâtûf bu Selçuklu siyâseti, düşünce, teşkilât ve sîyâsî gaye bakımlarından Selçuklu imparatorluğunun bir devamı olan Eyyûbîler tarafından da takip edilerek, muvaffakiyete ulaştırılmış ve ~alaí al-Dīn Ayyūbī, müstevli Haçlılar karşındaki yurt müdafaasında yıpranan müslümanlar ile kat'îyen ilgilenmemiş olan Fatımî devletini yıkarak (1171), yerine kendi sünnî devletini kurmuştur.

8. Türkmen göçleri ve neticeleri

Selçuklu siyâsetinde ikinci ana çizginin Türkmen göçlerini sevk ve idare olduğunu söylemiştik. Oğuzların diğer bir adı da Türkmen olduğuna göre, Selçuk ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Kutalmış ve İbrahim Yınal'lar aslında birer Türkmen beyi idiler. Fakat fütuhatın artması ile devlet sınırlarının genişlediği ve müslüman muhitinde mülkî idarenin başında bulunan İranlı vezirlerin delâleti ile, Selçuklu imparatorluğu idârî, mâlî, askerî teşkilât bakımından, İslâmî hüviyet

kazanarak, bir Oğuz devletinden ziyâde bir İslâm-Türk imparatorluğu şeklinde gelişmeye başladığı sıralarda, Selçuklu hükümdarları da, birer Türk başbuğu olmaktan çıkıp, türlü anâsıra istinat eden "İslâm sultanları" hâline gelmeleri dolayısı ile, önceleri kendileri için yegâne dayanak teşkil eden Oğuzları ikinci plâna atmak mecburiyetinde kalmışlardı. O kadar ki, imparatorluk payitahtında sultana hizmetle mükellef, çeşitli kavim mensuplarından seçilmiş kuvvetler arasında, Türkmenlerden bir zümrenin bulunmayışı vezir Ni˙am al-Mulk'ün nazar-ı dikkatini çekmiş ve o, devlete karşı müşkilat çıkarmış olmalarına rağmen başlangıçtaki büyük hizmetleri ve Hanedana olan nisbetleri göz önünde tutularak Türkmenlerden 5-10.000 kişinin saray hizmetine alınmasını tavsiyeye zarûret hissetmiştir (*Siyasat-nama*, fasıl 26). Aslında, Dandanakan muzafferiyetinden itibaren imparatorluğun en geniş hudutlarına ulaştığı zamana kadar, yukarıda adlarını saydığımız beyleri ve reislerinin idaresi altında, sonsuz fedâkârlıklar ile, İran Kirman, Oman, Sîstan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Azerbaycan, şarkî Anadolu, Elcezîre, Bahreyn, Hicaz, Yemen, Suriye ve nihayet orta ve garbî Anadolu'yu zapt ve fethetmek sûreti ile, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşunda ve azamet kazanmasında en büyük pay sahibi olan Türkmenlerin "devlete çıkardıkları müşkilât", ardı-arkası kesilmeksizin, Orta Asya'dan, Selçuklular için insan gücü deposu vazifesini gören Oğuz bozkırlarından, kütleler hâlinde göç ettikleri bu soydaş devlet topraklarında kendilerine yurt, yaylak ve kışlak aramalarından ibaret idi. Yeni gelenler de, pek kuvvetli bir ihtimal ile tıpkı Mâverâünnehr ve İran'a inmiş olan Selçuklular gibi, asıl yurtlarında nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı yüzünden düştükleri sıkıntıyı gidermek maksadını güdüyorlardı. Bunun için müslüman oluyorlar ve garp istikametinde harekete geçiyorlar, üstelik Selçuklu sahasında mevcut devlet nizâmının himayesinde kendi emniyetlerini de sağlamış bulunuyorlardı. Bu sebeple Orta Asya'da, Mâverâünnehr'de yeni yeni İslâmiyeti kabul eden kütlelerin Horasan'a doğru göç ettikleri ve oradan İran içlerine ilerledikleri hususuna zaman zaman kaynaklarda işaret edilmiştir (İbn al-A³īr, 435, 440, 447 yılları; Barhebraeus, I, s. 300, 302).

Mütemadiyen imparatorluğun kendileri için elverişli bölgelerini dolduran ve büyük çoğunluğunu Oğuzların teşkil ettiği bu kalabalık Türk kütlelerini Selçuklu idaresi, pek isabetli bir görüş ile Anadolu'ya doğru

Bizans sınırlarına sevketmiştir ki, böylece bir yandan İran'ın muhtelif bölgelerinde ve Irak'ta sebep oldukları maddî zararlar ve asayişsizlik önlenmiş, bir yandan da, bozkırlı Türkler bakımından fevkalade câzip tabiî coğrafya ve iklim şartlarını hâiz Anadolu'nun istikbâlde kolayca zaptedilebilecek bir derecede yıpratılmasına zemin hazırlanmış, aynı zamanda İslâm âleminin mağlûp edilmez kadîm düşmanı Bizans imparatorluğunu, aileleri ve eşyaları ile birlikte bir daha dönmemek üzere gelerek, yerleşme mecburiyeti ve yurt kurma heyecanı ile çarpışan cesur Türkmen kütlelerinin fasılasız darbeleri altında çöktürmek için en mühim fırsat elde edilmiş oluyordu.

Azerbaycan'da toplanıp, Malazgird zaferini müteakip, Van gölünden Gürcistan'a kadar açılan Bizans müdâfaa gediğinden, yelpaze gibi, Anadolu içlerine yayılan Türkmenlerin bu kıt'adaki sür'atli başarılarını kolaylaştıran başka şartlar da var idi. Evvelâ tâ Abbasî imparatorluğu zamanından beri, Bizans-İslâm mücâdeleleri devamınca çok tahribata uğramış olan Anadolu, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden, hayli ihmâl edilmiş, XI. asrın ikinci yarısında büyük feodal beylerin tahakkümü ve soygunculuğu ahâliyi bîzâr etmiş, devamlı savaşlardan usanmış olan ve üstelik ağır vergiler ödemeye mecbur tutulan köylü, (bk. N. Bryennios, s. 531-537) takatsız düşmüş ve nüfus seyrekleşmiş idi. Bizans kuvvetleri büyük şehir garnizonlarında oturuyor, halk ile alâkalanmayıp, her fırsatta kendini imparator ilân eden generallerin (bk. J. Laurent, s. 61 vdd.) emrinde bulunuyor, buna mukabil Bizans imparatorları Türk akınlarını daha çok ücretli Frank askerleri ile durdurmaya çalışıyorlardı.

Bundan başka bilhassa şarkî Anadolu bölgesinde sâkin Ermeni, Süryânî ve Pavlikyan nüfus da Bizans'tan hoşnut değil idi. Bizans'ın, şarktaki, malûm ilhak siyâseti yanında, Gregoryen Ermeniler ile râfîzî Hıristiyan Pavlikyanları ve Süryanîleri dînî baskı altına alması, Ortodoks mezhebini bu zümrelere zorla kabul ettirmek için şiddet kullanması (bk. Süryanî Mikhael, III, s. 163, 169;, Urfalı Mateos, s. 72 vd., 80 vd., 85 vd., 98 vd., 111 vd., 123 vd., 128 vdd. 141; J, Laurent, s. 67 vd., 70 vd., 74. vd., 78) din ve mezhep serbestliği tanıyan Türklerin işgâl harekâtını kolaylaştırmış ve nihayet aynı zamanda Balkanlarda meşgul bulunan Bizans imparatorluğu (A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 143-160) Selçuklu tazyiki karşısında âciz duruma düşerek Malazgird'de bütün mukavemet kırılınca,

İmparator Mikhael VII. zâten ahâlisi azalmış olan Anadolu'da geri kalan Rûm nüfûsun mühim bir kısmını Balkanlara nakletmiş idi (Süryanî Mikhael, III, s. 172) Bu suretle, müstahkem kalelere, sûrlar ile çevrili kasabalara sığınmış olan Rûmlar ve kısmen de Ermeniler dışında, hemen hemen nüfustan hâlî bulunan Anadolu'ya yönelen kalabalık Türk göçleri, Süleyman-şah tarafından Selçuklu devleti kurulduktan sonra, daha da artmış ve bu kütleler hâlindeki muhaceret; garpta Irak Selçuklularının bulunması dolayısı ile bozkırlardan Anadolu istikametindeki Oğuz akınlarını, Cend bölgesi-Hârizm-Mankışlak arasında hudutları kapamak sureti ile durdurmak isteyip de muvaffak olamayan Sultan Sencer'in Oğuzlara mağlûbiyeti ve esaretini müteakip tekrarlanmıştır.

Anadolu'ya büyük ölçüde bir muhaceret dalgası da XIII. asrın ilk çeyreğinde, Moğolların şark-İslâm ülkelerini istilâsı üzerine gelmiştir. İşte Selçuklu İmparatorluğunun bir tehcir ve iskân siyâseti olarak tatbika başladığı Türkmen göçleri, böylece daha sonra da devam ederek, Azerbaycan, Elcezîre, şimalî Suriye ve bilhassa Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamış ve Haçlı seferleri tahribatından faydalanmak üzere harekete geçtiğini gördüğümüz Bizans imparatoru Manuel'in Myriokephalon, 1176'da, yine Anadolu Selçuklu ordusunu meydana getiren Türkmen kuvvetleri sayesinde, Sultan Kılıç Arslan II tarafından kat'î mağlûbiyete uğratılması bu kıt'ayı tamâmı ile bir Türk yurdu hâline getirmiş ve Anadolu, daha o zamanlardan itibâren, *Türkiye* (Τούρχοι, Turcia) adını almıştır (Lebeau, XV, s. 185; De Guignes, trc., H. Cahid, *Türklerin ... tarih-i umûmîsi*, 1924, IV, s. 9; L. Rásonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, İstanbul, 1942, s. 185; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 269).

Cüz'î bir kısmı bugünkü Türkmenistan topraklarında kalıp, büyük ekseriyeti Selçuklu imparatorluğuna göçtükleri için Anadolu'ya sevk ve iskân edilen Türk zümreleri, Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği Oğuz oymakları cetveline göre (bk. *Dīvan*, I, 55 vdd.): Selçuklu hanedanının mensup bulunduğu Kınıklar (F. Sümer, "Anadolu'da Üç-oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller", *İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI, 1-4, s. 474-479, 505-508), Kayılar (M. F. Köprülü, "Osmanlı imparatorluğunun, etnik menşe'i mes'eleleri", *Belleten*, 1943, sayı: 28, s. 246-254, 284-303; F. Demirtaş [Sümer], "Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar", *Belleten*, 1948, sayı: 47, s. 575-615), Bayındırlar (F. Sümer,

“Bayındır, Peçenek ve Yüreğir’ler”, *DTCF dergisi*, 1953, XI/2-4, s. 317-332, 335-340), Bayındır oymağının bir kolu olduğu rivayet edilen Baraklar (bk. Cahid Tanyol, “Baraklar’da örf ve âdet araştırmaları”, *Sosyoloji dergisi*, İstanbul, 1953, VII, s. 71-108), Yıvalar (F. Sümer, “Yiva Oğuz boyuna dâir”, *TM*, İstanbul, 1951, IX, s. 151-166), Salurlar, Avşarlar, (F. Sümer, “Avşarlara dâir”, *Köprülü armağanı*, s. 453-478), Beğdililer (ayn. müell., “Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir”, *DTCF dergisi*, 1953, XI/2, s. 78-86, 95-105), Büğdüzler (ayn. müell., *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, s. 473 vd., 505), Bayatlar (M. F. Köprülü, *TM*, 1925, I, s. 198-205), Yazırlar (İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s. 171, 270; F. Sümer, “Boz-Oklu Oğuz boyları..”, s. 68 vdd., 90), Kara-Bölükler (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 67 vd.), Alka-Bölükler (ayn. müell., *ayn. esr.*, s. 66), Yüreğirler (ayn. müell., *DTCF dergisi*, XI/2-4, 329- 334, 344), Dodurgalar (ayn. müell., “Boz-Oklu Oğuz boyları”, s. 71 vd., s. 91-94), Alayundlular (ayn. müell., “Anadolu’da Üç-Oklu Oğuz boyları”, s. 466-469, 500 vdd.), Döğerler (ayn. müell., “Döğerlere dâir”, *TM*, 1953, X, s. 149-158), İğdirler, (ayn. müell, *İktisat fakültesi mecmuası*, s. 469-473, 502 vdd.), Peçenekler (ayn. müell.; *DTCF dergisi*, XI/2-4, s. 322-329, 341 - 344), Çavuldurlar (Çavdırlar, İzmir beyi Çakan’ın oymağı) (bk. ayn. müell., “Anadolu‘da Üç-Oklu Oğuz boyları...”, s. 438-480), Çepniler (M. F. Köprülü, *TM*, I, s. 206-209; F. Sümer, *İktisat fak. mecm.*, XI, s. 441-453 480-485), Çaruklular (ayn. müell., “Boz-Oklu Oğuz boyları”, s. 77 vdd.) ve diğer Oğuz oymakları yâni Karkınlar (ayn. müell., *ayn. esr.*, s. 86- 89, 101 vdd.), Kızıklar (ayn. müell., *ayn. esr.*, s. 74-77, 94 vdd.), Yaparlılar (ayn. müell., *ayn. esr.*, s. 73 vd.), Eymirliler (ayn. müell., *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, s. 459-466, 492-500) ve bunlardan başka, Kıpçaklardan bir kısım ile Karluklardan bir kısım ve Hvarizmlilerdir (bk. *İsl. Ans.* “Hârizmşahlar” mad.). Anadolu’nun dili, örf ve âdeti, an’aneleri ile Türkleşmesini tahakkuk ettiren bu oymaklardan bâzı parçalar Balkanlara da geçmişdir ki, Türkmen şeyhi Sarı Saltık Dede ile Dobruca’ya gidenler bunlardandır ve ayrıca, hâlâ aynı bölgelerde yaşayan ve Türkçe konuşan Hıristiyan Gagauzların, Bizans’a sığınan Selçuklu sultanı Kaykâvus II. ile birlikte, Rumeli’ye gönderilen Türklerîn torunları oldukları tahmin edilmektedir (P. Wittek, “Les Gagaouzes, les gens de Kaykaūs”, *RO*, Krakow, 1951 -1952, XVII, s. 12-24)

Anadolu'ya geldikleri zamanlarda önce ovaları, vadileri ve yaylaları işgal eden Türk oymakları tedricen kaleleri almışlar ve sûrlar ile çevrili şehirlere, askerî ve iktisâdî bakımlardan ehemmiyetli merkezlere de nufûz ederek, oralarda müstakil beylikler kurmuşlardır. Malazgird zaferini takip eden yıllarda şarkî Anadolu'da kurulup da, yeni vatanda Türk siyâsî birliğini te'sise çalışan Anadolu Selçuklu sultanlarını uzun müddet uğraştıran bu Türkmen devletleri şunlardır: Oğuzları Kayı [bk. *İsl. Ans*.,"Artuk-oğulları" mad.] veya Döğer oymağından (bk. F. Sümer,*TM*, X, s. 149) Kudüs, Hısn Keyfâ, Mardin ve Harput'ta Artuklular (1098-1234), Sivas, ve Malatya da Dânişmendliler (1092-1178), Erzincan, Kemah ve Divrigi'de Mengücüklüler (1118-1252), Erzurum'da Saltuklular (1092-1202), Ahlat şahları (1100-1207), Diyarbekir'de İnal ve Nisan-oğulları (1103-1183) [bk. *İsl. Ans*. "Diyarbekir" mad.], İzmir beyliği (1081-1097) ve Efes beyliği (1081 ?-1097) (bk. A. N. Kurat, *Çaka, İzmir ve yakınlarındaki adaların ilk Türk hâkimi*, İstanbul, 1936).

XIII. asrın ikinci yarısından itibaren, Anadolu Selçuklu devleti Moğol tahakkümü altında inkıraza doğru sürüklendiği sırada, yine çeşitli Türkmen kütlelerinin desteği ile orta, şimal ve garbî Anadolu'da müteaddit beylikler kurulmuştur. Sinop'ta Pervâne-oğulları (1265-1322), Afyon-Karahisar'da Sâhip Ata-oğulları (1277-1341), Balıkesir'de Dânişmendli ailesi tarafından kurulan Karasi-oğulları (1293-1359), Kütahya'da Germiyan-oğulları (1302-1429), Aydın'da Aydın-oğulları (1308-1425) (Himmet Akın, *Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul, 1946), Manisa'da Hvarizmli Türkmenler tarafından kurulduğu tahmin edilen Saruhan-oğulları (1313-1410), Muğla'da Menteşe-oğulları (1282-1424) (P. Wittek, Türk. trc., O. Ş. Gökyay, *Menteşe beyliği*, TTK, Ankara, 1944), Eğridir ve Antalya'da Hamîd-oğulları (1300-1423) (Bahriye Üçok, "Hamîd-oğulları beyliği", *İlahiyat fakültesi dergisi*, I-II, Ankara, 1955, s. 73-80), Beyşehir'de Eşref-oğulları (1284-1325) (bk. Halil Edhem, "Beyşehir'de Eşref-oğulları kitabeleri", *TOEM*, sene 5; Yusuf Akyurt, "Beyşehir, Eşref-oğlu camii", *Türk tarih, arkeologya, etnografya dergisi*, 1944, IV, s. 104 -112), Denizli'de İnanç-oğulları (1277-1390) (bk. M. F. Köprülü, "Anadolu beylikleri tarihine âit notlar", *TM*, 1928, II, 13 vd.), Kastamonu'da Candar-oğulları (1309-1462) (M. Şâkir, *Sinop'ta Candar-oğulları zamanına âit eserler*, İstanbul, 1934), Maraş'ta Dulkadir-oğulları (1337-1521), Adana'da

Ramazan-oğulları (1353-1608) (F. Sümer, “Çukurova tarihine dâir araştırmalar”, *DTCF Tarih araştırmaları dergisi*, Ankara, 1963, I/1, s. 1-98), Kayseri’de Eretna veya Ertana (1343-1381) ve Sivas’ta Salur oymağından Kadı Burhan al-Din tarafından kurulan (1381-1398) beylikler (bk. ‘Azīz b. Ardaşīr Astrabadī, *Bazm u razm*, nşr. Kilisli Rıfat, İstanbul, 1928), Karaman ve Konya’da Avşar oymağından Karamanlı Türkmenlerinin kurduğu Karaman-oğulları (1256-1483) (M. F. Köprülü, *TM*, II, s. 14-32), Bayındır oymağı beylerinin kurdukları Akkoyunlu ve kurucularının Yıva oymağına mensup oldukları tahmin edilen (V. Minorsky, “The Clan of the Qara-Qoyunlu Rulers”, *Köprülü armağanı*, s. 391-395) Karakoyunlu devletleri (bu beylik ve devletlerin tarihi ve bıraktıkları eserler hakkında bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu*, *Karakoyunlu devletleri*, *TTK*, Ankara, 1937; ayn. müell., *Anadolu Türk tarihi vesikalarından kitabeler*, İstanbul, 1927-1929, I-II; Kastamonu, Sinop, Çankırı ve civarı eserleri hakkında bk. Ahmed Gökoğlu, *Paflagonya gayr-i menkul eserleri ve arkeolojisi*, I, Kastamonu, 1952).

Selçuklu imparatorluğunun genişleyerek, azametli bir hâl kazanmasında dâimâ sınır boylarında (uc) bulunmak, gerekince devleti korumak, fakat daha ziyâde Türk hâkimiyetine yeni ülkeler açmak üzere mühim olduğu kadar tehlikeli vazifeyi cesaretle taahhüt ve ifâ etmek sureti ile, başta rol oynadığını gördüğümüz Türkmen kütlelerinin garp sınırlarına doğru muntazaman sevkedilmesinde beliren Selçuklu siyâseti ikinci mümeyyiz vasfının, neticeleri itibârı ile bu imparatorluğun en te’sirli ve en devamlı, bundan dolayı da tarihî bakımdan en ehemmiyetli hususiyetini teşkil ettiği böylece anlaşılmaktadır. Nihayet bu büyük tarihî netice yine Türkmen Kayı oymağına mensup Osmanlı hanedanı tarafından Anadolu’daki saydığımız beylik ve devletler birer birer ortadan kaldırılarak ve toprakları merkeze bağlanarak, fevkalâde mâhirâne bir siyâset ile değerlendirilmiş [bk. *İsl. Ans*. “Osmanlılar” mad.] ve Anadolu ile Oğuzların ve diğer Türklerin yayıldığı sahalar ana vatan olmak üzere, cihan tarihinin en büyük imparatorluklarından biri kurulmuştur (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, TTK, Ankara, 1953) Türkiye’nin her tarafında Oğuz ve başka Türk adlarını taşıyan köy, kasaba, arazi vb. yer isimlerinin de gösterdiği üzere (bk. *Köylerimiz*, Dâhiliye vekâleti, İstanbul, 1928), bugünkü Anadolu halkı bu Türkmenlerin ve onlar ile birlikte gelen

diğer Türk boylarının ahfadı olduğu gibi, Selçukluların kuruluşu ile başlayan ve daha sonraları tekrarlanan göçlerin yayıldığı garp ve cenubî İran, Kafkaslar, Elcezîre, Irak ve Suriye topraklarında da bu Türk ve Türkmen nesilleri hâlen yaşamakta devam etmektedirler. (F. Sümer'in zikredilen makalelerinde ve ayn. müell., "XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşiretlerine umûmî bir bakış", *İstanbul İktisat fakültesi mecmuası*, XI, s. 509-522'de adları geçen Türkmen oymaklarının Osmanlı imparatorluğu devrinde bulundukları yerler, katıldıkları birlikler, yeni teşkil ettikleri oymaklar hususunda tafsilât verilmiştir).

IV. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ

İslâm dünyasına getirdiği yeni telakkîler, kıymet hükümleri ve teşkilât ile, orta çağlarda Müslüman şark dünyasına verdiği yeni vechenin asırlarca yaşamasına karşılık, Selçuklu hanedanının nisbeten kısa ömürlü oluşu dikkate değer bir hâdisedir. Selçuklu hâkimiyetinin erken yıkılışının daha ziyâde dâhilî sebeplerden ileri geldiği görülmektedir ki, bunları bir kaç noktada toplamak mümkündür.

1. Veraset mes'elesi

Selçuklularda da, tıpkı eski Türk İmparatorluklarında olduğu, gibi, devlet hanedanın müşterek malı sayılıyor idi. Hükümdarın ilâhî menşeli olduğu düşüncesine dayanan bu hâkimiyet telakkîsine göre, Tanrı tarafından verilen hükümdarlık iktidarı (charisma, bk. M. Weber, *göst. yer.)* ve idare kabiliyeti (*Kutadgu bilig*, s. 147 vd.), kan vâsıtası ile evlatlarına da intikal ettiğinden, bütün hanedan mensupları hükümdar olmak hak ve salâhiyetine sahip idi. Saltanat makamında inhilâl vuku bulduğu zaman, oğullar bu salâhiyet ve hakka dayanarak, tahtı işgal mücâdelesine girişirler ve Türk çevrelerinde, muvaffak olanın daha yüksek ilâhî kudretle mücehhez bulunduğu kabul olunur ve o hükümdar tanınırdı. Vezir Ni˙am al-Mulk'ün bu Türk hâkimiyet anlayışından farklı olarak, *"devlet ve tebea sultanındır"* (*Siyasat-nama*, fasıl 5) ve *"sultan kethüdâ-yi cihandır, halk kâmilen onun ailesi ve bendesidir"* (*Siyasat-nama*, fasıl 29) şeklinde ifâde ettiği eski şark ve İslâm telakkîsi hususundaki telkîn ve tavsiyelerine ve Selçuklu sultanlarının meşru veliahdler tâyin etmek ve hattâ bu veliahdler için, daha sağlıklarında devlet ricali ve kumandanlardan yemin ile bi'at almak gibi gayretlerine rağmen, hanedanın devamı boyunca itibârını kaybetmeyen

Türk veraset usûlü, sebep olduğu fasılasız münazaalar dolayısı ile, Selçuklu imparatorluk ve devletlerini zaafa düşürmüştür. Yalnız, ileride fethi kararlaştırılan memleketlerin hânedan âzası arasında taksimi değil, Anadolu Selçuklularında olduğu üzere, elde bulunan toprakların bile şehzadeler arasında bölüştürülmesi, hanedan mensuplarının ve şehzadelerin kendi emirleri altındaki kuvvetler ile hissesine düşen ülke, eyâlet veya vilâyetlerde hareket serbestliği içinde yaşamaları, Selçuklu devletlerinin taht mücâdeleleri içinde parçalanmalarına en büyük sebep teşkil etmiştir (krş. Halil İnalcık, "Osmanlılarda saltanat veraseti usûlü ve Türk hâkimiyet telakkîsi ile ilgisi", *Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, Ankara, 1959, XIV/I, s. 69-94) Denebilir ki, saltanat kavgaları Selçuklu tarihini dolduran hâdiselerin yarısını meydana getirecek ölçüdedir.

2- Halîfe-sultanlar mücâdelesi

Sultan Tuğrul Bey zamanından beri, dünya işleri ile alâkalarının kesildiğini gördüğümüz halîfelerin, veraset mücâdeleleri içinde kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, dünyevî iktidar te'sisine girişmeleri Selçuklu devletini yıkan şiddetli dâhilî ihtilâfların ikincisi olmuştur. Biribirleri ile uğraşırken, bir de etrafına kuvvetler toplayıp, ordular kurup memleket zaptına çıkan, milyonlarca müslümanın derin saygı hisleri ile bağlı bulunduğu halîfe ile savaş meydanlarında karşılaşmak mecburiyeti (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, *II*, 91-113, 255-300), sultanlar ve devletin istikbâli bakımından, tabiatıyla makûs neticeler vermiştir. Sünnî İslâm dünyasının garp bölgesi korkunç Haçlı istilâsının ıztırapları içinde yuvarlanır ve sultanlar yakaladıkları her fırsatta bu müstevlileri durdurmak maksadı ile ordular techiz ve sevk ederlerken, Müslüman ülkelerini Haçlılardan kurtarmayı düşünmeyen halîfeler, Bağdad'da, Selçuklu idaresini parçalamak için plân hazırlamadıkları takdirde, saraylarında hüsn ü hat meşk ediyorlar veya şiir yazıyorlardı (al-Muzta ˙ hir ve al-Mustarşid için bk. İbn al-A^{3}īr, 512 yılı vekayii; İbn VaÒil, *Mufarric al-kurūb*, I, 51). Bu arada Irak sultanı Mas'ūd'un ölümünü müteakip, Irak kıt'asını ele geçiren halîfe al-Muctafī'yi, *"Abbâsî devletinin haşmeti yükseldi"* diyerek alkışlayan ibn VaÒil(*göst. yer.*)'in ruh haleti de dikkati çeker. Abbasî halifelerinin dünya

devleti kurma ihtiraslarının doğurduğu ağır neticelere yukarıda temas edilmiş idi (yk. bk.).

3. Atabeylerin tahakkümü

Kuvvetli sultanlar zamanında devletin en güvenilir şahsiyetleri olup, merkezde “veliahd” veya eyâletlerde “melik” şehzadelerin yetiştirilmesinde ve imparatorluğun müdâfaasında birinci derecede hizmet eden atabeylerin, hanedanın zaafa düştüğü tarihlerden itibaren, Selçuklu ailesi mensuplarına tahakküm etmek ve daha sonraları kendi aile hâkimiyetlerini te’sis etmek yolu ile mahallî hükümetler vücûda getirmeleri imparatorluğun parçalanma ve çöküş sebeplerinin üçüncüsüdür. Bilindiği gibi Fars’ta Salgur atabeyleri (1147-1286), Şam’da Tuğtiginliler veya Böri-oğulları (1104-1154), Musul (1127-1233), Haleb (1146- 1181) ve Sincar (1170-1220) atabeyleri veya Zengi-oğulları, Cezire atabeyleri (1180-1227), Erbil’de Beytigin-oğulları (1144-1233), Azerbaycan atabeyleri veya İldeniz-oğulları (1146-1225) bu suretle kurulmuşlar idi (bunlar hakkında kısa bilgi için bk. Hâlil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927, s. 230-236, 247-250).

4. Dış müdâhaleler

Selçuklu imparatorluğunu sarsan Kara-Hıtay savaşı ile Selçuklu imparatorluğu çevresinde fazla bir siyâsî te’siri bahis mevzuu olmayan Hille Arap emaretinin (Sadaca ve oğlu Dubays, bk. M. A. Köymen, *göst. yer.*, 28 vdd., 35-40, 49-63, 75- 85, 116-148) baş kaldırması istisna edilir ise, Selçuklu imparatorluğunu çöktüren Oğuz istilâsı ile, Hvarizmşahlar imparatorluğu tarafından Irak Selçuklu devletinin ortadan kaldırılması dıştan, fakat yine Türkler tarafından yapılan müdâhalerledir. Haçlı seferleri Anadolu Selçuklu devletini yıkamadığı gibi, bu kıt’aya Moğol istilâsı da Selçuklu hanedanının yalnız Anadolu’ya inhisar ettiği devre tesadüf etmiş, buna rağmen, gördüğümüz gibi; Selçukluların son zamanlarında Türkmen uç beyleri, Moğol tahakkümünü bertaraf ederek, çeşitli devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

V. SELÇUKLULARDA TEŞKİLÂT

Horasan'da kurulan ve teşkilâtı bu müslüman muhitte İranlı vezirler tarafından tanzim edilen Selçuklu devletinin askerî, idârî, malî teşkilâtının İslâmî an'aneleri takip edeceği tabiî idi. Me'mûriyet, makam ve rütbe adlarından ve Ni@am al-Mulk'ün devlet teşkilâtına âit *Siyasat-nama'*sinin münderecâtından, Selçuklulara bu sahada eski İran ve Abbasî usûllerini devam ettirmiş olan siyâsî teşekküllerden bilhassa Gazneli Türk imparatorluğunun örnek olduğu görülmektedir. Yerli tebeanın şart, imkân ve itiyadlarına uymak zaruretinden doğan ve Selçuklu idâresinin, yukarıda sıra ile belirtmeğe çalıştığımız ruhu bakımından mütâlaa edildiği takdirde, daha ziyâde bir dış kalıp mâhiyetinde kalan bu teşkilât Ni@am al-Mulk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah devirlerinde en sağlam şekilde kurulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu teşkilâtında da *ağacı* (hâcib, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, s. 209, not. 3), *çavuş* (sarhang*)*, *tuğra*, *ulaÈ* ve *cufÈa* (*Dīvan*, I, s. 122, 424), *atabey*, *sü-başı* v.b. gibi askerî, idârî teşkilât ve devlet posta idaresinde Türk istilâhlarının yaşadığını ortaya koyan örnekler olduğu gibi, Türk vezirler de var idi (msl. bk. *Raíat al-Òudūr*, s. 167).

1. Hükümdar

Melikşah zamanında teşkilâtın en mütekâmil seviyesine ulaştığı devirde, meliklerin, tabî hükümetlerin, beylerin ve bu arada başlarında sultan unvanını hâiz kimselerin bulunduğu Gazneli ve Anadolu Selçuklu devletlerinin metbuu sıfatı ile *al-sulÔan al-a'@am* (bk. *Siyasat-nâma*, Paris tab., s. 7) unvanını taşıyan Selçuklu imparatoru devletin sahibi olup, bütün ülkelerinde nâmına hutbe okunur ve para bastırılırdı. Fermanlara, büyük divanın kararlarına, imza makamında olmak üzere, büyük sultanın isminden

ibaret tuğrası çekilir, *tevkîî* yazılır ve emir bundan sonra mer’î olurdu. Türkçe adları yanında birer müslüman adı alan (Tuğrul Bey Muhammed, Çağrı Bey Dâvud, Alp Arslan Muhammed, Sencer Ahmed v.b.) ve tahta cülûslarını müteakip, saltanatlarının tasdiki sırasında, halîfe tarafından kendilerine verilen künye ve lakabları (Tuğrul Bey: *Abū Þalib Rukn al-Dīn Yamīn Amīr al-Mu’minīn*; Alp Arslan: *Abū Şuca‘ ‘A˝ud al-Davla Burhan Amīr al-Mu’minīn*; Melikşah; *Mu‘izz al-Dīn Abu’l-Fatí ¢asīm Amīr al-Mu’minīn*; Sencer; *Abu’l-Íâri³ Mu‘izz al-Dīn Burían Amīr al-Mu’minīn* vb.) kullanan sultanların (*Mucmal al-tavarīÌ*, s. 429 vd.; *Raíat al-Òudūr*, 85 vd. Bunların arasında yalnız Büyük Sultan Melikşah’ın taşıdığı *¢asīm Amīr al-Mu’minīn* en büyük unvân olup, “her hususta halîfenin ortağı” mânasına gelmektedir. Bk. al-¢alcaşandī, *~ubí al-a‘şa*, Kahire, 1915, VI, 113) muhârebelerde ve maiyet erkânı ile gezilerinde, hâkimiyet alâmeti olarak, başlarının üstünde atlastan veya altın sırmalı kadifeden mâmûl bir şemsiye (*çetr*) tutulur, dâima refâkatinde bulunan askerî muzika takımı (*navbat*) günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen “melik” unvânını hâiz hânedan mensuplarının günde 3 nöbet çaldırmağa hakları var idi. Sultanlar, haftanın muayyen günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzura kabul eder, müşaverelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinler (bar dadan-i ÌaÒÒ u ‘am, *Siyasat-nama*, fasıl 28), iktâları tevzî, kadıları tâyin, tâbî devlet reislerinin hükümdarlıklarını tasdik ve devlete karşı işlenen cürümler ile meşgûl yüksek mahkemeye riyâset ederlerdi.

2. Saray teşkilâtı

Dergâh, bârgâh gibi ıstılahlar ile de anılan saray, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olmak üzere, şöyle teşkilâtlanmış idi: *hâcibler* (*íacib al-íuccab* veya *íacib-i buzurg*), *cūbdarlar* .(“değnekciler”), *silâhdarlar* (zered-hâne denilen silâh-hâne muhafızları, reisleri hükümdarın silâhını taşır), *amir-i ‘alam* [bk. *İsl. Ans*. “Bayrak” mad.], *câmedâr*, *şarâbdâr*, *taştdâr* (veya *âbdâr*), *emîr-i çaşnigîr*, *emîr-i ahur*, *vekil-i hâs* (sultanın dâiresi halkının nazırı), *serheng* ve *nedîmler*, *müsâhibler*. Sultanın en güvenilir adamları arasından seçilen bu vazifelilerin her birinin emrinde askerî kıt’alar bulunurdu (*Siyasat-nama*, fasıl 16, 17, 29).

3. Hükûmet

(*Dîvân-ı saltanat*), beş divândan (“nezâret”) kurulu idi: Başında, *“sâhib dîvân-ı saltanat”* veya *“İvâce-i buzurg”* (başvekil) denilen ve hükümdarın mutlak vekili durumunda olan (vezâret-i tefvîz, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, s. 186-190; ‘Abbas İcbal, *Vizarat dar ‘aíd-i Salcūcīyan-i buzurg*, Tahran, 1327 ş.) vezirin bulunduğu *dîvân-ı vezâret* ile, buna bağlı olmak üzere, *dîvân-ı tuğra* (reisi, *tuğrâî*, haricîye nezâreti ki, bu Selçuklular ile ortaya çıkmış, bk. Barhebraeus, I, s. 305, ve Gazneliler vb. İslâm devletlerinde mevcut olup, bilâhare Selçuklularda da gelişen ve aş.-yk. aynı vazifeyi gören “dîvân-ı risâletten” üstün sayılmıştır; bk. M. F. Köprülü, “Orta zaman Türk hukukî müesseseleri”, s. 408; Cl. Cahen, “La TuÈra Seljukide”, *JA*, 1943-1945, s. 167-172), has, iktâ ve harâcî olmak üzere, üçe ayrılmış bulunan imparatorluk arazisinden, büyük kasabalardan köylere kadar vergi alınacak nüfus ile her kesin vergiye matrah teşkil eden varlığını kayıt ve tesbit ederek (bk. M. F. Köprülü, *Belleten*, sayı: 27; s. 406, 408), şer’î ve örfî vergiler hâlinde, “âmilleri” vâsıtası ile vergileri tahsil edip, harc (“masraf”) hazînesi ile, haslardan ve tabî devletlerden alınan vergilere mahsus asıl (ihtiyat) hazîneyi idâre eden *dîvân-ı istîfa* (reisi, *müstevfî*, mâliye nezâreti), *divân-ı arz-ül-ceyş* (reisi, *ârız*, harbiye nezâreti) ve *dîvân-ı işrâf* (reisi, *müşrif*, umûmî teftiş nezâreti). Burada askerî ve adlî işler dışında imparatorluğun bütün me’mûrlarının ve muamelâtının, bunların bağlı bulundukları nezâretlerden tamâmı ile müstakil bir *“işrâf”* müessesesi ile teftişe tâbî tutulmuş olması ayrıca kayda değer bir husustur (*Siyasat-nama*, fasıl 9, 21, 48, 50). Taşrada ise, ayrı renklerde bayrakları, çetrleri bulunan ve müsâadeye bağlı olmak üzere, para bastıran melikler ile şihnelerin, umûmî valilerin ayrı ayrı vezirleri ve merkezdekinden küçük ölçüde olmak üzere, birer divanları var idi (msl. Ni@am al-Mulk önceleri Melik Alp Arslan’ın veziri idi. Süleyman-şah’ın veziri Íasan b. Þâhir Şahristanī idi, Kirman’da Mukarram b. al-‘Ala’ Turan-şah’ın vezîri idi. ¢asīm al-Davla AksunÈūr’un Zarrīn-Kamar adında bir vezîri var idi). Şehzâdelerin ve meliklerin yanında, onların, askerî, idârî, siyâsî bakımlardan yetiştirilmeleri ile vazifeli atabeyler bulunurdu (Ni@am al-Mulk; şehzade Melikşah’ın atabeyliğini yapmış idi). Kökleri Kök-Türklere kadar geri giden bu müessese de (bk. N. Kozmin, trk. trc., A. Caferoğlu, “Orhun âbideleri

muharriri Atısı lakaplı Yollug Tigin", *TM*, 1936, V, 367 vdd.) teşkilât ve devlet idâresinde bir Türk yeniliği idi. İmparatorluk çöktüğü sırada, atabeylerden bir çok devletler kuranlar olduğunu görmüş idik. Büyük dîvâna bağlı eyâlet merkezlerinde *"şihne"* denilen askerî kumandanlardan başka, mülkî idâreden mes'ûl *"amîdler"* ve ayrıca halktan seçilmiş *"reisler"* ve beledî işlere bakan *"muhtesibler"* bulunur idi. Hulâsaten zikrettiğimiz bu nezâret ve me'mûriyetlere bağlı olarak, bütün imparatorluk sathına yayılmış olan *nâibler*, *vekiller*, *kâtipler*, *tahsildarlar* vb. hayli kabarık bir yekûn tutardı.

4. Askerî teşkilât

Selçukluların muhteşem devirleri olan Sultan Melikşah zamanında orta çağın en büyük askerî kuvveti meydana getirilmiş idi ki, daha sonraları Türk-İslâm devletlerine örnek teşkil eden bu ordular, çeşitli kavimlerden seçme sureti ile alınarak husûsî saray terbiyesi ile yetiştirilmiş, merasim ve teşrifat usûllerine vâkıf ve doğrudan doğruya sultanın emrinde bulunan *"gulâmân-ı saray"*, en güzide kumandanların tâlim ve terbiyesi altında her an emre hazır bekleyen hassa ordusu, meliklerin, gulâm vâlilerin ve vezir v.b. ileri gelen devlet ricalinin askerleri ve tâbî hükûmetlerin kuvvetlerinden müteşekkil idi. Adları divan defterlerinde kayıtlı bulunan gulâmân-ı saray efrâdı yılda dört defa maaş (*bīstgani*) alırdı. Kumandanları sultanlar ile birlikte büyük seferlere katılan veya ağır te'dîp darbeleri indiren, şihneliklere tâyin edilen ve umûmî valilikler yapan hassa ordusu da maaşlı idi. Ayrıca imparatorluğun her tarafına dağılmış, kendilerine ayrılan iktâ arâzilerinden geçimini sağlayan, fakat her an sefere hazır vaziyette bulunan kalabalık süvari kuvvetleri de mevcut idi. Ancak bunlar kendi iktâlarında yaşayan reayadan ("çiftçi, köylü") büyük divanca tesbit edilen muayyen mikdarda vergiden (*mâl-i hak*) fazla bir şey alamazlardı. Aksi hâlde ve keza köylü, iktâ sahibi tarafından emlâkine dokunulduğu, âile masunluğuna tecâvüz edildiği takdirde büyük divâna, hattâ doğrudan doğruya dergâha giderek, sultana şikâyet edebilir ve muktadan memnun olmayanlar başka bölgelere hicret edebilirler idi (*Siyasat-nama*, fasıl 5, 6, 33).

Askerî teşkilâtta Selçuklu imparatorluğunda yapılan çok mühim yeniliklerden biri de bu askerî *iktâ* (bk. İsl. Ans. "İktâ" mad.) idi. Bir

yandan pek kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesini mümkün kılan, bir yandan da memleketin mâmur bir hâle gelmesine yardım eden bu usûlün, şimdiye kadar sanıldığı gibi, doğrudan doğruya vezir Ni@am al-Mulk'ün bir eseri değil, fakat eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmuş şekilde tatbikatından ibaret olduğu anlaşılmaktadır (M. F. Köprülü, *Türk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, s. 240, not. 1; O. Turan, "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten*, 1948, sayı: 47, s. 549, 466-571). Bu usûl imparatorluğun askerî olduğu kadar idârî ve hukukî en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu devletinde, Moğol istilâsı neticesinde nizam bozulunca, verimli iktâ arazilerinin yurtluk ("mülk") hâline getirilmesi, böylece mîrî toprak usûlünün soysuzlaşması, Selçuklu ordusunun dağılmasını intâc etmiş ve Moğol baskısına inzimam eden bu iktâsız sipahilerin isyanları devletin yıkılmasına başlıca sebep olmuş idi (O. Turan, *ayn. esr.*, s. 554; bir de bk. *İsl. Ans.* "Kılıç Arslan IV" mad.).

Ayrıca lüzumu ânında halktan ücretli asker *("caşer")* de toplanırdı. Orduda, birliklerin çeşitli bayrakları var idi. Selçuklu ordusunda seyyar hastahaneler ve Anadolu ordularında seyyar hamamlar *("çerge")* bulunuyordu. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar bilhassa uçlarda kendi beyleri idaresinde, asıl vurucu kuvvet olarak büyük hizmetler görmüş olan Türkmenleri de ilâve edersek, askerî teşkilât ve ordu hakkında açık fikir edinmiş oluruz.

5. Adlî teşkilât

Selçuklu adliyesi şer'î kazâ ve örfî kazâ olmak üzere ikiye ayrılmış idi. Şer'î dâvalara her memlekette bulunan kadılar bakarlardı. Bağdad'da fıkıh âlimi bir baş-kadı (*câ˝ı'l-cu˝ât*) bulunur ve o, merkezde mahkeme reisliği yaptığı gibi, diğer kadıları da murakabe ederdi. Halk arasındaki şeriat ile ilgili dâvaların hallinden başka, tereke, hayrât işleri, orta çağ Türk-İslâm devletlerinde mühim bir içtimaî yardım müessesesi olan vakıfların (bk. M. F. Köprülü, "Vakıf müesseseleri ve vakıf vesikalarının tarihî ehemmiyeti", *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, s. 1-6) idaresi de kadılara âit idi. Daha çok Türklerin mensup bulundukları Hanefî fıkhına, fakat kısmen de Şâfî'î fıkhına göre amel eden kadıların verdikleri hüküm mutlak olup,

müdâhaleden masun idi. Ancak bir kadının kasd-i mahsûs ile yanlış verdiği bir hüküm, diğer kadılar tarafından altı imzalanarak, sultana arzedilebilirdi, *Siyasat-nama'*de "müslümanların kanı ve malı kendilerine tevdî edilmiş" olan kadıların tahsil ve ahlâkî durumları üzerinde ehemmiyetle durulmaktadır (fasıl 6). Şer'î mahkemeler dışında, örfî ve kanunî mes'eleleri hal ile vazifeli ayrı mahkemeler var idi ki, inzibatsızlık, devlet emirlerine itaatsizlik, siyâsî mâhiyetteki suçlar v.b. ile meşgul olan bu teşkilâtın, başında *emîr-i dâd* bulunur ve bunun taşradaki me'mûrları aynı hususları takip ederler idi. Orduya mensup kimseler ile alâkalı şer'î dâvalara da "kadı-askerler" bakardı. Burada bilhassa belirtilmesi gereken nokta Selçuklu teşkilâtında, adliyeden mes'ul şahısların büyük divan ve eyâlet divanları ile yâni hükümet ile, ilgili bulunmamalarıdır. Böylece her hangi bir siyâsî veya idârî te'sire mâruz kalmaksızın, hürriyet içinde, adaleti yürütmek mümkün olmuştur.

Selçuklularda peykler ve perendelerden mürekkep serî haber alma teşkilâtı, muntazam bir posta ve sevkülceyş ve ticarî bakımlardan mühim büyük yollar üzerinde karakollar ve daimî murâkabesi zarurî yerlerde ribat; (bir de bk. M. F. Köprülü, "Ribatların tarihî ehemmiyeti", *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, II) teşkilâtı ve *"münhîler"* diye anılan gizli istihbarat teşkilâtı var idi (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 143-166; A. K. S. Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the 'Atabat al- kataba", *BSOAS*, 1957, XX, s. 367-388).

Buraya kadar kısaca tanıtmağa çalıştığımız Selçuklu saray, dîvân, ordu, mâliye ve adlîye teşkilâtı, ufak-tefek farklar ve bâzı isim değişiklikleri ile (msl. *dîvân-ı âlî*, *nâib-ül-hazra*, *dîvân-ı mezâlim*, *hisbe*, *şurta*, *beyler-beyi*, *sü-başı* vb. gibi) atabey devletlerinde Hvarîzm-şahlar imparatorluğunda, Eyyûbîlerde, Mısır-Suriye Türk ve Çerkes kölemen devletlerinde, Artuklular, Dânişmendliler ve kısmen diğer Anadolu beyliklerinde, XII. asrın ikinci yarısındaki Abbasî devlet teşkilâtında ve nihayet Osmanlı imparatorluğunda devam etmiş, böylece 800 yıla yakın bir zaman İslâm şark dünyasında idare kadrosunun tanziminde örnek teşkil etmiştir (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar", *Türk hukuk ve iktisat târihi mecmuası*, I, s. 165-309; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, TTK, İstanbul, 1941).

VI. İÇTİMÂÎ VE FİKRÎ HAYAT

1. İçtimâî durum

Bütün ortaçağ Müslüman-Türk devletleri için de müşterek olmak üzere, Selçuklular zamanında içtimâî durum, memleketi elinde tutan saray erkânı ve yardımcıları, kumandanlar ve askerî kuvvet gibi Türk unsuru dışında, ahâlinin hayat ve meşgûliyetlerine doğrudan doğruya müdâhaleler vuku bulmaması dolayısı ile, umumiyetle daha önceki devir manzarasını muhafaza etmiştir. Devlet memûriyetleri bir nevi irsîlik arzetmekte olup (msl. Ni@am al-Mulk ailesi için bk. Ëvandmîr, *Dustūr al-vuzara'*, nşr. S. Nafīsī. Tahran, 1317 ş., s. 149-167, 178-188), iktidar değişmelerinde dahi umumiyetle aynı aile içinde kalıyor, mâlî bakımdan çeşitli eyâletler ve merkezler arasında daha çok mahallî şartlar ve an'aneler dikkate alınıyordu. Şehirlerde idârî sultaya intisabın veya ikisâdî zenginliğin sağladığı imkânlar ile ortaya çıkmış olan büyük nüfuz sâhibi aileler devam ediyordu (msl. Beyhak şehri için bk. İbn Findic, *TarīÌ-i Bayhac*). Köylerde "dihkanlar"da bu neviden idi. Halk üzerinde nüfuz sahibi diğer kalabalık bir zümre de din adamları idi ki, bunlar ve seyyidler ve şerifler ülkenin her tarafına dağılmış vaziyette bulunan Hanefî, Şâfi'î mezhebleri mensupları ile, bilhassa Bağdad, Basra, Bahreyn bölgelerindeki Şî'îlik müntesiplerinin üzerinde müessir idiler. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük ölçüde alış-veriş yapan tüccarlar, çeşitli esnaf, dükkâncılar, küçük san'at erbabı ayrı ayrı loncalar teşkil etmişlerdi. Ahâli umumiyetle Hanefî, Şâfi'î "reislerin", Şi'îler "nakiblerin" etrafına toplanmış olup, yine büyük şehirlerde serseri takımı da aralarında teşkilâtlar kurmuşlardı. Vaktiyle Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinde kendilerinden gönüllü ordular vücûda getirdiği, sûfiyâne bir hayat yaşayan bu zümreler, rindler, ayyârlar, settârlar vb. gibi türlü isimler ile anılıyorlardı (geniş tafsilât için bk. Cl. Cahen, "Mouvements populaires

et autonomisme dans l'Asie musulmane du Moyen-Âge", *Arabica*, Leiden, 1959, IV-V'ten ayrı basım).

Ovalar ve sahrâlarda, tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışan köylü ise, yukarıda söylediğimiz üzere, topraklarının has veya iktâ durumuna göre, hükümetin himayesi altında geçimini sağlamakta ve vergi vermekte idi. Bunlar hukukî yönden şehir ahâlisi kadar hür olup, ellerindeki topraklara işleyebildikleri müddetçe, veraset sureti ile, sahip olduklarından, karın tokluğuna çalışan amele durumunda değil idiler.

Gelişme itibârı ile bu umûmî vaziyetten biraz farklı bulunan ve nüfûsunun büyük çoğunluğunu esasen yerleşik Türklerin teşkil ettiği Anadolu'da (bk. F. Sümer, "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?", *Belleten*, 1960, sayı: 96. s. 567-594) halk, işçi, esnaf, san'atkâr ve nakliyatçı olarak, aşağıda bahsedeceğimiz bütün ticarî ve iktisâdî hayata katılmış, böylece refah, emniyet ve sükûnun te'min ettiği huzur dolayısı ile, vaktiyle aş.-yk. birer kaleden ibaret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzincan, Harput, Amasya, Tokat, Aksaray, Ankara, sahillerde Sinop, Samsun, Antalya ve Alâiye merkezî hüviyette birer Türk şehri hâlinde yükselmişlerdi ki, bunlardan Aksaray, (M. Zeki Oral, "Aksaray'ın tarihî önemi", *Vakıflar Dergisi*, 1962, V, s. 223-240), Kırşehir (bk. A. Saim Ülgen, "Kırşehir'de Türk eserleri", *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, I, s. 253-261), Alâiye, Kubâdiye, Kubâd-âbâd (bk. M. Zeki Oral, "Kayseri'de Kubâdiye şehri", *Belleten*, 1953, sayı: 68, s. 501-517; ayn. Müell., "Kubâd-âbâd nasıl bulundu?", *İlâhiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1953, II/2, s. 171-179) gibi bâzıları ve Türkçe adlar taşıyan diğerleri Türkler tarafından te'sîs edilmiş idi.

2. İktisâdî-ticârî durum

Selçuklu devletinin kurulduğu Horasan kıt'asının iktisâdî ve ticarî bakımdan seçkin mevkiini belirtmiş idik. Selçukluların İran ve Irak sahasında vücûda getirdikleri siyâsî birlik ve kudretli ordunun nezâretinde teessüs eden muntazam teşkilât ve mükemmel asayiş, ticâret yollarının dâima murakabe altında tutulması v.b. hususlar dolayısı ile, yakın şark ile orta Asya ve şarkî Avrupa arasında ve uzak şark, Hindistan ile Suriye sahillerindeki Akdeniz limanlarının mutavassıt rolünü oynadığı, Avrupa

arasında mevcut ticarî faâliyet (bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, s. 164-168; Jean Aubin, “La ruine de Sirâf et les routes da Golf persique”, *Chiers de civilisation médievale II*, 1959), büsbütün artmış ve Selçuklu devletlerine mâlî yönden sağlam bir temel vazifesini görmüştür ki, Selçuklu idaresi ve teşkilâtının o kadar devamlı olmasını te’min eden âmillerden biri de bu iktisâdî refah olmuştur. İmparatorluk devrinde, giyim, malzeme, teçhizat ve muharebe vâsıtaları bakımından orta çağın en büyük ordusunun çıkarılması ve sultanların ziyafetlerinde, bayramlarda, şenlik günlerinde, zaferlerin kutlanmasında, düğünlerde kaynaklarımızın şahâdet ettiği ihtişam ve muazzam masraf refahı, zenginliği; aynı zamanda tebea arasında geçim darlığından doğan herhangi bir hareket görülmemesi de iktisâdî muvâzenenin mevcûdiyetini gösteren delillerdir. Bu husûsta, bastırdığı paralardan elimize geçen 22 tanesinden 16’sı altın, gerisi gümüş olan, Sultan Melikşah (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 146) devri hakkında kıymetli bilgi veren Íamd Allah Mustavfī ¢azvinī’ye göre (bk. Melikşah zamanında yazılmış *Risala-i Malikşahīya’*den naklen *TarīÌ-i guzīda*, I, s. 449; ayn. müell., *Nuzhat al-culūb*, nşr. Le Strange, 1915, s. 226a), Selçuklu ülkelerinin yıllık geliri 21.500 tümen kırmızı altın (zer-i surÌ) ve haraç olarak alınan senelik vergi 20.000 miskal altın (*Ôala)* idi (müellif zamanındaki tümen, dinar ve dirhem hesabı hakkında bk. W. Barthold, “İlhanlılar devrinde mâlî vaziyet”, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, s. 143 vd.) ki, yekûnu, bugünkü hesap ile, ortalama 225 milyar liraya baliğ olur ve aradaki râyic ve iştirâ farkı da dikkate alınır ise, bunun takriben 500 milyar liralık bir kıymet ifâde ettiği anlaşılır. Melikşah’dan başka Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan, Sencer ve diğerleri altın para bastırmışlardır (D. Sourdel, *ayn. esr.*, s. XVI, s. 82- 94; İbrahim Artuk, “Selçuklu sultanı Mahmud b. Melikşah’a âit bir dinar”, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1954, sayı: 9, s. 141-144).

Kirman Selçuklularında da iktisâdî durum gelişmiş olup, bilhassa Kavurd zamanında bastırılmış olan paralar uzun müddet değerini muhafaza etmiş ve Af˝al al-Dīn Kirmanī’nin şahadetine göre (*Badayi‘ al-azman*, s. 4), bir buçuk asır sonra dahi “*nacd-i ¢avurdī*” büyük kıymet taşımıştır.

Anadolu Selçuklularında ise ticâret mevzuu devletin ana siyâsetini tâyin eden başlıca mes’elelerden biri idi. Başlangıçta, Haçlı seferleri dolayısı ile, yakın şarkta, bilhassa Suriye’de husule gelen siyâsi karışıklık

ve Papa'nın teşviki ile, Mısır ticâretini çöktürmek için, denizlerde tatbik olunan iktisâdî abluka hararetli ticarî faâliyeti felce uğratmış ve Moğol istilâsı orta Asya ve şimâlî Karadeniz sâhasının Akdeniz ile olan eşya mübâdelesi hareketine darbe vurmuş ve böylece dünya ticâreti pek sıkıntılı bir duruma düşmüş iken, Anadolu'nun mevkî itibârı ile bu bakımdan taşıdığı büyük ehemmiyeti kavrayan Selçuklu sultanları, bilhassa Kılıç Arslan II.'ın son yıllarından itibaren, Selçuklu Türkiyesi'ni kıt'alar-arası bir transit merkezi hâline getirmeğe muvaffak olmuşlardı. Selçukluların ticâret mevzuunda milletlerarası münâsebetlere girdiği bu sıralarda inşâ edilen yollarda her türlü asayiş tedbirleri tatbik edilmiş, yabancı tüccarların canı ve malı devlet tarafından te'mînat altına alınmış, ülkede muhtemel eşkiya baskınlarına ve denizlerde korsan hücumlarına uğrayan veya gemileri batan tacirlerin zararları tazmin edilmek maksadı ile emtia üzerinden bir nevi devlet sigortası vaz'edilmiş idi. Büyük konak yerleri ve pazar mahalleri olan mühim merkezlerde hanlar, kapalı çarşılar kurulmuş ve yukarıda söylediğimiz gibi, sırf ticarî ve iktisâdî maksatlar ile Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde fetihler yapılmış idi. Ticaret erbâbının istirâhatlerini te'min ve mallarının korunması için ilk defa inşâsına Kılıç Arslan II. tarafından başlanan ve bâzıları san'at bakımından birer mimarî şâheseri olan (msl. sultan hanları) kervansaraylar, diğer sultanlar zamanında çoğalarak, ana yolları boyunca sıralanmış idi. Anadolu Selçuklu hükümdarları arasında ilk defa altın para Kılıç Arslan II. tarafından bastırılmıştı (bk. İ. Artuk, "Abbasî ve Anadolu Selçukîlerine âit iki eşsiz dinar", *İstanbul arkeoloji müzesi yıllığı*, 1958, sayı: 8, s. 45 vd.; Anadolu Selçuklularına âit altın ve gümüş paralar hakkında bk. A. Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i İslâmiye*, İstanbul, 1321, IV; Behzad Butak, "XI-XIII. yüzyıllarda resimli Türk paraları, Ek, 1-2", İstanbul, 1950; ayn müell., "Giya³ al-Dīn KayÌusrav II.'in görülmemiş iki sikkesi", İstanbul, 1950; Ş. Erel, "Nâdir bir kaç sikke", İstanbul, 1963, s. 4-8). Bu suretle tarih boyunca, en müreffeh çağını yaşayan Anadolu'nun zenginliği Avrupa'da efsânevî bir mahiyet almıştır.

Anadolu'da iş hayatı, orta çağın diğer beldelerinde olduğu gibi, işlenen eşyanın cinsine göre, sıkı kaidelere bağlı loncalar üzerine kurulmuş idi. Bu müesseseler her zanaat şubesinde çalışan kimseleri, birer "pîrin" mânevî kudsiyetine inandırarak, mesleğin icaplarına sâdık ve bütün kaidelerine tamâmı ile bağlı "müridleri" hâline getiriyordu. Loncalarda

meslekler inhisar altında tutulur, belirli dükkân veya imâlâthâne adedine göre, adları ve künyeleri kayıtlı muayyen sayıda usta ve işçi bulundurulur, çıraklıktan ustalığa geçmek isteyenler, diğer ustalar huzurunda husûsî bir imtihandan geçirilerek, başarı gösterenlere merasim ile "ustalık" payesi verilirdi. Müessesenin en usta ve hürmete şâyân mensûbu loncanın reisi olup, "*ahî*" unvanını taşıyordu. Te'sir ve nüfuz itibârı ile tam bir tarîkat şeyhi durumunda olan ahîden başka onun emirlerini icrâ ile vazifeli "*yiğit-başı*" veya "*server*" denilen ikinci bir idâre âmiri mevcut idi. Loncaya mensup işçi ve çıraklara "*fityân*" denilirdi. Ayrıca bir şehirdeki ahîlerin reisine de "*ahî baba*" adı verilirdi. Böylece bir çok ahîler (ihvan), yiğit-başılar (serverân ve gençlerin, fityân) bulunduğu şehirlerde, bunlar, memleket iktisâdîyatına hâkim kütle oldukları için, idârî ve siyâsî mes'elelerde söz sahibi idiler. O kadar ki, Selçuklu devleti parçalandığı zaman, yukarıda zikrettiğimiz başlıca merkezlerde, kendi teşebbüsleri ile bir nevi cumhûrî idâre kurmak sûreti ile, cemiyeti inhilâlden kurtararak, Osmanlı imparatorluğunun teessüsüne kadar, durumu muhâfazaya muvaffak olmuşlardı. Anadolu beyliklerinde de dinî-askerî bir tarîkat sıfatı ile pek mühim bir mevkî işgal ettiğini seyyah İbn BaÔÔūÔa'dan öğrendiğimiz bu teşkilâtın esâsı, Abbasî halîfesi al-NaÒir li-Dīn Allah (1180-1225)'ın İslâm ülkelerinde manevî birliği sağlamak maksadı ile ortaya attığı *futūvva* ("gençlik") tarîkatine dayanıyordu. al-NaÒir bu tarîkate bütün İslâm hükümdarlarını idhal etmeğe muvaffak olmuş ve onlara *ramy al-bunduc* imtiyâzını tevcih etmiş ve Giya³ al-Dīn KayÌusrav I., Mısır Türk sultanı Beybars v.b. hükümdarlar husûsî *futūvva* libâsını, merâsim ile giymişlerdir. Bu dînî-askerî tarîkat, daha sonra, mensupları arasında bir çok meslek ve san'at erbâbının da bulunması dolayısı ile, gâyesine de uygun olarak, iktisâdî sâhaya intikal ettirilmek sûreti ile meydana gelen ahîlik teşkilâtı, çeşitli zamanlarda yazılmış fütüvvet-nâmelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu devamınca da mevcûdiyetini muhafaza ederek, esnaf mes'eleleri ve dâvaları ile meşgul olmuş ve loncalar kalktıktan sonra dahi, onun yerleştirmiş olduğu karşılıklı saygı an'anesi esnaf birlikleri arasındaki tesânüt duygusunu devam ettirmiştir (A. Tevhid, "Ankara ahîleri", *TOEM*, 1329, s. 1200 vdd.; M. Cevdet, *±ayl 'ala faÒl al-aÌīyat al-fityan al-turkīya...*, İstanbul, 1932; F. Taeschner, "Beitraege zur Geschichte der Achis in Anatolien XIV.-XV. Jhdt", *Islamica*, 1929, IV; ayn. müell., "Die Futtuwwabünde in der Türkei und ihre Literatür", *Islamica*, 1930, V;

ayn. müell., “Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwwaideals”, *Der Islam*, 1937, XXIV; ayn. müell., “İslâm orta çağında fütüvvet teşkilâtı”, *İktisat fakültesi mecmuası*, 1954, XV, 1-4, s. 1-32; A. Gölpınarlı, “İslâm ve Türk illerinde fütüvve teşkilâtı ve kaynakları”, *İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI/1-4, s. 3-354; M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 89-93; Cl. Cahen, “Sur les traces des premiers akhis”, *Köprülü armağanı*, s. 81-92; M. Akdağ, *Türkiye’nin iktisâdi ve içtimaî tarihi*, Ankara, 1959, I, s. 1-18).

Ahî teşkilâtının mühim bir hususiyeti olarak şunu belirtmek lâzımdır ki, dinî temele istinat eden ve her loncanın muayyen günlerde toplanarak, kendi mes’elelerini müzâkere ettiği husûsî tekyeleri olan bu müesseseye Hıristiyan unsurun kabul edilmemesi keyfiyeti, Müslüman-Türk meslek erbabına cemiyette imtiyazlı bir mevkî sağlamakta olduğundan, hem san’atın ve mesleğin Müslümanlar tarafından icrâsını mümkün kılmış, bu sûretle Türkler tedricen şehir iktisâdîyâtına hâkim olmuş, hem de muhtelif meslek ve san’atlarda çalışan, fakat loncaya dâhil bulunmadığı için türlü zorluklar ile karşılaşacağı tabiî olan gayr-i müslim unsurun, İslâm dinine girme yolu ile, Türkiye’nin büyük ölçüde İslâmlaşmasını te’min etmiştir (krş. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 304). Çünkü Anadolu’nun Türkleşmesinde nasıl tâkip, tazyık ve katl-i âm gibi hâdiseler mevcut değil ise, İslâmlaşmasında da gayr-i müslim unsura siyâsî ve idârî baskı yapıldığı ve bu yüzden kütleler hâlinde bunların İslâm dinine girdikleri vakıası görülmemektedir (bk. O. Turan, “Les souverains seldjoukides et leur sujets nonmusulmans”, *Studia Islamica*, 1953, I, s. 65-100; ayn. müell., “L’Islamisation dans la Turquie du Moyen-Âge”, *Studia Islamica*, 1959, X, s. 137-52).

3. Dinî hayat

Selçuklular sünnîliğin dört mezhebinden bilhassa Hanefîlik ile kısmen de Şâfi’îliğe sülûk etmişlerdi. Çünkü, aslen Türk olması muhtemel Semerkandlı Abū ManÒūr al-Maturīdī (ölm. 944) (M. Tanci, “Abū ManÒūr al-Maturīdī”, *İlâhiyat fakültesi dergisi*, 1958, I-II, s. 1-12) tarafından, insanda irâdeyi vaz’etmek sureti ile, Mâverâünnehr muhitinde geliştirilen Hanefîlik, ilâhî emri akıl ve deliller ile isbat yoluna girilerek şerîat aklî

plana intikal ettirilmiş ve hukukî muhtevâsı da daha ziyâde Türk örf ve âdetlerinden alınmış olduğu için, tefekkür tarzı itibârı ile gerçekçi olan Türk çevrelerinde en çok yayılan mezhep olmuş (bk. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 68, 92 vd.); ayrıca durum ve ihtiyâca göre yeni hükümler vermeği câiz addederek, Türk devletlerince İslâmî hukuk nizâmını zaman ve şartların icâbına uydurmağı mümkün kılması sebebi ile de, başta Selçuklular olmak üzere, diğer Türk siyâsî teşekküllerinin resmî mezhepleri vaziyetine yükselmiştir. Abbasî halîfelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri iki iktidar arasındaki rabıtayı büsbütün kuvvetlendirmiştir. Bundan sonra İslâmî akidelere sıkı sıkıya bağlı olan Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri ile Hanefîliği te'lif eden daha mutedil Şâfi'î mezhebi, bilhassa Sultan Tuğrul Bey'in vezîrî 'Amid al-Mülk al-Kundurî'nin Eş'arîleri tel'in ve Şâfi'î mensuplarını tâkîp siyâsetine son veren ve memleketi terketmek zorunda kalmış büyük Şâfi'î âlim ve fakîhlerinin avdetini te'min eden vezir Ni@am al-Mulk (M. Şerefeddin, "Selçuklular devrinde mezâhib", *TM*, 1925, I, s. 101-118)'ün gayretleri dolayısı ile, Selçuklu imparatorluğunda ve Türkler arasında revaç bulmuş idi. Sünnîliğin bayrakdarlığını yapan Selçuklu idaresi, İslâmiyetin gaza fikri ile Türkün fütûhât telakkîsini birleştiren bir siyâsî teşekkül olduğu için, Müslüman ülkelerde hâkimiyet sağlandıktan başka, Fâtımîler ile mücâdele mâna kazanmış ve Haçlı seferlerinde muvaffakiyetle karşı koymak mümkün olmuştur.

İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelâm, tefsir ve hadisçilerinden çoğu Selçuklu İmparatorluğu çağında yetişmiştir. Aynı zamanda Türkçeye de tercüme edilen *al-Risalat al-¢uşayrīya'*nin müellifi büyük sûfî Abu'l-¢asim ¢uşayrīya (ölm. 1072) ve oğlu *al-Taysīr* adlı tefsîrin müellifi Abū NaÒr 'Abd al-Raíîm, Şâfi'î fakîhlerinden ve Bağdad nizâmiyesi hocalarından Abū İsíâc Şīrâzī (ölm. 1083), bir çok eser sahibi Abu'l-Ma'alī Cuvaynī (ölm. 1085), İslâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bağdad nizamiyesinin rektörlüğünü yapmış olan kelâmcı Gazzalī (ölm. 1111), İkinci Şâfi'î diye anılan, §mul nizamiyesi hocası, FaÌr al-İslam 'Abd al-Vaíîd (ölm. 1108), büyük Hanefî fakîhi ve ¢a˝ī'l-cu˝ât al-ËaÔībī (ölm. 1079), Hanbelî fakîhi, hadisci ve ünlü sûfî 'Abd Allah al-AnÒarī (ölm. 1108), eserleri medreselerde el kitabı olarak okunan büyük tefsirci ve gramerci 'Alī al-Vahidī (ölm. 1076), Mâverâünnehr'in büyük Hanefî fakîhi ve tefsircisi meşhur *UÒūl* müellifi Pazdavī (ölm. 1089), *al-MabsūÔ* adlı

eseri ile Hanefîler arasında büyük şöhret yapan Türk asıllı SaraÌsī (ölm. 1090), fakîh, feylesof, şâir olup, eserlerinden bir kısmı Türkçeye de tercüme edilen ‘Ayn al-¢u˝ât al-Hamadanī (ölm. 1130), Sultan Sencer devrinin mezhepler tarihi mütehassısı, *Kitab al-milal va’l-niíal* müellifi Muíammed al-Şahristanī (ölm. 1153), *MaÒabií al-sunna* müellifi BaÈavī (ölm. 1116) hep kendi zamanlarından sonra İslâm ilim ve fikir hayatında asırlarca müessir olmuş simalardır.

Haçlı seferleri ile Moğol istilası dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirmiş ise de, XIII. asrın sonlarında, yine Anadolu’da kıymetli eserler yazan bilginler yetişmiş, msl. *Anvar al-Tanzīl* müellifi ünlü tefsirci ¢a˝i’l-Bay˝avī (ölm. 1291), bir kısmı mantığa, bir kısmı da kelâma dâir olan *MaÔali‘ al-anvar* adlı eserin müellifi Sirac al-Dīn Urmavī (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda heyet-şinas ¢uÔb al-Dīn Şīrazī (ölm. 1310) bu an’aneyi müstakbel nesillere intikal ettirmişlerdir.

Burada, sünnîliği bu derecede himâye eden ve kendileri samimî birer dindar müslüman olan Selçukluların an‘anevî terbiye ve telakkîleri icâbı kat’îyen mutaassıp olmadıklarını da ayrıca belirtmek lâzımdır. Sultan Alp Arslan’ın ve Melikşah’ın gayr-i müslimlere karşı olan “pederâne” tutumu görülmüş idi. Sultan Sencer de huzurunda dinî-felsefî sohbetler yaptırırdı. Süryânîlere ve Ermenilere karşı dâima müsâmahakâr davranan Kılıç Arslan I., Hıristiyanlara karşı âlîcenâbâne hareket eden ve Malatya’nın Süryânî patriği ile Kitab-ı mukaddes üzerinde münâkaşaya girişecek ve Konya’da bâzı evlerin bahçelerini mermer heykeller ile süsletecek kadar geniş fikirli olan Kılıç Arslan II, saraylarının kapılarını ve duvarlarını kabartmalar ve kadın erkek resimleri, inşâ ettirdiği Konya sûrlarını heykeller ile süsleyen ‘Ala’ al-Dīn Kaycubad I., (Bk. Mehmed Önder, *Mevlânâ şehri Konya*, Konya, 1962, s. 58-66) ve tasvirli paralar bastıran Keyhusrev II. her türlü dinî taassuptan âzâde, hür düşünceli kimseler idi. Selçuklular devrinde kitabî dîn baskısı yapan medreselerin büyük nüfuzu altındaki bâzı şehirler dışında umumiyetle halk serbest düşünceli idi. Bilhassa Türk köylü ahâlisi hattâ Hanefî mezhebine karşı da fazla bir alâka duymuyordu. Bunlar daha ziyâde tasavvuf ile ilgili râfızî inançlara sahip bulunuyorlardı ki, bu, başta Selçuklu olmak üzere, İslâm-Türk tarihinin mühim mevzularından biridir.

Selçuklu devletinin kurulduğu yer olan Horasan siyâsî, iktisâdî, idârî yönlerden olduğu gibi, dinî bakımdan da kat’î te’sîrli rol oynamıştır

denebilir. Buranın eski Grek ilim ve felsefesine âşinâ olan garptan, yâni Basra, Kûfe, Bağdad Abbasî sahasından, aynı zamanda aslında vahdet-i vücudcu telakkîleri ihtiva eden Hindistan sâhasından gelen fikir cereyanlarının telakkî merkezi olduğu düşünülür ve bu iki düşüncenin, İslâm mütefekkirleri tarafından, kendi kâinat görüşleri ile birlikte, oturdukları bölgenin örf ve âdetlerine uygun şekilde imtizaç ettirilmesi neticesinde doğan İslâm tasavvufunun, Türkler geldiği zaman canlı bir devresini yaşadığı hesaba katılır ise, vaziyetin ehemmiyeti takdir olunur. İslâmiyette türlü tarîkatlerin meydana çıkmağa başladığı XI. asırda bu fikirler ile kaynaşmakta olan Horasan'da mevcut çok kuvvetli "tezkir muhiti" [bk. *İsl. Ans*. "Gazzâlî" mad.] ve zâviyeler ve hankahlarda etraflarında müridleri ve dervişleri ile ruhanî bir hava içinde yaşayan ve hakikatin, kitaptan (*Kur'an)* değil, fakat his yolu ile idrâkinin mümkün olduğunu iddia eden ve bu sebeple medrese müntesiplerine cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve mûsikîyi ön plânda tutan şeyhler, şimal boz-kırlarından şâmânî akîdeler ile beslenmiş vaziyette gelerek, İslâmiyetin nassî kaidelerine pek intibak edemeyen Türkmen kütleleri üzerinde tabiatıyla fazlası ile müessir olmuşlardı. Devrin büyük şahsiyetlerinden çoğu yukarıda söylediğimiz gibi aynı zamanda sûfî idi. Meşhur kelâmcı Gazzalī açıktan-açığa Grek felsefesine cephe almış ve onun, ince zekâsı ve derin ihatası ile kelâm ilmini sûfî görüş ile uzlaştırarak ortaya koyduğu yeni İslâm tasavvufu asırlarca hükmünü yürütmüş idi.

Diğer taraftan İslâm dünyasının büyük tarîkatleri olan, 'Abd al-¢adir Gīlanī (ölm. 1166) tarafından kurulup Anadolu, Hindistan ve İspanya'ya kadar yayılan kadirîlik, Hvarizmli şeyh Necm al-Dīn Kubra (ölm. 1221) tarafından kurulan kübrevîlik, XIII. asırda kurulan ekberîlik arasında bilhassa kübrevîlik, eski Türk "alplık" [bk. *İsl. Ans*. "Alp" mad.] vasıflarını muhtevî melâmîlik fikirleri ile, telakkî, merâsim ve âyin bakımlarından, Türk rûhiyâtına uygun sâdelik, ahlâkî ve bedîî esâslar ihtivâ ediyor ve Türk dini kamlıktan mülhem olan "semâ"ı vaz' ve şartlarını tâyin etmekle Anadolu'daki mevlevîliğe temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarikat yesevîlik ise bizzat Türk olan Ahmed Yesevî (ölm. 1166) tarafından kurulmuş idi. Bilhassa sonuncusu, İslâmiyeti Türkler arasında yaymak maksadı ile, hayli Türk örf ve âdetleri ile bezenmiş olup, tarîkatın dili Türkçe idi (Yesevî'nin "Hikmetleri"). Doğrudan doğruya halk tasavvufu

vasfında olması itibârı ile de diğer tarîkatlerden ayrılan yesevîlik bir yandan Türkistan, Efganistan, Altın-Ordu sahası, şimalî İran'a yayılırken, bir yandan da orta Asya'da nakşbendîlik (XIV. asır) ve pek elverişli bir muhit olarak bulduğu Anadolu'da bektaşîlik ve emsali tarîkatlerin zuhûruna da zemin hazırlamış idi ki, bu muvaffakiyeti İran ve Türk sûfîlik anlayışları arasındaki farkta aramak doğru olur. Bu fark bilhassa gayesi daha ziyâde san'at olup, tasavvufî hâlet-i rûhiyeyi san'atkârâne bir dünya görüşüne vâsıta sayan ve onu kavimler, devirler üstü bir düşünceye yöneltmiş olan İran telakkîsine karşılık, Türk telakkîsinin doğrudan doğruya ahlâkı, ruh temizliğini gaye saymasında ve onu, eski Türk tefekkürü ile irtibâtından dolayı, vatan ve ülke fikirleri ile mezc etmesinde belirir ve bu sebeple Türk tasavvufu mensuplarının Anadolu'ya geldiklerinde, bu görüşü telkin etmeleri neticesinde, taraftarlarının sınır boylarında büyük hizmetlerde bulunmaları mümkün olmuştur. Böylece, aslında birer orta Asya eski Türk "alpı" olan cengâverler, "babalar", "abdallar" diye adlandırılan Türk şeyhlerinin rehberliğinde, Horasan'ın ruhanî havasında "alp-erenler", savaş ülkesi Anadolu'da ise, "gâzîler" sıfatı ile vatanî vazifelerini ifâ etmişler, Osmanlı imparatorluğu devrinde de Rumeli uçlarında, aynı vazifeyi yerine getirmişlerdir. Yesevîlikten doğan bektaşîliğin aynı zamanda muhârib sınıfın resmî tarîkati hâline gelmesi de bundan dolayıdır (bk. M. F. Köprülü. *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 83-102; P. Wittek, "Les ghazis dans l'histoire Ottomane", *Byzantion*, 1936, XI, s. 197-202; H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 104-108, 175-181, 185).

Diğer taraftan, İslâm-Türk tarîkatlerinin doğuşunda Türklerin İslâm olmazdan önce taşıdıkları dinî telakkîlerin müessir olacağı ve Türk tasavvufunda izler bırakacağı ne kadar tabiî ise, aslında bir iktidar mücâdelesi mevzuu iken, İran sahasında İslâmî cilâya bürünmüş Zerdüştlük, Mani ve Mazdek dinleri gibi eski inançlar ile hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan Şi'îlik cereyanının da, Peygamber ailesine derin bir muhabbetle bağlı kalmak, ehl-i sünnet akîdelerinin müsâmaha tanımaz sertliğine cephe almak vb. gibi hususlarda aynı görüşü taşıyan ve müşterek kaynaklardan beslenen tasavvuf hareketi ile birleşmesi dolayısı ile, Türk efkârında yer etmesi de o kadar tabiî idi. Nitekim XI. asırdan itibaren belirmeğe başlayan halk velileri Türkmen "babalarında" da aynı temâyül şiddetle hissediliyordu. Eski Türk

kam-ozan (halk şâiri-efsuncu) tavırları ile ortaya çıkan bu râfızî telakkî sahipleri, hiç bir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında büyük bir muhabbet ile seviliyor ve sayılıyorlardı. Hatta yalnız geniş halk kütleleri değil, birer sünnî müslüman olarak İslâmiyetin korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla Şi'îlik ve kolları gibi râfızî cereyanlara karşı amansız mücâdelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları) bile Şi'î telakkîler ile dolu fikirlerin yayıcıları olan sûfîlere karşı hürmetkârane davranıyorlardı. Msl. Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarının ünlü mutasavvıfları Baba Tahir 'Uryan [bk. *İsl. Ans.* "Baba" mad.], Abū Sa'īd Abu'l-Ëayr (bk. *Asrar al-tavíīd*, nşr. ±. ~afa, Tahran, 1332 ş.) vb. pek mûteber şahsiyetlerdi. Bir yandan halkı temsil eden bu sûfîler, bir yandan da münevverlere hitap eden yukarıda adlarını zikrettiğimiz, büyük sûfîler iki cepheli sûfîlik cereyanının gelişmesine yardımcı olmuşlardır ki, tasavvuf hareketleri, bu iki cephesi ile, Anadolu'ya intikal etmiştir.

Anadolu tasavvuf bakımından büyük şahsiyetlerin yeri olmuştur. Bu sûfîler gerçekten yüksek bilgili ve zekâ, bedîî duygu, edebî kabiliyet yönlerinden müstesna kimselerdi. Esasen Selçuklu Türkiyesi'nde msl. Muíy al-Dīn İbn al-Arabî (ölm. 1240) gibi nâdir yetişen sistemci bir din feylesofunun çalışmasına müsâit zemin bulunuşu memleketin manevî ve ruhî vasfını ortaya koymağa kifâyet eder. Aslen Endülüslü olan Muíy al-Dīn İbn al-Arabî İslâmî ilimleri öğrendikten sonra, muhitinin tasavvufî ve felsefî havasına girerek, "keşîflere" başlamış ve hacc maksadı ile geldiği Mekke'de 'Abd Allah al-AnÒarī (bk. Tahsin Yazıcı, "'Abd Allah al-AnÒarī'nin Kanz al-salikīn'i", *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956, I, s. 59-88; Ahmed Ateş, "'Abd Allah al-AnÒarī'nin ±am al-kalam va ahlih adlı eseri", *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1964, V, s. 45-60)'nin ve Gazzalī'nin eserlerinden faydalanmış, sonra Anadolu'ya geldiği zaman hürmetle karşılanmış, sultanların lütuf ve ihsanlarına nail olmuş ve Konya'da yerleşmiş idi. İçlerinde en mühimleri *al-Futuíat al-makkīya*, *FuÒūÒ al-íikam*, *İşarat al-¢ur'an*, *Cevahīr al-NuÒūÒ* vb. olmak üzere, 250'ye yakın kitap ve risale yazarak, bu bakımdan da erişilmez bir dereceye ulaşan Muíy al-Dīn İbn al-Arabî'ye göre, en yüksek ve gerçek bilgi, akıl yolu ile idrâk olunan değil, fakat Allahın ancak derin ve samimî sûfî terbiyesinden geçmiş kimselere (*insân-ı kâmil*) bahşettiği "mârifet" idi. İbn al-'Arabī'nin asıl

büyüklüğü, ayrı ayrı kaynaklardan gelen ve o zamana kadar halline muvaffak olunamayan çeşitli ve birbirine zıt metafizik görüşleri, ortaya koyduğu kendi varlık birliği (*vahdet-i vücûd*) nazariyesi ile geniş ölçüde, bir birlikçi düşünce içinde uzlaştırmış olmasıdır ki, buna göre, gerçek varlık tektir ve o da Allah'tan ibarettir. Dünya ve kâinat onun geçici tecellî ve gölgesinden, insanlar da onun dış görünüşünden başka bir şey değildir. Yâni her şey, her mevcut ayrı ayrı cephelerden Allah'ı temsil ve ifâde etmektedir. Yine bu telakkî ile ilgili olarak İbn al-'Arabī'nin meşhûr *ía˝arat-i Ìamsa* (beş kat) nazariyesinden tahassül eden "insan-ı kâmil" Allahı kendinde aksettiren bir varlık olduğu için, onun "ilmi" Allah'ın "ilmi" demek olur ki, esasen tasavvuf tatbikatında çeşitli merhaleleri aşmak ve nihayet nefsinden tamâmıyla sıyrılıp, kendinin aynı olan gerçek varlıkta erimek sûreti ile, Allah'ta mütecellî "gayb" mertebesine yükselen "insan-i kâmil" için ezelde ve ebedde artık meçhul bir şey kalmamıştır. O, istikbâli keşfeder, insanlara gâibden haber verir, eşyayı da sihir yolu ile kendi hükmü altına alır.

Bunları burada biraz teferruatlı bir şekilde belirtmemizin sebebi, bu Selçuklu devri büyük sûfîsinin İslâm âleminde ve ayrıca Türkiye'de son zamanlara kadar devam eden muazzam te'sirini açıklamaktır. Arap edebiyatının birinci sınıf üslûpçularından biri olarak onun kaleme aldığı fikirleri, sonra talebesi ve mânevi evlâdı, ünlü sûfî ~adr al-Dīn ¢onavī (ölm. 1274) (bk. Osman Ergin, "~adr al-Dīn ¢onavī ve eserleri", *Şarkiyat mecmuası*, 1958, II, s. 63-90) tarafından devam ettirilmiş ve hattâ o, üstadının Şeyh-i ekber "en büyük şeyh" unvanına nisbetle Ekberîlik adlı bir tarîkat kurmuş ve kendisi "ehl-i kitâb" olan kadılar tarafından küfürle itham edilmesine rağmen, FaÌr al-Dīn 'İraci (ölm. 1287), Mu'ayyad al-Candī (ölm. 1291), Sa'd al-Dīn FarÈânī (ölm. 1299) vb. gibi, büyük eserler yazan sûfîler yetiştirmiş ve ekberîlik İran'da, Yemen'e kadar Arabistan'da, Hindistan'da yayılmış ve XIV-XVIII. asırların en şöhretli sûfîleri: Davūd-ı ¢aysarī, ¢utb al-Dīn İznicī, Yazıcıoğlu Mehmed, Cami, İbrahim Gülşenî, Şa'ranī, 'Abd al-Ganī al-Nablusī v.b. hep onun izinde yürümüşlerdir. İslâm dünyasının hemen her tarafında eserlerine şerhler yazılan ve hakkında mütenâkız bir çok şeyler söylenen Muíy al-Dīn İbn al-Arabî'nin Türkiye'de hâlâ te'sirleri sezilmektedir (msl. M. Ali Aynî, *Şeyh-i ekberi niçin severim?* İstanbul, 1926; *Muhyiddin Arabî tâbir-nâmesi tercümesi*, İstanbul, 1932). Bu son eser sahte olmakla, yâni ünlü sûfînîn böyle bir eseri mevcut

bulunmamakla beraber, bu vesile ile şu hakikat ortaya çıkmaktadır ki, gerek ekberîlik, gerek ondan şiddetle mülhem melâmîlik, bektaşîlik gibi tasavvuf cereyanları ve halk tarîkatlerinde gerçek felsefî görüş yerine, onun tatbikî tarafları revaç bulmuş, her yerde her şeyh veya derviş için kerâmetler tasavvur edilmiş, basit halkın zihninde kolaylıkla yer eden kehânetler, istikbâli keşf, esrar perdesini açmak iddiaları, müsbet düşünce melekesinden mahrum bıraktığı, aynı zamanda dinî terbiyesinde menfi te'sîrler yaptığı halkı müşâhade ve tecrübeye dayanan ilim zihniyetinden ve hakikatlerden uzaklaştırmıştır.

Anadolu'nun diğer büyük sûfîsi Mevlânâ Calâl al-Dīn (ölm. 1273) tarafından kurulan mevlevîliğe gelince; bu, mâhiyet itibârı ile san'at, ahlâk ve ilmin üstünde olup, mukaddes kitapları bile çok kere vâsıta sayan ekberîlikten ayrılmakta ve Horasan'ın melâmî telakkîlerine dayanmaktadır: "Vahdet-i vücûdcu" olmakla beraber, düşüncede doğruluğu ve harekette edebi şiâr edinip, kıyâfet, şekil ve merâsime ehemmiyet vermeyen melâmîlik, Selçuklular geldiği sıralarda Maverâünnehr ve Horasan'da çok yayılmış, Gazzalī'nin hürmetle bahsettiği Muhammed Ma'şūkī gibi Türkmen melâmî şeyhleri yetişmiş bulunuyordu. Melâmîliğin riyâdan, kibirden, övünmekten ve ihtirastan sakınmak, Allah'a iman ve Peygamberi taklitte samimî olmak, kerametlere inanmamak gibi umdeleri ile, şekle taallûk eden namaz ve zikr kabilinden merâsimlere bağlı kalmamak gibi insanı tekellüften uzak tutan fikirleri, kendi "alplık" telakkîsine, sâdelikten hoşlanan gerçekçi ruhuna uygun düştüğü için Türkler tarafından büyük alâka ile karşılanmış, bu samimî ve insanî duygulara savaş-severlik ruhu ve şamanlık inancından bir kaç unsur ilâve etmek sûreti ile aşk ve cezbeyi birinci plana çıkaran, böylece şerîate uygun veya bâtınî bir takım tarîkatlerin doğuş ve gelişmesinde âmil olan Türk melâmîleri "Horasan erenleri" tâbiri ile anılmış ve bu tâbir, sonraları, Horasanlı olsun-olmasın melâmî fikirlerini taşıyan her şeyh ve derviş için de kullanılmıştır.

XIII. asır başlarında kübrevîlik tarîkatinin esâslarını vaz'ederken şeyh Nacm al-Dīn Kubra, tatbikî sahada "semâ" denilen mûsîkîlî raksı ve "mücâhede"yi, yâni savaş-severlik ve mücadelecilik gibi muhitinin âdet ve temâyüllerini ihmal etmemiş idi. Onun yetiştirdiği talebelerden bir kısmı, Moğol istilâsı dolayısı ile, Anadolu'ya gelmiştir ki, bunların başlıcalarından biri, Sultan 'Ala' al-Dīn Kaycubad I. adına *MirÒad al-'ibad* adlı eseri te'lif

eden Nacm al-Dīn Daya (ölm. 1256), diğeri de Mavlana'nın babası Baha' al-Dīn Valad idi. Bu itibarla babası ile birlikte, Anadolu'ya gelerek, Konya'da yerleşen Mavlânâ'nın mürşidliğini yaptığı mevlevîlik telakkîlerinde melâmetî fikirlerin ve estetikte eski Türk âyinlerinin izleri bulunması tabiî idi. Kuvvetli bir medrese tahsiline sahip olarak yetişmiş olan Mavlâna, daha ziyâde bir gönül adamı, fevkalâde bir şâir olması sebebi ile, kolayca "ilim ehli" vasfından "hâl ehli" vasfına kaymış ve bilhassa sûfî-melâmî fikirler ile dolu bir şekilde Tebriz'den Anadolu'ya gelen Şams-i Tabrīzī ile sohbetlerinden sonra, kendini büsbütün mâna âlemine atarak, kuvvetli edebî kabiliyeti ile, telkinlerine başlamış, meşhur *Dīvan-i kabīr*'i, bilhassa edebiyatta yüksek bir değer taşıyan büyük *Ma³navī*'si, şiirin sihirli kuvveti ile insanların doğrudan-doğruya hislerine hitap hususunda ona mükemmel yardımcı olmuştur. Mavlana'nın insaniyetçilik tâbiri ile hulâsa edilebilecek olan ana fikri din, mezhep, soy farkı gözetmeyen âlem-şümûl bir hüviyet taşır. Sultan Keyhusrev III.'in kumandanlarından 'Alam al-Dīn'in söylediği "her peygamberi ümmeti sever, fakat Mavlana'yı bütün din ve devlet sahipleri sever" sözünde mânasını bulan bu düşünüş, umumiyetle Türklerin, husûsiyetle Selçuklu idârecilerinin geniş müsâmaha vasfının ifâdesi olarak, Rûm, Ermeni, Yahudi vb. Türk ve müslüman olmayan unsurlar için mukavemeti imkânsız bir câzibe teşkil etmiş, bu sebeple bu büyük Türk'ün ölümü Anadolu Selçuklu ülkesinde İslâm-Hıristiyan her çeşit halk için hakikî bir matem yaratmış, onun insaniyetçi fikri insanları selâmete ve müsâvata götürecek bir telakkî olarak yaşamakta devam etmiş ve bu mefhumu ihtiva eden *Ma³navī*'si bir çok muhitlerde "ikinci Kur'an" addolunmuştur. Mavlana karşılıksız bir Allah sevgisinden ibaret saydığı sûfîyâne aşka, ulu varlığa, Tanrı'ya doğru, bir maneviyat bütünü hâline getirdiği insan ruhunun tam bir cezbe ve teslimiyet içinde koşmasını güzel san'atların üç mühim kolu olan şiir, mûsikî ve raksı fevkalâde bir ahenkle mezceden semâ'ın rehberliğinde te'mine muvaffak olmuş idi. Ancak, anlaşılacağı üzere, Mavlana'nın telakkîlerinde mücâhede ve mücâdeleye fazla yer verilmiyordu. İbn al-'Arabī bile, kâfirlere karşı İslâmiyetin silâh ile müdâfaasını tavsiye ettiği hâlde, sulh ve sükûncu Mavlana siyâsî ve idârî mes'elelere karışmamış, Moğollar ile dahi hoş geçinme yollarını aramış ve müstevlîler ile işbirliği yapan Mu'īn al-Dīn Parvana ile iyi münâsebetler kurmuş, telkinleri daha çok münevver, yüksek tabakaya hitap ettiği için, başta Türkmenler olmak üzere, halk kütleleri ile fazla ilgilenmemiştir ki,

daha sonraki asırlarda mevlevîlîğin dâima iktidarla iş-birliği yaparak, geleceğini te’minat altına alma vasfı böylece kendini göstermiştir. Bütün usûl ve kaideleri ancak XV. asırda tesbit edilen mevlevîliğin her cihetçe geniş kütleler seviyesinin üstünde bulunması, dilinin bile Farsça olması, onun son zamanlara kadar sultanlara, vezirlere ve yüksek ailelere mahsus bir zümre tarîkati hüviyetini çizmiştir. Mavlana’dan sonraki ilk iki halîfeyi takiben posta geçerek *Dīvan*, *İbtida-nama*, *Valad-nama*, *Rabab-nama* gibi eserleri ile mevlevîlik sûfîliğini kalıplaştıran ve halifeliği kendi ailesine inhisar ettirmekle bir çelebi hânedanı kurulmasını sağlayan, Mavlânâ’nın oğlu, Sultan Veled (ölm. 1312) dahi ana dili olan Türkçe’yi ince tâbirleri ifâde kifayetsizliği ile itham ediyordu. Hâlbuki Anadolu Türk muhitinin hakikî temsilcisi olan Yunus Emre o kifayetsiz denilen dilde en ince mazmunları, dinî, tasavvufî mefhumları büyük kolaylıkla söyleyebilmiş ve Türk edebiyatının ölümsüz şaheserleri olan şiirlerini yaratmış idi. Çünkü Yunus geniş Türk kütlesini biliyor, halkı temsil ediyordu.

Filhakika Anadolu Selçuklu devletinde mevlevîlik ve ekberîliğin dışında da cereyanlar vardı. Bu sebeple ta Horasan’da başlayan ikilik buralarda devam etmekte idi. Daha ilk göçler sırasında “dâr-ül-cihâd” sayılan Anadolu’ya Türkmen oymakları ile birlikte bir çok Türkmen babaları gelmiş, yesevî dervişleri, Horasan erenleri, yavaş yavaş İslâmlaşmağa başlayan merkezlerde yerleşmişlerdi. Bunlar arasında dinî bakımdan en mühim rolü oynayanlar elbette İranî kültüre mütemayil saraylarda, hükümdarların ve devlet ricalinin himayesinde Arap ve Fars dillerinde şiirler, şerhler yazan sûfîler değil, eski kam ve ozanlardan intikal eden bir kudsiyet ile çevrili, garip kıyafetleri, cezbe halinde yaşayışları ile eski şamanî hâtıraları İslâmî şekil altında devam ettiren ve Oğuz boylarına kendi dilleri ile hitap eden babalar idi ki, bunlar İslâmiyetin, eski Türk ananelerine uygun düşen sûfiyâne, fakat halk tarafından anlaşılacak derecede basitleştirilmiş, dolayısı ile oldukça bozulmuş ve Selçuklu devletlerinin resmen kabul ve müdâfaa ettikleri sünnî akîdelerden çok farklı bir şeklini telkin ediyorlardı. Moğol istilâsının sebep olduğu büyük muhaceret, bu zümrelerden olup, Orta Asya telakkîlerine ve melâmîliğe bağlı, sabit meskenleri, belirli yaşayış tarzları olmayan, dinin şeklî merasimine ve devrin içtimaî itiyatlarına ehemmiyet vermeyen kalenderîlik mensupları ile XII. asır sonlarında ünlü Türk şeyhî ¢uÔb al-Dīn Íaydar’ın

kurduğu, yesevîlikten mülhem haydarîlik sâlikleri tarafından Anadolu'nun doldurulmasına âmil olmuş idi. Böylece üzerlerinde çok müessir oldukları kesîf Türkmen kütleleri arasında Şi'î akîdeleri ve bâtınî fikirleri yayan msl. Şeyh Arslan, Baba Merendî gibi, kalenderî, hayderî Türkmen babaları, nihayet Sultan Giya³ al-Dīn KayÌusrav II. zamanında, Moğol istilâsından hemen önceki yıllarda, Selçuklu idâresinde bozukluk baş-gösterdiği ve Hvarizmlilerin âsâyişsizlik unsuru oldukları sırada, devleti temellerinden sarsan meşhûr Babaîler isyânının (1239) çıkmasına zemin hazırladılar.

Harekâtın başında Amasya civarındaki mağaraların birinde bir velî gibi yaşayan ve Türkmenlerce Peygamber olarak tanınan (Baba Rasūl Allah) Baba İsíâc adında bir şeyh bulunuyordu. Etrafındaki kalabalık Türkmen kütleleri, kadınları ve çocukları ile birlikte, vecd içinde çarpışarak, devlet kuvvetlerini üst-üste mağlûp ettikten sonra Amasya, Tokat, Malatya taraflarında hâkim oldular ve ancak büyük zorlukla, Baba İsíâc ve ileri gelen müritlerinin yakalanıp, idam edilmeleri ile bastırılabildiler. Bu dinî-siyâsî mâhiyetteki ilk Türkmen isyanını müteakip her tarafa dağılan Baba tarafdarı Türkmenler arasından bâtınî akîdeli daha bir çok velîler, dervişler yetişmiş ve bunlar Anadolu'da müteaddit ayaklanmalara sebep olmuşlardır. Selçuklulara karşı cephe alan Karaman-oğulları'nın atası Nūra ~ūfī babalara intisap etmiş olduğu gibi, Karaman-oğlu Mehmed Bey'in Konya'da tahta çıkardığı Cimri de, hiç olmazsa dış görünüş itibârı ile, kendisine kudsiyet atfedilen bir babalar şeyhi tutumunda idi. Bir kısım babaî Türkmenlerini maiyetine alıp, ta Balkanlara, Dobruca'ya kadar giden (1264) Sarı Saltık Dede ile Kılıç Arslan IV.'in şeyhi olduğu söylenen Buzağı Baba, ayrıca Geyikli Baba, Sarı Saltık'ın müritlerinden Barak Baba (ölm. 1307) bunların meşhurlarından olduğu gibi, Osmanlıların ilk devirlerinde görülen Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin Simâvî ayaklanmaları ve bunlara ilâveten, İran Safevî hükümdarı Şah İsmail'in Osmanlılara karşı siyâsî propagandada kazandığı başarılar da hep babaîlik ile ilgili bulunmaktadır ve nihayet bu telakkî "tahtacılar", Çepniler'de ve Anadolu'nun bir çok yerlerindeki kızıl-baş zümrelerinde devam edip gelmiştir.

Bektaşîlik tarîkatinin de babaîlik ile yakın münâsebeti vardır. Sünnîliğe ve medrese iskolastiğine karşı açıkça cephe alan, Şi'î-bâtinî fikirlerin taşıyıcısı tarîkatlerin en büyüğü olan Bektaşîliğin kurucusu,

Horasan erenleri mensuplarından Hacı Bektaş, Baba İsíâc'ın XIV. asırdaki halîfelerinden idi ve Şi'îliğin 12 İmam kolu esâslarına bağlı bulunduğu için, tarîkatı derhâl haydarîler, kalenderîler, abdallar vb. gibi aynı düşünceye sahip kütleler arasında yayılmış ve Horasan erenlerinin savaşçı vasfı dolayısı ile, mücâhidler ve askerî taifeler arasında tutunmuş ve böylece garpta Türklerin ulaştığı yerlere kadar nufûz etmiş idi. Esâsında ana vasfı icâbı te'villere istinât etmesi ve bütün bektaşî edebiyatında görüldüğü üzere, müsâmahakâr bir ruha mâlik olması sebebi ile, halk arasında kalabalık tarafdarlar bulan bektaşîlik, zamanla hurûfîlik, noktavîlik, hattâ sünnî bir tarîkat olan nakşbendîlik ile de karışarak, bir nevi tarîkatler birliği arzetmiş ve XV. asırda Hacı Bektaş kasabasındaki post-nişîn babalar tarafından, bilhassa XVI. asır başlarında Balım Sultan (ölm. 1516) tarafından usûl ve erkânı tesbit edilerek, son zamanlara kadar yaşamıştır.

Bununla berâber, Selçuklular zamanında bilhassa garbî Anadolu bölgesi oldukça başka bir manzara arzediyordu. Horasan erenlerinden Anadolu'ya gelip, fütûhat sahası olan uçlarda manevî destek olarak vazife alan din adamları ve tasavvuf erbabı da savaşlara katılıyorlar ve bunlar Âşık Paşa'nın ifâdesi ile *"alp-erenler"* diye anılıyorlardı. Toprak sâbibi sipâhîler olan ve uçlara kadar yayıldığını gördüğümüz ahilik teşkilâtı ile de alâkaları bulunan alp-erenler, orta çağın diğer İslâm gazilerinden farklı olarak, Türk kavmi an'anelerini muhafaza ediyorlar ve XIII.-XIV. asırlarda uçlarda ve garbî Anadolu beyliklerinde asıl askerî kuvveti meydana getirerek, emsalsiz hizmetlerde bulunuyorlardı. Zamanla, şehir telakkîlerinin çoğalması ve sünnî İslâm nüfuzunun artması neticesinde, vazifelerinde bir değişiklik olmamakla beraber, bunlar *"gâzîler"* diye anılmağa başlanmışlar ve bu ad bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir (bk. M. F. Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet", *Edebiyat fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1922, II, s. 281-311, 385-420, 456-486; ayn. müell., "Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, 1943, sayı: 27, s. 445-456; ayn. müell., *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 93-102; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, İstanbul, 1931; Cl. Cahen, "Notes pour histoire des Turcomans au XIIIe siècle", *JA*, 1951, sayı: 239, s. 335-354; A. İnan, "Müslüman Türklerde şamanizm kalıntıları", *İlahiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, V, s. 19- 30; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisâdî ve içtimaî tarihi*, I, s. 54-65; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 172-185).

4. İlim, edebiyat ve san’at

İslâm dünyasında dinî bilgiler öğretimi bakımından Selçuklu imparatorluk çağının bir dönüm noktası teşkil ettiği malûmdur. Daha önceleri şurada burada dağınık ve gayr-i muntazam şekilde ve tamamen husûsî mâhiyette yapılmakta olan, devrin ilim telakkî ettiği dinî tedrisat, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında nizâma, programa bağlanmış ve devlet himâyesi altına alınmıştır. Selçuklu imparatorluğunu, mülkî idareden mes’ul bulunan vezir Ni@am al-Mulk’ün nezâretinde, bu büyük kültür faâliyetine sevkeden sebeplerin başında, ana siyâset icâbı Şi’îlik ve diğer râfızî telakkîler ile mücâdele zarureti geliyordu. Başlangıçta devrin sünnî fakîhleri ve hukuk âlimleri için tahsisat ayırmak, zâhidler için imaretler açmak sureti ile devlete bağlı bir manevî kuvvet cephesi teşkiline çalışılırken, nihayet büyük ilim ocakları medreselerin te’sisi ile, imparatorluk ölçüsünde kadrolanan bir öğretim nizâmına girilmiş oldu. Daha önce bir kaç misâli bilinen ve sâdece “ders yapılan yer” mânasını ifâde eden medrese (bk. Tac al-Dīn Subkī, *Þabacat al-şafi‘īya*, Mısır, 1299, III, s. 136; İbn Ëallikan, I, s. 6, 35) değil; fakat devrin en tanınmış âlim, fakîh ve fikir adamlarını, hoca ve vâiz olarak, sinesinde toplayan maaşlı müderrisleri, her birine aylık ve erzak tahsis edilen talebeleri ile, meccanî öğretim yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zengin kütüphane ile mücehhez en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese İslâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kurulmuştur (1066), Bağdad’da, Dicle kenarında, bütün teşkilât ve mülhakatı ile, o devrin parası ile 60.000 dinara (altın) inşâ edildiği rivayet olunan ve cephesine Ni@am al-Mulk ismi yazıldığı için Ni@amiya adı ile şöhret bulan bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmiş idi. Dinî bakımdan hanefî ve şâfi’î fıkıhlarını tedris eden Bağdad nizamiyesi ilim ve fikir hayatında muazzam bir rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, imparatorluğun her tarafına kadılar, din adamları ekseriyetle buradan gönderilmiş, Nizâmiye mezunu gençler memleketin en salahiyetli şahsiyetleri olarak yüksek mevkîler işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nîşâpûr, Belh, Herat, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer örneği te’sis edilen Bağdad Nizamiyesinin ders mevzuları ve programları, esâs itibârı ile, bütün İslâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâhil, İslâm-Türk devletlerinde asırlarca takip ve tatbik edilmiştir (bk. Asad Talas,

L’enseignement chez les Arabes, *La Madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris, 1939).

Nizâmiye medreselerinde yalnız dînî bilgiler değil, aynı zamanda riyâzîye, hey’et v.b. gibi müsbet ilimler de tedris edildiği için ve Avrupa’da benzer müesseselerin daha muahhar tarihlerde kurulmuş olmasından dolayı, Bağdad Nizâmiyesi yeryüzünde ilk üniversite sayılmaktadır (krş. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 357). Daha sonra bütün Selçuklu imparatorluk ve devletlerinde sultanlar, devlet ricali, hatunlar tarafından, aynı esâsta yürümek üzere kurulan medreseler, bilindiği gibi, sayılamayacak kadar çoktur. Medreselerin devletin mülkî ve adlî kadrosuna me’mûr yetiştirmesi itibârı ile de büyük ehemmiyeti vardı.

Selçuklu devrinde riyâziye ilmi yüksek bir seviyeye ulaşmış ve Melikşah zamanında, daha ziyâde edebî cephesi ile tanınan, meşhur ‘Omar Ëayyam (ölm. 1131), Muíammed Bayhacī gibi, kuvvetli temsilciler bulmuştur. Bunlar cebir, mahrutât, hendese ve zîc bahislerinde mühim eserler yazmışlardı. Bundan başka 476 (1074/1075) senesinde, bir rasad-hâne kurularak, tetkikler yapılmış, ‘Omar Ëayyam, Abu’l-Mu@affar İsfizarī, Maymūn b. Nacīb al-VasiÔī gibi yüksek hey’etçilerden müteşekkil bir ilim heyeti *tarih-i melikî* veya *tarih-i celâlî* veya *takvim-i Melik-şâhî* denilen yeni bir takvim tanzim etmişler idi ki, yüksek fizik ve ışık bilgisine dayanılarak tertiplenen bu takvim hâlen kullanmakta olduğumuz milâdî (gregorien) takvimden daha sahih hesaplara istinat ettirilmiş idi. Kimyada boya sanayii pek gelişmiş, kâğıt imalâtı ilerlemiş, büyük tabipler, Arapça için dilciler, belâgatçiler yetişmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 185-189). Bilhassa Anadolu’da gelişen tabâbet ve sağlık işleri için yeni te’sisler vücûda getirilmiş, bu arada Kayseri (1205), Sivas (1217), Konya, Alâiye, Divriği (1228), Çankırı (1235) ve Kastamonu (1273) hastahâneleri inşâ edilmiş (A. S. Ünver, “Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında vakıf hasta-hânelerin bir kısmına dâir”, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, s. 17-23) ve hiç olmazsa ustalık-çıraklık tarzında hekimler yetişmiştir.

Selçuklular devrinde tarihçilikte de eski Arap siyer ve megâzî kitaplarından çok farklı bir hamle yapıldığı görülmektedir. Bütün Türk hükümdarları gibi tarih sevgisi taşıyan Selçuklu sultanları da bu şubenin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçukluların menşe’inden bahseden *Malik-nama* (1058 yıllarında), İbn Íassūl’un tarihi, *Risala-i Malikşahīya*

adlı mühim eser, şâir Abū Þahir-i Ëatūnī'nin *TarīÌ-i §l-i Selçuk*'u, şâir Mu'izzī'nin *Siyar u futūí-i SulÔan Sencer'*i, Hamadanī'nin *'Unvan al-siyar*'i İbn Findic Bayhakī'nin *Maşarīb al-tacarib*'i, aynı müellifin *Zīnat al-kuttab*'ı, Sultan Sencer adına 'Alī ¢a'inī tarafından yazılan *Kitab mafaÌir al-atrak* ve bunlardan başka bizim de kaynak olarak kullandığımız 'İmâd al-Dīn İÒfahanī, İbn al-Cavzī, SibÔ İbn al-Cavzī, Ravandī v.b. müelliflerin eserleri hep Selçuklu çağının mahsûlleridir. Fakat Moğol istilâsı tahribâtı arasında bunlardan pek çoğu maalesef kaybolmuştur. Irak sultanı Tuğrul III. zamanında Aímed Þūsī tarafından *'Aca'ib al-maÌlūcat* adlı bir coğrafya kitabı yazılmış, Ravandī, *Raíat al-Òudūr* adlı meşhur Selçuklu tarihini Sultan Giya³ al-Dīn Keyhusrev I.'e ithaf etmiş (1207), tıpkı Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış gibi (İbn al-A³īr, 456 yılı vekayii) nücûm ilmi ile alâkalanan Sultan 'Ala' al-Dīn Kaycubad I tarihi başta olmak üzere, 1192-1280 yılları arası vekayiini ihtiva eden, İbn Bībī tarafından, *al-Avamir al-'ala'īya* adlı Selçuklu tarihi yazılmış (nşr., TTK, 1956), daha sonra Moğollar zamanında Selçuklu tarihinin mühim kaynaklarından olan *Musamarat al-aÌbar* (te'lifi 1323) (nşr., O. Turan, TTK, 1944) Karīm al-Dīn Aksarayī tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan başka manzum olarak şâir Ahmed ¢a'inī'nin büyük Selçuklu şeh-nâmesi ve Horasanlı Türk şâiri Ëvâca Dahhanī'nin yazdığı 20.000 beyitlik "Selçuklular şeh-nâmesi" ve şüphesiz daha bir çok eser elimize geçmemiştir.

Selçuklular zamanındaki edebiyata gelince, şimdiye kadar gördüğümüz üzere, her sahada olduğu gibi, şiir ve edebiyat sahasında da pek büyük terakkîler kaydedilmiş ve bundan bilhassa, imparatorluk devrinde, Fars edebiyatı müstefit olmuştur. Türk sultanlarının maddî-mânevî himayeleri sayesinde, İran edebiyatının seçkin simâları bu çağda yetişmişlerdir: Lami'ī-i Gürganī, Abu'l-Ma'alī NaÌÌas, Abū Tahir Ëatūnī, Abīvardī, meşhur hiciv şâiri İbn al-Habbariya'den başka, bilhassa Amīr Mu'izzī, 'Omar Hayyam, ünlü kasîde şâirî Anvarī, Melik Togan-şah'ın himâye ettiği Azracī, Selçuklu an'anelerini devam ettiren İl-Deniz atabeyleri ülkesinde Ni@amī ve Fars atabeyleri nezdinde Sa'dī-i Şīrazī gibi.

Selçuklular zamanında böyle üstün bir seviyeye yükselen Farsça Anadolu'da da te'sirlerini göstermiş ve orada kaleme alındıklarını yukarıda bahsettiğimiz eserler bu dil ile yazılmıştır. Bununla berâber bir yandan

Kur’an dili olduğu için, medrese vasıtası ile durumunu muhafaza eden ve yayılan Arapça, diğer taraftan işlenmiş bir edebiyat dili olarak Farsça ile Türk dili arasında bu kıt’ada cereyan eden mücâdeleyi, nihâyet Arapçayı medrese duvarları içine sıkıştıran ve Farsçayı günlük dil olmaktan uzaklaştıran Türkçe kazanmış ve dolayısı ile, Arap-Fars-Türk harsları arasındaki savaş, bilhassa Türkçe adlar yerine eski İran isimleri almağa başlayan, şeh-nâmeler yazdıran, Farsça ve Arapça unvanlar alan saray muhitine mukabil, an’anelerine çok bağlı kalabalık Türkmen kütleleri sayesinde Türk kültürünün zaferi ile neticelenmiştir. Siyâsî sahadaki ilk işaretini Giya³ al-Dīn Siyavuş (Cimrī)’u Selçuklu hanedanı yerine Konya tahtına oturtan Karaman-oğlu Mehmed Bey’in *“bugünden sonra divanda, dergâhda, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır”* (1277) şeklindeki fermanında gördüğümüz Türk harsının ve Türk edebiyatının Anadolu’da hissedilir derecede kalabalık temsilcileri bulunuyordu. Bunlar Malazgird muharebesini takip eden yıllardan beri, eski Oğuz menkıbelerini, boz-kırların destanî temleri ile süslenmiş kahramanlık hikâyelerini, ellerindeki kopuzlarını çalarak söyleyen Türkmen halk şâirleri idi ki, hikâyelerin mevzularını, XII.-XIII. asır Anadolusu’nun gazâ ruh hâletine tamâmı ile uygun Horasanlı Abū Müslim, Ía˝rat-i Íamza ve Ía˝rat-i ‘Alī etrafında vücûda gelen efsâneler teşkil ediyordu. Türklerin de katılmış olduğu büyük Abbasî ihtilâlinden beri hâtırası unutulmayan ve menkıbeleri Sultan Sencer’in sarayında, Türkçe olarak tesbit edildiği bilinen Abū Müslim’in ve bunun yanında *~alÒal-nama*, Aímed Íaramī destanı, Battal Gâzî menkıbesi gibi coşkunluk verici Türkçe manzum hikâyelerin Anadolu’nun savaş havasında yaşayan Türklere pek cazip geleceği şüphesiz idi. Nihayet masal unsuru daha az olup, İzmir beyi Çakan ile Sultan Kılıç Arslan I.’ın ve orta Anadolu’da Íasan Bey’in Haçlılara karşı kahramanlıklarını ihtiva eden Danişmendli Gâzî Ahmed’in kahramanlık hikâyesi *Dânişmend-nâme* (bk. I. Melikoff, *Danishmendnameh*, Paris, 1960, I) Türk destan edebiyatının başlıca eserlerinden biri idi ve daha XII. asırda Anadolu’da yazıya geçirildiği anlaşılan bu menkıbe, Osmanlı sultanı Murad II. zamanındaki son şeklinden evvel, Sultan ‘İzz al-Dīn Kayka’ūs II.’un arzusu ile, 1244’te yeniden tanzim edilerek, yazılmış idi. Anadolu Türk edebiyatı mahsulü olarak buna Babaî şeyhi Sarı Saltuk menkıbesi eklenmiştir ki, bu da Fâtih zamanında son şekli ile tesbit edilmiştir. Bunlardan başka Anadolu’da XIII.-XIV. asırlarda büyük

şöhret kazanmış olan Baba İlyas, Hacı Bektaş Velî, Seyyid Mahmud Hayrânî, Hacı İbrahim Sultan, Hacim Sultan, Ahî Evren, Seyyid Hârun v.b. şahsiyetler hakkında yazılan bir çok menâkib-nâmeler halk tarafından büyük alâka ile okunmuştur.

Anadolu Türk edebiyatının diğer cephesini teşkil eden tasavvufî Türk şiîrî Ahmed Yesevî ve diğer yesevî Türk şâirlerinin hikmet ve ilâhîlerinin te'siri ile, daha önceki tarihlerde başlamış idi. Mevlânâ zamanında yaşayan, sûfiyâne, ahlâkî *ÇarÌ-nama* adlı eserin müellifi, Ahmed Fakîh ile onu takip eden Şeyyâd Hamza bu tarz Türk şiirinin öncüleri idiler. Mevlânâ'nın eserlerinde nâdiren rastlanan Türkçe söz ve ibareler bir yana bırakılırsa, Türkçeyi kifayetsiz bulduğunu söylemesine rağmen, gittikçe baskısını artıran Türk harsı karşısında Türkçe şiirler de yazmak lüzumunu hisseden Sultan Veled'in manzumeleri de Anadolu tasavvuf edebiyatının ilk örneklerindendir ve Sultan Veled şüphesiz Gülşehrî ve Âşık Paşa gibi klâsik Türk şiirinin temsilcilerini hazırlamıştır. Fakat bu sahada Türkçe büyük Türkmen şâiri Yunus Emre (ölm. 1320) ile daha XIV. asırda şahikasına ulaşmıştır denebilir. Türkçeyi kolaylığı ve sadeliği içinde tarih boyunca gelip-geçmiş hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek derecede bir kabiliyetle söylemeğe ve yazmağa muvaffak olmuş olan Yunus samimiyet, vecd, cezbe içinde, bir kudret ırmağı gibi, asırları aşarak ölümsüz istikbâllere doğru yönelttiği ve kendisinden hiç tükenmemek üzere feyz alan Türk tasavvuf edebiyatını erişilmesi imkânsız bir seviyeye ulaştırmış ve şiirleri, bir yandan âşık edebiyatına, diğer yandan Osmanlı devrinin meşhûr divan edebiyatına kaynak teşkil etmiş, bundan sonra Türk edebiyatının bu iki cephesinde Yunus'un açık te'sirleri görülmüştür. Böylece Selçuklu sultan, kumandan ve Türkmen beylerinin kılıç ile aldığı Anadolu, Türk hars mücâdelesinin büyük mümessilleri sayesinde, hakikaten fethedilmiş ve gerçek bir Türk yurdu hâline getirilmiştir. Esâs itibârı ile Oğuz-Türkmen lehçesine dayanan ve sonraları Anadolu-Osmanlı Türkçesinden biraz farklı bir istikamet takıp eden Âzerî edebiyatının da, Selçuklu Türklüğünün, dolayısı ile ortaya koyduğu edebî tarihî hâdiselerden biri olduğunu da belirtmeliyiz (M. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928, s. 141-154, 178 vd., 212-220, 226-232, 243 -252, 281-322; ayn. müell., *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 162-173; ayn. müell., *Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, s. 386-389, 421-458;

M. Şerefeddin, “Mevlânâ’da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler”, *TM*, 1934, IV, s. 111-168; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, İstanbul, 1931; ayn. müell. *Yunus Emre, hayatı*, İstanbul, 1936; ayn. müell., *Yunus Emre dîvânı*, İstanbul, 1943; M. Mansuroğlu, “Anadolu metinleri; XIII. asır, Şeyyad Hamza, Dehhânî, İbtidâ-nâme”, *TM*, VII-VIII, 1942, s. 95-104; Ş. Akkaya, *Kitab-i Melik Danischmend Gâzî, Ein Türkische historischer Heldenroman...*, Ankara, 1954).

Selçuklular devri san’at ve imâr faâliyetini gösteren ve aralarında çoğu şâheser vasfını taşıyan mimarî, kitâbe, hat, tezhip, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim v.b. san’at eserlerini burada birer birer saymağa imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve ayrıca NaÒir-i Ëusrav (ölm. 1061)’den son zamanlara kadar yerli, yabancı bir çok seyyahların şahadet ettikleri gibi, Diyarbekir’in Sultan Melikşah devrinden kalma sûr bedenlerinde ve diğer Türkmen beyliklerinin eserlerinde bol mikdarda tesadüf edilen eski boz-kır san’atı mahsulü hayvan tasvirleri dışında, Selçuklu hâkimiyeti devrinde, Çin sınırlarından Akdeniz’e, Mısır’a ve İstanbul boğazına, Oğuz boz-kırlarından ve Kafkaslardan Hind hudutlarına ve Yemen’e kadar uzanan muazzam saha üzerinde binlerce saray, cami, mescid, imâret, han, hamam, dârüşşifâ, medrese, hankah, türbe, künbet, çeşme, sebil, kervan-saray, kale, sûr, ribat, mezar sandukası yapılmış idi ki, cepheleri, kapıları, pencere kenarları en güzel ve renkli yazılar ile süslenmiş, dâhilen ince tezyinat ile bezenmiş, bâzıları Türk çinileri ile kaplı, kubbe kenarları, minber ve mihrapları, şadırvanları Türk mermer taş-işçiliğinin, kapıları ve pencere kapakları Türk kakmacılık ve oymacılığının en güzel örneklerini veren, Selçuklu çağının her hususta üstünlüğü ile mütenâsip vasıftaki bu eserleri yakından tanımak için yalnız Anadolu’yu, hattâ yalnız Konya şehrini görmek kâfidir kanâatindeyiz. Bu mevzuda kitâbiyat da esasen çok zengindir. Onun için biz burada Selçuklu Türklüğünün san’at dünyasına getirdiği yeniliklerden kısaca bahsetmekle iktifa edeceğiz:

İran sahasına geldiklerinde karşılaştıkları yüzlerce yıllık an’aneye sahip mimarîye Selçuklular kendi şahsiyetlerinin damgasını vurdukları gibi, yeni yapı şekilleri de meydana getirmişlerdi. XI. asrın sonlarından itibaren her tarafa yayılan ve üç büyük Selçuklu devlet medresesinde, Bağdad, Nîşâpûr, Tûs Nizâmiyelerinde, ilk şeklini alan medrese mimarîsi yeni Türk yapı san’atının numûneleri olarak Türk-İslâm âleminde hâkim bir mevkî

almış, İran ve Türkistan'da yeni bir câmi yapı şekli olan girintili duvarlar ile çevrili büyük avlusu ile medrese câmi inşâatı ortaya konmuştur. Bu yapı şekli Irak, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır. Bugün İsfahan'da kubbesi ile avlusundan bir kısmı hâlen mevcut Sultan Melikşah'ın Mescid-i Câmi'inin ana planı İran, Türkistan ve Irak'taki büyük camilerde tatbik edilmiş, böylece İran cami şeklini Türk mimarîsi vermiştir. Esâsları itibârı ile muazzam otağları andıran *tuğla künbedler* de Türklerin İslâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden biridir. Künbedler mahrutî veya çok köşeli çatılı olup, ekseriyetle çini ile kaplı bulunurdu. Üzerlerinde kumaş tezyinatı ihtiva eden bu künbedler İran'da Selçuklu mimarîsinin müstesna eserleridir. Türkler ayrıca kubbeli türbe inşâatında da değişiklik yapmışlar, kubbe külahı üzerine, üstüvânî bir tambur vasıtası ile, ikinci bir kubbe oturtmak sûreti ile kubbeyi yükselterek, çok uzaklardan görülebilen birer âbidevî yapı hâline getirmişlerdir (msl. Merv'de Sultan Sencer türbesi) ve bu yapı şekilli kubbeler Mâverâünnehr, Kirman, İran, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır ki, msl. Kahire şehrine esâs hususiyetini veren de bu yapı şeklinden mülhem yapılar olmuştur. Nihayet eski dört veya çok köşeli kule biçimi minare yerine, üstüvânî, bâzan yivli, yüksek, ince minare şekli de İslâm âlemine Türk mimârisinin hediyesidir. Türklerin san'at bahsinde de dinî taassuba kapılmadıklarını Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da tâc giymesi ve kılıç kuşanması münâsebeti ile, bu merasimin hâtırası olarak hazırlatılan, hem san'at tarihi, hem de tarih bakımından mühim olan altın madalyadaki sultanı ve etrafındakileri gösteren tasvirler (bk. İ. Artuk, "Abbasîler devrinde sikke", *Belleten*, 1960, sayı: 93, s. 36-43)'den başka, Türk yapıları üzerinde yer alan kuş, boğa, ejderha, çift başlı kartal v.b. kabartmaları ile (Bk. M. Önder, *göst yer*.), Anadolu Selçuklu sultanlarının bastırdıkları, üzerinde insan şekilleri bulunan paralar da ortaya koymuş idi. Bunun gibi, İran (Rey)'da saray hayatını tasvir eden "stuk pano" da, Selçuklu devri kabartma heykel san'atının bize kadar gelen nâdir örneklerindendir. Ayrıca Selçuklular yakın şarktaki Grek-Roma ve Bizans sütununa, "demet sütun" tâbir edilen yapı şeklini, eski sütun başlıklarına da "istalaktit" ve"baklavalı" diye anılan iki ayrı yapı şeklini ilâve etmişler ve bu Türk yapı şekilleri Anadolu'da zengin bir çeşitlilik kazanmış, bilhassa XVI. asırda Mimar Sinan devrinde, büyük gelişme göstermiştir. Eski İslâm mimarisindeki "yuvarlak" ve "kırık" kemer yerine Selçuklular "sivri kemeri" getirmişler, bu son tarz da Osmanlılarda daha da çeşitlenmiştir. Camilerde ve diğer

yapılarda pencerelerin katlar hâlinde sıralanması Türk mimarî mahsûlü olup, başka İslâm ülkelerinde tanınmamıştır. Kubbe inşâatında Selçukluların ortaya koydukları mühim yeniliklerden biri de, ana duvarlardan kubbeye geçişin "müselles" sahalar ile te'minidir ki, mimarî tarihinde *"Türk üçgenleri"* adı ile anılan bu tarz, Osmanlılarda türlü şekiller alarak, inkişâf etmiştir. İslâm san'atı mihrap inşâsında Türk yapı şekli, bunun mustatil veya beş köşeli olması ve üst kısmın basamaklı bir kemer ile nihâyetlenmesidir. Selçuklu üslûbunda daha ziyâde basık olan bu mihraplar Osmanlı devrinde camilerin azameti ile muvâzî olarak, yükselmiş ve incelmiştir. Minberler bakımından tezyinat için yeni sahaların bulunması, çeşitli nakışların meydana konması ve türlü tekniklerin kullanılması hususlarında Türk san'atının yaratma kudreti sonsuz olmuştur. Orta çağ Türk mimarî eserlerinde muhtelif yerlere serpiştirilen âyet ve dualaların yazı şekillerinde de Türk zevki kendini göstermiş, bu suretle Selçuklu üslûbunda teşekkül eden "Selçuklu sülüsü" ve "Selçuklu neshi" âbidelerin haşmet ve zarafetini artırmıştır. Burada, eski Uygur-Türk san'atının devamı olarak, kitap resmi ve minyatür hususlarında birer Selçuklu mektebi teessüs etmiş olduğunu da belirtelim. Böylece yakın şarkta Selçuklular ile birlikte başlayan ve diğer Türk-İslâm devletlerinde taklit edilip bilhassa Anadolu beylikleri kanalı ile Osmanlı imparatorluğu devrinde en muhteşem şeklini alan mimarî üslûp ve tezyini san'atlar Türkleri, yeryüzünde mevcut üç orijinal mimarîden (Grek, Roma ve Türk) birine sahip olmak payesine yükseltmiştir (umûmî olarak bk. J. Strzygowski, "Türkler ve orta Asya san'atı meselesi", *TM*, 1935, III, s. 1-80; H. Gluck, "Türk san'atının dünyadaki mevkii", *ayn. esr.*, s. 119-129; E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, München, 1915; E. Diez - O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1955; S. K. Yetkin, *İslâm mimârîsi*, Ankara, 1959; ayn. müell., *L'Architecture turque en Turquie*, 1962; Emel Esin, *Belleten*, sayı: 102, s. 375-381; E. Kühnel, "Türkische und islamische Kunst", *Halil Edhem hâtıra kitabı*, I, 1947, TTK, Ankara, s. 201 - 209).

Uygur-Türk musikîsi ile sıkı alâkası belirtilen Oğuz musikîsinin (bk. Mahmud Râgıp Gâzîmihal, *Musikî sözlüğü*, İstanbul, 1961, s. 285) esas teşkil ettiği Selçuklu devri musikîsi, meşhur musikî nazariyatçısı, *Kitab al-advar* müellifi, ~afī al-Dīn 'Abd al-Mu'mīn (ölm. 1294) tarafından tedvin edilmiştir ki, daha sonra Mâverâünnehr, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol

hâlinde gelişen ve Türklerin nufûz ettiği yerlere kadar yayılan bu musikînin nazariyatı hakkında bir çok eser yazılmıştır (tafsilât için bk. H. Sadeddin Arel, “Türk musikîsi kimindir?”, *Türklük*, İstanbul, 1939, sayı: 2, s. 150-155 ve müteakip sayılar).

VII. DÜNYA TARİHİ VE SELÇUKLULAR

Buraya kadarki izahatımız ile Türk tarihinin akışına yeni bir istikamet verdiğini, İslâm medeniyeti tarihinde yeni bir devir açtığını ve Türk-İslâm devletleri ve İslâm kavimleri tarihinde 800 yıldan fazla bir müddet devlet telakkîsi, idâre fikri, her cephesi ile teşkilât, edebiyat ve san'at sâhalarında derin te'sirlerini hissettirdiğini belirtmeğe çalıştığımız Selçuklu Türklerinin dünya tarihi bakımından da büyük ehemmiyeti vardır. Dil, edebiyat ve güzel san'atların muhtelif şubelerinde Gürcüler ve Ermeniler, hattâ, teşkilât bakımından, İznik Rûm devleti üzerinde te'sîrleri bulunan Selçuklular (bk. Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 176; M. F. Köprülü, "Orta zaman Türk hukukî müesseleleri..", s. 410), bilhassa Gâzân Han zamanında, Melikşah kanunlarını tatbik ettikleri bilinen İlhânî Moğolları (bk. M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", s. 407 vd.) ve bilvasıta Hindistan Türk devletleri, şimâlî Afrika İslâm devletleri üzerinde te'sir icra etmişlerdir (M. F. Köprülü, "Türk hukukî müesseseleri", s. 408 vd.) ki, bu son yerlerde daha çok Türk amme hukukunun esâsları dikkati çeker. Fakat Moskova knezliği zamanında, Moğol devletleri ve Altın-Ordu vâsıtası ile, hâkimiyet telakkîsi, askerî nizam, vergi usûlleri, posta ve diğer idâre unsurları sâhasında Rusların aldıkları te'sirler daha çok şümullü görünmektedir (L. Ràsonyi, "Contribution à l'histoire des premières cristallisations des Roumains", *Archivum Europae centro-orientalis*, Budapeşte, 1936, I, s. 242; M. F. Köprülü, "Türk hukukî müesseseleri", s. 416). Selçuklu tarihinin en büyük te'siri Avrupa üzerine olmuş ve bunda bilhassa Türklerin Anadolu'da görünmelerinin sebebiyet verdiği Haçlı seferleri dolayısı ile şark-garp arasında kurulan münâsebet mühim rol oynamıştır. Orta çağın durgunluk devresinde bulunan Avrupa, bu sebep ile Selçuklu idaresinde parlak bir çağ yaşayan şarkı yakından tanımış ve ilmî, fikrî, ticarî, sınaî sahalarda ondan büyük faydalar sağlamış ve garba geçen

bu değerler Renaissance ve sonra cihan-şümûl Avrupa medeniyetinin doğmasına yardım etmiştir (tafsilât için bk. *The Legacy of islam*, Oxford, son tab., 1952; S. Runciman, "Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerinde İslâmî te'sirler", *Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, s. 1-12; İ. Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu imparatorluğunun dünya tarihindeki rolü", *V. Türk tarih kongresi zabıtları*, Ankara, 1960, s. 267-278). Riyaziye, hey'et, fizik, kimya, tıp ilimleri, bunların şarktaki ilmî neticeleri ve kitapları ile, Avrupa'ya intikal etmiş, aynı zamanda gotik mîmârîsî, ıtriyat, cam, kâğıt, çini, halı vb. sanayii garpta imâl ve istimal sâhası bulmuş (tafsilât için bk. J. C. Risler, *La civilisation arabe*, Paris, 1955), Avrupa'da üniversiteler İslâm-Türk muhitleri ile temaslardan sonra kurulmuş, Hıristiyan tarîkatler aynı te'sirler ile teessüs etmiş ve garbın fikrî gelişmesinde rol oynayan P. Abaelardus (ölm. 1142), Albertus Magnus (ölm. 1280), Thomas Aquinus (ölm 1274), R. Bacon (ölm. 1292), Duns Scotus (ölm. 1308), Ockhamlı Guillaume (ölm. 1347) v.b. büyük şahsiyetler de İslâm-Türk tefekkür ve ilminin Avrupa'ya aktarıcısı olmuşlardır. Böylece bir yandan, bilâhare ana kaynaklarına inmeğe imkân bulacakları eski Grek ilim ve fikir hayatına, İslâm-Türk ilim ve fikir adamları vâsıtası ile agâh olurken, bir yandan da, evvelce ne bir sanâyiin, ne bir tüccar sınıfının, hattâ ne de bir açık deniz seferinin mevcudiyeti bahis mevzuu olmadığı Avrupa (H. Pirenne, *Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle*, Bruxelles, 1917, s. 149 vd.) dünya ticâretinde hamle yaparak, hayrete şâyân bir hız ile, gelişmeğe başlamıştır. Garba sür'atle zenginleşmek ve medenî merhaleler aşmak talihini bahşeden bu teşebbüste mühim âmil, Avrupa'nın İslâm-Türk dünyasını tanıması olmuştur (bk. H. S. Nyberg, "Şark tetkikleri ve Avrupa medeniyeti", Türk. trc., R. R. Arat, *TM*, 1955, XII, 8). Büyük ölçüdeki ticarî faâliyet ve denizler aşırı seyahatlerin sağladığı iktisâdı refah Avrupa'da ortaya çıkardığı burjuvazi vâsıtası ile orta çağ derebeylik rejiminin yıkılıp, yerine çağdaş devletler nizâmının kurulmasına doğru başlayan inkişafla başlıca sebep teşkil etmiştir (bk. H. v. Loon, *Histoire de l'humanité*, Paris, 1949, s. 138-163). Bunun yanında edebî te'sir olarak da Muíy al-Dīn İbn al-Arabî tarafından *al-Futūhat al-Makkīya*'de ileri sürülen bâzı fikirlerin meşhûr İtalyan şâiri Dante (ölm. 1321)'nin ünlü *Divina Comedia* adlı kitabında yer aldığı zikredilebilir (bk. *İlâhî Komedi*, trk. trc. Hamdi Varoğlu, İstanbul, 1938, a'raf bölümü, bir de İsl. Ans. "Muíy al-Dīn 'Arabî" mad.).

BİBLİYOGRAFYA

Selçuklular tarihine âit bu bibliyografyada münhasıran kaynak mâhiyetinde olan eserler gösterilmiştir; büyük bir yekûn tutan araştırmalar, gerekli yerlerde kaydedilmiş olduğundan, burada ayrıca zikredilmemiştir.

Münşeat mecmuaları: Muntacib al-Dīn Badī‘, *‘Atabat al-kataba* (nşr. ‘Abbas İcbal, Tahran, 1339 ş.; *Leningrad münşeât mecmuası*, bk. M. A. Köymen, “Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar, I., Büyük Selçuklu devrine âit münşeat mecmuaları”, *DTCF dergisi*, Ankara, 1951, VIII/4, s. 537-634); Baha’ al-Dīn Muíammed b. Mu’ayyad al-BaÈdadī, *al-Tavassul ila’t-tarassul* (nşr. A. Bahmanyar), Tahran, 1315 ş.; Raşīd al-Dīn VaÔvaÔ, *Abkar al-afkar fi’l-rasa’il va’l-aş‘ar* (Üniv. kütüp., nr. FY 424).

Umūmî vekayi-nâmeler, husûsî tarihler ve bölge tarihleri: Abu’l-Fa˝l Bayhacī, *TarīÌ-i Bayhacī* (nşr. Ganī-Fayya˝), Tahran, 1324 ş.; al-‘Utbī, *TarīÌ al-Yamīnī* (Kahire, 1286); Gardīzī, *±ayn al-aÌbar* (nşr. Mīrza Muíammed ¢azvīnī), Tahran, 1315 ş.; İbn Íassūl, *Taf˝īl al-atrak* (nşr. ve trc., Ş. Yaltkaya, *Belleten*, 1940, sayı: 14-15); Şaraf al-Zaman Marvazī, *Þaba’ī al-íayavan* (nşr. V. Minorsky), 1942; ‘İmad al-Dīn al-İsfahanī, *Zubdat al-nuÒra* (trk. trc. Kiyâmüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, TTK, İstanbul, 1943); ~adr al-Dīn al-Íusaynī, *AÌbar al-davlat al-Salçūcīya* (trk. trc., N. Lugal, TTK, Ankara, 1943); *Raíat al-Òudūr* (nşr. M. İcbal, *GMS*, N. S., II, 1921; trc., A. Ateş, TTK, 1957-1960, I-II); Nasavī, *Sīrat al-SulÔan Calal al-Dīn* (nşr. ve frns. trc., O. Houdas, Paris, 1891-1895, I-II); ¯ahir al-Dīn Nīşapūrī, *Salçuk-nama*, Abū Íamid Muíammed b. İbrahīm, *±ayl-i Salçuk-nama* (nşr. İsma‘īl Han Afşar), Tahran, 1332 ş.; Muíammed b. Ni@am al-Íusaynī, *al-‘Ura˝a fī íikayat al-Salçūcīya* (nşr. K. Süssheim), Mısır, 1326; *TarīÌ-i Âl-i Salçuk* (fotokopi nşr. ve trk. trc. F. N. Uzluk), Ankara, 1952; ¢a˝ī Burhan al-Dīn al-Anavī, *Anīs al-culūb* (nşr. M. F. Köprülü, *Belleten*, 1943, sayı: 27, s. 475-501); İbn al-Sa‘ī, *Cami‘ al-*

muÌtaÒar (nşr. M. Djawad-Anastase-Marie), Bağdad, 1934; İbn Bībī, *al-Avamir al-‘ala’īya*, I, Ankara, 1957 (fotokopi, TTK, 1956), Alm. trc., H. W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des İbn Bibi*, 1959; Karīm al-Dīn Acsarayī, *Musamarat al-aÌbar* (nşr. Osman Turan), TTK, 1944; Kadı Ahmed Nagīdī, *al-Valad al-şafīc* (Fâtih kütüp., nr. 4519); Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391); Müneccim-başı, *Cami‘ al-duval* (trk. trc., *~aha’if al-aíbar*, III, İstanbul, 1285; trk. trc., H. F. Turgal, *Anadolu Selçukluları* kısmı, İstanbul, 1939; trk. trc., N. Lugal, *Karahanlılar* kısmı, İstanbul, 1940); Af˝al al-Dīn Kirmanī, *Bada’i‘ al-azman fī tarīÌ Kirman* (nşr., Mahdī Bayanī), Tahran, 1326 ş.; ayn. müell., *‘Icd al-‘ula li’l-mavcif al-a‘la’* (nşr., A. M. ‘§mirī), Tahran, 1311 ş.; NaÒir al-Dīn Münşi Kirmanī, *SimÔ al-‘ula li’l-ía˝rat al-‘ulya* (nşr., ‘Abbas İcbal), Tahran, 1328 ş.; Muíammed b. İbrahīm, *TarīÌ-i Salçūcīyan-i Kirman* (nşr. Houtsma; *Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seldjoukides*, Leiden, 1886, I.); İbn al-‘Adīm, *Bugyat al-íalab min tarīÌ Íalab* (nşr., Samī’l-Dahhan), Dimaşc, 1954, II; ayn. Müell., *BuÈyat al-Ôalab fī tarīÌ Íalab* (Topkapı, Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 2925, III.); al-‘Azīmī (nşr., Cl. Cahen, *JA*, 1938); İbn ¢alanisī, *±ayl TarīÌ Dimaşc* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908; İbn Muyassar (nşr., H. Massé, *Annales d’Egypte*, Kahire, 1919); İbn VaÒil, *Mufarric al-kurūb* (nşr. C. Şayyal), Kahire, 1953, I; Beybars ManÒūrī, *Zubdat al-fikra* (Feyzullah Efendi kütüp. nr. 1459); FaÌr al-Dīn Razī, *Cami‘ al-‘ulūm* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760); NarşaÌī, *TarīÌ-i BuÌara* (nşr., Ch. Schefer), Paris, 1892; İbn Findic, *TarīÌ-i Bayhac* (nşr., A. Bahmanyar), Tahran, 1317 ş.; *TarīÌ-i Sīstan* (nşr. M. Bahar), Tahran, 1314 ş.; İbn İsfandiyar, *TarīÌ-i Þabaristan* (nşr., ‘A. İcbal), Tahran, 1320 ş., I-II; ¯ahir al-Dīn Mar’aşī, *TarīÌ-i Þabaristan va Rūyan va Mazandaran* (nşr., B. Dorn), Petersburg, 1850; İbn al-Azrac, *TarīÌ Mayyafaricīn* (British. Mus. Or. 5803, P. 23, P. 23694); ‘Ala’ al-Dīn ‘Atâ Malik Cuvaynī, *TarīÌ-i Cihanguşa* (nşr. Mīrza Muíammed ¢azvīnī), *GMS*, XVI, 1-3, 1911-1937; İbn al-Cavzī, *al-Munta@am* (Haydarabâd, 1359), VII-IX; SibÔ İbn al-Cavzī, *Mir’at al-zaman* (Topkapı, nr. 2907, XII) (kısmen nşr. Jewett, Chicago, 1907); ayn. müell., *Mir’at al-zaman* (Yūnīnī nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII); İbn al-A³īr,*TarīÌ al-kamil*, VIII-IX (Kahire, 1357); Cūzcanī, *Tabacat-i NaÒirī* (nşr ‘Abd al-Íayy Íabībī ¢andaharī), Kâbil, 1949, I; Raşīd al-Dīn Fa˝l Allah, *Cami‘ al-tavarīÌ* Selçuklular kısmı, nşr., A. Ateş, TTK, Ankara, 1960); Íamd Allah Mustavfī

¢azvīnī, *TarīÌ-i guzīda*, I *(GMS*, 1910, XlV); ayn. müell., *Nuzhat al-culūb* (nşr., Le Strange), *GMS*, 1915, XXIII; İbn al-ÞicÔaca, *Munyat al-fu˝ala'* (*Kitab al-FaÌrī)* (frns. trc., E. Amar, "Al-Fakhrî, Histoire des dynasties musulmans 632-1258 de J. C.", *Archives Marocaines*, XVI, Paris, 1910); Íafi@-i §brū, *Zubdat al-tavarīÌ*, (Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919); Şams al-Dīn Muíammed al-±ahabī, *TarīÌ duval al-İslam* (Köprülü kütüp. nr. 1079); Íasan Yazdī, *Cami' al-tavarīÌ* (Fâtih kütüp., nr. 4507); İbn al-'Amīd, *al-Macma' al-mubarak* (Süleymaniye, Lâleli kütüp., nr. 2002); MīrÌvand, *Rav˝at al-Òafa* (Bombay, 1270, Luknov, 1308), Ëvandmīr, *Íabīb al-siyar* (Tahran, 1333 ş., II-III); Badr al-Dīn al-'Aynī, *'Icd al-cuman* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2374-2396, trk. trc., Topkapı, Bağdad köşkü, nr. 278).

Latin kaynakları: *Histoire anonyme de la Première Croisade* (nşr. ve frns. trc., L. Brehier), Paris, 1924; Albert d'Aix, Foucher de Chartres, G. de Tyr v.b., "Recueil des Historiens des Croisades", *Historiens Occidentaux*, Paris, 1844-1895, I-V.

Bizans kaynakları: N. Bryennios (frns. trc., Cousin), *Histoire de Constantinople* (Paris, 1685), III; Anna Komnene (frns. trc., Cousin), *Histoire de Constantinople* (1685), IV; ayn. Müell. (frns. trc. B. Leib), *Alexiade* (Paris, 1937, 1940), I-II; M. Psellos (nşr. ve frns. trc., E. Renauld) *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, Paris, 1928, I-II; Ioannes Zonaras (frns. trc., M. de S. Amour), *Chronique ou annales de Jean Zonare* (Lyon, 1560); G. Kedrenos-Skylitzes, M. Attaleiates, İ. Kinnamos, N. Choniates, Michael Glykas, Eustathios, Kekaumenos, Konstantinos Manasses, Nikephoros Gregoras, *Epistolae Turcicae* (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Budapeşte, 1943, s. 143 vd., 180 vd., 193 vd., 258 vdd., 270-275 ve bk. fihrist; B. Lohmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgias Akropolites und Pachymeres über die Selčugen in der Zeit von 1180 bis 1280* (Leipzig, 1939).

Ermeni kaynakları: Aristages (frns. trc., Ev. Prudhome), *Histoire d'Armenie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides* (Paris, 1864); Mateos (frns. trc., E. Dulaurier), *Chronique de Matthieu d'Edesse* (Paris, 1856); trk. trc., H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayinâmesi* (Grigor zeyli ile birlikte), TTK, Ankara, 1962; Ani'li Samoel (frns. trc., M. Brosset), *Collections d'historiens armeniens*

(Petersburg, 1876), II; Vardan (trk. trc., H. D. Andreasyan) “Türk fütûhât tarihi”, *Tarih semineri dergisi*, I/2, İstanbul, 1937; Kiragos, *Vekayinâme* (Venedik, 1863); Aknerli Grigor (trk. trc., H. D. Andreasyan), *Moğol tarihi*, İstanbul, 1954; Stephanos Orbelian (frns. trc., M. Brosset, S. Orbelian, *Histoire de la Siouni*, Petersburg, 1864).

Süryânî kaynakları: Barhebraeus (trk. trc., Ö. R. Doğrul), Gregory Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac tarihi* (TTK, 1945-1950), I-II; Süryanî Mikhael (frns. trc., J. B. Chabot), *Chronique de Michel le Syrien*, Paris, 1905, III.

Gürcü kaynakları: bk. M. Brosset, *Histoire de Géorgie* (Petersburg, 1849-1858), I-V.

Seyahatnâmeler ve hâtıralar: İbn Fa˝lan (nşr. ve Alm. trc., Z. V. Togan), Leipzig, 1939; K. Czeglédy, *Zur meschheder Handschrift von İbn Fadlan’s Reisebericht (Acta Orientalia)*, Budapeşte, 1951, I, s. 1-2; NaÒir Ëusrav, *Safar-name* (nşr. M. Ganī-zada), Berlin, 1341 (trk. trc., Abdülvahab Tarzi, *Şark-İslâm klâsikleri*, 22), İstanbul, 1950; Camal al-Dīn ¢arşī, *Mülíacat al-~urah* (nşr. W. Barthold), *Turkestan*, 1900, I; Yacūtī, *Mu‘cam al-buldan2* (nşr., F. Wüstenfeld), Leipzig, 1942; ±akarīya ¢azvīnī, *§³ar al-bilad* (nşr., F. Wüstenfeld), Göttingen, 1848.

İdârî ve içtimâî hayata dâir eserler: H. N. Orhun, *Eski Türk yazıtları* (TDK, İstanbul, 1936-1941), I-IV; Yūsuf Ëass Íacib, *Kutadgu bilig* (trc., R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959); Kâşgarlı Mahmud, *Dīvan luÈat al-türk* (nşr., Besim Atalay, TDK, Ankara, 1939-1943), I-IV; *Siyasat-nama* (nşr. ve frns. trc., Ch. Schefer), Paris, 1891-1893, I-II; (nşr. ‘A. ËalÌalī), Tahran, 1310 ş.; *Oğuz Kagan destanı* (nşr. ve trc., W. Bang-G. R. Rahmeti Arat), İstanbul, 1936; *Mucmal al-tavarīÌ va’l-ciÒaÒ* (nşr., M. Bahar), Tahran, 1318 ş.; al-¢alcaşandī, *~ubí al-a‘şa* (Kahire, 1915), VI; *Asrar al-tavíīd fī makamat al-şayÌ Abī Sa‘īd* (nşr. ¯. ~afa), Tahran, 1332 ş.; Abū ‘Alī İbn al-Banna, *“Muhtıra defteri”* (nşr. ve İngl. trc., G. Makdisi), *BSOAS*, XlX/1-3, 1957; Şams al-Dīn Aímed al-Aflakī, *Manacīb al-‘arifīn* (nşr., Tahsin Yazıcı), Ankara, TTK, 1959-1961, I-II (trk. trc., Tahsin Yazıcı), *Âriflerin menkıbeleri*, İstanbul *(Şark-İslâm klâsikleri*, 26), 1953-1954, I-II.

Tabakat ve hâl tercümeleri: Tac al-Dīn Subkī, *Þabacat al-şafi’īya* (Mısır, 1299), III; ‘Abd al-¢ahir ¢uraşi, *al-Cavahir al-mu˝ī’a fī Ôabacat al-íanafīya* (Süleymaniye, Turhan Sultan, nr. 332); İbn Abī UÒaybi‘a, *‘Uyūn*

al-anba’ fī Ôabacat al-aÔibba’ (Mısır, 1299); İbn Ëallikan, *Vafayat al-a’yan* (Mısır, 1299), I-III; İbn Şakir al-Kutubī, *Favat al-Vafayat* (Mısır, 1299), I-II; ‘Abd al-Íayy İbn al-‘İmad, *Şaðarat al-ðahab* (Kahire, 1345), I-X; Hindūşah NaÌcivanī, *Tacarib al-salaf* (nşr. ‘Abbas İcbal), Tahran, 1314 ş. Hvândmir, *Dustūr al-vuzara’* (nşr., S. Nafīsī), Tahran, 1317 ş.

Edebiyata dâir eserler: Ni@amī ‘Arū˝ī, *Çahar macala* (nşr., Mīrza Muíammed ¢azvīnī, *GMS*, XI, 1910); Muíammed ‘Avfi, *Lubab al-albab* (nşr., E. G. Browne), Leiden, 1903, II; ayn. müell., *ayn. esr.* (nşr., Browne-Mīrza Muíammed ¢azvīnī), Leiden, 1906, I; ayn. müell., *Cavami‘ al-íikayat* (Üniv. kütüp., nr. FY 595, hulâsaten İngl. trc., M. Nizâm’ud-Din, *Introduction to the Jawâmi’ul-hikâyât* (*GMNS*, 1929, VIII); Davlatşah, *Taðkirat al-şu‘ara’* (nşr., E. G. Browne), Leiden, 1901; İbn Zarkūb Şīrazī, *Şīraz-nama* (nşr., Bahman Karīmī), Tahran, 1310 ş.; Amīn Aímed Razī, *Haft iclīm* (Kalküte, 1918).

Kitabeler, meskûkât ve arkeoloji: Et. Comble -J. Sauvaget - G. Wiet, *Répertoire chronologique d‘épigraphie arabe* (Kahire, 1936-1937, VII-IX); İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], “Anadolu Türk tarihi vesikalarından: Kitâbeler” (İstanbul, 1927-1929), I-II; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâmiye katalogu*, 4. kısım (İstanbul, 1321); St. Lans-Poole, *Catalogue of oriental coins in the British Museum* (1875 - 1890), III, IX; *Monnaies antiques et orientales* (husûsî kolleksiyonlar)3 Amsterdam, 1913; Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiye takvimi* (İstanbul, 1328); G. G. Miles, “The numismatic History of Rayy”, *Numismatic Studies*, New-York, 1938, II, nr. 239-244); D. Sourdel, *Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Masée de Caboul* (Damas, 1953); İbrahim Artuk, “Selçuklu sultanı Mahmud b. Melikşah’a âit bir dinar” (*Tarih dergisi*, sayı: 9, İstanbul, 1954); ayn. müell., “Abbasî ve Anadolu Selçukîlerine âit iki eşsiz dinar” (*İstanbul arkeoloji müzesi yıllığı*, sayı: 8, 1958); ayn. müell., “Abbasîler devrinde sikke” (*Belleten*, sayı: 93, 1960); Behzat Butak, “XI-XIII. yüz yıllarda resimli Türk paraları” *(Ek*, 1-2), İstanbul, 1950; ayn. müell., “Giya³ al-Dīn KayÌusrav II.’in görülmemiş iki sikkesi” (İstanbul, 1950); Şerefeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke* (İstanbul, 1963); A. Gabriel, *Monuments turcs d’Anatolie* (Paris, 1931-1934), I-II; ayn. müell., *Voyages arché-ologiques dans la Turquie orientale* (kitâbeler A. Sauvaget tarafından hazırlanmıştır), Paris, 1940.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

- 1 -
KEYKUBÂD III.

Kaycubad III.,
‘Ala’ al-Dīn b. Feramurz b. ‘İzz al- Dīn Kayka’ūs II.
[İA, VI, 1954, s. 662-663]

İlhanlılar tarafından Hemedan’da alıkonan amcası Sultan Mas’ūd II. yerine, İlhanlı vezîri ~adr al-Dīn Ëalidī’nin tavsiyesi ile, Gazan Han tarafından, 697 (1297)’de Anadolu Selçuklu sultanı nasbedilmiştir (Karīm al-Dīn Aksarayī, *Musamarat al-a¿bar*, nşr. Osman Turan, TTK yayını, Ankara, 1944) s. 235 vd.; ‘Ala’ al-Dīn Kaycubad III. adına 697 (1297)’de Konya’da basılmış sikke için bk. Aímed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, 4. kısım, 1331, s. 349). Hükümdarlığı Selçuklu Ülkesinde Moğol tahakkümünün şiddetlendiği, Tebriz’den gönderilen yüksek devlet me’murlarının halkı soymakta birbirleri ile yarıştıkları, Anadolu’daki Moğol kumandanlarının arka-arkaya İlhanlı devletine karşı ayaklandıkları çok karışık bir devreye rastlar. Gazan Han’ın Selçuklu vezîri tâyin edip, ‘Alâ’ al-Dīn ile birlikte, Anadolu’ya gönderdiği Şams al-Dīn Aímed Lakūşī, Tebriz vâlisi iken, uğramış olduğu zararları Anadolu mâliyesinden telâfî etmeği düşünüyor, istifa divanının başında da beceriksiz ve câhil ‘Abd al-‘Azīz bulunuyordu (Aksarayī, s. 236). Anadolu’daki Moğol emîrlerinden olup, Mısır Memlûklerinden gördüğü müzaheret ile 698 yılı başlarında (1298 Teşrin I.) İlhan’a karşı isyan eden Sülemiş’in, ‘Ala’ al-Dīn’in refakatinde Anadolu’ya gelen “Rum diyarı orduları” baş-kumandanı Boçukur Noyan ile Anadolu Moğol umûmî valisi Bayancar’ın kuvvetlerini bozguna uğratıp, bu iki kumandanı öldürerek, orta Anadolu’ya hâkim olduğu kış aylarında sultan ‘Ala’ al-Dīn hiç bir şey yapamamış ve

birbirleri ile cenkleşen Moğol orduları arasında sıkışık duruma düşmüş idi. Sülemiş baharda Gazan Han'ın Emîr Çoban ve Sutay Noyan kumandasında gönderdiği kuvvetler tarafından Erzincan ovasında ezildikten (698 şâbân=1298 Mayıs) sonra, 'Ala' al-Dīn, ihtimâl bu isyan ile alâkası bulunmadığını şahsan ilhana bildirmek üzere giderken, Erzincan mıntakasında Tebriz'den gönderilen yeni Anadolu vezîrî Ni@am al-Dīn Yahya ile karşılaşmış ve bu zât sultanın elinden ilhana sunulacak hediyeleri almış, maiyetindekileri de soymuş idi. Erzincan mağlûbiyetini müteakip, Suriye'ye kaçmış ve az sonra, şüphesiz Mısır'ın yardım vaidlerine kanarak, tekrar Anadolu'ya girip, Ankara havalisine kadar sokulmuş olan Sülemiş'in ikinci ayaklanma teşebbüsü esnasında 'Ala' al-Dīn her hâlde Anadolu'da değil idi. Oğlu Gıya³ al-Dīn'in Selçuklu ülkesinde 6 ay kadar hükümdar olduğuna dâir rivayet (bk. Ahmed Tevhid, *TOEM*, 1328, I, s. 199) bu devreye âit olmalıdır. Bu Gıya³ al-Dīn Mas'ūd'un Borgulu (Uluborlu)'da kesilmiş 700 tarihli bir sikkesi (A. Tevhid, *ayn. esr.*, 4. kısım, s. 352) de bu ihtimâli kuvvetlendirir mâhiyettedir. Fakat Osmanlı devletinin istiklâlini kazandığı 699 (1299/1300) yılında 'Ala' al-Dīn Kaycubad III.'ın Selçuklu sultanı bulunduğu, Ankara'da Kızılbey camii minberine Germeyan-oğlu Ya'cūb Bey'in koydurduğu 699 tarihli kitabede "al-SulÔan al-a'@am 'Ala' al-Dīn b. Feramurz" ibaresinin zikredilmesi (*TOEM*, I, s. 113) ve Sultan 'Ala' al-Dīn namına kesilmiş 699 tarihli bir sikkenin mevcudiyeti (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 344) ile sâbittir. Bundan başka, her ne kadar Feridun Bey'in *Münşaât* (I, 61- 64)'ında münderic Osman Gâzî'nin beylik menşurunun metni tamamen sahte ve buradaki 'Ala' al-Dīn ismi ve 689 tarihi uydurma ise de (krş. Mükrimin Halil, *TTEM*, XIV, 37-40), Osmanlıların en eski rivayetlerinden bahseden ilk Osmanlı kroniklerinde Osman Gâzî'ye tuğ, davul, kılıç, kaftan v.b. Sultan 'Ala' al-Dīn tarafından gönderildiği bildirildiği gibi (bk. Şükrullah, *Bahcat al-tavarī¿*, trk. trc., Çiftçioğlu M. Adsız, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1947, 1-52; Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, *göst. yer*, s. 93), bu istiklâl alâmetlerinin 699 yılında gönderilmiş olduğu Nişancı Mehmed Paşa tarihinde (*Tavarī¿ al-salâÔīn al-o³mânīya*, trk. trc. Konyalı İ. Hakkı, *göst. yer*, s. 344 vd.) ve Hasan Bayatî'nin *Câm-ı Cem ayîn* (sâdeleştirilen neşri için bk. F. Kırzıoğlu, *göst. yer*, s. 395)'inde de tasrih edilmektedir. Bunlara binâen 699'da Anadolu'da Sülemiş'in hâkimiyeti ileri sürülerek, Osman Gâzî'ye emaret fermanının bu asî Moğol kumandanı tarafından gönderilmiş olacağı

düşüncesi (bk. Zeki Velidi Togan, *Umûmi türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, s. 321) doğru değildir.

‘Ala’ al-Dīn Kaycūbad’ın, ikinci Suriye seferinden perişan hâlde dönen Gazan Han’ı Diyarbekir bölgesinde, sâdık bir tabî sıfatı ile, istikbâl edişi, Moğol hükümdarını fevkalâde memnun bırakmış ve Gazan Han aşırı iltifatlarını esirgemediği ‘Ala’ al-Dīn’e “Erzurum sınırlarından Antalya kıyılarına ve Diyarbekir hudutlarından Sinop sahillerine” kadar olan memleketi vermiş, ayrıca Moğol hanedan ailesinden Hulacu’nun kızını onun ile evlendirmek sureti ile, arada sıhriyet bile te’sis etmiş (Aksarayī, 278 vd.) ve ‘Ala’ al-Dīn için yeni bir saltanat yarlığı hazırlatmış idi. Gazan Han ve ‘Ala’ al-Dīn adlarına basılmış 700 tarihli müşterek bir sikke (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 348) ‘Ala’ al-Dīn Kaycubad’ın bu ikinci sultanlığının hâtırasıdır. Bu sırada ilhan tarafından Anadolu’ya yeni tâyin edilen vezîr ‘Ala’ al-Dīn Savī, atabey kadı Macd al-Dīn ¢arahisarī, müşrif seyyid Şaraf al-Dīn Íamza ve Mustavfī NaÒīr al-Dīn Muíammed ‘Ala’ al-Dīn’in yanında idiler. Tabiatiyle sultanın bunlar üzerinde hiç bir nufûzu yok idi. O halkı koruyacak ve tebeasını himaye edecek yerde, devlet erkânının tecâvüzlerini, zulüm, müsadere ve haksız mal edinme faaliyetlerini önlemiyor, hattâ bu gibi hareketlere kendisinin iştirak ettiği zamanlar da oluyordu. Elinde yeni saltanat fermanı olduğu hâlde, Ra’s al-‘Ayn’den memleketine dönen ‘Ala’ al-Dīn Harput’a geldiği zaman, başta Şaraf al-Dīn Íamza olmak üzere, diğer me’mûrların burada fazileti ile tanınmış ve devrin sayılı hadîs ve tefsir âlimi kadı Macd al-Dīn’e işkence yapmalarına, parasını almak için, onu öldürünceye kadar dövmelerine, daha sonra Malatya’dan geçerlerken, buranın büyüklerinden Nūr al-Dīn Şihab MalaÔyavī’yi hırpalamalarına ve ölümüne sebebiyet vermelerine seyirci kalmış, üstelik babası Nūr al-Dīn Şihab’a yapılan zulüm dolayısı ile isyan ederek, vergi me’mûrlarını tevkif ile ellerindeki paraları müsadere ve sahiplerine iade eden Malatya garnizon kumandanı ¢uÔb al-Dīn’e karşı yürümüş ve onu on gün Malatya’da muhasara etmiş (Aksarayī, s. 280 vd.) ve bu esnada inzibatsızlık içinde bulunan kuvvetleri Divriği ve civarını yağma etmiştir (700’de; van Berchem, *Matériaux*, s. 91). Sultan ‘Ala’ al-Dīn ve adamları Sivas’a vardıklarında, Ramazan ayı olmasına rağmen, alenî işret meclisleri kurmuşlar, müslüman ahâlîye türlü tasallutlarda bulunmuşlardı. Dânişmendiye bölgesine giden Şaraf al-Dīn Íamza’nın tazyiki yüzünden,

Tokat ve havâlisi halkı hicret zorunda kalmış idi. Gazan Han bütün bunları öğrenince, sultanı serbest bırakmamak kararı ile, onun Rum ülkesi orduları kumandanı ve umûmî valisi Abuşka Noyan'ın hükmü altına girmesini ve Noyan'ın rızâ ve muvafakati olmaksızın hiçbir şey yapmamasını emretti. Abuşka, sultanı zorla Sivas'tan karargâhının bulunduğu Yabanlu yaylaya getirtti (17 şevval 700=26 Haziran 1301) ve 'Ala' al-Dīn için bir sultan otağı hazırlatmak, günde beş nöbet çaldırmakla beraber, müşrîf Şaraf al-Dīn Íamza ile Mustavfī NaÒir al-Dīn Muhammed'i yakalatarak, fecî şekilde öldürttü. Korkuya kapılan sultan kurtuluş yolunu Konya'ya firarda buldu ve geceleyin, bütün hazînelerini ve kıymetli eşyasını bırakarak, atına bindi pek az bir maiyet ile kaçtı. Fakat ertesi gün arkasından yetişen takipçiler onu Ürgüb mağaralarında ele geçirdiler ve tekrar Abuşka'nın yanına getirdiler. Oradan Tebriz'e sevkedilen sultan ilhan tarafından yargılanarak, idama mahkûm edildi ise de, Hulacu'nun kızı olan karısının tavassutu ile ölüm cezası dayak ve hapse çevrildi ve dövülerek, Isfahan'da hapsedildi. Yerine Hemedan'da bulunduğunu gördüğümüz Mas'ūd II. yeniden Anadolu sultanı nasbolundu (702 başları=1302 Ağustos). 'Ala' al-Dīn Kaycubad III.'ı az sonra İsfahan'da, maiyetindekilerden biri yaralayarak, öldürmüştür (Aksarayī, 282 vd., 291).

- 2 -
KAVURD

Cavurd,
İmad al-Davla ¢ara Arslan b. Dâvud ÇaÈrı Bey
(?-1073)
[İA, VI, 1954, s. 456-459]

Kirman Selçukluları devletinin (1041-1183) kurucusu Kavurd'un adı Bar Hebraeus (Abu'l-Farac, *TarīÌ*, I, s. 326)'ta Kaurath ve Karut şekillerinde kaydedilmektedir.

Büyük Selçuklu devletinin başlangıcı olan 1040'taki Dandanekan meydan muhârebesini müteâkip, o zamana kadar zaptolunmuş ve daha sonra zaptedilecek toprakların, Türklerdeki hâkimiyet telakkisine uygun olarak, Selçuklu hanedan âzası arasında taksiminde Kirman bölgesi ve civarı Kavurd Bey'e verilmiş idi (433=1041). Bu tarihten itibaren, Horasan'ın cenubu istikametinde ve Kirman sahasında, oranın hâkimi Büveyhîlere tabî kuvvetler ile savaşan Oğuzların (İbn al-A³īr, 434, 437 vekayii) Kavurd'a bağlı bulundukları kabul edilebilir. İlk karşılaşmalarda Oğuzlar geri püskürtülmüşler ise de, 443 (1050)'de bizzat Kavurd'un emrinde başlayan harekât muvaffakiyetle neticelenmiştir. Kavurd maiyetindeki 5-6.000 Türk süvârisi ile aynı senenin Şaban ayında (1051 başları) Kirman'ın şimâl kısmı olan Sard-Sīr bölgesine girdi. Büveyhîlerden Abū Kalincar'ın buradaki nâibi Bahram b. Laşkarsitan müdâfaaya çekilip, Kirman'ın merkezi Bard-sīr'e kapandı ve Şîraz'daki metbûundan yardım istemek zorunda kaldı. Fakat tazyik karşısında, yardım yetişmeden önce, aman dilemeğe ve şehri teslime mecbur oldu. Anlaşma gereğince, Bahram kızını Kavurd'a verecek ve Selçuklular ile işbirliği edecekti. Memleketini

kurtarmağa gelen Abū Kalincar’ın Hannab kasabasında ölmesi ve maiyetindeki kuvvetlerin Türkler ile mücâdeleyi göze alamayarak, çekilmeleri dolayısı ile, başta, payitaht Bard-sīr olmak üzere, şimalî Kirman Selçuklu hâkimiyetine geçti. Kirman’ın cenup kısmı, yâni Garm-sīr o sıralarda, inhitata yüz tutan Büveyhîlerin asayişi muhafazadan âciz kalmaları yüzünden, yol kesicilik, soygunculuk ile meşgul ¢ufÒ ve Kūfac (bunlar hakkında bk. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 261-265) gibi, dağlı kavimlerin tegallübü altında idi. Arazinin sarp ve arızalı oluşu bunlar ile uğraşmayı zorlaştırıyordu. Kavurd, burayı zaptetmek için, siyâset ve hileye başvurdu. Evvelâ ¢ufÒların reisine dost görünmüş ve gönderdiği bir menşur ile onu Garm-sīr mıntakası nâipliğine tâyin ettiğini bildirmiş idi; sonra mûtemed adamları ve casusları vâsıtası ile, dağlılar hakkında emin bilgi edindi ve ¢ufÒ ile Kūfac reislerinin toplandığı Bârcan dağına, Cīruft yolundan, cebrî yürüyüş ile sokularak, verdiği bir baskın neticesinde, hepsini kılıçtan geçirdi (*Bada’i‘ al-azman*, s. 5-8) ve buradan naklen *TarīÌ-i Selçūkiyan-ı Kirman*, s. 5-8) ve böylece bütün Kirman’ı almış oldu. Bu muvaffakiyet üzerine, Hürmüz emîri Badr ‘İsâ Caşū’nun kendiliğinden Kavurd’a tâbiiyet arzetmesi, Kirman Selçukluları hâkimiyetinin Arabistan yarımadasının şark ucuna yayılmasını mümkün kıldı. Hürmüz emîri, gemi ve mürettebat hazırlayarak, Selçukluların ‘Oman’a geçmelerini sağlamış idi. Kavurd ‘Oman’a girdi, vali Şahryâr b. Bacīl’i itâate mecbûr etti ve şahne ve yüksek me’mûrları kendi adamlarından tâyin etmek şartı ile, onu yerinde bıraktı, Kavurd 460(1068)’tan sonra Fars bölgesine de hücum ile, burayı Büveyhîlerden Abū ManÒūr’un elinden almış olan Fa˝lūya Şabankara’yi mağlûp etti ve kıt’aya hâkim oldu (*TarîÌ-i guzīda*, s. 433, 442). Diğer taraftan oğlu Amīranşah Sîstân sınırlarında muharebeler ile meşgul idi. Kavurd Bey, yerine göre, kuvvet veya siyâset yolu ile hudutları oldukça geniş bir devlet kurmuş idi. Memleketinde müstakil bir hükümdar gibi hareket ediyordu. Hattâ Kirman Selçukluları hakkında mühim ve mufassal kaynak olup, müellifi Af˝al al-Dīn Kirmanī’nin ifâdesinden, bu devletin resmî tahrirâtına istinaden yazıldığı anlaşılan *Bada’i‘ al-azman* (s. 3, 10) adlı esere göre, Kavurd bütün Kirman’a hâkim olduğu zamanlarda, hükümdarlık alâmeti olarak, *çatr* taşımağa başlamış ve bu *çatr* üzerine, büyük Selçuklu sultanları gibi, ok ve yay remizlerini koydurmuş, emirnamelerinin başına ok ve yay resminden ibâret tuğrasını çektirmiş, adını ve lakaplarını bu tuğranın altına yazdırmış ve yine Kirmanī(*ayn. esr.*,

s. 4, 9)’ye göre, hâkim bulunduğu her yerde kendi nâmına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Fakat derebeylik şeklinde idare edilen büyük Selçuklu imparatorluğunda bunlar istiklâl alâmeti sayılmıyordu. Kavurd, anladığımız mânada, tam müstakil değil idi. Dâima büyük sultanlara bağlı bir melik olarak kalmış idi. Oğuzların Kirman taraflarında faaliyette bulundukları senelerde, Gazneliler ile mücâdele eden babası Çağrı Bey’in Kavurd kuvvetlerinden bir kısmını Horasan’a çektiğini ve daha sonra, İbrahīm İnal ayaklanmasında sıkışık duruma düşen Tuğrul Bey’in emri ile, Alp Arslan ve Yakūtī ile birlikte, İbrahīm İnal isyanını bastırmağa gittiğini (*Zubdat al-nuÒra*, s. 13; İbn al-A³īr 450 vekayii) biliyoruz. İstiklâl peşinde koştuğu muhakkak olan Kavurd Bey’in bu sıralarda henüz hiç bir muhalefeti yoktur. Ancak kardeşi Alp Arslan’ın sultan olması üzerine, tahtta hak iddia etmek fikrinin zihnini işgale başladığı anlaşılıyor. Bu düşüncenin tezahürlerini, Sultan Alp Arslan ve oğlu Sultan Malikşah ile mücâdelelerini nakleden mehazlarımız onu gayr-i meşru yollara sapan, inatçı bir âsî gibi tanıtırlar ki, bu her hâlde doğru bir görüş değildir. Çünkü Selçuklu tarihinde taht kavgaları münhasıran, hanedan âzası arasındaki geçimsizlik telakki edilmiştir. Üstelik kardeşlerinin en büyüğü olan Kavurd’un (*Rahat al-Òudūr*, s. 104 ve *Bada’i‘ al-azman*, s. 11) istiklâl tecrübelerini de bu bakımdan mutâlaa etmek daha isabetli olur kanâatindeyiz.

Alp Arslan’ın ilk saltanat yılına rastlayan Kavurd’un birinci ayaklanması (456=1064), Kafkasya seferini yarıda durdurup, geri dönen ve ansızın Kirman’da görünen Alp Arslan’dan Kavurd’un af dilemesi ile halledilmiş; ikinci ayaklanması ise, Malikşah’ın veliahd ilân edilerek, bu hususta vezîr ve kumandanlardan yemin ile te’minât alındıktan sonra, Kirman da dâhil, bütün imparatorlukta Malikşah adının hutbelerde zikrinin emredilmesi üzerine vukua gelmiştir (459=1067). Bu hâl, kendini büyük Selçuklu tahtına vâris sayan Kavurd’un, Alp Arslan’ı sultan tanımağa mecbur edilmiş olmakla beraber, Malikşah’ı tanımak istemediğini gösterir. Kıyam âmilleri arasında vezirinin teşviki de vardır (*AÌbar al-davlat al-Salçūcīya*, s. 28; İbn al-A³īr, 459 vekayii). Kavurd istenilen hutbeyi okutmayınca, sultanın kuvvetleri Kirman’a yürüdü. Öncülerin karşılaşmasında askeri mağlup ve münhezim olan Kavurd Cīruft’ta kapandı ve aman diledi. Alp Arslan onu tekrar affettiği gibi, kızlarına da para v.b. nev’inden, oldukça mühim bağışlarda bulundu; bu arada Malikşâh’ın

veliahdlığını kabul ettirmiş olduğu şüphesizdir. Lâkin Alp Arslan Kavurd'a yine güvenememiş, ölümü esnasında, Kirman ile beraber, Fars kıt'asının Kavurd'da kalmasını, dul kalan karısı ile Kavurd'un evlendirilmesini ve onun merkeze daha yakın bulunan Şiraz'da oturmasını, fakat ülkelerinin sıkı kontrol altında tutulmasını Malikşah'a vasiyet etmişti (Bar Hebraeus, I, s. 325 vd.). Malikşah'ın büyük Selçuklu tahtına çıktığını haber alır-almaz, Kavurd fethi ile meşgul bulunduğu 'Oman'dan sür'atle dönerek (*AÌbar al-davlat al-Selçūcīya*, s. 39), hazırlandı ve devletin şark sınırlarında Kara-Hanlıların ve Gaznelilerin tecâvüzlere başladığı buhranlı anlarda, büyük merkezlerden Rey şehrini ele geçirmek ve kendini sultan ilân etmek üzere, yola çıktı. Kuvvetine ve tecrübesine güveniyor, 18 yaşındaki genç hükümdarı saltanat işlerinde kifayetsiz ve çocuk addediyor ve İsfahan'dan yazılan mülayim edalı mektuba verdiği cevapta bu noktaları açıkça belirtiyordu. Malikşah ile veziri Ni@am al-Mulk, büyük Selçuklu sultanlığına ulaşmak gayesine mâtûf olduğu için, devletin asıl bünyesine taalluk eden bu ayaklanmanın doğuracağı büyük tehlikeyi ve vahim neticeleri takdir ettiler ve hudut hâdiselerini bir yana bırakarak, bütün kuvvetleri ile Kavurd'a karşı yürüdüler ve onu, daha Rey'den çok uzaklarda iken, Hemedan sınırında Karac mevkiinde karşıladılar (4 şâban 465=16 Mayıs 1073). Kavurd vaziyetten endişe etmiyordu. Çünkü ordusu kalabalık idi ve Malikşah ümerâsının bâzılarından davetnameler ve kendine iltihak edeceklerine dâir mektuplar almış idi. Üç gün süren savaşın başlangıcında Malikşah ordusu müşkîl duruma düştü. Fakat Selçuklulara tabî olup, o sırada sultanın yanında bulunan Musul hükümdarı Müslim b. ¢urayş al-'Ucaylī ile Hılle hâkimi Bahâ' al-Davla Abū Kamil ManÒūr al-Mazyadī'nin Araplardan ve Kürtlerden müteşekkil kuvvetlerinin Selçuklu ordusu sağ-cenah kumandanı emîr Temrek ile işbirliği yaparak, fedâkârâne çarpışmaları harp tâli'inin değişmesinde mühim rol oynadı. Kirmanlılar bozuldu, Malikşah askerlerinin bu muvaffakiyete sinirlenen bir kısmı tarafından Muslim ve Bahâ' al-Davla kuvvetlerine âit obaların, o meyânda muharebede hazır bulunan halîfenin elçisi Þarrad b. Muíammed al-Zaynabī'ye âit eşyaların yağmalanmasından (İbn al-A³īr, 465 vekayii) anlaşılıyor ki, Kavurd hasım ordudaki bâzı kumandanların kendine taraftar olduklarına güvenmekte haksız değil idi. Kavurd yakalanarak, huzura getirildikten sonra, aynı askerlerin, kazanılan zafer dolayısı ile, maaş ve tahsisatlarının (*nan-para va camagī*) arttırılmasını talep etmeleri, aksi

takdirde Kavurd'u tahta çıkarmak tehdidinde bulunmaları da manidardır. Vezîr Ni@am al-Mulk istekleri sultana bildireceğini ve behemahal arzularının is'âf edileceğini söyleyerek, galeyânı yatıştırdı. Fakat hemen o gece Kavurd öldürüldü. Bu haber yayılınca, askerler taleplerini tekrara cesaret edemediler. Kaynaklardan bâzıları Kavurd'un boğdurulduğunu, bâzıları da zehirlendiğini yazarlar. Başta *Bada'i‘ al-azman* (s. 13) olmak özere, diğer mevsuk kaynaklara göre (İbn al-A³īr, 465 vekayii ; *Zubdat al-nuÒra*, s. 49), Kavurd boğdurulmuştur. Bu ihtimâl daha kuvvetlidir; çünkü Türklerde hükümdar ailesinden kimselerin itlafı, mukaddes sayılan kanlarının dökülmemesi için, hep boğdurma suretiyle olmuştur (bk. F. Köprülü, "Türk ve Moğol sülâlelerinde hanedan azasının idamında kan dökme memnuiyeti", *Türk hukuk tarihi dergisi*, I, s. 1-9). Bu, tatbikatta umumiyetle kendi yayının kirişi ile yapılırdı. Kavurd'un da kendi yayının kirişi ile boğulduğuna dâir bir rivayet vardır (*Vafayat al-a‘yân*, II, 587; *al-Vafī bi'l-vafayat*, XXIV, 50a; XXVI, 73b).

Kirman Selçukluları devleti en parlak devrini Kavurd zamanında yaşamıştır. Kavurd Bey iyi bir kumandan ve âdil bir şahsiyet idi. Aynı zamanda muktedir bir devlet adamı idi. Adaleti ve icraâtı ile, halkı memnun bırakmış idi. Memleketi imâr etti; binalar, camiler ve kervansaraylar yaptırdı. Susuz yollarda sarnıçlar ve derbendler inşâ ettirdi; kuyular açtırdı. Asayiş bahsinde ehemmiyetle durdu. Ana yollar üzerinde muayyen mesafelerde, içinde daimî nöbetçilerin bulunduğu karakol kuleleri te'sis etti. Bu kulelerden biri Fahrac civarında hâlâ mevcuttur (bk. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia*, 1902, s. 418). Memlekette iktisadî vaziyet gelişti. Kavurd kestirdiği paraların ayarını muhafazaya büyük ehemmiyet vermiş idi. Af˝al al-Dīn Kirmanī zamanında, yâni Kavurd'dan aş.-yk. bir buçuk asır sonra bile, "nakd-i Kavurdî" büyük kıymet taşıyor ve diğer paralara tercih ediliyordu (*Bada'i‘ al-azman*, s. 4). Fakat şimdiye kadar Kavurd paralarından hiç biri ele geçmemiştir.

Bibliyografya: Af˝al al-Dīn Abū Íamid Kirmanī, *TarīÌ-i Af˝al* veya *Bada'i‘ al-azman fī vaca‘i Kirman* (nşr., Mahdī Bayanī), Tahran, 1326; Muíammed b. İbrahīm, *TarīÌ-i Salçūcīyan-i Kirman* (nşr., Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* (Leiden, 1886), I; Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Tarih* (trc., Ömer Rıza Doğrul, nşr., TTK, Ankara, 1945), I; 'İmad al-Dīn İÒfahanī, *Zubdat al-nuÒra* (trc.,

Kıvâmüddin Burslan), İstanbul, 1943; ~adr al-Dīn al-Íusaynī, *AÌbar al-davla al-Salçūcīya* (trc., Necati Lugal), Ankara, 1943; Ravendī, *Raíat al-Òudūr* (nşr., Muíammed İcbal; *GMS, NS*, II, 1921; İbn al-A³īr, *al-Kamil* (433, 437, 456, 459 seneleri vekayii); *Tarih-i âl-i Selçuk* (anonym; faksimile nşr. ve trc., F. N. Uzluk), Ankara, 1952, metin s. 15; İbn Ëallikan, *Vafayat al-a'yan* (Mısır, 1299); ~afadī, *al-Vafī bi'l-vafayat* (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2920); Hamd Allâh Mustavfī Kazvīnī, *TarīÌ-i guzīda (GMS*, 1910, XIV); M. A. Köymen, "Kirman Selçukluları tarihi", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi*, Ankara, 1943, II, sayı: 1, s. 127-134).

- 3 -

BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRİ NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN ESERİ

SİYÂSETNÂME VE TÜRKÇE TERCÜMESİ

[Türkiyat Mecmuası, XII, İstanbul, 1955, s. 231-256]

Şarkta eskiden beri, devrin ihtiyaçlarına uygun en iyi devlet idaresine ve ideal hükümdarın nasıl olması icab ettiğine dâir kitap ve risaleler yazmak âdet halindedir. Ayrı isimler taşımakla beraber umumiyetle "nasihat kitabı", "siyerü'l-mülûk", "siyâsetname" adlarıyla anılan bu eserlerden, eski Hindistan ve İslamiyet öncesi İran devletlerinden itibaren son Osmanlı İmparatorluğu'na kadar, Uygur Türk devleti dâhil, çeşitli İslâm Türk ülkelerinde yazılanlar, hayli kabarık bir yekûn tutar. Şarkın en meşhur adamlarından olan Nizâmü'l-Mülk'ün, XI. asrın ikinci yarısında kaleme aldığı *Siyâsetnâme* veya *Siyerü'l-mülûk* bunlardan biridir. Ancak büyük Vezir'in kitabı emsâliyle kıyaslanamayacak derecede yüksek bir değer taşımaktadır. Çünkü bu eser, sadece, benzerlerinde olduğu gibi, zamanına göre kifayetli bir devlet reisi için lüzumlu şartları öğretmek, bu hususların gerçekleştirilmesinde takip edilecek yolları göstermek ve ideal bir hükümdarın vasıflarını arka arkaya sıralamakla iktifa eden mücerred görüşlerden ibaret bir "akıl kitabı" değildir. *Siyâsetname* bu bahislerde kâfi derecede fikir verdikten başka, yalnız, mazideki iyi ve kötü idare adamlarının icraatını belirtmek üzere naklettiği, Sâsânîler, Hulefây-ı Râşidîn, Emevîler, Abbasîler, Saffarîler, Büveyhîler, Karahanlılar, Sâmân-Oğulları ve Gazneliler gibi Selçuklu İmparatorluğu'ndan önceki hükümetlere dâir fıkralarıyla bol tarihî malzeme sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda bunlarla Selçuklu Devleti'nin idarî, askerî teşkilâtı ve malî, hukukî

durumu arasında yaptığı mukayeselerle Sultan Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun içtimaî bünyesini vazıh şekilde ortaya koyuyor. Hemen söyleyelim ki, vaktiyle Th. Nöldeke'nin de işaret ettiği gibi[1], Nizâmü'l-Mülk'ün esas gayesi, bizzat kendi emrinde bulunan Selçuklu idarî mekanizmasını olduğu gibi tasvir etmek değildir. O zaman için elbette böyle bir kitap yazmaya hacet yoktu. Vezir eserinde daha ziyade zamanın inanış ve düşünüşüne uygun en iyi devlet nizamının nasıl olabileceğini ve muvaffak bir hükümdarın neler yapması lâzım geleceğini anlatmaya çalışmakta, eski hükümdarların taklide değer icraatından veya makbul olmayan hareketlerinden örnekler vererek bu noktalar üzerine Sultan Melikşah'ın dikkatini çekmeye gayret etmektedir. İşte bu hususiyeti dolayısıyla eser, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun olduğu kadar, yukarıda adlarını saydığımız devletlerin de idarî, hukukî ve içtimaî cephelerini tanımamıza yardım ediyor. *Siyâsetnâme'*de bütün Ortaçağ Türk-İslâm cemiyetlerinde hâkim olan telâkkiler, inançlar, dinî, fikrî cereyanlarla, sarayın, ordunun, halkın durumu ve bunların karşılıklı münasebetleri hakkında çok zengin malzeme mevcuttur. Devlet ve hâkimiyet telâkkisinden ordunun çeşitli kısımlarına, mahkemelerden vergi nevilerine, ayan ve eşraftan reayaya, elçilerin vazifelerinden casusluk faaliyetlerine, sünnîliği yerleştirmeye matuf gayretlerden koyu bâtınî hareketlerine, idareyi ve orduyu emrinde tutan Türklerden tâbi yerli ahalinin vaziyetine kadar hemen her şey bazan teferruatlı olarak burada anlatılmaktadır. Bu itibarla *Siyâsetnâme* gerek tarih tedkikleri, gerek hukukî, iktisadî ve malî yönden inkişafımızın seyrini takib etmek isteyenler için pek kıymetli ve kendi nev'inde eşsiz eserlerden biridir.

Siyâsetnâme'nin iki neşri vardır. İlk olarak 1891'de Paris'te neşredilmiştir[2]. Naşir Ch. Schefer az sonra eserin Fransızca tercümesini de yayınlamıştır[3]. Schefer'in ifadesine göre, Paris metni, kendi hususî kütüphanesinde bulunan 690 (1291) istinsah tarihli bir nüsha ile 1032 (1623)'de Hindistan'da Ahmed-Âbâd'da istinsah edilmiş olan British Museum nüshasına istinad etmektedir. British Museum nüshası ise 564 (1168) yılında Urmiye'de Emîr-i Hâcib Alp Cemâlü'd-din namına yapılan bir istinsahın kopyesidir[4]. Yine naşire göre, Berlin Devlet Kütüphanesinde mevcut diğer iki *Siyâsetnâme* nüshası da bu 564 tarihli nüshadan alınmıştır. Schefer, ayrıca, *Siyâsetnâme'*nin bilhassa karışık kısımlarını teşkil eden 43-

47. fasıllarını Petersburg (Leningrad) İmparatorluk-Kütüphanesi ile Asya Müzesi'ndeki diğer iki nüsha ile mukabele ettirmiş ve böylece elde ettiği metnin sağlamlığına kanaat getirdikten sonra neşretmiştir[5]. Fakat aşağıda göreceğimiz üzere bu metin Şark nüshalarına nazaran üslûp bakımından hayli çetrefil olduğu gibi, münderecat itibarıyla da bir çok yanlış ve eksikleri ihtiva etmektedir[6].

*Siyâsetnâme'*nin ikinci neşri İran'da Seyyid Abdürrahîm ËalÌâlî tarafından yapılmıştır[7]. Burada, üç yazma nüsha ele geçirdiğini söyleyen naşir, ikisini, istinsah tarihleri muahhar olduğu ve aynı zamanda Paris metniyle aralarında büyük farklar, bulunduğu cihetle dikkate almamıştır. Buna mukabil, Paris metnine az-çok uymakla beraber ondaki Arabca kelimelerin fazlalığına karşılık daha temiz Farsça ile yazılmış ve daha sarih ifadeye sahip olduğu için ana metne nazaran mümkün mertebe az tasarrufâta uğramış telâkki ettiği, 970 (1562) istinsah tarihli, üçüncü nüshayı bastırmıştır[8]. Ancak bu İran tâb'ı da, diğer nüshalarda bulunmayan bâzı ilâvelerine rağmen, tam ve doğru bir metin değildir ve müstensih hatası kabilinden yanlışlardan başka münderecatında büyük eksikler bulunduğundan dolayı her hususta, inanılabilecek bir nüsha olmaktan uzaktır (Bir çok eksik yerleri Schefer metninden ikmâl edilmiş olan bu neşrin yanlış ve noksan kısımları aşağıda *Siyâsetnâme'*nin Türkçe tercümesinin tashihleri sırasında, gösterilmiştir).

İstanbul'daki yazma nüshalarına gelince: Bildiğimize göre *Siyâsetnâme'*nin İstanbul'da, biri Üniversite kütüphanesinde, biri Fatih kütüphanesinde, biri de Molla Çelebi kütüphanesinde olmak üzere üç yazması bulunuyor[9]. İstinsah tarihi çok muahhar olan Fatih nüshası hemen hemen Schefer metninin aynı olduğundan; Üniversite nüshası ise karışık ve fahiş imlâ yanlışlarıyla dolu bulunduğundan itimada, şayan değildirler. Fakat Molla Çelebi nüshası[10] *Siyâsetnâme'*nin yalnız İstanbul yazmaları arasında değil, Tahran ve Paris tabı'larıyla metin mukayesesinden anlaşıldığı üzere, Avrupa ve İran yazmaları arasında da en iyisi, en mükemmeli ve bugün elde bulunmayan asıl metne en yakın olanıdır. Molla Çelebi nüshasının bu mühim hususiyetleri *Siyâsetnâme'*nin müellifi ve yazılış tarihine dâir tedkiklerimizle ve yazma ve matbu nüshalar arasında yaptığımız karşılaştırmalar neticesinde açık surette belirmiş bulunmaktadır[11].

Siyâsetnâme veya *Siyerü'l-mülûk'*ün Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından yazıldığı şübhesizdir. Çünki, geniş kariha, derin kültür ve her türlü idarî incelikleri bütün teferruatıyla idrâk gibi üstün zekâ ve kabiliyetlerin ma'kesi olan *Siyâsetnâme'*nin o devirde başka herhangi bir kimse tarafından kaleme alınabileceğini düşünmek çok müşkil görünüyor. Siyasî hayatın, askerî teşkilât, malî, hukukî, iktisadî ahvalin bilumum hususiyetlerini kavrayabilmek, Sultan'ın hadd-u hareketinden kadınların ve ta kölelerin vaziyetlerine kadar içtimaî bünyeye nüfuz etmek, muntazam ve âdeta ideal bir devlet idaresinin en hurda teferruatına girebilmek, mevcut nizamın kötü taraflarını teşhir ederek ve icabında sert tenkidler yaparak daha iyilerini tavsiye etmek, devrin en yüce hükümdarına nasihatlarda bulunmak, ancak, XI. asrın muhteşem Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu otuz yıl idare etmiş ve onun idarî ve askerî mekanizmasından birinci derecede mes'ul en yüksek makamını muvaffakiyetle elinde tutmuş olan büyük vezir Nizâmü'l-Mülk'ün otoritesi, tecrübesi ve yüksek ihatası ile kaabil olabilir. Bundan başka, *Siyâsetnâme'*nin bir çok yerlerinde Nizâmü'l-Mülk, bizzat kendisiyle alâkalı hâdiselerden, müellif sıfatıyla, bahsetmektedir ki, bunlar diğer tarihî vesikalarla te'yid olunuyor: Vezirin Sultan Alp Arslan ve Karahanlı hükümdarlarından Semerkand hanı Şemsü'l-Mülk Nasr ile ilgili bir hâtırası[12], Sultan Melikşah'la birlikte Maveraünnehir'de bulunduğu zamana dâir diğer bir hâtıra[13], Herat'ta geçen hâdise[14], yine Vezirin imparatorluk ordusu hakkındaki bir münakaşası[15] v.s. -Keza *Siyâsetnâme'*nin 1. faslının sonu[16], 9. faslının nihayeti[17] ve 20., 35., 44. fasıllarının baş kısımları[18] ile, Bâtınî tehlikesine karşı Melikşah'ın dikkatini çekmeye matuf satırları[19], Ş. m.'ine bâzı ilâveler yaptığı görülen müstensih Muhammed-i Mağribî'nin[20] veya başka birinin yazabileceği cinsten şeyler değildir. Nihayet Ş. m.'nin sonuna Melikşah'ın oğlu Sultan Giyâsü'd-din Muhammed (1105-1117) hakkında bir kaside ekleyen Muhammed-i Mağribî bu medhiyesinde eserin Nizâmü'l-Mülk'e âid olduğunu kaydetmiştir[21]. Ayrıca, gerek matbu gerek yazma bütün nüshalarda Vezir tarafından hazırlanan *Siyâsatnâme* müsveddelerinin, tebyiz edilmek üzere, 485 (1092) yılında, Muhammed-i Mağribî(veya Nâsih)'ye verildiği açıkça zikredilmiştir[22]. İlk bakışta lüzumsuz gibi görünen bu müellifi tesbit işi, mevcut nüshaların kaynak değeri ve hangisinin ana metne daha yakın bulunduğu hususunda bize faydalı olacaktır. Filhakika eser Nizâmü'l-Mülk'ün kaleminden çıktığına

göre, içinde vezirin üçüncü şahıs olarak (mütesellim değil) bahis mevzuu olmaması icab ederdi. Halbuki hem Paris, hem de Tahran tabı'larında Nizâmü'l-Mülk'ten gaib şahıs sıfatiyle bahsedilmektedir: "Elkab" faslında hükümdarlara ve vezirlere, verilen lâkablar zikredilirken, "el-Mülk" ile lâkablandırılan ilk vezir Nizâmü'l-Mülk'tür, deniyor[23]. 42. fasılda, meşhur vezirler sayılırken "Melikşah'ın Veziri Nizâmü'l-Mûlk idi" cümlesi bulunuyor[24]. Binaenaleyh bahsi geçen yazmalarla, bunlara istinaden yapılan neşirler, kuvvetli bir ihtimâlle Muhammed-i Mağribî'nin ilâveleri yüzünden kısmen bozulmuş metinlerdir. Halbuki, M. nüshasında ana metin üzerinde oynandığını gösteren bu gibi eklentiler yoktur; mündericatının hiç bir yerinde Nizâmü'l-Mülk üçüncü şahıs olarak bahsedilmez ve Vezirin ölümünü müteakib vukua gelen hâdiselere dâir bir îma mevcut delildir. M. nüshasını diğer nüshalardan ayıran bu nokta, onun ana metne pek yakın olması bakımından ehemmiyetini belirten başlıca delillerden biridir.

Siyâsetnâme'nin yazıldığı tarihe, gelince: Yukarıda söylediğimiz gibi, *Siyâsetnâme* müsveddeleri Nizâmü'l-Mülk tarafından. 485 senesi, ortalarında Muhammed-i Mağribî'ye verilmiştir. Yalnız Ş.m; de şöyle bir hikâye vardır: 484 (1091) yılında Sultan Melikşah; Nizâmü'l-Mülk, Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim, Mecdü'l-Mülk ve diğer devlet ricaline birer siyaset kitabı yazmalarını emreder. Bunlar birer risale hazırlayıp Sultana takdim ederler. Risaleler arasında Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı beğenilir ki, o eser budur[25]. Buna göre, *Siyâsetnâme* Vezirin ölümünden en çok bir yıl önce yazılmış ve hükümdara sunulmuş oluyor. Lâkin yine bütün metinlerden öğreniyoruz ki, Nizâmü'l-Mülk müsveddeleri müstensihe vermiş ve akabinde Bağdad'a giderken yolda öldürülmüştür. Beraber gittikleri Sultan Melikşâh da Bağdad'da ölerek tekrar İsfahan'a dönemediği için elbette Vezirin eserinden haberdar olamamıştır. Binaenaleyh burada Muhammed-i Mağribî'ye atfedilmiş ikinci bir ilâve karşısında bulunuyoruz demektir. Böyle bir kaydı ihtiva etmeyen M. nüshası bu cihetten de temiz bir metindir. Keza Sultanın medhine tahsis olunan ve onun îmâr ve inşa faaliyetinden, devletin ihtişamından; "cihana hâkim" sultanın memleketi en büyük genişliğine ulaştırdığından bahseden ve onun hakkında "Şehinşah-ı âzam" "Sultan-ı âdil" lâkablarının kullanıldığı görülen 1. fasıl ancak Büyük Sultan Melikşah'a âid olabilir. Zira tasvir edilen imparatorluk Sultan Melikşah devrindeki imparatorluktur[26]. Ş. m.'de bu fasıl Melikşah'ın oğlu

Sultan Gıyasü'd-din Muhammed'e mâl edilmiştir. Gıyasü'd-din zamanında ise imparatorluk taht kavgası, iç karışıklıklar ve kardeş münazaaları neticesinde parçalanmış, Muhammed'in hâkimiyeti yalnız İran'a münhasır kalmış ve her tarafta karışıklıklar hüküm sürmüştür. M. nüshasında Gıyasü'd-din Muhammed bahis mevzuu olmadığı için bu ilâve kayıd da yoktur.[27]

Bunlardan başka *Siyâsetnâme'*nin 484'den çok önceleri yazılmaya başlandığına dâir bâzı işaretlere sahibiz. Bilindiği gibi 484 yılında bilhassa İran sahasında Hasan-ı Sabbâh'ın idare ettiği Bâtınî harekâtı iyice alevlenmiş, hâttâ Sultan Melikşah onlara karşı ordular sevketmiş bulunuyordu[28]. Halbuki yine *Siyâsetnâme'*nin 1. faslında: *"Zamanımızda, Allaha şükür, Sultâna karşı cihanda hiç kimse muhalefet duygusu beslemiyor ve itaatten çıkmak temayülü göstermiyor"* deniliyor[29]. Keza 42. fasılda Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı ülkeler arasında Türkistan ile Yemen'in sayılmaması[30] ve buraların zabtı lazım memleketler olarak zikredilmesi[31] eserin, Muhammed-i Mağribî'ye âtfen verilen tarihten çok evvel yazıldığını isbat eder. Diğer taraftan 35. fasılda bahsedilen Semerkand ve Özkend seferi, 481 (1088) sonlarında vuku bulmuştur[32]. *Siyâsetnâme*'nin yazıldığı veya yazılmaya başlandığı tarihi tesbit müşkilâtını da yine M. nüshası hallediyor. Bu nüsha eserin yazılmasına 479'da başlandığını, bizzat müellif Nizâmü'l-Mülk'ün ağzından nakletmektedir[33]. Fakat daha sonraki hâdiselerin bahis mevzuu edilişi gösteriyor ki, *Siyâsetnâme* oldukça uzun bir zaman içinde yavaş yavaş hazırlanmıştır. Bu husus esasen bütün nüshalarda da şöyle ifâde edilmektedir: Nizâmü'l-Mülk eserin evvelâ 39 faslını yazmış, bilâhare, 483-484 (1090-1091) yıllarında imparatorluğu bütün hızıyla çekip çeviren şiî-bâtınî hareketlerinin ağırlığı altında, ta Mezdek'ten itibaren görülen haricî-râfızî faaliyetinin tarihçesini yaparak (bu türlü cereyanların memleket için öldürücü tehlikesini Sultana arzetmek düşüncesiyle) 11 fasıl daha ilâve etmiş, bu arada eskiden hazırladığı fasılları da yer yer anektodlar ve tavsiyelerle tamamlamıştır[34]. Nizâmü'l-Mülk'ün sonradan yaptığı ilâvelerden 6'sının 42-47. fasıllar olduğu muhakkaktır. Fakat diğer 5 faslın hangileri olduğu bilinmiyor. Esasen, nüshaların hepsinde fasılların muntazaman birbirini takib etmediği ve gelişi güzel sıralandığı görülüyor. Meselâ en sondaki 3 fasıl (48-50. fasıllar) herhalde ilk yazılan 39 fasla dâhil olsa gerektir. Bu karşılık Vezirin eseri müsvedde

hâlinde teslim etmesinden doğmuş olabilir. Üslûbdaki ıttıradsızlığın sebebi de, ihtimâl müsveddelerine tebyiz edildikten sonra Nizâmü'l-Mülk tarafından tekrar gözden geçirilmesine imkân hâsıl olamayışıdır.

Burada işaret edelim ki, mevcud nüshalara dayanarak *Siyâsetnâme'*nin ana metnini ihya veya ona yakın bir metin te'sisi büyük müşküller arzediyor. Zira, esas mefhumlarda mutabakat bulunmakla beraber, fasıl başlıklarından ve fasıl numaralarından itibaren kelime ve ibarelere kadar arada o derece büyük ayrılıklar vardır ki, iki nüshanın bile birleştirilmesi kaabil olamamaktadır. Bu itibarla biz eserin Türkçe tercümesini tamamlarken *Siyâsetnâme'*nin basmaları ve yazma nüshaları arasında, yukardanberi verdiğimiz izahlardan da anlaşılacağa üzere, ana metne en yakın ve eğer varsa, ilâvesini asgarî hadde telâkki ettiğimiz ve mevcud nüshaların en mükemmeli saydığımız M. nüshasını esâs aldık ve karşılaştırmalarımız neticesinde onu ana metin olarak kabul etmeyi uygun bulduk.

Siyâsetnâme'nin Türkçe tercümesi[35]

Yazımızın baş tarafında, ortaçağ Türk-İslâm devlet bünyesinin temellerini tanıtması itibariyle bilhassa, Türk tarihi bakımından büyük değerini belirtmeye çalıştığımız *Siyâsetnâme'*nin Türkçeye çevrilerek dilimize kazandırılmış olması şükrana lâyık bir hizmettir. Harcadığı emekten dolayı ilim adına ve doğrudan doğruya bir Türk tarihçisi ve münevveri olarak sayın mütercime teşekkürü vazife biliriz[36]. Lâkin bu tercümeyi muvaffak saymaya imkân olmadığını kaydetmek zorundayız. *Siyâsatnâme* gibi, baştanbaşa, kelimeleri lügat mânalarından farklı mefhumlar ifâde eden, ıstılah ve ekspresyonlarla dolu bir eserin değil, herhangi bir tarih kitabının tercümesinde dahi, eğer vekayi bilinmez, bahis mevzuu devrin içtimaî hususiyetlerine nüfuz edilmez ve ibarelerin o zamanlarda delâlet ettiği mânalarına vakıf olunmazsa, meydana gelen tercüme her türlü değerini kaybeder. Elimizdeki *Siyâsetnâme tercümesi* de maalesef bu kabildendir. Aslında her biri muayyen bir rütbenin, unvanın veya hukukî, malî bir vazifenin karşılığı olarak geçen yüzlerce ıstılah türlü türlü mânalandırılarak birbirinden farklı kelimelerle çevrildiği için tercüme okuyucuya hiç bir sarih fikir telkin etmemekte ve tabiatıyla Büyük Selçuklu

İmparatorluğu'nun ve daha önceki devletlerin içtimaî hayatı, askerî ve mülkî idaresi hakkında, hakikî bir kaynak eser yerine, emsâline her zaman rastlanması mümkün bir hikâyeler mecmuası intibaını vermektedir. Bu haliyle tercümeden faydalanmak isteyenlerin çaresiz yanlış hükümlere sürükleneceklerini işaret etmekten kendimizi alamadığımızı belirtmek isteriz.

Eserin başına, Nizâmü'l-Mülk'ün hâl tercümesine dâir, mütercim tarafından ilâve edilen mukaddemeye gelince, tamamen yanlış olan buradaki malûmatın, faydasından ziyade zararı olacağı için, hiç konmamasını ne kadar temenni ederdik! Biz, *Siyasetname'*nin ana metnindeki tarihî bilgilerle, Fransızca tercümesine Schefer tarafından konulan ve Türkçesinde sayın mütercimin yaptığı haşiyelerin tenkidini başka bir makalemize bıraktığımız için, şimdilik, tafsilâta girmeksizin, bu mukaddemedeki hataları kısaca düzeltmekle iktifa ediyoruz:

Vezir Nizâmü'l-Mülk Hasan, h. 408 (383 değil) de Nûkan (Nevkan değil)'da doğmuştur. Babası dihkan (köylü değil) idi. Nizâmü'l-Mülk'ün İbn Şâdan ile münazaası, uydurma bir eser olan *Vesâyâ* adlı risaleden nakledilmiştir ki, hakikatle alâkası yoktur. Vezirin *Atabek* unvanını alışı Sultan Melikşah'ın cülûsu ile münasebettar değildir. Halife tarafından Nizâmü'l-Mülk'e unvan verilmesi dolayısıyla bahis mevzuu edilen Bağdad ziyareti Sultan Melikşah'ın Darü'l-hilâfe'den evlenmesi sebebiyle değil, aksine Halife Muktedî'nin Sultanın kızıyla izdivacı münasebetiyle vuku bulmuştur. Bağdad Nizâmiye'si h. 458 (457 değil)'de inşa edilmiş, "Celâlî" takvimi h. 471 (467 değil) yılında mu'teber olmuştur. Nizâmü'l-Mülk *Siyâsetnâme'*yi, oğlunun zehirlendiği tarihte (h. 475) değil, bundan dört yıl sonra tertibe başlamıştır. Vezirle iyi geçinemeyen imparatoriçenin adı Türkân değil, Terken'dir. Nihavend civarında Suhna'da (Yezd-i Cerd'de değil), 77 yaşında (93 değil), öldürülen Nizâmü'l-Mülk'e atfedilen şiir[37], vezirin değil, Sultanı Melikşah ve oğlu Sultan Sancar devirlerinin melikü'ş-şuara'sı Emîr Muizzî'nin babası Burhânî'ye âiddir. Keza diğer bir şiir de[38] Mağribî'nin değil, şimdi adı geçen Muizzî'nindir[39].

Türkçe tercümenin tashihi ve metne yapılan ilâveler:

Tercümede yanlışlar dört şekil arzediyor: 1 - Rütbe, unvan, vazife gösteren ıstılahların isabetsiz tercümesi, 2- Şahıs ve yer adlarının yanlış okunması, 3- Metinde sık geçen bâzı kelimelere doğru mâna verilememiş olması, 4- Doğrudan doğruya metninin yanlış tercüme edilmesi veya Ş.m.'nin yanlışlığı dolayışıyla Türkçesinin hatalı olması[40].

a- Rütbe, unvan ve vazife bildiren ıstılahlar (Yanlış tercümeler parantez içine alınmıştır).

Ârız: Harp malzemesi ve ordunun teçhizat ve iâşesini teminle vazifeli, Millî Müdafaa Vekili'dir (T. tr. s. 172: arzuhal memuru, s. 223: müfettiş). *Âmil:* Vilâyetlerde maliye işlerinden ve vergi tahsilatından birinci derecede mes'ul memurdur (T. tr. s. 35, 45, 151; 181-2, 185, 245: memur, memurlar, memurîn; s. 53, 88, 118, 168; 172, 186, 218: vali, vâliler). *Amîd:* Eyaletlerde en büyük mülkiye memurudur (T. tr. s. 164, 172: vâli; s. 243: reis). *Berîd:* Posta teşkilâtı. *Sahib-i Berîd:* devletin posta işleri nâzırıdır (T. tr. s. 77: ulak, s. 184: zabıta memurları). *Çûbdâr:* Hükümdarı korumakla vazifeli saray gulâmlarından bir gruptur (T. tr: s. 154: değnek taşıyanlar). *Ferrâş:* Saray'da tefrişata memur, sefer esnasında veya avda hükümdarın yanında bulunup onu muhafaza eden saray gulâmlarından bir gruptur (T. tr. s. 32, 48, 100-101, 183: hademe; s. 99: esvapçı; *Ferrâşhane*, s. 224: esvap odası, yanlıştır). *Hâcib:* Sultan ile Divân (hükûmet) arasında irtibatı sağlar. Reislerine *Hâcib-i buzurg* veya *Hâcibü'l-hüccâb* denir ki, sarayda hükümdardan sonra en büyük şahıstır (T. tr. s. 42, 47, 50, 240: kurenâ, ser-karîn v.s ; s. 69: kapıcı). *Haşem:* Büyük zevatın maiyet erkânı (T. tr, s. 136: ricâl). *Haşer:* Muharebe zamanlarında vilâyetlerden toplanan bir sınıf asker (T. tr, s. 218: nefir-i âm). *Hayl*, *Hayl-başı*. Muayyen; sayıda süvariden mürekkeb müfreze ve bu müfrezenin kumandanı (T. tr. s.:108-118; atlı asker 123: bölükbaşı, s 141: zabit). *Şahne*: Vilâyetlerde asayişi korumakla vazifeli kumandan. (T. tr. s. 60: emîr-i asker). *Ribât*: Sınırlarda ve ana ticaret yolları üzerinde askerî muhafaza altında bulunan menzil (T. tr. s. 21: konak). *Mâl-i hak:* Devlet tarafından reayaya tarhedilen vergi (T. tr. s. 35, 38, 45: bir şey; s. 44: tekâlif). *Muhtesib*: Tartıları ve narhları kontrol eden memur (T. tr. s. 182: zabıta memuru). *Münhî:* Millî emniyete bağlı istihbarat memuru (T. tr. s. 77, 85: zabıta memuru). *Nâkıd:* Altın ve gümüş paraların; vezin ve ayarlarını kontrol eden resmî memur (T. tr. s. 67; Muayene memuru). *Nakîb:* Memleketin her tarafından haber getiren piyadeler (*peyk*'ler)'in

kumandanı (T. tr. s. 108: müfettiş; s, 110: zabit). *Visâk, Visâk-başı:* Muayyen sayıda saray gulâmlarından mürekkeb müfreze ve bu müfrezenin kumandanı (T. tr. s. 48: oda; s. 122, 123: Odabaşı). *Dinâr-ı halifetî:* Halife tarafından bastırılan para (T. tr. s. 63, 67: Dinâr-ı Sultanî)[41].

b- *Siyasetnâme*'nin Türkçe tercümesinde yapılan düzeltmeler ve M. nüshasından mevcut olup da Ş. m.'de ve dolayısıyla Türkçesinde bulunmayan cümle ve ibarelerin ilâvesi (Türkçe tercümesindeki sahife ve satırı gösterilen yanlış cümle yerine yalnız doğrusu ve ilâve edilen kısım konmuştur):

Başlangıç: s. 15, str. 10: Sultan-ı Saîd Ebü'l-Feth Melikşah b. Muhammed Emînü Emîri'l-mü'minîn[42]. Str. aş. 8: Geçmiş hükümdarların usûl ve âdetlerinden Selçuklu devleti ve hükümetiyle ilgili her ne varsa yazınız ve bana bildiriniz. Str. aş. 5: Sonra Bağdad yolunda ölümü vukua geldi ve Batınîler isyan ettiler[43].

Fasıl, 1: s. 20: Başlıkta "Gıyasü'd-din Muhammed" bulunmayacaktır. s. 21, str. 19: Geçmiş hükümdarların hâkimiyet ve ziynetinden nişane bulunması... halk-ı âlemde daha önce görülmemiş saadete... Str.24: ... mülkün hâli olduğu. Str. aş. 6: Devlet mülkü ona verdi ve bütün cihanı...[44] Str. 15: Güzel meskenler, büyük yollarda ribatlar, ilim ehli için medreseler yaptırır[45]. s. 22 str. 11: Lâkin hükümdarın düşünceleri olur, teb'anın hâlini, aklını ve bilgisini öğrenmek isterler.[46] Str. 15 (ilâve): Hükümdarların icra etmiş oldukları fakat şimdi yerine getirilemeyen makbul ve gayr-i makbul...[47]

Fasıl, 2: s. 24, str. 9: Bağdad civarında[48].

Fasıl, 3: s. 26, str. 1: Emîr-i Âdil Sâmânî hükümdarlarından biri olup, adı İsmail b. Ahmed idi[49]. Str. 5 (ilâve): Bütün Horasan, Irak ve Maveraünnehir onun ecdadının idi[50]. s. 27, str. 1 (ilâve): Sîstan'ı zabtetti, Horasan'a giderek orayı aldı, Irak'a gitti,, orayı da zabtetti[51]. s. 28, str. 10: Ben onu davet etmemişken... s. 31, str.:12 (ilâve): Bağdad'a yöneldi, üç menzil ilerledi, dördüncü gece Hak Taâlâ ona kulunç illeti gönderdi[52]. Str. 16: Geri dönüp Kuhistan'a gitti[53]. s. 32, str. 7: Askerini kamçı başına sayıp...[54] Str. 10: İsmail Âmûy'dan kalkıp Merv şehrine geldi[55]. Str. 10 (ilâve): Belh'e geldi. Serahs ve Merv *şahne*leri kaçarak Amr'ın yanına

geldiler ve Emîr İsmail'in Buhara'dan geldiğini, yanında kalabalık bir ordu bulunduğunu ve çok yaklaştığını bildirdiler[56]. Str. 21-22: Onu gözcülere, muhafızlara teslim etti[57]. s. 34, str. 2: Kadınların büktüğü iplikten, gariblerin ve yolcuların ağzından...

Fasıl, 4: s. 35, başlık: *Âmiller*... hakkında. Str. 2 (ilaveli): Uhdesine vergi tahsili vazifesi yerilen *âmil'*lerin halka iyi muamele etmesi, yergiden başka bir şey almaması, bunu da sızıltıya meydan vermeden istemesi tavsiye olunmalıdır ki, reaya vaktinden önce mahsûlüne dokunmasın[58]. s. 36, str. 12: Rast-Reviş, Behram Gur'un halifesine dedi ki...[59]. s. 38, str. 5: "Bu gidiş doğru değildir, yalan ve eğri gidiştir." [60]. str. aş. 14: Reâyadan, *haraç*tan gayrı bir şey alma[61]. s. 40, str. 7: Bir kısmını borca veririm[62]. str. 18 (ilâve): Padişah nazarında benim kulluğum ile senin kulluğun aynı şeydir, aramızdaki; fark... [63]. s. 43, str. aş. 9: Melik Pervîz dahi...[64].

Fasıl, 5: s. 44, str. 1: *İkta* sahibleri, reâyanın kendilerine vermeleri icab eden verginin dışında bir şey almaya me'zun olmadıklarını bilmeli ve bunu da rıfk ve mülâyemetle almalıdırlar[65].

Str. 11: Mülk ve reâya hepsi Sultan'ındır. *Mukta*lar ve vâliler onların babında *şahne* (yani şahne gibi muhafız)'dirler. s. 45, str. 10: Şu kadarı berat ile harcedilmiştir, şu kadarını da hazineye gönderdik[66]. s. 46, str. 13: Bunlar vazifeleri başına döndüler, fakat zulüm.... s. 48, str. aş. 4: Oranın adamlarına, kaçan bir köleyi aramaya gelmiş gibi göster[67]. s. 50, str., 17-18: "Satın alınmış köleleri ne kadar?"[68] s. 51. str. 21: Reâya verir, asker alır. Vâki olanlar usulsüzlükten ve yapılanlar haksızlıktandır. Bunlardan *pervaneleri* ilgilendiren biri odur ki, şikâyetçi olanlar...[69]

Fasıl, 6: s. 54: Başlığa "*Muhtesib*lere" ilâve edilecektir. Str. 7-8: Kadı cehalet ve tama' yüzünden bir hüküm verdiği takdirde diğer kadıların bu yanlış hükmü padişaha bildirmeleri...[70]. s. 56, str. 5-6: Zâlimlerin elini reayadan kısaltmak Allah'ın padişahlara lütfettiği nimetin icabıdır[71]. s. 57, str. 16: Padişah Türk veya Acem olur, yahut...[72] s. 58, str. 15: Mahmud'un kumandanı Ali Nûştegin.

Fasıl, 7: s. 60. Başlık: *Âmil*, *kadı*, *şahne*, *reis* ve... s. 61, str. 2: Horasan valisi olan Ebû Ali İlyas'ın. str. aş. 7 (ilâve): Başına külâh, ayağına çizme giydi[73]. s. 65, str. 10: Altunu hâvi keseyi mührüm ve mu'temedlerim... s.

66, str. aş. 19: Allah kullarının işini rast getirir. Bizim elimizde sözden başka bir şey yoktur[74]. str. aş. 7 (ilâve); yediyüz kırmızı altın olduğunu[75]. str. aş. 7 (ilâve): Bu Türk büyük ve muhteşem emîr idi. Beş bin süvarisi vardı[76]. s. 70, str. 6-7: Ben o değil miyim ki, müslümanlık namına altı yıl Roma Kayseri ile savaştım, bütün Rum ülkesini tahrib ettim. Ta Kostantiniyye kapılarına kadar yakıp yıkmadım mı?[77]

Fasıl, 8; s. 73, str. 2-3 (ilâve): Din âlimlerine hürmet ve onların rızkını Beytülmâl'den te'min etmek[78].

Fasıl, 10: s. 77, str. aş. 7 (ilâve): Onların maaşları hazinede hazır bulundurulmalı ve kendilerine padişahtan başka bir kimse tarafından verilmemelidir, ta ki...[79]. s. 79, str. 11: Adı Mecdü'd-devle olup kendisine yalnız Şehinşah denmesiyle iktifa eden bir padişah[80]. s. 80, str. aş. 3 (ilâve): Bâtınîler'e düşman ve Türkler'e dost olan[81]. s. 81, str. 20: Bülûç dağları Kirman'dan münkati'dir. Derbentler, geçitler ve dağlar...[82] s. 84, str. 14: Cümlesini durdurdu, topladı. str. 21: Sahrada adamlar gördü ki, bunlar sanki, uyur gibiydiler. s. 85, str. aş. 12: *Sâhib-i habere* ehemmiyet atfetmez ve ona rüşvet verir[83].

Fasıl, 11: s. 87, str. 3: Melik Perviz.[84] s. 89, str. aş. 1 (ilâve): Bu hitab onun başkumandanı Behram Çûpîn'e idi. Böyle olunca başkasına nasıl söyleneceğini düşün[85].

Fasıl, 12: s. 90, str. 3: Suçlar vardır ki cezası iki yüz dinardır. Gönderilen gulâm 500 dinar ister...[86].

Fasıl, 13: s. 91:. Başlık: Casuslar göndermek ve memleket ve reâyanın salâhı için tedbir almak hakkında. str. 3 vd.: Eğer bir şey vuku bulur yahut meydana çıkarsa zamanında lüzumlu tedbir alınır, çünkü çok vakit valiler, *mukta'*lar, memur ve kumandanlar isyan ve muhalefete meyletmişler, padişah hakkında fenalık düşünmüşlerdir. str. 9: Eğer başka bir padişah veya yabancı ordu memlekete hücum ederse[87]. s. 94, str. aş. 3: Sana değil, bu iş bana emredilmiştir. s. 97, str. aş. 7 (ilâve): Hazinede zer-i halifet dolu yüzkırk...[88]. s. 99, str. 7: Bunun aynı Sultan Mahmud b. Sebüktegin'e vâki oldu. Bir adam gelip... "İkibin kırmızı altın.."[89].

Fasıl, 14: s. 103, str. 1: Başlıca ve mühim yollarda *Peyk'*ler tertib olunmalı ve bunların aylık maaş ve tahsisatları[90] tayin kılınmalıdır. str. aş.

2: Bunların maişeti ve diğer ihtiyaçlarıyla meşgul olmak üzere *Nakîb*'ler ta'yin edilmelidir[91].

Fasıl, 15: s. 104: Başlık:... *Pervâne*'ler hakkında. str. 4: Zira, söylenenler arasında fark bulunur veyahut iyi işitilmemiş olur, binaenaleyh...[92]. str, aş. 3: Ferman tebliğ kılındıktan sonra, Divândan tekrar Sultana arzedilmeden imza ve icra edilmemelidir[93].

Fasıl, 16: s. 105, str. 1 vd.: Bu memuriyet mâruf ve muhterem bir adama tevfiz olunurdu. Mutfağın, şaraphanenin, has sofranın, has ahırın, sarayların, Sultanın oğulları ve...[94].

Fasıl, 17: s, 106: Başlık: *Nedim*lere, mukarreblere ve onların ahvâline dair. str. 4:... Padişahın şükûh ve haşmetine çok zarar verir. s. 107, str. 18:... Rahatsızlık mevcud değil iken kan almağa kalkar[95].

Fasıl, 18: s. 108, Başlık:... hakîm kimselerle... str. aş. 4: Haber verdiği ve vahy getirdiği[96].

Fasıl, 19: s. 110, str. 9: ... Gümüş kalkan ve Hatt mızrakları...[97].

Fasıl, 21: s. 112, str. 8 (ilâve) ... îsâl ile Divân'a teslim...[98]. s. 114, str. 1 vd.: O sırada Sultan-ı şehîd, Semerkand hanı Şemsü'l-mülk kendisine itaat ve inkıyad eylemediğinden, asker toplayarak Maveraünnehr'e hücum etti. Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrahim'e elçi gönderdi. Cereyan eden ahvali bana bildirmesi için Dânişmend Eşter'i kendi tarafımdan gönderdim[99]. s. 115, str. 6: Maveraünnehir Çigil'lerinin[100]. s. 116, str. (ilâve): Eğer elçi seyyid ve şerif olursa ona hürmet fazla olur ve kötülük yapılamaz. Şarap içen, mizah söyleyen, kumarbaz, geveze veya meçhul bir kimseyi göndermek münasip değildir[101].

Fasıl, 22: s. 117, str. 3 vd.: ... erzak.., ile tedarik olunur, yahut reayaya taksim etmek suretiyle alınmak lâzım gelir ki, doğru değildir. Hükümdarın geçeceği yollar ve konak olan köyler ve civarı eğer *ikta'* arazi ise *has* arazi yapılmalıdır. Ribat ve köy olmayan yerlerde yakın köylerin mahsulâtını alıp bir yere koymalı...[102]

Fasıl, 23: s. 118, str. 1 vd.: Mukataat erbabının *ikta*'ları... ellerinde olmalı[103]. str. 5 (ilâve): Ulûfe onlara vaktinde ulaştırılmalı, yahut senede iki defa onlar huzura, çağrılarak kendilerine verilmelidir[104]. str. 13 (ilaveli): Bir iş zuhur ettiği zaman iki bin süvari atlanır ve o işe yönelirlerdi. *Âmiller*, emvali... ve buna *Bistgânî* derlerdi[105]. str. aş. 5: Ulûfe almağa geldikleri

zaman *Haylbaşı*'ya, askerin mühim bir iş zuhurunda cümleten hazır olması ve bir kimsenin ma'zereti olursa, o hususta tedbir alınmak üzere, derhâl haber vermesi söylenir, eğer böyle yapmazsa...[106].

Fasıl, 24: s. 119, str. 3: Nasıl ki sarayda ikibin[107] Deylemli ve Horasanlı'nın mukîm bulunması ve bu mevcudun muhafaza edilmesi lazımsa, ordu da öyle tanzim edilmelidir. Askerin bir kısmı Gürcü, bir kısmı...[108]. str. 10: Seferde... kaç kişinin muhafızlık edeceği ta'yin olunur ve... bulundukları mevki muayyen olurdu... korkusu sebebiyle sabaha kadar yerinden...[109]

Fasıl, 25: s. 120. Başlık: Sarayda her kavimden rehîne ve asker bulundurmak, hakkında. str. aş. 4: *İkta* ve *nân-pâre* sahibi Deylemli, Kuhistanlı, Horasanlı ve Şebankâre ve emsalinden keza beşyüz adam...

Fasıl, 27: s. 122, str. 1: Daimî hizmetle vazifeli bendeler ancak lüzumu hâlinde ok atmalı ve dağılınca derhâl tekrar toplanmalıdırlar[110]. str. 9: Böylece has gulâmlar ve diğer gulâmlar zahmete dûçar olmamalıdır. str. 14 (*Gulâmân-ı hâs* bölümü gerek M. gerek H. nüshalarında müstakil olarak 28. fasl'ı teşkil eder)[111]. str. aş. 3 (ilâve): ve yumuşak çizme giyerdi[112]*:* S. 123, str. 2 (ilâve): ve dizgini ile bir Türk atı verilirdi[113]. str. 3: ... Bağlamak üzere *Karaçûrî* îta olunur[114]. str. aş. 13 (ilâve): Horasan ve Irak vilâyetinde[115]. str. 14: Otuzbeş yaşına basmadan emîrlik verilmez ve bir vilâyete namzed kılınmazdı[116]. s. 124, str. 15 (ilâve): Oturmak, kalkmak, gitmek ve yemek, mey sofrası ve meclis tertib etmek, av, ok atmak, küre oynamak, *hayl'*ına karşı her hususta riayetkâr olmak, kardeşleri gibi yaşamak, bir elmayı on kişiyle paylaşmak gibi Alptegin'in bütün...[117]. str. 16 (ilâve): Belh şehrine giderek Türkmenler'den alınması lâzım gelen[118]. s. 125, str. 6 (ilâve): Nuh b. Nasr Buhara'da vefat etti[119]. str: 15: Korkarım halkı iyi tanımaz, padişahlık ve hükümdarlık umurunu iyi bilmez[120]. s. 126, str. 8: Alptegin'i, Ahmed b. İsmâil-i Sâmânî ömrünün sonunda satın almıştı. Alptegin, Nasr b. Ahmed'e bir kaç yıl hizmet etti, Nasr ölünce bir kaç sene Nuh b. Nasr'a hizmet etti, Horasan *sipehsâlâr*lığını Nuh zamanında kazandı[121]. s. 127, str. aş. 16 (ilâve): Horasan, Irak ve Nîmrûz[122]. s. 128, str. aş, 15 (ilâve): Horasan, Irak ve Nîmrûz[123]. str. aş. 1.(ilâve): Horasan'da ve Irak'da[124]. s. 129, str. 1 (ilâve): beşbin köleye mâlikti[125]. str. 9, (ilâve): Maveraünnehir, Huttalân, Herat, Horasan, Irak ve Belh hududundan...[126].

str. 18 (ilâve): Alptegin ovaya indi. Kendi gulâmlarından ikiyüz seçkin süvariyi ileri karakol olarak derenin başında bıraktı. O sırada hepsi seçkin ve muharib olmak üzere yanında ikibin ikiyüz Türk gulâmı bulunuyordu. Muhtelif yerlerden de sekizyüz süvari gaza maksadiyle ona iltihak etmişlerdi[127]. str. 20: Horasan emîri'nin askeri geldi, sahraya kondu ve o dar vadiye giremedi[128]. s. 130, str. aş. 2: Bir an içinde askerin bir kısmını yere serdiler, Emîr'in karnına mızrakla vurdular, ucu sırtından çıktı[129]. s. 131, str. 3: Altun evânî, dîba, gulâm...[130]. Str. 11 vd.: Alptegin Kabil tarafına gitti. Kabil emîri ile savaştı ve onu mağlub etti, esir tutup iyi muamelede bulunduğu oğlunu yine babasına iade etti. Ondan sonra Gazne'ye yürüdü. Kabil emîri'nin oğlu Gazne emîri Lûyek (Köpek?)in damadı idi. Lûyek Alptegin'le çarpıştı. Kabil emîri'nin oğlu ikinci defa esir düştü ve Gazne emîri mağlub olarak çekildi. Alptegin onu bir şehirde muhasara etti[131]. str. aş. 18: "Her ay *bistgâne*, otuz dinar *câmegî* ve elli dinar *nân-pâre* almıyor musun?"[132]. s. 132, str. 1 (ilâve): Alptegin'in Hindistan derbendinden tâ Multan önüne kadar fethettiği...[133]. s. 133, str. 1 (ilâve): Onlar vaziyeti idare kaygusuyla razı oldular ve onlara bir kaç şehir ve civarıyla beş kale verdi ve kendisi döndü[134]. s. 134, str. 5 (ilâve): Hindistan'da o kadar ilerledi ki, Sûmenât'ı zabtetti, Menât denilen putu getirdi, Cuma mescidinde halkın çiğnemesi için ayaklar altına attı[135].

Fasıl, 28: s. 136, str. 1: ... Evvelâ akrabalar gelmeli, sonra *haşem'*den ileri gelenler[136], ondan sonra diğer her cinsten halk huzura dâhil olmalıdır. Her biri için ayrı yer bulunur, böyle olmazsa yüksek ve aşağı tabaka arasında fark kalmaz[137]. str. aş. 9 vd.: Huzura kabul izni verilince, eşraf ve ayan, ümerâ, sâdât ve eimme gelip arz-ı ta'zîmde bulunurlar. Hariçten gelenler için usul şudur: Bunlar padişahı gördükten sonra beraberlerindeki adamlarla birlikte geri dönerler. Havas huzurda kalır, fakat beraberlerindeki gulâmlar çıkarlar. Huzurda yalnız *havas* ile *silâhdâr*, *âbdâr*, *çâşnigîr* gibi vazifeli gulâmlar kalırlar[138].

Fasıl, 29: s. 137, str. 6 vd.: *Meclis'i hâss'*a lâyık olan zevatın kimler olduğu ve adedleri bilinmelidir[139]. str. 15: *Has şarabdâr* kötü şarap verdiği için[140]. str. aş. 4: Cür'et kazanılır ve korku kalkar[141].

Fasıl, 30: s. 139, str. 2: Çünkü hükümdarların huzurunda ayakta durmak ve oturmak her ikisi de dâima bir nizam üzeredir[142]. Ayakta durmak

hususunda şu tertibe riayet edilmelidir: Ekâbir-i has'dan, olanlar tahtın yakınında, *silâhdârlar*, *sâkîler* ve benzerleri tahtın etrafında dururlar[143].

Fasıl, 32 (Burada 31. ve 32. fasıllar yer değiştirmiştir). s. 141, Başlık: Askerin ve *haşem*in dilek ve ricaları hakkında. str. 4: Asker kendi arzu ve ricasını bildirmek için vasıtaya muhtaç olmazsa *hayl-başı*'nın itibarı kalmaz[144].

Fasıl, 33: s. 143 (Buradaki Muâviye'ye atfolunan hikâyeyi Schefer, edebe aykırı bulduğu için tercüme etmemiştir)[145].

Fasıl, 34: s. 144, str. 4:... Hergün durumları kontrol edilmelidir, çünkü bunlar çok kerre... meclûb olurlar. (Nöbetçiler ve kapucuların) ortada bir yabancı görünce; onun kim olduğunu sorup araştırmaları ve her gece nöbete geldikleri zaman her şeyi gözden geçirmeleri lâzımdır[146].

Fasıl, 35: s. 145, str. 2: Havassın padişah sofrasına gelmemesinde ve yemek zamanında kendi taamını yemesinde mahzur yoktur[147]. str. aş. 6: Çigiller[148] ve Maveraünnehirliler. s. 147. (Buradaki kıt'a M. nüshasında Unsurî'ye atfedilmektedir)[149]. str. aş. 11 (ilâve): Bir kimse menşursuz padişahlık ve büyüklük yapmak isterse[150].

Fasıl, 37: s. 151, str. aş. 4: Mutemedler, kendilerine padişah ve *ikta* sahipleri garaz isnad etmesin diye, ihbardan çekinirler[151].

Fasıl, 39: s. 154. Başlık: *Emîr-i hares* ve *Çûbdâr*'lar hakkında[152]. str. 1: *Emîr-i hares*lik her zaman mühim vazifelerden biri olmuştur. Nitekim padişah sarayında *Emîr-i Hâcib-i buzurg*'dan başka hiç kimse *Emîr-i hares*'ten daha büyük olmamış idi. str. 13: Sarayda en az elli değnekli...

Fasıl, 40: s. 158, str. 8: Türkler kalem erbabının lâkablarını, kalem erbabı da Türklerin lâkablarını alırlar[153]. str. 13 (ilâve): Eğer bir Acem on Türk'e efendilik ve emîrlik yaparsa kusur sayılmıyor...[154]. s. 159, str.4: Âlimler, Ulvî'ler[155] ve huduttakiler. s. 160. str. aş. 8: Daha bu paradan bir çoğu arttı, sonra...[156]. str. 6, (ilâve): Kâşgar, بلور ،سكنان hududunda dört surlu muhkem bir şehir yaptılar ve adına Bedahşan dediler ki bugün mevcuttur ve ma'mûrdur. Huttalân hududunun mukabilinde diğer bir hisar yaptılar, bu da mevcuttur ve silâhhanesi, atı, sürüsü de keza yerindedir. Bir ribat, bir kaç müstahkem şehirden başka İspîcab'ı da yaptılar, bu da hâlân mevcuttur. Harezm yolunda Ferâver adını verdikleri bir hisar ve Rum derbendinde diğer bir hisar, İskenderiye'de bir hisar, böylece on hisar

yaptılar ki, her biri birer şehirdir. Yine para arttı...[157]. s. 162, str. 17 (ilaveli): Merv-i Rûd'da Reis Hacı adında bir adam vardı, ihtişamlı bir *reis* idi... Biz kendisini görmüştük. Gençliğinde çok zulmetmiş...[158]. s. 163, str. aş. 2 (ilâve): Zaman olur ki, bir iş zuhur eder, buna beceriksizler, küçükler ve gençler me'mur kılınır, birçok hatalar olur...[159].

Fasıl, 41: s. 164, str. 4 vd.: Bir çarşı esnafının ve dihkanın lâkabiyle bir *amîd*'in ve ekâbirden birinin lâkabı aynı olursa arada fark kalmaz, her ikisi de bir olur. Bir imâm veya kadı'nın lâkabı *Muînü'd-din* olurken, bir Türk şakirde veya şeriat ilmini bilmeyen, ihtimâl okuma yazması da olmayan birine de *Muînü'd-din* lâkabı verilirse âlim ile cahil arasında ne fark kalır? Kadı'larla büyüklerin ve şakirtlerinin lâkab tertibinde bir olması münasib düşmez. Bu suretle Türk ordu kumandanlarının lâkabları *Hüsâmü'd-devle*, *Yemînü'd-devle*, *Şemsü'd-devle* ve benzerleri olmuş; kalem erbabının, *amîd*'lerin ve diğer mutasarrıfların da *Âmîdü'l-mülk*, *Zahîrü'l-mülk*, *Kıvâmü'l-mülk*, *Nizâmü'l-mülk* ve benzerleri olmuştu. Şimdi bu fark ortadan kalktı. Türkler Acemlerin lâkablarını alıyorlar ve bunu kusur saymıyorlar[160]. str. 15, (ilâve): Irak, Rey, Isfahan ve Hemedan'ı zabtetti, Taberistan'ı itaatine aldı. Halifeye...[161]. str. aş. 4 Melikü'ş-Şark ve's-Sîn (Çin)[162], s. 167, str. aş. 3 (ilâve): Ahidnâme'yi öptü ve başına götürdükten sonra Emîrü'l-mü'minîn'in önüne koydu[163]. s. 168, str. 4: Ahvâl halife'ye arzedilemez ise ve halife padişahın dileklerine vefa göstermezse, Abbâs âilesinden bir şerifin nâib sıfatiyle iclâsı...[164]. str. aş. 18 (ilâve): Sâmân âilesi ki, baştan başa Maveraünnehir'de, Horasan'da, Irak, Harezm,, Nîmrûz ve Gaznîn'de yıllarca hüküm sürdüler[165]. s. 169, str. 2: Irak da Deylem hükümdarlarının en büyük, en fâzıl ve en civanmerd veziri olan Sâhib-i Abbâd'ın lâkabı... Str. aş. 1 (ilâve)... ilâve etti, onun ölümünden sonra âdet oldu[166]. s. 172, str. 5: Vezirden, *Tuğrâî*'den, *Müstevfî* (Mâliye Vekil)den, *Ârız*(Millî Müdafaa Vekil)dan ve Bağdad, Horasan, Harezm ve Irak *amîd*lerinden başka hiç kimse...[167].

Fasıl, 42: s. 173, str. 10 (ilâve): Her ikisi de daima şöyle düşünür: "Eğer ben bu iş için zahmet çeker, icabına bakar, bozulmasına meydan vermezsem padişahımız bu becerikliliğin benden değil, arkadaşımdan geldiğini sanır" derler. Arada bir bozukluk olduğu zaman bunu birbirlerinin üstüne atarlar. İşin aslına bakılırsa asıl kabahatli, ne o ne bu değil, bir işi iki

kişiye verendir[168]. s. 174, str. 8: Devlet zevale gelmiştir. Ben kötü gözden korkarım ve bu işin sonunun nereye varacağını bilmem. str. aş. 10: Her bir Türk'ün önünde onlardan ... str. aş. 6 (ilâve): O zaman Türkler onların fesatlarının farkında idiler. Bir kimse *kethüdâ*lık, *ferrâş*lık veya *rikâbdâr*lık gibi bir işle bir Türkün hizmetine girdiğinde, durumu incelenir, eğer Hanefî veya Şafiî mezhebinde olduğu veya Horasan ve Maveraünnehir gibi bed-mezheb olmayan ülkelerden geldiği anlaşılırsa hizmete alınır; şiîliği veya Kum'lu, Kâşân'lı, Âve'li, Sâve'li, Rey'li olduğu tahakkuk ederse, kabul edilmez, uzaklaştırılırdı[169]. s. 175, str. aş. 13 (ilâve): Çünkü buradan birer birer Türkler arasına girerler, onların işlerini veya kethüdâlığını yaparlar ve onların ahvâline vakıf olurlar, az zamanda Irak'da da isyan zuhur eder, Deylemliler'le birlikte memleket üzerine yürürler orada hepsi açık, kapalı onlarla işbirliği ederler ve Türkleri helak etmeğe çalışırlar. Sen Türksün, senin kethüdan, kâtibin ve iş adamın hep Horasanlı olmak lâzımdır ki, böylece Türklere zarar gelmez. Sen padişahın muhalifi ve kendi düşmanın ile...[170]. s. 179, str. 17 (ilâve): Ve keza musevîye, hıristiyana ve mecûsîye de iş verilmesi ve bunların müslümanların başına me'mur edilmesi nehyedilmiştir[171]. s. 181, str. 6: Horasan, Maveraünnehir, Kâşgar önü, Balasagun, Harezm, Nîmrûz, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Kirman, Mazenderan vilâyeti, Taberistan, Azerbaycan, Errân, Ermen, Rûm'dan ta Antakya önü, Beytü'l-mukaddes padişahın elindedir. Ben bu dörtyüz bin süvarinin sekizyüz bine çıkarılmasını isterdim ki, o zaman bütün Hindistan, Çin, Maçin (şimalî Çin), Türkistan, Yemen, Habeş ülkesi, Berber memleketi, ta Kayruvan'a kadar Mağrib memleketleri ve şarktan garba kadar her yer teslim alınmış olurdu[172]. s. 184, str. 8: Artık Sultan Mahmud'a mektub yazmayın...[173]. s. 185, str. aş. 9: Acem vilâyetinin her tarafındaki müslüman *âmil*leri Kûfe'ye getirtmek için...[174]. s. 186, str. l (ilâve): Şu mektubu yazdı: "Yahudiyi yanıma getirttim, bir toplantı akdettim. Arab ve Acem'de bulunan her *âmili* huzuruma çağırdım. Arabdan, Acem ahvâlinden anlayan bir kişi çıkmadı. Acemden de hiç biri bu Yahudi kadar muktedir değildi[175]. s. 188, str. 13: Eski bir âteşgede olan, Belh'deki, Nevbahâr onlara vakfedilmiştir[176].

Fasıl, 43: s. 193: Başlık: Kadınlar, harem dairesi... hakkında[177]. Str. 10: Saray kadınlarına *hâcibe* ve *hadime* olarak[178]. str. aş. 9: Her ne zaman

padişahın zevcesi padişah üzerinde nüfuz sahibi olursa perişanlık, bozgunculuk ve karışıklık husule gelmiştir[179].

Fasıl, 44: s. 201, str. 3: Selçuklu ülkesi ve bilhassa cihan hükümdarı ve onun ailesi ve oğulları (kötü gözden uzak olsunlar!) için. str. aş. 6: Bugün bu devlete yakınlığı olup şiîlik davası güden kimseler vardır ki... str. aş. 1: Bunlar bir takım hareketlerle hükümdarı benden soğuttukları cihetle bu hususta izahat vermeği uygun buldum[180]. s. 202, str. aş. 6: Fakat ben Acem ülkesinde olanı kısaca zikredeceğim[181]. s. 204, str. aş. 1: Büyüklerin ekserisi rağbet etmedi...[182]. s. 218, str. aş. 11 (ilâve). Isfahan ve Kum *haşer* i ile[183].

Fasıl, 47: s. 219, str. aş. 1 (ilâve). Muhammed öldü; o, bunu Kureyş mezarlığına gömdürdü[184]. s. 221, str. aş. 17 vd.: Şer'î sözleri, ehl-i sünnetin bilmemesi için kapalı surette yazdı[185]. ...sonra ehl-i sünnetle münazara etti. Kum ve Kâşan'da Külin köyünden Gıyâs adında bir adamın geldiği, halka ehl-i beyt mezhebini öğrettiği duyuldu. Ahali Gıyâs'ın yanına giderek, bu mezhebi öğrenmeğe başladı. Hâdiseyi haber alan Abdullah-i Za'ferânî bunun bid'at olduğunu biliyordu. Rey ahalisi ile beraber onların üzerine yürüdü, dağıttı. Gıyâs Horasan'a kaçtı. Ehl-i sünnet tarafından, bu mezhebe girenlerden bir kısmına *Halefî*, bir kısmına da *Bâtınî* adı verilmişti, H. 280 yılında bu mezheb fâş oldu... Firar eden Gıyâs Merv-i Rûd'da idi. Emîr Hüseyin b. Ali Merv-i Rûdî'yi davet etti, o da icabet eyledi. Emîr Hüseyin Horasan'da nüfuz sahibi olunca Tâlekan, Meymene, Herât, Garcistan ve Gur halkı bu mezhebe girdiler. Sonra Gıyâs, Merv-i Rûd'da birini kendine halife yaptı...[186]. s. 222, str. 1*:* Nişâpur havalisinden pek çok arabca şiir ve garib hadîsler bilen...[187]. str. 16 (ilâve): Azerbeycan ve Gürgân...[188]. str. aş. 14 (ilâve): Horasan ve Maveraünnehir şehirlerinden...[189]. s. 223, str. 10: Hüseyin b. Ali Mervezî[190] vefatı sırasında bu işi Muhammed b. Ahmed Nahşebî'ye havale... str. aş. 20 vd: Bâtınî reislerinden olan Sevâde-oğlu namında... ve kendi Ceyhun nehrini geçerek... Ebû Bekr Nahşebî'yi ve *debîr-i hâs* olan... Eş'as ile birlikte... *ârız* Bû Mansur-i Çagânî... *hâs hâcib* Aytaş dahi[191]. str. aş. 4 (ilaveli): Hüseyin Melik ve *vekil-i hâs* plan Ali Zerrâd'ı[192]. s. 224, str. aş. 7: O zaman ziyafet levazımını alırsın ve filân gün hazır bulunmak üzere... s. 226, str. 11 (ilâve): Sâhibü'l-hâl onlara mütemadiyen haber göndererek Ebû Abdullah'ın kendi yanına

gönderilmesini istiyordu. Onlar özür ve bahane uydurarak göndermediler. Ebû Abdullah ahalinin o padişahtan çekinerek kendisini ona teslim etmelerinden korkuyordu. Neticede padişaha gönderilemedi ve o adalardan birinde yerleşti, orada ev yaptırdı. Onu gören halk zekâtlarını ona göndermekte idiler. Böylece yaşadı, öldüğü zaman yerine oğlu geçti ve bir müddet o mezheb ve babasının koyduğu nizam üzere yürüdü[193]. s. 228, str. 6 (ilâve): Mağrib diyarında bir padişah vardı ki, ona, küçük olduğu için, Sâhibü'l-hâl derlerdi. Mağrib şehirlerinden bir kısmına hâkimdi ve sünnî idi. Ali Deylemî onun başkumandanı idi ki, bunu Mağrib askeriyle Ebû Abdullah'a... gönderdi[194]. s. 229, str. aş. 5 (ilâve): Burkaî Basra'da ve Huzistan'da on dört sene...[195]. str, aş. 2 (ilâve): Burkaî'yi 270 senesi Safer ayının sonunda Bağdad'a[196]. str. 17 (ilâve): diğer on kişiyi Belh, Semerkand, Fergane, Harezm, Merv ve Nişâpur gibi yerlere gönderdiler ve oralarda, îdam ettiler[197]. s. 231, str. 14 (ilâve): Bu Ebû Saîd, Abdullah b. Meymûn-i Kaddâh'ın oğullarından bir yahudinin çocuğu idi, adı Ahmed idi; annesini alarak onu yetiştirdi[198]. s. 233, str. aş. 13: Mukanna'-ı Mervezî Maveraünnehir'de... Mukanna' ile Bû Sâid aynı zamanda zuhur...[199]. s. 234, str. 7 (ilaveli): Rey'de *Halefî* ve *Bâtınî*, Gürgân'da *Muhammere*, Şam'da *Mübeyyize*... İsfahan'da *Bâtınî;* Kum, Kâşan, Taberistan, Sebzvâr'da *Şiî.:*. Onlar kendilerine *Ta'lîmî* ve *Refîkî* derler[200]. s. 235, str. 13 (ilâve): Me'mûn ona Kazvin'i, Merâga'yı ve Azerbaycan'ın bâzı şehirlerini verdi... ile Bâbek arasında altı ay fasılasız büyük cenk oldu[201]. s. 235, str, aş. 5 (ilâve): Kuhistân ile Azerbaycan arasında Şehristân denilen[202].

Fasıl, 48: s. 240 str. 4: Eğer bir şey alınırsa borç olarak alınır, sonra da sür'atle yerine iade olunurdu[203]. s. 241, str. 9: ... olarak bir *Subaşı*'ya teslim...[204].

Fasıl, 49: s. 243, str. 17 (ilâve): ... Mağrib'den, Aden ve Basra'dan tacirler[205].

Fasıl, 50: s. 245, str. 2: ... faydası şudur ki, masraflar üzerinde kâfi derecede düşünülmüş olur ve münasib miktarda masraftan düşülür, para harcanmaz. Eğer büdce hakkında birinin bir söyleyeceği bulunur (ve büdcenin) artırılmasını isterse, sözü dinlenmelidir. Söylediği bir hakikati ihtiva ettiği takdirde o para tedarik edilmelidir. Böylece varidat...[206]. s. 249,

Başlık: Sultan-ı Saîd Muhammed b. Melikşah hakkında[207]. s.257, 5. mısra: O, Sultan Gıyasü'd-din Muhammed b. Muhammed ki,[208].

* * *

Yukarıda *Siyâsetnâme'*de nakledilen tarihî materyalin tenkidini başka bir yazımızda ele alacağımızı söylemiştik. O zaman "M." nüshasında bulunup da diğer nüshaların hiç birinde mevcud olmayan bölümleri neşredeceğiz. Burada yalnız, mütercim tarafından, *Kısâsü'l-enbiya*, *Kâmusu'l-âlâm* gibi kaynak değeri taşımayan eserlerden naklen yapılan haşiyelerin sahih olmadığını ve *Tarihü'l-Kâmil*, *Kitâbu'l-İber* gibi inanılır kaynakların tabı' tarihleri, yerleri ve sahifeleri gösterilmediği için buralardan alınan ma'lûmatın da itimad telkin etmediğini belirtmek isteriz. Nihayet son olarak şunu bilhassa kaydetmek mecburiyetindeyiz ki, sayın Çavdaroğlu'nun, dili de istifade edilemeyecek kadar eski olan bu tercümeyi yapmış olması kendisini muahaze için bir sebeb teşkil etmez. Fakat ortaya çıkarılmasında ne gibi bir fayda umulduğunu hakikaten anlamadığımız böyle bir tercümeyi umûmî efkâra sunan "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü"nden ilmî neşriyat hususunda biraz daha itina beklemekte haklı olduğumuzu sanıyoruz.

1 Bk. *ZDMG*, 46-47, 1892, s. 763.

2 Charles Schefer, *Siasset Naméh*, *Tráité de gouvernement composé pour le Saltan Melik-Châh*, *par le. Vizir Nizam oul-Moulk* (Publication de l'Ecole' des Langues orientales vivantes, II i. série vol. VII), Paris, 1891.

3 Ch. Schefer, *Siasset Naméh*, (aynı yerde), Paris, 1893.

4 Schefer, (metin) önsöz, s. II.

5 Schefer, (metin) önsöz, s. III.

6 Schefer metnindeki yanlışlardan küçük bir kısmı F. Gabrieli (Orientalia, VII, 1-2, 1938, s. 80-94) tarafından gösterilmiştir (Bk. Barthold-Köprülü: İslâm Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1940, s 216)

7 A. Halhâlî, Siyâsetnâme ya Siyerü'l-mülûk, Tahran, 1310 ş.

8 A. Halhâlî, aynı eser, önsöz, s. 4.

9 Üniversite ktb. FY. nr. 730. Siyerü'l-mülûk adını taşır, Rebi'ülâhır 730 (Ocak 1330)'da, istinsah edilmiştir. Fatih ktb. nr. 3453, Şevval 925 (Eylül 1519)'da; istinsah, edilmiştir.

10 Molla Çelebi ktb. (Süleymaniye ktb.); nr. 114. 190 X 275 (123 X 200); eb'adında, 200 yaprak, str. 16, yazı sülüs ve okunaklı, eskimiş meşin cilt içinde, yapraklar yıpranmış; Cumâdelâhir 724 (Mayıs 1824)de istinsah edilmiştir.

11 Makalemizde bundan sonra şu kısaltmalar kullanılacaktır:

Ş. m. : Schefer'in neşrettiği farsça metin.

Ş. tr. : Schefer'in Fransızca tercümesi.

H. : Halhâlî neşri.

M. : Molla Çelebi nüshası.

T. tr. : Siyâsetnâme'nin Türkçe tercümesi.

12 Siyâsetnâme, 21. faslı takip eden "fasl-ı diger": Ş. m. s. 87- 89, T. tr. 113-115.

13 Siyâsetnâme, 35. fasıl, Ş; m. 115, T. tr. 145.

14 Fasıl, 38: Ş. m. 120, T. tr. 152-153.

15 Fasıl, 42: Ş. m 144, T. tr. 181.

16 T. tr. 22.

17 T. tr. 102.

18 T. tr. 111, 145, 201.

19 T. tr. 233, 239.

20 Ş. m. s. 210: Muhammed-i Mağribî, M. vrk. 199 b.: Muhammed b. Nâsih, H. 185: Muhammed-i Nâsih.

21 Ş. m. 212, str. 5, T. tr. 255.

22 Ş. m. 5, M. 6a, H. 2.

23 Ş. m. 136-137, T. tr. 169-170, H. 114. Bilindiği üzere Vezir 485 Ramazanında (Ekim 1092) katledilmiş, ondan bir ay kadar sonra Şevval 485 (Kasım 1092)'de Sultan Melikşah ölmüş, bunun üzerine taht kavgaları zuhur ederek Melikşah'ın oğullarından Mahmud, Berkyâruk, Giyâsü'd-din Muhammed, nihayet Sancar hükümdar olmuşlardır. Ş. m. ve H. neşirlerinin gösterilen yerlerinde Melikşah "merhum" diye anıldığı gibi, Berkyâruk ve sultan olarak Gıyâsü'd-din Muhammed'den bahis vardır. Bunlar tabiatıyla metne bilâhare eklenmiş kısımlardır.

24 Ş. m. 151, T. tr. 187, H. 128.

25 Ş. m. 1-2., T. tr. 15-17. Bu hikâye H. da yoktur.

26 Ayrıca bk. fasıl, 20: "Bugün yer yüzünde Sultanımız (Allah onun mülkünü ebedî kılsın)'dan büyük bir hükümdar yoktur. Ve hiç bir padişahın mülkü onunki kadar geniş değildir...". Ş. m. 86 T. tr. 111 H. 67.

27 Fasıl 1'deki Gıyasü'd-din'e atf cümlesi H.da da yoktur (s. 5), fakat H.da Sultan Gıyasü'd-din'den bahsedilirken (Halledallahu mülkehu) denmesi bu nüshanın da muahhar olduğunu gösterir (H. 114).

28 Bk. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, İst., Üniv. Ed. Fak. yayını, s. 132 vd.

29 Ş. m. 7., T. tr. 21-22., H. 6. Krş.: 20. fasıl.

30 Ş. m. 144., T. tr. 181. Bu kısmın düzeltilmiş şekli için aşağıda bk. s. 255

31 Türkistan seferine 482 (1090) sonlarında çıkılmış ve Yemen'e karşı harekâta 484 Ramazan'ında (Kasım 1091) karar verilmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, aynı eser, 119 vd., 125).

32 Bk. İ. Kafesoğlu, aynı eser, 120-121.

33 “چنین کوید بنده حسن کی چون سال چهار وهفتاد و نه بود کی ...” M. 1 b.

34 Bk. Ş. m. 210, T. tr. 247, M. 2a, H. 2, 185.

35 Nizâmülmülk, Siyasetnâme, mütercimi: Mehemmed Şerif Çavdaroğlu, İst Üniv- Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, I, İstanbul, 1954.

36 Sayın mütercim Siyâsetnâme’yi hangi metinden Türkçeye çevirdiğini açıkça söylemiyorsa da, eserinin 1. sahifesindeki ifâdeden tercümeyi Ş.m’den yaptığı anlaşılmaktadır. Böylece tabiatıyla Ş. m.’deki yanlışlar, hattâ bazı yerlerde Ş tr.’deki hatâlar Türkçesine de intikal etmiştir. Bu hususlar aşağıda gösterilecektir.

37 Bk. T. tr. 9: Burada bâzı mısralar değişiktir.

38 T. tr. 11 (alttaki kıt’a).

39 Burada tafsilât vermediğimiz bu hususlar hakkında bk. İ. Kafesoğlu, aynı eser, indeks.

40 Şahıs, kavim ve yer adları gibi has isimlerde fahiş hatalar yapılmıştır Bunları gelecek makalemizde teker teker düzeltmek niyetindeyiz. Burada pek mühim olanlarını tashih ediyoruz: Büyük Selçuklu İmparatoru’nun adı Melekşah değil Melikşah’tır; Ürdüm (s. 174, 180 vd.) değil Erdem; Müzdek değil, Mezdek Nüvişteki (s. 86) değil, Nûştekin; Mukni-i Muruzî (s. 233) değil, Makanna’-ı Mervezî; İbad (s. 169) değil, Abbâl; Elkafas (s. 78) değil, El-Kofs... Coğrafî adlardan: Gürcistan (s. 221, 229) değil, Garcistan; Hatin (s. 165) değil, Hoten; Tubruk (s. 182) değil, Tabarek; Semnat (s. 65) değil, Sûmenât vs. Keza bâzı farsça kelimelerin türkçe karşılığı tam verilememiştir: - cuhûd: musevî, tersa: hıristiyan. gebr: mecûsi, siyaset etmek: öldürmek nasib pay, hisse; ferseng: fersah, mil: para destar: sarık, âyîn: usâl, saat: an, müddet, olacaktır.

41 Bu hususlarda fazla izahat için bk. F. Köprülü, “Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerinin te’siri hakkında ba’zı mülâhazalar”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, İstanbul, 1931, s. 165-315; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal, T.T.K. yayını, İstanbul, 1941; İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 143-166.

42 T. tr.’de Halife’ye mahsus olan “Emîrü’l-mü’minîn” lâkabı Sultan Melikşah’a verilmiştir. Sultan’ın babası olan Muhammed, Sultan Alparslan’dır.

43 M. 6a, H 2. (Ş. m. a: 5 yanlıştır).

44 M. 8a, H. 6. (Ş. m. yanlıştır).

45 M. 7b, H. 6 (Ş. m ve Ş. tr.’de yoktur).

46 «ولیکن خداوند را اندیشها باشد و مکر خواهند که بندکانرا بیاز مایند و اندازۀ حال و عقل و دانش ایشان بدانند و چون...»

47 (Ş. m. 8, yanlıştır, zira Siyâsetnâme halk için değil, hükümdar için yazılmıştır. Bu kısım Ş. tr.’de hatalıdır).

Ş. tr. ve T. tr.’de noksandır.

48 M. 10a, H.8: Nehrûvan’da. O zaman Bağdad şehri henüz kurulmamıştı.

49 Emîr-i Âdil, İsmail’in lâkabıdır.

50 Ş. m. 11, H. 9.

51 M. 11-b, H. 10 (Ş. m.de yok).

52 M. 14a, H. 12.

53 M. 14b.

54 بسر تازیانه بشمرد Asker kamçısını kaldırır öyle sayılırdı.(Ş. tr. de yanlıştır).

55 M. 10a. Âmûy Ceyhun’un batı tarafında ve Merv istikâmetinde bir şehirdir (Ş tr. yanlıştır).

56 M. 10a.

57 H. 13: روزبانان Rûzbânan (Ş. m.: یوزبانان Yûzbânân şekli ve Ş. tr. “pars bekçileri” yanlıştır).

58 Ş. m. 18, H. 15., M. 17b.

59 H. 16 vd. راست روشن yanlıştır.

60 Ş. m. 21.. Burada Vezir'in adı ile bu adın lûgat mânası arasında bir kelime oyunu yapılmıştır (Ş. tr. 3l yanlıştır).

61 M. 21b, H. 18.

62 M. 22b, H. 19 (Ş. m. 23 yanlıştır).

63 Ş. m. 24, H. 19.

64 M. 25b, H. 22 (Ş. m. 27 yanlış).

65 Ş. m. 28, H. 22. M. 26a.

66 M. 27a (Ş. m, 29 yanlış).

67 Ş. m. 33. Köle, mal sayıldığı için kaçarsa sahibi tarafından takib edilirdi.

68 M. 31a, H. 26. (Ş. m. 34 yanlış).

69 Ş. m. 35 (Ş. tr. 52 yanlış).

70 Ş. m. 38 (Ş. tr. 55-57 karışık).

71 Ş. m. 39.

72 Ş. m. 40, H. 31.

73 M. 38b, H. 34.

74 M. 42b, H. 38 (Ş. m. 48 eksik).

75 M. 42b (Ş. m. ve Ş. tr. eksik).

76 M. 44b (Ş. m. 51 eksik).

77 M. 46a, H. 41.

78 M. 47a, H. 42.

79 H. 45.

80 Ş. m. 59, M. 51b.

81 M. 54b, H 46 (Ş. m, eksik).

82 M. 52b درها (Ş. m. 60 ve H. 47 yanlış).

83 M. 54b, Ş. m 65 (H 50 yanlış).

84 "Rûm" kelimesi Ş. (m. 67 ve tr. 101) de fazladır.

85 M. 57b, H 52.

86 Ş. m. 63 (husûmet, para cezasını icab ettiren suç; cuul, para cezası demektir).

87 H. 53 (Ş. m. 69 yanlış).

88 M. 63b.

89 M. 64b.

90 Ş. m. 81: مشاهره و مرسوم

91 Ş. m. 81.

92 M. 67b, H. 63 (Ş, m. 81, Ş. tr. 120 hatalı).

93 M. 67a, H. 63 (Ş. m. 81 karışık).

94 M. 68a, H. 63, Ş. m. 81-82.

95 M. 69a, H. 65 (Ş. m. 83 yanlış).

96 M. 70b, H. 66 (Ş. m. 80 yanlış).

97 تیزهای خطی Hatt mahâl ismidir.

98 M. 72a.

99 M. 73a, H. 69 (Ş. tr. 130 yanlış).

100 M. 74b. (H. yok). Çigil'ler o asırlarda Maveraünnehir havalisinde bulanan Türk boylarından biridir. (Ş. tr. yanlış).

101 M. 75a, H. 71 (Ş. m. 90 eksik).

102 M. 75a: و حوالئ آن اکر اقطاع است باخاص باید کرفت ... H. 71 (Ş. m. 91 ve Ş. tr. 335 vd. yanlış).

103 H. 71 (Ş. m. 91 eksik).

104 M. 75b (Ş. m. ve H. eksik).

105 M. 76a, H. 72 (Ş. m. 92 yanlış).

106 H. 72 (Ş. tr. 135 yanlış).

107 H. 72: 1000. Burada metin eksik gibi görünüyor. Çünkü bu fasıl sarayda oturan askerlere değil, bütün ordunun muhtelif cins kavimlerden teşkil edilmesine dâirdir.

108 Ş. tr. 135 hatalıdır.

109 یتاق Yatak kelimesi muhafızlık mânasınadır. (Ş. tr. 136 yanlıştır).

110 Tercüme Ş. m. (a. 94) ye göre doğru ise de M. (77b)'de bizim söylediğimiz gibidir. H. (s. 74)'de تیر انداختن "ok atmak" ibaresi yoktur.

111 M. 78a, H. 74'de bu bölümü ayrı bir fasıl olması dolayısıyla Ş. m.'de fasıl numaraları farklı olarak devam etmektedir.

112 M. 78a, H. 74.

113 M. 78a, H. 74.

114 M. 78b: Kalacûrî. H. 74 (Ş. m. 95) Karacûrî. Karacûrî bir nevi kılıçtır (Ş. tr. 140 yanlış).

115 M. 79a., H. 75.

116 Ş. m. 95, H. 75, M. 78b: 35-40 yaşına basmadan... Gulâmların yetiştirilmesinde: "üçüncü sene (H. de, 4. sene) ata bindiği zaman bağlamak üzere yay ve ok mahfazaları verilirdi" M. 78b., H. 74.

117 M. 79b, H. 76.

118 M. 80a (burada "Halaçlar" yoktur).

119 M. 80b, H. 77.

120 M. 81a, H. 77.

121 M. 81b, H. 77 (Ş. m. 98 ve Ş. tr. hatalıdır).

122 M. 83a.

123 M. 84a.

124 M. 84b.

125 M. 84b (Ş. m. 101: 500).

126 M. 84b.

127 M. 85a, (H. 80-81 eksik).

128 Ş. Tr. 151 yanlış.

129 Ş. m. 104.

130 M. 86b.

131 M. 87a.

132 M. 87a. بیستکانه Bistgâne maaşa dâir bir ıstılahtır.

133 M. 87b.

134 M. 88b (H. 84 karışık).

135 M 90a.

136 M. 90b, H. 86: Ma'rûfân-ı haşem (Ş. m. 109 yanlış).

137 M. 90b, H. 86.

138 M. 91a, (H. 86, Ş. m. 109 ve Ş. tr. 161 hatalıdır).

139 M. 91a, H. 87. (Ş.m. 110 ve Ş. tr.162 yanlış).

140 M. 92a, H. 87.

141 H. 87 (Ş. m. 110, Ş. tr. 163 yanlış).

142 Bütün nüshalarda bulunan يكسان (yek-sân) kelimesi burada “bir nizam” “bir vecih üzere” mânasında olsa gerektir.

143 M. 92b. Fasıl ayakta durmak usûlüne ayrıldığı için H. (ş. 88)’deki “nişesten” yerine, Ş. (m. 111)’deki gibi “istâden” olması lâzım gelir.

144 M. 93a, H. 88 (Ş. m. 112 ve tr. yanlış).

145 Bk. Ş. tr. 167, not 2.

146 Ş. tr. 167 yanlış.

147 Çünkü bilhassa Türklerde hükümdarın ziyafetler tertiplemesi ve halkı yedirip içirmesi hâkimiyet alâmetlerindendi. Padişahın sofrasına gelmeyen halk veya kabîle itaati reddediyor demekti. Halbuki hâstan biri kendi yemeğini yerse itaatsizlik sayılmaz.

148 Bütün metinlerde: چكليان (Çigiliyân).

149 M. 97a.

150 M. 97a.

151 Ş. Tr. 175-176 hatalıdır.

152 Emîr-i hares muhafız kıt’ası kumandanı demektir. (H. 96 vd. أميرجرس yanlış).

153 M. 104a (Ş. m. 125 hatalı).

154 M. 104a.

155 علويان Ulviyân (H. 100: Ulviyan be-salâh= M. 105a) yukarı Arabistan Arablarıdır ki, beytü’l-mâlden para alırlardı. Burada Alevî’lerin kasdedilmiş olması mümkün değildir (bk. Ş. tr. 185 yanlış).

156 Ş. m. 128.

157 M. 107a-b krş. H. 102.

158 M. 109b-110a, H. 104.

159 M. 112a, H. 107.

160 M. 112b (Ş. m. 131 ve H. 107 hatalı).

161 M. 113a.

162 M. 113a, Ş. mi, 132 krş. H. 108.

163 M. 118b.

164 M. 118b, H. 112.

165 M; 119a., H. 113.

166 Ş. m. 137.

167 M. 120a., H. 115. (Ş. tr. 205 yanlış). Burada Ş. m.’de geçen “Tegin” kelimesi” nüshalarda yoktur.

168 M. 121a., H. 115-116 (Ş. m. eksik).

169 M. 122a., Krş. H. 117 (Ş. m.de eksik).

170 M. 124a., H. 118.

171 M. 126a (H. 126. karışık).

172 M. 127b (H. 122 karışık).

173 M. 131a. ملاطفه (mülâtafa) “mektub” mânasınadır.

174 Ş. m. 149.
175 M. 132b, H 127.
176 Ş. m. 151.
177 M. 139b.
178 M, 140a, H. 133.
179 M. 140a, H. 133.
180 M. 148a, H. 141. (Ş.tr. 241 yanlış).
181 M. 148b, H. 141.
182 H. 143.
183 M 157 (M 465 karışık).
184 M. 166a., H. 157.
185 ولفظهای شرعی بلغت یاد کرد تا اهل سنت ندانند H. 159.
186 M. 167b-168a., H. 159.
187 M. 168a., H. 159.
188 M 168b.
189 M. 169a.
190 Mervu'r-Rûdî (H. 161).
191 M. 170b.
192 M. 171a., H. 162.
193 M. 177a (Ş. m. 194 ve H. 167-168 karışık ve yanlış).
194 M. 177a.
195 M. 184a., H. 169.
196 M. 184a.
197 M. 184b.
198 M. 185b.
199 H. 172.
200 M. 187b, H. 177.
201 M. 189a, H. 174.
202 M. 189b.
203 M. 194b, H. 178.
204 M. 190a (Ş. m. Subaşı yerine sipahi).
205 H. 181.
206 M. 198a, H. 134.
207 Ş. m. 248.
208 Ş. m. 248 mısra 5. Burada Gıyâsü'd-din, Gıyâs-ı din şekliyle kayıtlıdır.

- 4 -
SELÇUKLU TARİHİNİN MESELELERİ

“Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu”
Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla
[Belleten, XIX, sayı: 76, Ankara, 1955, s. 463-489]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Umumî Türk Tarihi Doçenti Dr. Mehmet Altay Köymen bizim *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adlı eserimiz (İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi yayınlarından, 1953) hakkında uzun bir tenkit yazısı neşretti (bk. Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, XVII, sayı: 68, 1953, s. 557-604). Sayın doçentin belirttiği üzere “Aynı sahalarda tetkikler yapanların birbirlerini ikaz etmeleri, birbirlerini kontrol ederek çalışmaları Türk tarih tetkiklerinin hayrına olacağı” ve esasen bütün alâkalılarca bilindiği üzere, biz de millî tarihimize dair bazı hususların tashihine ma’tuf tenkit makaleleri yazmış olduğumuz için, pek tabiî olarak, eserimiz hakkındaki bu yazıyı memnunlukla karşıladık. Biz yurdumuzda hakikî ilmin ciddî tenkit yazılarıyla temelleşeceğine inanıyoruz. Bu sebeple ilmin emrettiği dürüstlük ve tarafsızlıkla yapılan tenkitleri samimiyetle kabul eder ve yazarlarını, ilmî araştırma seviyemizi yükseltmek, daha salim ve mütekâmil tetkiklere doğru yeni çığırlar açmak gayretlerinden dolayı alkışlarız.

Fakat sayın Doç. Dr. Köymen’in emsâliyle kıyaslanamayacak kadar uzun olan tenkidinde aradığımız ciddî, yapıcı, bizim tetkiklerimizi az da olsa ileri götürmeğe yarar hususiyetler bulamadığımızdan dolayı üzüntümüzü belirtmek isteriz. Evvelâ tenkidin mahiyeti üzerinde biraz duralım:

I. Tenkit bir eserin iyi taraflarını belirtmek, yanlış noktalarını lüzumlu bibliyografyanın yardımıyla tashih etmekten ibaret olmalı ve hatalı görülen hususlar, vesikalara dayanılarak, kısaca düzeltilmelidir. Bunun için metodolojiyi alâkadar eden nazariyat veya tamamen indî görüşler mahsulü spekülasyonlarla sahifeler doldurmağa hacet yoktur. Tenkitçi mevzu ile ilgisi zayıf fikirlerden, haşviyattan sakınmalıdır. Bilhassa tenkitçinin doğrudan doğruya kendi ilmî iktidar ve araştırma kabiliyetinin üstünlüğünü telkine gayret etmesi, tenkit edilen müellifle onun kaleme aldığı mevzu arasında hakemlik vasfını kaybederek ortaya kendi şahsını koyması demek olur ki, bu, tenkitçinin lehine bir not teşkil etmez. Tenkide mevzu eser hakkında bir yandan takdirler yağdırırken, diğer taraftan, her fırsat düşen yerde, onu hatalarla dolu göstermek, müellife, haklı olarak, ilmî bir araştırıcı ve belirli bir tarih görüşünün temsilcisi nazarıyla bakan veya onun bu hususlardaki durumunu anlamak isteyen okuyucuyu şaşkınlığa uğratır ve onun gerek müellif gerekse eser hakkında isabetli hükümler vermesine mâni olur; bu halde ise tenkit yazısı gayesine ulaşamamış demektir. Tenkit yazmak, belki tenkit edilen eseri yazmak kadar mühimdir; üstelik tenkitçinin tenkit edilen müelliften daha bilgili ve daha ihatalı olmasını zarurî kılar. Nihayet tenkitten maksat çeşitli meselelerde mevcut görüşü cerhederek yeni fikirler ve daha sahih hâl suretleri ilham edebilecek bibliyografya vermek veya bir vakanın sebep - neticesini veya cereyan tarzını değiştirebilecek kuvvette orijinal vesikalar ortaya koymaktır. Hiçbir eserin tam manasıyla mükemmelliği iddia edilemeyeceği ve eser yazılıp bittikten sonra ele geçen değerli bir kaydın birçok meseleleri ve görüşleri değiştirmesi daima mümkün olduğu cihetle, bir tenkit için böyle bir *contribution'*a erişebilmek pek kıymetli bir mazhariyettir. Fakat mevzu ile yakın alâkalı hiçbir yeni kitap veya makale veya orijinal bir vesika ile ortaya çıkmayan tenkitler boşa harcanmış emekten başka birşey değildir.

M. Köymen'in makalesi bir tenkit yazısında bulunmaması kat'iyen lüzumlu, yukarıda arzettiğimiz hususların hemen hepsini kendinde toplayan gayet tipik bir örnek teşkil ediyor: a) Yazının baştan 4-5 sahifesi mevzu ile alâkasız birtakım âfâkî ve tekrarından herhangi bir fayda beklenmeyen sözlerle doldurulmuş ve hiç sebep yokken makalenin hacmi genişletilmiştir (bk. *Tenkit*, s. 557-61). Bu nevi fikirlerin yeri *Belleten* gibi bütün dünyaca tanınmış ciddî bir ilim dergisi değil, herhangi bir umumî kültür

mecmuasının veya günlük bir gazetenin sütunları olabilir. Mahiyeti ne olursa olsun bu tenkit yazısında böyle bir "giriş" yapılması isabetli olmamıştır, b) 47 sahifelik yazısı boyunca tenkitçinin daima kendini ortaya atışı, her fırsattan istifade ederek araştırma tecrübesinden, ilimdeki fıtrî kabiliyetinden bahsedişi ve şahsını Selçuklu tarihi sahasının yegâne tetkikçisi olarak ileri sürüşü, makalenin ciddiyetini bozmuş ve onu bir propaganda broşürü haline getirmiştir. c) M. Köymen eserimizdeki hatalı noktaları tam vuzuhla ve tarafsız olarak gösterecek yerde bundan sistemli surette kaçınmış, yanlışlarımızı güya düzeltmeğe çalıştığı zamanlarda bile, uzun uzun nazariyattan bahsetmek hevesi yüzünden haddinden fazla şişirdiği yazısını maksattan bir hayli uzaklaştırmıştır. d) Doç. Köymen, tenkidinde bilhassa ana şartı yerine getirmemiştir. Yani, aşağıda göreceğimiz üzere, tenkidine mevzu edindiği meselelerde ne yeni bir eser, ne yeni bir makale göstermiş ve ne de bir vesika ortaya koymuştur. Sayın Doçentin bütün mahareti bizim zikretmiş olduğumuz kaynaklar ve onlardan naklettiğimiz malûmat etrafında dönüp dolaşmaktan ibarettir ki, bu nokta, halen baştan başa işlenmeğe muhtaç durumda bulunan Selçuklu tarihi üzerinde, mütehassıs Doçentimizin herkesçe malûm derin vukufunu (!) açığa vurması bakımından dikkate değer. e) Sayın Doçent, herhalde uzun yazmanın neticesi olacak; zaman zaman normal fikir teselsülünü kaybetmiş, birbirini nakzeden cümleler karalamış, bir yerde kuvvetle müdafaa ettiği bir görüşü, başka yerde, diğer bir görüşü takviye için tamamen mütenakız olarak ifade etmiş, bu haliyle yazı da anlaşılmaz şekle bürünmüştür (meselâ millî tarih meselelerimizde bizim göstermiş olduğumuz heyecan, *Tenkit*, s. 566; fakat yine bizim Türklük aleyhine hareketimiz, *Tenkit*, s. 579. Nizâmü'l-Mülk'ün büyük devlet adamı olduğu, *Tenkit*, s. 597; fakat yine onun Selçuklu tarihinde ehemmiyetsiz bir kimse bulunduğu, *Tenkit*, s. 579. Kötü teşbihler ve argo kullanmamız hususu, *Tenkit*, s. 565-66; buna mukabil kendisinin *"hayâl kâşaneleri kurmak"*, *Tenkit*, s. 569; ve *"büyük lâflarla kurmağa çalıştığı ve büyük lâflarla tamamlamağa uğraşdığı" Tenkit*, s. 597 cümleleri. Eksik ve bozuk cümlelerden: *"Tarih metodunun bir kül olduğu göz önünde tutulacak olursa şekil noksanlığının aynı zamanda mahiyet noksanlığının müjdecisi..." (habercisi* demek lâzımdı); *"İşin garibi dış görünüşü ile sağlam ve kullanılabilir sanılan malûmatın, tenkit sistemi ile çürüklüğünün meydana çıktığını yazılarımızda müteaddit defalar gösterdik..."* (cümle başındaki *"işin garibi"* yersizdir), bk. *Tenkit*, s. 563).

vb... Kitabımız gibi 270 küsur sahifelik bir eserde, o da esasa taallûk etmemek şartıyla, bir iki mütenakız cümle -ki kitabımızda böyle birşey bulunduğunu sanmıyoruz- tabii görülürse de, tashih ve ikmal gayesiyle kaleme alınan bir tenkit yazısında en küçük bir tezad müsamaha ile karşılanamaz. Hataları düzeltmek için yazan bir tenkitçinin herşeyden evvel kendisinin hatalardan sakınması en büyük kaygısı olmak icabeder. Fakat dürüst, vazıh ve doğru yazmak ancak müellifle eseri karşısında tarafsız kalabilmek şartıyla kabildir. Her noktayı rastgele tenkit etmek sevdası ile hareket edildiği takdirde, bizzat tenkitçinin hatalardan salim bulunmasının mümkün olamayacağı tabiîdir. Nihayet tenkide özendiği yerlerde bir adım ileri gitmek şöyle dursun, yeni öğrendiğini itiraf ettiği *"Tefsir edici"* tarihçilik denemelerinde büyük yanlışlıklara düşen M. Köymen'in boş yazısındaki lâubalilik o kadar barizdir ki, bu husus, üniversite mensubu değil, hariçten bir tarih meraklısını, günlük gazetelerden birinde, Türk Tarih Kurumu'na hitaben, *Belleten* gibi bir ilim dergisinde Doçentimizin makalesi ve emsali nev'inden esassız yazılara yer verilmemesini isteyen bir açık mektup neşrine sevketmiştir (bk. 4. III. 1955 tarihli *Dünya* gazetesi, T. Işıksal imzasıyla).

Aşağıdaki satırlar tenkitçimizin zaten erbabı arasında malûm olan ihtisas derecesini ve "tefsircilik"inin içyüzünü teşhir etmek için değil, bilvesile Selçuklu tarihinin bazı mühim meselelerini açıklamak maksadıyla yazılmıştır.

II. Şimdi eserimiz hakkındaki dış tenkitleri süratle gözden geçirelim: Bu kısımda, haşiyelerimizde bazan müellif adı bazan da eser ismi verildiğinden, aynı zamanda, hâdiselerle muasır kaynaklar muahhar kompilasyon eserlerle yanyana ve karışık surette gösterildiğinden bahisle bu şekil noksanlığının eserin muhteva bakımından da pek sağlam olmadığını *"müjdelediği"* âdeta gizli bir memnuniyet hissiyle bildirilmektedir. Kitabımıza tarafsız bir gözle bakılırsa, binlerce özel isim ihtiva eden haşiyelerde okuyucu psikolojisi ve teknik zaruretler dolayısıyla müellif veya eser isminden daima daha kısa olanının tercih edildiği; diğer taraftan, notlarda kaynak, kompilasyon, tetkik, bilumum literatürün ayrı ayrı zikrinden maksadın, geniş bir mukayeseye imkân vererek, mevzu hakkında önceden gelişi güzel bilgi edinmiş olması muhtemel okuyucunun peşin hükümlerini tashih ve melhuz şüphelerini dağıtmaktan ibaret olduğu

görülür. Bundan başka M. Köymen'in "*Biz mecbur olmadıkça Selçuklu tarihi bakımından XIII. asırdan sonra yazılmış kaynakları kullanmayız. Halbuki, Kafesoğlu XV. asır eserlerini bile kaynak diye hem de en başta gösteriyor*" demesi doğru değildir. Biz kitabımızda muahhar eserlere asla mevhum kıymetler izafe etmemiş ve haşiyelerimizde de kronolojik sırayı gözetmişizdir. Ancak sayın Selçuklu tarihi mütehassısının bu hususta verdiği misâl dikkati çeker mahiyettedir. O, hayal ettiği "*keşmekeşi*" ortaya koymak maksadıyla kitabımızda sekiz sahife işaret etmektedir ki, bunlardan yalnız biri -Gaffarî'nin, başka hiçbir kaynakta bulunmayan bir kaydı dolayısıyla zikrettiğimiz, *Nigâristan*'ı müstesna, diğer sahifelerde yalnız bir eser gösterilmiştir; bu da Aynî'nin *İkdü'l-Cumân* adlı umumî tarihidir (krş. *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* "= *Melikşah*" s. 14, not. 17; s. 18, n. 1, s. 20, n. 7, s. 43, n. 14, s. 49, n. 46, s. 54, n. 68, s. 96, n. 46, s. 99, n. 55; hepsi de *İkdü'l-Cumân).* Bedrü'd-Din Aynî bir XV. asır müellifi (ölm. 1451) olduğu cihetle eseri ilk bakışta mevzuumuzda mehaz olarak kullanılamaz gibi görünürse de, hakikatte onun Sultan Melikşah devri için birinci elden kaynak değerinde bulunan meselâ Abdü'l-Melik-i Hemedânî'nin bugün kaybolmuş *Unvânü's-Siyer'*inden ve daha muahhar olmakla beraber Anadolu tarihi bakımından mühim, fakat bizim doğrudan doğruya faydalanamadığımız, Beybars-ı Mansûrî'nin *Zübdetü'l-Fikre'*sinden vb. isim tasrihi suretiyle nakiller yaptığı düşünülürse, *İkdü'l-Cumân'*ı neden dolayı kaynak olarak kullandığımız kendiliğinden anlaşılır. Biz *İkdü'l-Cumân'*ın bu değerini kitabımızın kaynaklar faslında kısaca belirttiğimiz ve bu eser hakkında yapılan geniş bir tetkiki aynı yerde gösterdiğimiz için (*Melikşah*, s. XVII, XVIII, n. 31), bunlar olmasa dahi eserin hakikî değerini öğrenmiş olması lâzım gelen Doç. Dr. M. Köymen'in bu babdaki satırlarını lüzumsuz saymakta mazuruz. Keza kaynaklar faslında Melikşah devrine ait bilumum kaynakları, kıymetleri ve müellifleri bakımından, teker teker tanıttığımızdan, yalnız müellif, bazan yalnız eser adının zikredilmiş olmasının okuyucuyu şaşırtacağı endişesini de zaid buluyoruz.

M. Köymen'in dış tenkit bahsinde üzerinde durduğu bir nokta da bizim yazı dilimize taallûk ediyor. Tenkitçi nedense bize başka bir üslûp -herhalde kendi üslûbunu- kabul ettirmek istemekte, ister tarihçi, ister muharrir, ister romancı vb. olsun herkesin kendine mahsus bir ifade tarzı

bulunduğunu unutmuş görünmektedir. Onun, bizim kitabımızdan “argo” “kötü teşbih” diye verdiği misâller Türkçenin yazı dilinde daima kullanılagelen normal ibarelerdir. M. Köymen’in buradaki maksadının ne olduğunu anlamak cidden güçtür. Tarih üslûbunun vasfı hakkında âfâkî bir “fikriyat” yapmak niyetinde mi, yoksa bizim yerli yerinde kullandığımız kelimelere birtakım hususî ve yeni mânalar vererek orijinal bir Türkçe ifade teklif etmek arzusunda mı olduğu belli değildir. Tenkitçimizin doğrudan doğruya şahsını ilgilendiren bu hususu bir yana bırakarak biz, bir tarih yazarının aynı zamanda ana dilinin jenisinden faydalanmasını bilen, icabeden yerde edebî san’atları tatbikte maharet gösteren, mübalâğaya kaçmaksızın ve bilhassa kelime tekrarlarından sakınarak ve bazı tâbirlerin ilham ettiği imajlarla hâdiseleri ve görüşleri okuyucuya kolayca nakledebilen kuvvetli bir üslûpçu olmasının lüzumuna kani bulunduğumuzu belirtmeliyiz. Hakikat şudur ki, ancak kelime denilen kalıplarla ifade edilen fikirleri, ne kadar isabetli olursa olsun, kötü bir üslûpla iknakâr bir şekilde nakletmek çok müşküldür. Akıcı olmayan, ikide birde dilde ve zihinde duraklamalara sebebiyet veren yazı dili ile herhangi bir mevzuun ruhunu başkasına hissettirebilmek mümkün değildir. Dünyaca şöhret yapmış büyük tarihçilerin, ana dillerini ne kadar ustalıkla kullandıklarını gerek eserleri gerekse onlardan yapılan tercümeler göstermektedir. Fallmerayer, L. von Ranke, J. Michelet, Hammer, hattâ Lebeau tarihçi vasıfları yanında aynı zamanda birer üslûpçudurlar. İyi yazmak, hâdiseleri lüzumu nisbetinde canlandırmak, fikirleri vazıh fakat yorucu olmayan bir üslûpla nakletmek, tarihçi için başta gelen şartlardan biridir. Burada sırası gelmişken sayın tenkitçimizin, ağırbaşlı yazmak gibi sunî bir endişe yüzünden, âdeta korkarcasına, muayyen kelimeleri boyuna tekrarlaması sebebiyle, okunamayacak kadar kuru ve sevimsiz olan üslûbunu, her fikrî nüansı ifade edecek derecede işlenmiş güzel Türkçenin geniş imkânlarından faydalanarak, biraz renklendirip tatlılaştırmasını hâlisane tavsiye ederiz.

Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu mevzuunun nasıl ele alınması icabettiği hususu da M. Köymen’in dış tenkitlerinden birini teşkil etmektedir. Tenkitçimiz, çeşitli mevzuların mutlaka muayyen bir usul üzere işlenmesi mümkün olmadığını, muhteviyatına göre başka başka tarzda ele alınması gerektiğini bildirdikten, bu hususta *“En doğru ve en emin yolun tabiî ve mantıkî olan yol olduğunu”* bilhassa tasrih ettikten

sonra, eserimizin bölümlerini rakamlara vurarak tasnife tâbi tutuyor ve bölümlerin başlıklarıyla ihtiva ettikleri hâdiselerin başlangıç ve bitme tarihlerini yanyana yazarak meydana çıkardığı liste üzerinde mübayenetler, tedahüller keşfine uğraşıyor. Her bölümün başlangıç ve bitme tarihleri arasında farklar bulunmasını, hele bazı bölümlerin uzun bazısının kısa oluşunu *"keşmekeş"* olarak tavsif ve nihayet *"bir sistemsizlik örneği ile karşı karşıya bulunduğunu"* ifade ediyor (*Tenkit*, s. 570-73). Kitabımıza tatbik edilen bu riyaziye ameliyesi ve bölümler arasında gerek zaman bakımından gerekse hacim itibariyle birbirine denklik, eşitlik aramak herhalde ünlü mütehassısımızın tarih metodu sahasındaki yeni buluşlarından olsa gerektir. Bizim nâçiz kanaatimize göre, tetkik edilen mevzuun zaman süresini hâdiseler tayin eder. Tarihî değeri haiz herhangi bir vak'a zuhur etmemiş ise ve kaynaklarımızda herhangi bir kayıt mevcut değilse, tetkikçi aradaki boşluğu behemahal kendi karihasından dolduracak değildir. Hacim işi de hâdiselerin ehemmiyet ve şümulüne tâbidir, öyle bir vak'a cereyan etmiştir ki, bu, hem o devrin gidişi üzerinde tesirli olmuş, hem de istikbâlde başka birtakım hâdiselere yol açmış ve dolayısıyla kaynaklar ve vesikalarda geniş yer işgal eylemiştir. Bu gibi meseleler üzerinde layıkıyla durmak mevkiinde olan tarihçi ne bölümlerin sahife sayısını müsavi kılmak maksadıyla bazı vak'aları silmek, ne de onları lüzumsuz yere şişirmek hakkına malik değildir.

Kitabımızda uzun mülâhazalardan sonra ortaya koyduğumuz tasnifin kronolojik olduğu kadar coğrafî olduğuna da kani bulunuyoruz. M. Köymen'in tertiplediği liste birşey ifade etmez. Yalnız burada, meselâ Anadolu harekâtını ne için tek fasıl halinde değil de, iki ayrı bölümde yazdığımızı soran mütehassısımıza, birinci bölümden sonra izah ettiğimiz Suriye harekâtını anlamaksızın müteakip Anadolu hâdiselerini nakle imkân olmadığını hatırlatmak; ve meselâ 9. bölümü teşkil eden Maveraünnehir ve Kâşgar harekâtının, baş kısmının, münasebeti dolayısıyla, II. fasılda anlatıldığını, Hasan-ı Sabbah meselesinin baştan alınmasına lüzum olduğunu, Sultan Melikşah'ın Bağdad'ı ziyareti gibi iç meselelerin de Antakya ve Suriye fütuhatıyla yakın alâkası bulunduğunu söylemekte fayda umarız. *"Nizâmü'l-Mülk'ün katli ve Melikşah'ın vefatı"* faslının en sona alınmasına sebep, tamamen iç idareye ayrılan *"Kültür Hareketleri ve Teşkilât"* kısmında imparatorluğun ana dayanağı bu iki büyük simanın

daima varlıklarını hissettirmelerini sağlamaktır. Biz monografik eserlerde bahis mevzuu şahsın ölümünden önce, onun zamanının izah edilmesini psikolojik yönden lüzumlu buluyoruz. Arka arkaya vukubulan ölümleriyle bir devri kapayan Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'ün âkibetlerine ayrılan faslın, bizim eser gibi yalnız belli bir çağı mevzu edinen bir kitaptaki en uygun yeri ancak son fasıl olabilirdi.

Tenkitçimizin *"Kültür Hareketleri ve Teşkilât"* bahsindeki fikirleri de üzerinde durulmağa değer (bk. *Tenkit*, s. 603). Bu münasebetle, şimdiki halde sadece umumî bir kadro çizebilmek ve ilim, fikir adamları, edipler hakkında kısa hâl tercümeleri ile eserlerinin mühimlerinden bahsetmek mümkün bulunduğunu; fikir hareketlerine girildiği takdirde meselâ yalnız Gazzâlî'yi, aldığı ilmî, dinî, tasavvufî tesirler, yaşadığı muhitteki kültür atmosferi, altmışa yakın eseri ve tâ Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar icra ettiği büyük tesiriyle layıkıyla ihata edebilmeğe lüzum olduğunu, esasen yeri bir tarih kitabı olmayan bu muazzam vazifeyi hâlen yapmağa muktedir bir bilgin de tasavvur edilemeyeceğini M. Köymen'in fark edemediği kendi kalemiyle ortaya çıkmaktadır ki, bu hususun takdirini okuyuculara bırakıyoruz.

III. Buraya kadar yazdıklarımızın sayın Doç. Dr. M. Köymen'in zihniyetini açıklamak için kâfi olduğunu sanırız. O hâlde, tenkitçimiz bir Tarih Doçenti sıfatıyla zikredilen hakikatleri pekâlâ bilirken veya bilmesi lâzım gelirken, acaba niçin ilme veya doğrudan doğruya mevzuumuza hiçbir faydası olmayan, tamamen lüzumsuz, sahifeler doldurmağa girişmiş ve bunca zamanını heder etmiştir? Mesele görüldüğü kadar basit değildir. M. Köymen'i bu uzun yazıya sevkeden bir ana sebep mevcuttur ki, bundan doğan yanlış fikirler üzerinde açılacak münakaşa yalnız tenkitçimizin tarih tetkiklerindeki görüş ufuklarını genişletmekle kalmayacak, aynı zamanda Selçuklu tarihinin mühim problemlerini de göz önüne serecektir.

M. Köymen'in tenkidindeki hâkim nokta tarih yazma usulüne taallûk etmekte olup bu husus cidden incelenmeğe değer bir mevzudur.

M. Köymen'e göre, bizdeki yanlışlıklar *"Hikâyeci Tarihçilik"* telâkkisinden ileri gelir! Tenkitçimiz, kendince, son derecede iptidaî olan ve artık modern tarihçiliğin hüküm sürdüğü garp memleketlerinde çoktan terkedilmiş bulunan bu tarzı bizim hâlâ birinci plânda tuttuğumuz iddiasını defalarca tekrarlamış (bk. *Tenkid*, s. 559, 561, 570, 574, 578, 595, 604),

sonra *“Yeni tefsir edici telâkkiye uygun tarih yazmanın kolay olmadığını, bunun için evvelâ fıtrî kabiliyete ve sonra uzun çalışma ve mümareseye lüzum olduğunu”* hatırlatarak, kendisinin *“Avrupa’da öğrendiği bu metodu Türkiye’de anlayanların başında geldiğini”* ilâve etmiştir (*Tenkit*, s. 559-61). Nihayet şöyle demektedir: *“Hikâye edici tarih telâkkisine göre yazı yazmanın başlıca mahzuru, müellif Kafesoğlu’nun yaptığı gibi, hâdiselerin sadece anlatılması, bunun neticesi olarak* (tefsir edici tarih telâkkisinin esasını teşkil eden) *sebep-netice münasebetlerini kavramanın güçlüğü, hâdiselerin künhüne nüfuz etmenin hemen hemen imkânsızlığıdır... Müellifin kısa zamanda bu eski telâkkiden kendini kurtaracağını... ve ilmî istiklâl ilân edeceğini sanırız”* (*Tenkit*, s. 561-62).

Biraz aşağıda tefsirî tarihçiliğin Türkiye mümessili Doç. Mehmed Köymen’in bu tarz tarihçiliği nasıl anlayıp nasıl tatbik ettiğini ve sonra ondaki “ilmî istiklâl”in derecesini misalleriyle göreceğiz. Vak’a ve hâdiseleri aralarındaki irtibatları gözetmeksizin, oldukları gibi, nakilden ibaret olan “Hikâye edici” tarih yazımı, filhakika bir buçuk asır önceki vak’anüvisliğin devamından başka birşey değildir. Vak’aların sebepleri ve neticeleri üzerinde durmayan, aynı bölgede ve birbiri arkasına vukubulmuş iki hâdise arasında mevcut olması zarurî gizli bağları ortaya çıkarmayan, gerek zaman gerek mekân bakımından birbirinden uzak fakat aynı veya benzer sebeplerden doğmuş hâdiselerin gerçek mânasını keşfe çalışmayan, hâdiseleri, içinde geçtiği cemiyetin özelliklerini dikkate almadan, düpedüz anlatan *Hikâyeci* tarihçilik, meselelerin hakikî çehresini belirtmeğe muvaffak olamadığı için, değerini kaybetmiş ve artık devrini bitirmiştir. İlmin her sahasında olduğu gibi tarih araştırmalarının da hayli ilerlemiş bulunduğu devrimizde vak’anüvisliğin yerini daha mütekâmil bir sisteme bırakması kadar normal birşey olamaz. Bir sebep - netice sistemi olan *Tefsirî* tarihçilik, cemiyet hayatında hiçbir vak’anın kendiliğinden, yani sebepsiz zuhur edemeyeceğini ve her hâdisenin mutlaka diğer bir hâdiseye vasıta olduğunu kabul ettiği için, bugünkü modern tetkikçinin de gireceği yol bu sistem olmak icabeder. Böylece, *Tefsirî* tarihçilik hakkında tenkitçimizle mutabık bulunduğumuzu sanıyoruz. Bilhassa belirtmek istediğimiz nokta, *Tefsirî* tarihçilik esasının hâdiseler arasındaki münasebetlerin tesbitine dayanmakta oluşudur ki, bu kısa tarif, aynı zamanda, tarihte tefsirin ancak hâdiselerin teferruatıyla bilinmesiyle

mümkün olacağı hakikatini ortaya koyar. O hâlde, cereyan tarzı, vaki olduğu muhitin hususiyetleri ve oluşu esnasındaki maddî ve manevî tesirler iyice bilinmeyen hâdiseleri tefsir etmek kabil değildir! Herhangi bir vak'anın başlangıcı, sonu, nasıl olup bittiği, kimlerle ve ne mahiyette bir cemiyetle alâkası olduğu tesbit edilmeden sebep ve neticeleri üzerinde durulamaz, durulması da yanlış istidlallere götüreceği için zararlı olur. Bu mülâhazalardan sonra, bizde hâlâ niçin *Tefsirî* tarihçiliğe geçilemediğini izah edebiliriz. Bu, Türk tarihinin hemen hiçbir safhasında hâdiselerin henüz toplanıp yazılmamış bulunmasının neticesidir. Eğer şimdiye kadar Türk tarihinin kaynakları ilmî usullerle teker teker neşr veya tercüme edilmiş olsaydı, umumî Türk tarihinin hiç olmazsa belli başlı vak'aları kaynaklara tamamen sadık kalınarak dilimize nakledilmiş bulunsaydı, çeşitli Türk devletleri hakkında, yalnız siyasî vak'aları olsun gösteren el kitapları bulunup bunların hülâsası demek olan bir büyük umumî Türk tarihi yazılmış olsaydı ve nihayet elimizdeki bu manüellerin siyasî ve mühimce içtimaî vakayii gerçekten ihtiva ettiğine kani bulunulsaydı, ancak o zaman sebep - netice araştırmalarına dayanan *Tefsirî* tarihçilik sistemine girilebilirdi. Tarih tetkiklerimizin bu reel cephesini ve Türk tarihinin hâlâ yaprağı mütehassıslar tarafından açılmamış kaynaklar ve vesikaların kucağında yatmakta bulunduğunu; ileri Avrupa memleketlerinin ilkin kaynakları neşretmek, sonra onlara istinaden hikâyeci tarzda kütüphaneler dolusu eserler yazmak gibi iki asır süren devamlı ve yorucu çalışma neticesinde hikâyeci tarihçiliği ikmal ederek *Tefsirî* tarihçilik yoluna girdiklerini sayın temsilcimizin dikkatine sunarız. Bizde bu modern usulün henüz layıkıyla yerleşememiş olması, "tefsircimizin" zannettiği gibi, hizmetleri şükranla anılmağa değer tarih bilginlerimizin kabiliyet yoksulluğu veya usul bilgisizliğinden ziyade tarihî malzemeye hakkıyla sahip olamayışlarından ileri gelir. Zannımızca biz ilk plânda millî tarihimizin kaynaklarını ve vesikaları ilmî usullerle neşretmek mevkiinde bulunuyoruz. Tarihçiliğimizin bu durumu karşısında "ithâl malı" bir fikirle teşebbüslere girişen sayın temsilcimizin tefsirciliğinin câlib-i dikkat tecellilerinin arzettiğimiz hakikati isbat edeceğine eminiz.

Tefsirciliği, vak'anın umumî heyetini mânalandırmak, değerlendirmek olarak değil, metinden alınan bir iki kelime üzerinde fâsid daireler çevirmek ve buradan çıkarılan neticeyi bütün hâdiseye teşmil etmek şeklinde anlayan

Doçentimizin, evvelâ, kitabımızla ilgili olarak yaptığı denemeleri birer birer görelim:

a) Eserimizin *Diyarbekr'in fethi* bahsinde (*Melikşah*, s. 40-59) bu kıt'anın hâkimi Mervanoğlu Mansûr'un durumunu açıklarken, daha önceki hâdiseleri naklettikten sonra, onun "Etraftan para isteyecek kadar kötü duruma düştüğü"nü belirten cümlemizdeki *"kötü durum"* üzerinde M. Köymen uzun uzun muhakemeler yürütmüş, (bk. *Tenkit*, s. 580-582), fakat neticede tarihî gerçeği tahrif edemeyeceği cihetle ordudaki sarraflardan para dilenen bir hükümdarın *kötü durumunu* düzeltememiş ve bizim ifadenin doğruluğunda karar kılmıştır.

b) Sultan Melikşah'ın kızının Halife Muktedî tarafından istendiğini kaynaklardan naklederken yazdığımız *"Halife veziri Fahrü'd-Devle vasıtası ile Melikşah'ın kızını istemişti. Fahrü'd-Devle İsfahan'da Sultanla görüştükten sonra, Nizâmü'l-Mülk'le birlikte Terken Hâtun'a Halife'nin arzusunu bildirdiler ilh. .."* (*Melikşah*, s. 96) cümlesinde, M. Köymen, *Tefsir edici* tarihçilik kabiliyetiyle keşfettiği *"fevkalâde mühim ve gizli mânalar"* hakkında dört sahife yazmış (*Tenkit*, s. 579-82), neticede yeni birşey ilâvesine muktedir olamadığı bu hakikati de kabul zorunda kalmıştır. Yalnız burada İbnü'l-Esîr'de geçen (لاولادهم) kelimesinin gözümüzden kaçmasını büyük hata olarak ısrarla belirtmesi mühimdir; çünkü onca tarih tetkiklerinin en modern usulü, vak'anın cereyanı üzerinde hiçbir tesiri olmayan kelimelerle oynamaktan ibarettir.

c) Bu münasebetle M. Köymen, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğundaki nüfuzunu sıfıra indirmeğe çalışmaktadır. Sultan Melikşah devrinde *Büyük Dîvânı* yirmi yıl emrinde tutmuş olan vezirin gerek iç idare gerek dış siyasette durumunu kavramak, bizim, Bağdad münasebetleri dolayısıyla, bir cümle içinde anlatmak istediğimiz gerçeği idrak etmek bahsinde tenkitçimizin fıtrî kabiliyeti imdada yetişememiş görünüyor. Yine kendisinin *"Büyük devlet adamı"* (*Tenkit*, s. 597) dediği Nizamü'l-Mülk'ü imparatorlukta ehemmiyetsiz bir adam seviyesine düşürmek, Sultan Melikşah'ın idaresindeki dünyevî saltanata karşılık, bütün müslümanların reisi, manevî iktidarın mümessili, *Emîrü'l-Mü'minîn* el-Muktedî Billâh'ı imparatorlukta bir faktör olmaktan çıkarmak istemesi de onun Büyük Selçuklu İmparatorluğu muvacehesinde halifeliğin gerçek durumunun farkında olmadığını gösteriyor. Halifenin Sultana karşı

mukabil faaliyette bulunmadığını sanmak (msl. Melikşah'ın torunu Cafer'in hilâfet veliahdi ilânına mümanaat etmesi v.s., bk. *Melikşah*, s. 207) yersiz olduğu gibi; Selçuklu prensesinin Muktedî ile geçinememesinin de Melikşah'ın Halife'yi Bağdad'dan çıkarmak arzusu ile bir münasebeti mevcut değildir. Biz eserimizin çeşitli yerlerinde bu hâdise ve hakikatleri etraflıca izah ettiğimiz için burada tekrara lüzum görmüyoruz.

Sayın Doçentin *Tefsir edici* tarihçilikten ne anladığını bizzat kendisi tarafından verilen bu örneklerle belirtmiş olduğumuzu zannediyoruz. Fakat onun tefsirî tarihçiliğinin şaheser bir numunesini ileride *Siyâsetnâme* münasebetiyle zikredeceğiz.

Kendini memleketimizde modern tarih telâkkisinin tek temsilcisi olarak takdim eden M. Köymen dikkate şayandır ki, asıl tefsire muhtaç hâdiseler karşısında susmakta ve bizim hiçbir iddiada bulunmaksızın tefsirine çalıştığımız bazı mühim vak'aların değerini tam tersine düşürmeğe gayret etmektedir. Bizim, kelimelere zerre kadar bağlanmadan, kitabımızın dar çerçevesi içinde, umumî heyeti ile kıymetlendirdiğimiz bilhassa iki büyük vak'a var ki, M. Köymen'in bunlar karşısındaki durumu kendisinin hem tarihî hâdiseleri anlayış bakımından kifayetsizliğini, hem de *Tefsirî* tarihçiliğin delâlet ettiği hakikî mefhuma yabancılığını açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu iki büyük hâdiseden biri Malazgird meydan muharebesi, öteki Çağrı Bey tarafından yapılan meşhur akındır. Biz, eserimizin giriş kısmında, meşgul olduğumuz devrin dışında kalan bu iki hâdisenin, Sultan Melikşah devri askerî faaliyetine istikamet verdikleri ve o devirdeki muazzam fütuhatın başlıca âmillerinden bulundukları hususlarına kısaca temasla iktifa etmiştik. Şimdi Selçuklu tarihi mütehassısı, Umumî Türk Tarihi Doçenti M. Köymen'in kavramağa muvaffak olamadığı anlaşılan bu hâdiselerin tarihî değerlerini açıklamak mevkiinde bulunuyoruz.

I- *Malazgird* meydan muharebesinin ehemmiyeti: Tenkitçimiz Malazgird savaşını tarihimizde en büyük meydan muharebesi göstermemizi, 1071 tarihini bütün Türk tarihinde bir dönüm noktası olarak almamızı tenkit ve bizi bir tek muharebe gününe lâyık olmayan bir kıymet vermiş olmakla itham ediyor. Muarızımıza göre, Malazgird savaşının *"dönüm noktası olarak mütalâası kronoloji bakımından hatalı! olduğu gibi, tarihin büyük meselelerini bir tek âmille izah etmek teşebbüsü ilmî zihniyete uymaz ve dünya tarihinin devirlere taksiminde muayyen askerî ve siyasî*

hâdiselerle bir çağın bittiğini ve yeni bir çağın başladığını kabul eden klâsik telâkkinin terkedilmeğe başlandığı bir zamanda bu çeşit nazariyeler ortaya atmanın tarih ilminin ilerlemesine hizmet edeceği iddia edilemez... Ne kadar büyük olursa olsun askerî ve siyasî mahiyetteki hâdiselerin ne de olsa bir tezahür bir arızî hâl olmaktan ileri gidemeyeceği göz önünde tutulmalıdır" (*Tenkit*, s. 566-67). *"Mahiyeti ve şümulü hakkında tam bir fikir ve kanaate varmadan bir meydan muharebesinin bir devrin bittiği ve başka bir devrin başladığı bir hatt-ı fâsıl olduğu iddiası yerinde bir hareket değildir"* (*Tenkit*, s. 588).

Evet, tarih tetkikleriyle ciddî şekilde uğraşan hiçbir ferdin şimdiye kadar, bir tek muharebenin bir milletin hayatında dönüm noktası olabileceğini iddia ettiği görülmemiştir. Öyle olsaydı gerek cereyan tarzı, gerekse savaşa katılan kuvvetlerin sayısı bakımından Malazgird cengini çok gerilerde bırakan yüzlerce meydan muharebesinin hep devir değiştirdiklerini ileri sürmek bir mahzur teşkil etmezdi. Fakat, şimdi göreceğiz ki, Malazgird meydan muharebesi gibi azametli bir vakıanın millî tarihimizdeki yerini tayin edemeyen, Malazgird'den sonra Türk cemiyetinin bünyesinde husule gelen temelli değişiklikleri bilmeyen, 1071'den önceki durum ile ondan sonraki gelişme arasında mukayeseler yapmağı aklına getirmeyen Doçentimiz, bu muharebeyi, daha evvelki ve daha sonraki hâdiselerden tecrit etmek gibi bir gaflet neticesinde, zihnindeki peşin hükümlerin tesiri altında verdiği realiteden uzak bir hükümle, lalettayin bir çatışma derekesine indirivermiştir. Bu hâl mütehassısımızın tarihî hâdiseler karşısında nazariyelerin ne kadar zebunu olduğunu göstermekte ve daha mühimmi onun umumî kültür bakımından zayıflığını ortaya koymaktadır. Zira sayın Selçuklu tarihi mütehassısı eğer 1071'e kadar umumî Türk ve Selçuklu tarihinin meselelerini hiç olmazsa ana hatlarıyla bilseydi ve 1071'i takip eden asırlardaki hâdiselerin ışığında Türk milletinin din ve medeniyet sahalarında kazandığı eskisinden çok farklı dünya görüşünü idrak edebilseydi, bizim malûm hakikatleri ifadelendirmek düşüncesiyle ileri sürdüğümüz nokta-i nazarı baltalamak değil, aksine türlü delillerle takviyeye çalışırdı. Fakat görülüyor ki, tenkitçimiz büyük tarihî meselelerin hâlâ farkına varamamıştır.

Acaba Malazgird meydan muharebesi tarihin her safhasında emsaline çok rastlanan muharebelerden biri midir, yoksa bir milletin bütün hayatı

boyunca en büyük ve en esaslı değişikliğinin husulünde birinci derecede âmil olmuş tarihî bir vakıa mıdır?

Malazgird meydan muharebesi evvelâ siyasî yönden bütün Türk tarihine kat'î ve silinmez damgasını vurmuş olan, hattâ dünya tarihinin de sayılı savaşlarından biridir. Selçuklu Türklerinin, parlak bir başarısı olan bu zafer, kendilerine istiklâl kazandıran Dandânekan savaşından da yüksek bir kıymet taşır. Malazgird cenginin ölçüsüz değeri, onun bir millete yepyeni bir vatan, yepyeni bir istikbâl hazırlamış olmasındadır. Öyle ki, tarihin çeşitli hâdiseleri yüzünden Türk milletinin büyük çoğunluğu bir taraftan yabancı ülkelerde eriyip ortadan kalkar veya türlü âmillerin tesiriyle istiklâlden mahrum bir halde dünya siyaset alanından çekilirken, Malazgird cenginin hediye ettiği bu vatan 900 yıl sonra dahi ebedî Türk yurdu vasfını muhafaza etmekte ve Anadolu'da teşekkül eden yeni Türk cemiyetinin Osmanlı devleti gibi cihan imparatorluklarından birini yaratmasında âmil olmuş bulunmaktadır. Malazgird meydan muharebesi bu azametli neticesiyle Attilâ'nın meşhur *Campus Mauriacus* savaşından itibaren yakın tarihimizin iyi bilinen Kosovalar, Niğbolular, Çaldıranlar, Muhaçlar vb. gibi Türk tarihini süsleyen bilumum büyük meydan muharebelerinden çok farklı ve bunları kat kat aşan bir şahika hâlinde yükselmektedir. Çünkü bu muharebeleri takip eden ilerlemeler, zamanla durmuş, kılıçlarımızın gölgesine giren bölgelerde Türk hâkimiyeti devamlı olamamış, bütün fütuhatımız bir istilâdan ileri geçememiş, nihayet günün birinde, zaptedilmiş olan muazzam toprakların, birer birer elimizden çıktığı esefle görülmüştür. Hattâ millî tarihimizin iftiharla kaydettiği İstanbul'un fethi bile kıymet itibariyle Malazgird ayarında değildir. İstanbul'un alınması ile oradan Balkan'lara ve Avrupa içlerine doğru gelişen büyük askerî fütuhattan ve yukarıda adlarını saydığımız meydan muharebelerinin bize temin ettiği ülkelerden bugün ne kalmıştır? Halbuki Malazgird meydan muharebesi bize vatan vermiştir. Bu büyük galibiyeti hemen takip eden yıllarda Anadolu'ya akın akın gelen Türk boyları buralarda geçici maksatlarla dolaşmıyorlar, fakat müstakbel nesillere mesud bir yuva hazırlamak heyecanıyla ve bir daha dönmemek üzere her karış toprağı kanla yoğurarak zaptedip yerleşiyorlardı. Anadolu, Türk tarihinde hiçbir zaman fütuhat sahası sayılmamış, doğrudan doğruya anavatan addolunmuştur. Atalarımızın eline geçtiği andan itibaren Türk milletinin dâima müstakil ve

hür yaşamasını sağlamak bakımından, Türklerin hâkimiyetindeki, yer yüzünün yarısı kadar genişlikte, araziler arasındaki müstesna mevkii bu topraklara maddeten ve manen çözülmez rabıtalarla bağlanmamızın tek sebebini teşkil eder. İşte bize tarihimizde hiçbir meydan muharebesinin temin edemediği bu evsafta mübarek vatanı Malazgird savaşı bağışlamıştır.

Malazgird meydan muharebesi, aynı zamanda Türk milletinin bir medeniyetten diğerine intikalinde de başlıca âmil olmuş, daha doğru bir ifade ile, 1071 muzafferiyeti Türklerin millî benliklerini muhafaza etmek şartıyla, medeniyet değiştirmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bilindiği üzere, yer yüzünde biri Akdeniz çevresinde gerçek hüviyetini kazanan *yerleşik medeniyet*, öteki Evrazya bozkırlarında gelişmiş olan *atlı medeniyet* olmak üzere iki medeniyet tipi mevcut olmuştur. Her ikisinin teşekkülünde de birinci plânda tabiî coğrafyanın rol oynadığı bu medeniyetler arasındaki farklar üzerinde durmayacağız. Yalnız *yerleşik* medeniyete bağlı kütlelerin telâkkileriyle bozkır kavimlerinin dünya görüşleri arasında mevcut mühim ayrılıkları kısaca belirteceğiz. Bozkır medeniyetinin temsilcileri olan Türkler, yakın doğuya gelmezden önce, din, ahlâk, hukuk, iktisat vb. bakımlarından kendilerine mahsus düşüncelere sahip bulunuyorlardı ki, daha ziyade step iklimine ve orada en seri ve kuvvetli vasıta olan ata istinat eden bu inanç ve görüşler bozkır yaşayışının tam zıddı bir hayat süren yerleşik kavimlerdekinden başka idi. Türklerde at yetiştirmek ve bozkır coğrafyasının icabı sürüler beslemek meşgalelerin başında geliyor, bu yüzden orada sevk u idare kabiliyeti gelişiyor, savaş, cengâverlik saygı görüyor, bu hâl ise onların zihniyetinde bir hâkimiyet psikolojisini daima uyanık tutuyordu. Türkler yine at sayesinde binlerce kilometrelik mesafeleri aşmakta zorluk çekmemişler, her gittikleri yerde hâkimiyet tesis etmişler ve fakat uğradıkları bölgelerin tabiî şartları kendi yaşayışlarına uymayan yerlerde az zamanda eriyip gitmişlerdir. Bozkır kavimleri, kendilerinde çok kuvvetli bir yurt sevgisi bulunmasına rağmen, nüfus artımı, mer’a darlığı vesair sebeplerle geçimlerini temin zorluğu ile karşılaştıkları zaman kolayca yeni ülkeler aramağa çıkıyorlar ve büyük muhaceretler yapıyorlardı. Tarih bize atalarımızın Asya, Avrupa ve Afrika’da nerelere kadar gittiklerini öğretiyor, fakat aynı tarih onlar hakkında artık fazla bilgi vermiyor. Çünkü *atlı medeniyetin*, en bariz vasfı olan göç, netice itibariyle, ecdadımız hesabına ademe uzanan yol, bir ölüm

değirmeni olmuş ve Türklerin büyük çoğunluğunu mahv ve inkıraza sürüklemiştir. Muhtelif çağlarda Avrupa'ya ve Asya'nın diğer bölgelerine, zaruret icabı da olsa, taşınan Türk boylarının bugün izlerine rastlayabiliyor muyuz? Vaktiyle bütün Avrupa'ya ve Akdeniz çevresine hükmetmiş olan Hunlar'dan, Avarlar'dan ve diğer Türk kavimlerinden bugün herhangi birini göstermek mümkün müdür? O hâlde şimdi şu suali sorabiliriz: Türkler Anadolu'ya göç yoluyla geldikleri hâlde niçin dağılmamışlar, ezilmemişler, kaybolmamışlar da bilâkis eskisinden çok daha parlak muvaffakiyetler yaratarak, büyük devletler, imparatorluklar kurarak dünya siyasetinde öncü mevkie yükselmişler ve bekalarını sağlayabilmişlerdir? Bunun sebebi yakın-doğuya gelen Türklerin ananevi göçleri bırakıp yerleşik hayata intibak etmeleridir. Eski Türk cengâverliği, sevk u idare kabiliyeti, kahramanlık ve cesaret melekeleri, Anadolu'da yerleşik hayatın nimetleriyle birleştikten sonra, eskisinden çok daha kudretli ve mukavim bir Türk cemiyeti, bir Türk karakteri teşekkül etmiş, millî bünyenin bu suretle aldığı yeni şekil saydığımız muvaffakiyetlerin kaynağı olmuştur. Türklerin yakın - doğuya yerleşmelerinde İslâmiyet fazla rol oynamış görünmüyor. Meselâ Selçuklulardan önceki Karahanlılar, Gazneliler gibi İslâm - Türk devletleri milletimiz için böyle bir başarı yaratamamışlardır. Karahanlılar'da eski telâkki, anane ve teşkilâtın devam ettiği; Gazneliler'de ise devlete destek veren halkın yerli İran ahalisi olduğu dikkate alınırsa; ömürlerinin kısalığı ve umumî Türk tarihi çerçevesinde işgal ettikleri mevkiin ehemmiyetsizliği anlaşılır. Malazgird cengi ise Anadolu'da hem nüfusça Türk çoğunluğunun meydana gelmesine, hem de yerleşik hayata intibaka doğru ilk ve büyük bir adım teşkil etmiştir. Eserimizin önsözünde belirttiğimiz üzere eğer Malazgird savaşı kaybedilseydi, Selçuklu cehidlerinin de az zaman içinde Karahanlı ve Gazneliler'in akıbetine uğrayacağı beklenirdi ve o takdirde ne Anadolu zaptedilebilir, ne de daha o sıralarda yerleşik hayata geçmek gibi fevkalâde bir merhale sağlanabilir ve daha İran sahasında iken Selçuklular, emsali Türk boyları gibi, eriyip tarih sahasından çekilebilirlerdi. Binaenaleyh Malazgird meydan muharebesinin, bize parlak muvaffakiyetlerle dolu muazzam bir istikbâl hazırlaması bakımından da kıymeti açıktır.

Malazgird cenginden sonra Anadolu'da yerleşen Türk boylarının *zihniyetinde* çok büyük değişiklik olmuştur. Telâkkileri ve inançları, yani

bütün maneviyatı başka bir mahiyet almış, milletin psikolojisinde büyük yenileşmeler meydana gelmiştir. Anadolu Türklüğünde, bozkır kütlelerindeki hayata bakış tarzı yavaş yavaş ehemmiyetten düşmüş ve yerine başka bir iklimin, başka bir medeniyetin umdeleri geçmiştir. Yerleşik hayata alışan Anadolu Türkü toprağa bağlılığın verdiği sükûnet ve o topraktan nisbeten kolayca hayatı kazanmanın rahatlığı içinde, bütün yerleşik kavimlerde az-çok görüldüğü üzere, zamanla, uysallaşmış ve İslamiyet'in tesiriyle tevekküle bağlanan yeni bir insan olmuştur. Türkün, Orta-Asya bozkırlarında tabiatı emrine almak hırsıyla her zaman iradesini kullanır ve yine bu zihniyet dolayısıyla cihan hâkimiyeti dâvası güderken, yeni vatanda munis, muti, fazla talepkâr olmayan bir hüviyetle ortaya çıkışının sebebi Anadolu'da aldığı yeni tesirlerde aranmalıdır. Milletimizin psikolojisindeki bu değişikliklerin alâmetlerini her sahada bulmak mümkündür. Meselâ Malazgird cenginden bir iki asır kadar sonra artık Oğuz Hakan destanı temlerinin itibardan düştüğü, ondaki maddî üstünlük, cengâverlik, kuvvete tapma, savaş için savaş prensiplerinin ortadan kalktığı ve yerini manevî zenginliğe bıraktığı görülmektedir. Daha o zamanlarda, yer yer ozanlar eski Türk havasını yaşatmakta ve eski günleri hatırlatan harp rivayetleri, kahramanlık an'anelerini nakletmekte iseler de, Anadolu'nun asıl hâkim atmosferini artık bunlar değil, dinî - millî duygularımızın tercümanı büyük Türk Yunus Emre ve emsali şâirler vermektedir. Burada XIII. asrın en büyük mutasavvıfı Muhiddin-i Arabî'nin Anadolu'da yaşadığını ve şehir hayatının bir numaralı müdafii Mevlâna'nın Selçuklu devlet merkezi Konya'da ömür sürdüğünü hatırlatmak yerinde olur. Yine Anadolu'da vukua gelen büyük değişikliğin açık bir misâli de Osmanlıların doğudan gelen diğer Türk boylarına karşı takındıkları tavırdır. Anadolu Türklüğünün vücuda getirdiği Osmanlı imparatorluğu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerini kendinden saymıyordu. Yıldırım karşısında Timur ne ise, Fâtih'in nazarında Uzun Hasan da o idi. Osmanlı tarihçilerinin *Otlukbeli*, *Çaldıran* muharebelerini büyük Türk zaferleri olarak kaydetmeleri sebepsiz değildir. Anadolu'da Türk halkının maneviyatı üzerindeki derin tahavvüllere dair daha birçok şeyler yazılabilir. Fakat zannederiz ki, umumî Türk tarihi sahasında az-çok bilgisi olanlar başka misâllere lüzum görmeyeceklerdir. Arzettiğimiz tahavvüller şüphesiz tedricen olmuş, millet uzun senelerden sonra yerleşebilmiş ve zihniyet pek mühim içtimaî ve iktisadî hâdiselerin zoruyla değişmiştir, fakat şurası kabul

olunmalıdır ki, bütün bunlar Malazgird savaşından sonra ve onun neticesi olarak vuku bulmuştur. Türk milletini âdeta bambaşka bir millet hâline getiren bu ruhî değişiklik ve eskisinden çok farklı dünya görüşü Malazgird'in eseridir. Burada bütün Türklükten bir ayrılık gösterdiği için Anadolu mâneviyatındaki tahavvülün isabetli olup olmadığını münakaşa edecek değiliz. Bu, zamanımızda vukubulan *pan...lı* siyasî hareketler muvacehesinde belki tenkit edilecek bir noktadır ve bugünkü Türk tarihçisinin ve Türk münevverinin vazifesi bütün millette eski mazi birliği şuurunun uyandırılması olabilir. Fakat o başka bir mevzudur; biz burada tarihî gerçekleri söylemekle mükellefiz.

İşte sayın Doçentimizin bir türlü kavrayamadığı Malazgird cenginin mânası kısaca budur. Millî tarihimizin bu en büyük hâdisesi Türk tarihi için elbette bir dönüm noktası, bir hatt-ı fâsıldır.

2- M. Köymen'in tarihî değerini anlamadığı meselelerden biri de Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey tarafından 1015-1021 yılları arasında Doğu-Anadolu'ya yapılan akındır. Biz, kitabımızın giriş kısmında temas ettiğimiz bu akından gayenin ileride gidilmesi düşünülen ülkelerin hayat şartlarını, iklimini, halkının mukavemet derecesini anlamak için yapılmış bir sefer olduğunu belirtmiş ve filhakika Bizans topraklarına doğru Türk istilâsının Çağrı Bey'in keşfetmiş olduğu yoldan vuku bulduğunu söylemiştik (bk. *Melikşah*, s. 2). Yine dar bir nazariyat sahasında bocalayan mütehassısımız görüşümüzü tenkit etmekte ve şöyle demektedir: *"Devlet kurulduktan sonraki istilâ istikametini dikkate alan müellif bu ilk teşebbüsü daha sonra yapılan seferler için bir öncü, bir keşif seferi olarak göstermeği cazip ve herkes tarafından kolayca kabul edilebilir bir fikir sanmış ve mutlak bir hakikat imiş gibi ortaya atmıştır. Hakikatte Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer ganimet elde etmek maksadıyla girişilmiş bir yağma seferinden ibarettir... Bunu ulvîleştirmeğe kalkışmak yersizdir... Hayâl kâşaneleri kurmanın en az mümkün bulunduğu ilim şubesinin tarih olduğu da unutulmamalıdır"*. Sonra ilâve ediyor: *"İyi kullanıldığı takdirde tenkit metodunun tatbiki ile nelerin halledilebileceğine dair verdiğimiz misalle gerek doğru yazıyı kontrol etmek, gerek tenkidî bir zihniyetle hareket edilmemesi halinde yanlış yazılanı meydana çıkarmak hususunda tenkit metodunun bazı yanlışı doğruyu meydana çıkarmak için deliller aramak üzere kaynaklara başvurmağa lüzum kalmaksızın ne kadar işe yaradığını*

göstermiş olduk. Zira bir arkadaşımızın dediği gibi! tenkit metodunu iyi kavramış olan ve iyi tatbik edebilen bir tarihçinin ne mahiyette olursa olsun meseleleri riyaziye meseleleri gibi emniyetle halletmesi yani sağlam neticelere varması daima mümkündür. Hikâye edici tarih telâkkisine göre yazı yazanların tefsir edici tarih telâkkisine göre yazmağa teşebbüs ederek muayyen hâdiseler hakkında neticeye varmak istedikleri zaman nasıl yanıldıklarının bir misali de" budur (*Tenkit*, s. 569-70).

Kendinde birtakım fevkalâde kudretler vehmeden M. Köymen'in uzun cümlelerini buraya bililtizam aldık. Yazısının bir yerinde *Tefsirî* tarihçiliğin doğrudan doğruya *fıtrî kabiliyete* dayandığını, bu kabiliyetin de kendinde mevcut olduğunu bildiren (bk. *Tenkit*, s. 561) tenkitçimizin bu satırları onda maraz haline gelmiş bir acaip zihniyeti bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Fakat meseleleri kuru sözlerle halletmek mümkün olamıyor. Tarihî vakıaların reel cephelerini görebilmek ve hakikî mahiyetlerini doğru olarak kavrayabilmek için mümkün mertebe fazla okumaya, birçok hâdiseleri yakından öğrenmeğe ve nihayet çeşitli çağlarda muhtelif coğrafî bölgelerdeki vakıalar arasındaki rabıtaları tesbite lüzum vardır. Herhangi bir hakikatin, mahiyeti ne olursa olsun, basit bir formülle ortaya çıkarılabileceğine inanmak ancak safdillik olur.

Filhakika Selçuklularla muasır İslâm kaynaklarından bazıları bu akının gaza maksadıyla yapıldığını yazmışlardır. Fakat o devirdeki bir müellifin fikrine saplanıp kalmak tarihçilik değildir; bugünün araştırıcısı mesele üzerinde hakkiyle düşünüp tetkikler yaparak gerçek âmili bulmakla vazifelidir. Biz bu akına dair ayrıca yazdığımız ve tenkitçi tarafından da bilinen tafsilâtlı makalemizde (bk. "Doğu-Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti", *60. doğum yılı dolayısıyla Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 259-274), Tuğrul ve Çağrı Beyler'in o zaman içinde bulundukları çok ciddî şartları göstermiş ve onların "kâfir" memleketlerine gaza yapacak kadar kendilerini toplayamamış olduklarını, Maveraünnehir bölgesinde bir taraftan Karahanlılar bir taraftan Gazneli devleti tarafından sıkıştırılmış bir hâlde tarih sahnesinden silinmek tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını ve bu durumda bir Türkmen kütlesinde bin kilometre uzaktaki bir ülkede "Allah için savaşmak" fikrinin doğamayacağını belirtmiş, ayrıca Tuğrul ve Çağrı Beyler'in kendilerine yeni ülkeler aramak zorunda kaldıklarını ve hasım devletler baskısından

kurtulmak maksadıyla bu sefere çıkıldığını Selçuklu tarihinin en başta gelen kaynağı *Meliknâme*'den ve Bar Hebraeus gibi İslâm tesirinden uzak müelliflerden naklen tesbit etmiştik (bk. *ayn. yer*, s. 263, 271).

Bize kalırsa burada muarızımızın yanıldığı en mühim nokta, onun bu seferi münferit bir hâdise olarak görmesidir. Çağrı Bey akını hakikaten münferit bir hâdise olsaydı, üzerinde ısrarla durmağa elbette lüzum kalmazdı. Halbuki bu akın bozkır Türk kavimlerinde sık sık görülen bir usulün Selçuklular tarafından tekrarından başka bir şey değildir. Çağrı Bey'in seferi ile daha eski devirlerde diğer Türk boylarının veya Türk tesiri altında kalmış başka kavimlerin aynı sebepten açtıkları seferler arasında mukayeseler yapmak meseleyi kolayca aydınlatmaktadır. Akını gözden geçirmiş olan Cl. Cahen, Çağrı Bey'in Bizans ordusunda ücretle vazife almak niyetinde olduğunu söylemişti ("La première pénetration turque en Asie-mineure..", *Byzantion*, VIII, 1948, s. 63-64). Maksadı *gaza* veya *ücretli* asker olmak diye izah edenler, hâdisenin Türk tarihindeki analojilerini araştırmak zahmetine katlanmadıkları için, bunun bozkır kavimlerinde görülen bir strateji olduğunu anlayamamışlar ve kendi zaviyelerinden türlü türlü tefsirlerle meseleyi hallettiklerini sanmışlardır. Geniş Türk tarihinin yalnız Selçuklu sahasıyla meşgul bir Fransız bilgini olan Cahen'i bu hatasından dolayı muaheze etmek aklımızdan geçmez; fakat Umumî Türk Tarihi kürsüsünde ders okutan bir doçentin bilmemesini, kendi tabiriyle "*affedilmez hata*" saymakta haklı olduğumuzu sanırız. Şimdi keşif seferlerinin örneklerini verelim:

Hunlar 374 yılında Volga'yı geçtikten ve 376'da Gotları perişan ettikten iki sene sonra Tuna boylarında ve Macaristan ovasında görünmüşlerdir. Bunlar o bölgeyi gözden geçirmek üzere gönderilmiş kalabalık Hun müfrezeleri idi. Grek ve Lâtin kaynaklarına göre Hun müfrezeleri daha 379'da Tuna'yı geçerek Pannonya'ya girmişler ve oradaki mühim askerî mevkileri işgal etmişlerdi. Bu müfrezelerden bir kısmı vazifelerini bitirdikten sonra, henüz Cenubî Rusya'da bulunan, Hun merkezine dönüyorlardı. Müfrezelerin bilhassa Balkanlar'da karşılaştıkları Bizans mukavemeti 400-410 yılları arasında Uldin tarafından kırıldıktan sonradır ki, Orta-Avrupa'nın Hun işgaline girmesi mümkün olmuştur (Tafsilât için bk. Szász Béla: *A hunok története Attila nagykirály*, Budapest, 1943, s. 115-185). Macaristan ovaları Attilâ'nın ordugâh merkezi ve kesif

Hun kitlelerinin yerleştiği yerdir. Göz alabildiğine düzlükleri ve hayvan beslemeğe pek elverişli mer'alarıyla Evrazya bozkırlarının devamı olan bu mıntaka Hunlar gibi step kavimleri için ideal sahalardan biridir. Yalnız Hunlar'ın değil Bulgarlar ve Avarlar gibi diğer atlı kavimlerin de seve seve oturdukları Macaristan bölgesi doğudan batıya göç eden çeşitli Türk boylarının Avrupa'da son durakları olmuş ve burası daha garba doğru ve diğer istikametlere yapılan akınların merkezi vazifesini görmüştür. İşte Hunlar'ın Volga'dan ve Dinyeper havalisinden 30-40 yıl gibi çok kısa bir zamanda Macaristan'a gidip yerleşmeleri, oranın, önceden gönderilen kıt'alar tarafından öğrenildikten sonra, işgalinin uygun görülmesi neticesidir. Keza Macarların bugünkü yurtlarına yerleşmeleri de ön keşif seferlerinden sonra vâki olmuştur. IX. asırda Dinyeper bölgesinde yaşayan Macarlar, 862'den itibaren, doğudan gelen tazyikler karşısında kendilerine yeni yurt aramak kaygısıyla, Karpatlar üzerinden batıya keşif seferleri tertiplemişler (bk. Pauler Gyula: *A magyer nemzet története Szent-İstvánig*, 1903, s. 27, 34; *Magyarság östörténete* (L. Ligeti reisliğinde bir heyet tarafından hazırlanmıştır), Bp., 1943. s. 121-123,; J. Darko: *Hadtörténelmi közlémenyek*, XXXV, 1-2, 1934, s. 37; F. Eckhart: *Macaristan Tarihi*, TTK., 1949, s. 9) ve kendi hayat şartlarına en uygun buldukları orta Tuna havalisini tamâmen işgal ve vatan edinmişlerdir (896). VII. asrın ilk yarısının sonlarına doğru Cenubî Rusya'da bir imparatorluk kuran Bulgar hükümdarı Kobrat'ın ölümü üzerine bugünkü Bulgaristan topraklarını işgal eden Asparuh kumandasındaki Türk - Bulgarların da gidecekleri yeri önceden tanımış oldukları muhakkaktır (krş. F. Géza: *A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal*... Száz*a*dok, 1935, ilâve cüz, s. 515). VI. asrın ikinci yarısının hemen başlarında Göktürk imparatorluğu sınırlarının batıda Kırım yarımadasına kadar uzandığı malûmdur. Bozkır kavimlerinin yaşayışlarına uygun düşen bu mıntaka, yâni Don -Volga - Kafkaslar üçgeni tam o sıralarda, Göktürkler'in bir kolu olan Hazarlar tarafından işgal edilmiş ve Hazar devletinin merkezi olmuştur (Gy. Németh: *A honfoglalâ magyarság kialakulása*, Bp., 1930, s. 176, 203 vd.). Bu gibi büyük seferlere dair Türk tarihinde başka misâller de bulunabilir. Bozkır harp taktiğinin başlıca hususiyetlerinden olan *pusu* ve *baskın yapmak* için daima tatbik olunan keşif (krş. J. Darko: *Bölcs Leö Taktikájanak hitelessége*... Bp., 1915, s. 71 vd., 91 vd.) yabancı ülkelere karşı hazırlık seferlerinde daima birinci plânda tatbik edilen bir usul olmuştur. Keşif mahiyetindeki akınlarda çok

kere yüzlerce kilometre aşılması, hattâ, Hunlar'da, Macarlar'da ve Selçuklu akınında görüldüğü üzere, bin kilometreyi geçmesi hayret uyandırmamalıdır. Çünkü bu akınları yapanlar, o devirde Avrupa'da ve umumiyetle yerleşik kavimlerde hâkim askerî teşkilât olan ağır techizatlı piyadeler değil, meselâ Urfalı Mateos gibi yabancı müelliflerin tesbit ettiği veçhile *"rüzgâr gibi uçan atlar üstündeki"* Türk süvarileridir (bk. E. Dulaurier: *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris 1856, s. 41). Bozkırlarda asırlardan beri terbiye edilerek yetiştirilen cins atlar bu imkânı sağlıyordu. Verdiğimiz örneklerden sonra, muahhar Osmanlı ordusundaki, aynı maksatlarla istihdam edilen, *akıncılar* sınıfını da bu eski Türk an'anesinin devamı saymakta herhalde bir mahzur olmasa gerektir. Bozkır kültürüne mensup her kavimde mevcut olan keşif seferi, zaruret karşısında yer değiştirileceği zaman gidilecek araziyi önceden tanımak keyfiyeti, XI. asır başlarında aynı kültürün yakın-doğuda mümessili bulunan Selçuklu Türkleri için de elbette kabil-i mütalâadır. Esasen yukarıda zikredilen *Meliknâme'*de ve Bar Hebraeus'un eserinde bu akından maksadın doğrudan doğruya *keşif seferi* olduğu açıkça bildirilmiştir. Demek ki, Çağrı Bey'in akını tarafımızdan idealleştirilmemiş, ancak Türk tarihindeki analojileriyle mukayesesi neticesinde ve tam bir *Tefsirî tarihçilik* zihniyeti ile mânalandırılmış ve böylece gerçek değeri verilmiştir. Şimdi *"Bu gibi meselelerde sadece metodu doğru tatbik etmek kâfidir. Bunun için kaynaklara bile müracaata lüzum yoktur"* diyen M. Köymen'e, bu tamamen gayr-ı ilmî hükmünü vermezden evvel, biraz Türk tarihi karıştırmasını tavsiyenin zamanıdır sanırız.

Bu iki mühim vakıayı böylece, bir kere daha, aydınlattıktan sonra, diğer meseblere geçebiliriz.

3- Umumî Türk Tarihi sayın Doçenti yalnız Türk tarihini değil, doğrudan doğruya ihtisas sahası olan Selçuklu tarihini dahi etraflıca ihatadan uzak bulunuyor. Her ne kadar baştan beri yazdıklarımız bu iddiamızı isbat eden örneklerle dolu ise de, biz yine onun kendi kaleminden enteresan bir misâl daha vereceğiz. M. Köymen'e göre, Selçuk Subaşı'nın *Cend'*e geliş tarihi 985 değil 935'dir (bk. *Tenkit*, s. 569). Selçuklu tarihi ile veya Türk tarihinin kaynakları ile uğraşanlar bir yana, millî tarihle şöyle böyle alâkadar olanlarca bile malûmdur ki, Selçuklular'ın başlangıcına ait ilk mazbut tarih Selçuk Bey'in bozkırlardan *Cend'*e iniş yılı olan 985'dir

(bk. *Melikşah*, s. 1). Daha önceki vak'alarda hiçbir kronoloji tesbit edilmemiştir. Ancak bu tarihten sonra, bilhassa Farsça kaynaklarda, Selçuklu harekâtı yakından takip edilebilmektedir. Doçentimiz, kitabımızın giriş bölümünde verdiğimiz 985 tarihini 935 diye düzeltirken, bir taraftan, tarih sahnesine çıkışlarında Selçuklulara elli yıllık bir kıdem bahşediyor, diğer taraftan bu yarım asırlık kıdemin kendisi gibi bir mütehassısa ciddî bir vazife tahmil ettiğinin farkına varamıyor. Çünkü büyük iftihar vesilemiz Selçuklu Türklüğünün mazisinde keşfolunan bu elli senelik karanlık kısmın tetkiki tarihimizi yakından ilgilendiren fevkalâde cazip bir mevzu olurdu. Söylemeğe lüzum yoktur ki, mütehassısımız tarafından yanlış olarak verilen tarih, maalesef yalnız, onun Selçuklular'ın başlangıcı devirlerine ait bilgisizliğini ortaya koymaktan başka bir işe yaramamaktadır.

4- M. Köymen'in alâka uyandırdığını tahmin ettiğimiz "tefsirlerinden" biri de Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşuna dairdir. Köymen, Türk hâkimiyet telâkkisinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki tecellilerini, sanki kitabımızda bahsedilmemiş gibi (bk. *Melikşah*, s. 141 vd., 151 vd. s. 215-16), uzun uzadıya anlattıktan sonra, mevzua şöyle giriyor: "*Türk hâkimiyet telâkkisinin hanedan âzası arası münasebetleri tanzim eden esaslarını Kafesoğlu dikkate almamış olduğu gibi, tâbi devlet mefhumu ve bu mefhuma göre Anadolu Selçukluları devletinin kuruluşunun ifade ettiği mânayı ve statüsünün ne olduğunu hiç ele almamıştır. Şu halde o, buradaki mühim bünye tahavvülünü fark edememiştir. Bu nokta üzerinde ne kadar durulsa azdır. Zira bu fevkalâde mühim mesele anlaşılmadıkça Selçuklu devri Türk tarihinin anlaşılmasına imkân yoktur... Şimdi takip ettiğimiz usul gereğince... Anadolu meselesini ele alıyoruz*" (*Tenkit*, s. 587-88). Müteakiben tenkitçimiz Anadolu Selçuklu devletinin kurulduğu tarihe dair ne Şark kaynaklarında ne de Bizans kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmadığını, J. Laurent, Mükrimin Halil Yınanç ve P. Wittek'i istişhad ederek, bizzat belirtmiş ve adları geçen bilginlerin bu mesele hakkında neticeye varamadıklarını da hususiyle kaydettikten sonra, bunu da, diğer meselelerde olduğu gibi ! meşhur tefsirciliği ile halledivermiş; bu arada tabiî Kutalmışoğullarıyla bunlara verilen menşurlar üzerinde yürüttüğü muhakemeler sonunda, kendisinin *fıtrî tarihçiliği* ile Tefsir metodunun sihri birleşince, yukarıda adları geçen tanınmış tarihçilerin bir türlü çözemedikleri bu meçhuller deryası birdenbire aydınlanıvermiştir! Hele

bizim “hiç göremediğimiz veya bir iki cümle ile geçiştirdiğimiz” bu mevzuda M. Köymen *“lâzım gelen işi”* bir çırpıda yapmış, hem de Prof. Mükrimin H. Yınanç’ın verdiği malzemeyi kullanarak *“bu mühim işin nasıl yapılacağını da göstermiş”*tir. Tenkitçimize göre, Sultan Melikşah devrinde Anadolu Selçuklu devleti biri 1073’de diğeri 1077’de olmak üzere, yâni dört sene ara ile, iki defa kurulmuştur (bk. *Tenkit,* s. 595).

Mesele üzerinde, lüzum olmadığı için, fazla durmayacağız. Kitabımızda doğrudan doğruya kaynaklara dayanarak durumu izaha çalıştığımızı ve Anadolu’da askerî harekâtın seyri hakkında ilk tetkik olan Prof. Mükrimin H. Yınanç’ın eserindeki bazı malûmatı, yer göstermek suretiyle, naklettiğimizi bildirmekle iktifa edeceğiz. Yalnız şunu belirteceğiz ki, bilhassa Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşu gibi Türk tarihi bakımından ehemmiyetli bir bahis üzerinde söz söyleyebilmek için, mevsûkiyetinde şüphe caiz olmayan kayıtlara, vesikalara istinat etmek lâzımdır. Selçuklu tarihi ile uğraşanların bu mevzuda ihtiyatlı davranmaları da mevsuk bir kaydın bulunmayışından ileri gelir. Bu devir vekayii ile tamamen alâkasız olduğu anlaşılan Doçentimizin yeni hiçbir kayıt, vesika ortaya koymadan, *“tefsircilik”* yoluyla hallettiğini sandığı husus ise, doğrudan doğruya Prof. Mükrimin H. Yınanç’ın eserindeki müphem bilgilere dayanmaktadır ki, tahminler üzerine bina edilen hükümlerin ciddiyetle hiçbir alâkası olamayacağı bedihidir.

5- Şimdi sayın M. Köymen’in *“tefsir edici”* tarihçiliğinin mahiyetini bütün açıklığı ile gözlerimiz önüne seren bir örneğe geliyoruz: *Siyâsetnâme*’nin incelenmesi işi. Tenkitçimiz bir taraftan *Siyâsetnâme*’nin 26 faslını 36 defa kullandığımızı haber verirken, diğer taraftan bizim *Siyâsetnâme*’yi *“en sathî şekilde bile gözden geçirmemiş olduğumuzun sabit olduğunu”* iddia ediyor (bk. *Tenkit,* s. 599-601); *Siyâsetnâme*’nin kitabımızda kullanılmamış fasılları bulunduğunu söylerken, bizim *önsöz*de belirttiğimiz üzere, Melikşah devri Büyük Selçuklu imparatorluğu hakkında toplu malûmat vermekten ibaret olan maksadımızı gizliyor ve *Siyâsetnâme*’yi baştan başa tahlilin ayrı ve büyük bir iş olduğunu belki anlamıyor. Her ne ise, biz burada yalnız onun *Siyâsetnâme’*yi nasıl incelemek lâzım geldiğine dair misâlini bahis mevzuu edeceğiz. M. Köymen diyor ki: *“...Türkçenin ilim dili olarak bile ehemmiyetini nasıl muhafaza ettiği hususunda bizzat Nizâmü’l-Mülk’ün verdiği malûmatı*

Kafesoğlu'nun kullanmaması (bk. *Siyâsetnâme*, fasıl VIII., nşr., Halhâlî, s. 43; nşr., Schefer, s. 55; Fransızca trc., s. 83) *karsısında hayret etmemek imkânsızdır. Türkçenin her hususta Farsçadan daha ileride geldiğini gösteren bu kayıt üzerinde ne kadar durulsa yeridir... Daha o zaman mevzu icabı şeriat ahkâmına, (Kur'an'a ve tefsire) âit Türkçe yazılmış eserlerin Farsçadan fazla olduğuna delâlet eden bu kaydın, teşmil edilerek başka sahalarda da Türkçenin ve Türk kültürünün mühim bir yer işgal ettiği mânasına alınabileceği gayet tabiidir"* (*Tenkit*, s. 599). M. Köymen, Nizâmü'l-mülk'ün Türklerin sivil idarede vazife almağa başladıklarından acı acı şikâyet ettiğini de belirttikten sonra, tefsirini "*Netice, Melikşah devrinin bilhassa saltanatının sonlarına doğru Tuğrul ve Alparslan devirlerine nisbetle bir Türklüğe dönüş devri olduğunun sabit olmasıdır. Bunun böylece Türklerin devletin mukadderatına gittikçe daha fazla hâkim olmaya başlamalarıyla tezahür ettiğini gördüğümüz gibi, Türk dilinin ilim dili olarak Farsçadan önce gelmesiyle kültür sahasında da sabit olduğunu gördük"* cümleleriyle bitirmektedir (*Tenkit*, s. 601).

Evvelâ Melikşah devrinin bir Türklüğe dönüş devri oluşunu, Mehmed Köymen'in tefsirdeki maharetine tam uygun düşen bir anlayış örneği olarak kabul etmek zorundayız; çünkü Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında henüz bozkır kültürünün taşıyıcıları olarak hususiyetlerini nisbeten korumaları daha tabiî olan Selçuklular'ın, eski bir medeniyetin bütün hızı ile yaşamakta bulunduğu ve halkının külliyen bu medeniyetin hâmilleri olduğu İran sahasında tedricen kadîm Türk teşkilât, örf ve an'anelerinden kaybedecekleri bedihi iken, daha sonraki bir zamanda, bilhassa Ortadoğunun ötedenberi mutad olan tarzına göre tertiplenmiş saray nizamları ve başında Nizâmü'l-Mülk gibi İranlı bir devlet adamının bulunduğu yine İslâmî-İranî usulün tam ma'kesi olan bir *Büyük Dîvân* teşkilatıyla idare edilen ve din dili Arapça ile edebiyat dili Farsçaya en fazla ehemmiyet verildiği bütün delilleriyle ortada duran Sultan Melikşah devrinde Türklüğe dönüş tasavvur etmek akla durgunluk veren bir muhakeme tarzıdır. Bu tasavvuru destekleyici herhangi bir kaydın mevcut olması dahi imparatorluğun umumî çehresini değiştirmez. Kaldı ki, Nizâmü'l-Mülk, M. Köymen'in bahsettiği *"Elkab"* faslında (eğer lâkabların değişik kullanılması bu lâkabları taşıyanların fiilen o hizmetlerde bulundukları şeklinde kabul edilirse (Zira burada sadece lâkabların yerinde

kullanılmadığından şikâyet edilmektedir), yalnız Türklerin sivil idareye iştiraklerinden değil, aynı zamanda İranlıların da devletin siyasî makamlarını işgalinden ve Selçuklu İmparatorluğu'nun ana dayanağı olan orduya katıldıklarından da şikâyet etmektedir.

(bk. *Siyâsetnâme*, fasıl 41: "اکنون تمیزها برخاسته وترکان لقب... خواجگان بر خویشتن نهند"

Halhâlî nşr. 107; Schefer nşr. 131: "خواجگان لقب ترکان وعیب نمیدانند"

Halhâlî nşr. 113: "أمیر ترك لقب خواجگان بر خود نهند ..."

Daha bk. İ. Kafesoğlu, "Siyâsetnâme ve Türkçe tercümesi"; *Türkiyat Mec.*, XII, s. 251-52.) "یا خواجگان لقب اکابر سپاه و ترکان برخود نهند ..."

Türklerin sivil idareye geçmeleri Türklüğe dönüş oluyor da, devletin en mühim ve nazik mevkilerinin İranlılar tarafından işgali neden yerlilerin hâkimiyeti olarak düşünülmüyor? Görülüyor ki, söylenenler temelsiz bir spekülasyondan ibarettir. Sayın doçent nasıl *Siyâsetnâme'*nin *"Elkab"* faslını doğru anlayamamış ise, aynı eserde Türkçeye dair olup onun tefsirî fikirlerinin esasını veren cümleyi de yanlış mânalandırmıştır. *Siyâsetnâme'*deki bahis mevzuu metin şudur:

«اکر کسی همه احکام شریعت و تفسیر قرآن بزبان ترکی وپارسی ویا رومی بداندی و تازی نداند او عالم باشد پس اکر تازی داند بهته بود خدای تعالی قرآن را بلفظ تازی فرستاده است»Halhali nşr., 43 Schefer nşr. 55

Mânası: "Arapça bilmeyen biri, şeriat bilgilerini Türkçe, Farsça, Rumcadan öğrenebilir. Fakat Kur'an dili olan Arapçadan öğrenmek efdaldir" demektir. Schefer'in tercümesi de aynen böyledir: "*Si quelqu'un connaît toutes les prescriptions de la loi religieuse et les commentaires du Qouran, soit en turc, soit en persan, soit en grec, celui-lá est un savant, bien qu'il ignore l'arabe"* (*Siyâsetnâme*, Schefer trc., s. 84). Nizâmü'l-Mülk burada, sadece fikrini takviye maksadıyla, yakından temasta bulunduğu dört dili: Türkçe, Arapça, Farsça ve Grekçeyi misâl olarak zikredip geçmiştir. M. Köymen'in bir an haklı olduğunu düşünsek, metinde "Rumca" kelimesi de mevcut bulunduğuna ve hattâ *Siyâsetnâme*'nin bir yazma nüshasında "Rumca" sözünün Farsçadan önce geldiğine göre (bk. Üniversite ktb., FY. nr. 730, vr. 36b), İran'da XI. asrın ikinci yarısında Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında Grek dilinin İslâmî ilimler dili olduğu hakkında bir iddiayı acaba nasıl karşılarız?

Mânasını anlamadığı bir ibareden Selçuklu devrinde Türk dilinin Farsçayı bile geride bırakan bir ilim dili olduğu ve Türkçe birçok din kitapları yazıldığı hükmünü çıkararak, böyle uydurma bir fikirden hareketle Sultan Melikşah devrinde koyu bir Türkçülük cereyanı bulunduğu neticesine varan bu hakikî *"hayâl kâşanesi"* ve *"büyük lâflar"* meraklısı Doçentin *Tefsirî tarihçiliği* üzerinde daha fazla yazmayı artık zaid addederiz.

IV. Yazımızın son kısmını M. Köymen'in tenkidindeki yanlışları tashih ile kitabımızdaki, tenkitçimizin farkedemediği, bazı hataları düzeltmeğe ayırmış bulunuyoruz.

a) Büyük Selçuklu İmparatoriçesinin kaynaklarda ترکان şeklinde zaptedilmiş olan adını sayın mütehassıs hâlâ *Türkân* diye okumaktadır (bk. *Tenkit*, s. 577, 579, 580). Halbuki bu ismin *Terken* olacağı hayli zaman önce ilmî delillerle belirtilmişti (bk. O. Turan, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, s. 67-73).

b) Sultan Melikşah'ın kardeşinin adı *Tökiş* (bk. *Tenkit*, s. 581) değil, *Tekiş*'dir. Bu zat daha hayatta iken Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan büyük lügatte *Tekiş* şeklinin erkek adı olarak kullanıldığı kaydedilmiştir (*Divanü Lûgat-it-Türk*, nşr. B. Atalay, I, s. 368).

c) Alp - Yülük telâffuz edilen isim *Alp-İlek* olarak tashih edilmiştir (Cl. Cahen, *Byzantion*, XVIII, s. 36, n. 1, s. 47, 49).

Kitabımızı hazırlarken gözümüzden kaçmış olan hatalara gelince:

a) Selçuk Bey'in babasının adı Dakak *(Melikşah*, s. 1) değil, *Dokak* olacaktır (bk. İbn Hallekân, II, s. 420, Tuğrul Bey maddesinde).

b) Selçuklu ordusunda askere verilen maaş ıstılahı Pîşekânî (*Melikşah*, s. 157) değil *Bistgânî* olacaktır (bk. Ganî - Feyyaz, *Tarih-i Beyhakî*, s. 59, n. 1; *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, s. 222, n.1).

c) Kitabımızda *Ani* şehrinin yerini tayine çalışırken, hakkındaki tasvirlerin benzerliklerine bakarak onu *Meryem-nişîn* ile birleştirmiştik (*Melikşah*, s. 11, n. 8). Son çıkan bir eserde *Ani*'nin *Meryem-nişîn*'den biraz daha cenupta bulunduğuna dair bilgi verilmektedir (Kırzıoğlu M. Fahreddin: *Kars Tarihi*, I, İst., 1953, s. 332 vd. harita, nr. 7).

Son sözümüz şudur: Biz eserimizin mükemmel olduğunu hiçbir zaman iddia etmiş değiliz. Tarih üzerinde çalışmalar ilerledikçe bir evvelki eserin ikmale muhtaç birçok noktaları kendiliğinden belirecektir ki, bu, ilmî

sahada ilerlemenin başlıca vasfını teşkil eder. Bununla beraber Büyük Selçuklu İmparatorluğu gayretli araştırıcılarını bekleyen bir sürü meselelerle dolu iken, mütevazi kitabımızı kasd-ı mahsusla sarsmağa uğraşmak dahi, bu makalemizi yazmak gibi neticeleri bakımından, pek de faydasız olmamıştır sanırız. Fakat biz arkadaşımız, tenkitçimiz, Umumî Türk Tarihi Doçenti, *Tefsirî tarih* mütehassısı Dr. Mehmet Altay Köymen'den, tiyatro sahnesinde büyük adam rolü yapar gibi sahte aktör tavırlarını bırakıp, samimî, realist ve ilmî terakkiye hizmet edecek yazılar bekliyoruz.

- 5 -
KÖK-BÖRİ

Al-Malik Al-Mu‘a@@am Mu@affar al-Dīn Abu NaÒr Kök-Böri
b. Zayn al-Dīn ‘Ali Küçük b. Begtigin
(1154-1232)
[İA, VI, 1955, s. 885-892]

Erbil atabeyleri ailesi Begtiginlilere mensup olup, Türkmen zümresinden gelen bu sülâlenin (İbn Ëallikan, *Vafayat*, II, s. 193) en büyük ve meşhur simasıdır. Babası Zayn al-Dīn ‘Ali Küçük Musul atabeylerinden ‘İmâd al-Dīn Zangī’in kumandanlarından idi ve onun tarafından Musul valiliğine tâyin edilmiş idi. ‘İmâd al-Dīn’in ölümünü (541=1146) müteakip, uhdesinde bulunan Erbil’den başka, Şehrizûr, Íakkarî, Takrît, ‘İmadiya, ‘Akr al-Íumaydīya, Sincar ve Íarran kalelerini de kendi hâkimiyetine geçiren, fakat hayatının sonuna doğru, sağırlığı ve körlüğü dolayısı ile, bütün bu memleketleri Zangī’nin oğlu Musul atabeyi ¢uÔb al-Dīn Mavdūd’a bırakarak, 563 (1167)’te Erbil’e çekilen babası aynı yılda öldüğü zaman, 14 yaşında bulunan Kök-Böri Erbil atabeyi oldu ise de, 559 (1165)’dan beri Erbil umurunu idare ile vazifeli Mucahid al-Dīn Kaymaz ile arası açıldığından (İbn al-A³īr, *Târī¿ al-davlat al-atabakīya*, s. 244), onun kifayetsizliğini Bagdad’a bildirerek, mevkiinden uzaklaştırılması hususunda halife al-NaÒir li-dīn Allah’ın muvafakatini almağa muvaffak olan Kaymaz tarafından tevkif edildi; yerine küçük kardeşi Yûsuf b. ‘Ali Küçük getirildi ve bir müddet sonra da Mu@affar al-Dīn memleketten çıkarıldı. Hak aramak üzere, Bagdad’a giden Kök-Böri bir netice alamayınca, Musul’a geldi, atabeyi Sayf-al-Dīn Gazī II. b. Mavdūd’un hizmetine girdi ve kendisine Harrân şehri iktâ edildi (569=1173’ten sonra). O sırada ~alah al-

Dīn Ayyūbī Suriye atabeyi Nūr al-Dīn Maímūd'un ölümünü müteakip, başta Dimaşk olmak üzere, Hama, Humus, Baalbek ve civarlarını zaptetmiş, Elcezîre işlerine karışmağa başlamış ve Sincar'ı kardeşi 'İmad al-Dīn-Zangī II. b. Mavdūd'dan almak isteyen Sayf al-Dīn Gazī II.'yi 570 (1174)'te mağlûp etmiş idi. Hama yakınındaki ikinci karşılaşmada (571=1175) Halep'ten çıkarılan al-Malik al-~alih İsma'īl'in müttefiki sıfatı ile, ~alah al-Dīn'e cephe almış olan Sayf al-Dīn Gazī'nin maiyetinde Kök-Böri de var idi ve Musul atabeyinin hezimete uğradığı bu muharebede Kök-Böri bidayette ~alah al-Dīn'e karşı büyük muvaffakiyet kazanmış idi (İbn Şihna'den naklen De Guignes, IV, s. 397). Sayf al-Dīn Gazī'nin 576 (1180)'da ölümü üzerine yerine geçen kardeşi 'İzz al-Dīn Mas'ūd I. ile ~alah al-Dīn arasında, Halep ve Bīra meseleleri yüzünden, rekabetin şiddetlendiği zamanda, her hâlde 'İzz al-Dīn Mas'ūd'un Kök-Böri'ye eskiden beri hasım olan Mucahid al-Dīn ¢aymaz'ı Musul işlerinin başına getirmesi sebebi ile, Mu@affar al-Dīn 578 (1182)'de ~alaí al-Dīn Ayyūbī'ye tâbiiyetini bildirdi ve onu kendi memleketi Harran'a davet ile kendisine yardımda bulunacağını vaad etti. 'İzz al-Dīn Mas'ūd'a âit Urfa'yı muhasara ve zapt eden ~alaí al-Dīn, burayı, Harran'a ilâveten, Kök-Böri'ye verdi; sonra Racca, Ëabūr ve diğer Elcezîre kaleleri ile birlikte Nusaybin'i ele geçirdi. Kök-Böri ~alaí al-Dīn'i Musul üzerine teşvik etmekte idi. Amcasının oğlu NaÒīr al-Dīn Muíammed b. Şīrkūh'un da aynı fikirde olduğunu gören ~alaí al-Dīn Musul'u kuşattı. Fakat Musul son derece muhkem olduktan başka, Mas'ūd ve ¢aymaz esaslı müdâfaa tedbirleri almış bulunuyorlardı. ~alaí al-Dīn muhasarayı kaldırarak, Harran'a dönmek zorunda kaldı (zilkade 578=1183 Nisan başları). Müteakiben Sincar'ı ve Ayıntab'ı alan ~alaí al-Dīn'in 579 başlarında (1183 Nisanı) Halep kalesini de ele geçirerek, hudutlarını mütemadiyen genişletmesine mukabil, rakibi Musul atabeyi 'İzz al-Dīn Mas'ūd'un, 571 (1175)'den beri Musul'da atabey olan Mucahid al-Dīn ¢aymaz'ı tevkif ettirmesi (cemaziyelevvel 579=Ağustos 1183) üzerine, yer-yer çıkan isyanlar dolayısı ile, mevkii iyice sarsılmış bulunuyordu. O zamana kadar ¢aymaz'ın tedbirli idaresi sayesinde Musul'a bağlı kalan Erbil sahibi Zayn al-Dīn Yūsuf b. 'Alī Küçük ile Cazīra İbn 'Omar sahibi Mu'izz al-Dīn Sancar Şah b. Sayf al-Dīn Gazi II., 'İzz al-Dīn Mas'ūd'a karşı cephe almışlar ve ~alaí al-Dīn 'Ayyübi'ye tâbiiyetlerini ilân etmişlerdi. Bu arada halife de Dacūca'yı işgal etmiş idi. Sonra yine halifenin tavassutu ile anlaşma oldu ise de, artık 'İzz

al-Dīn Mas‘ūd’un Zayn al-Dīn Yūsuf ile hiç bir alâkası kalmamış, böylece Erbil de fi’len Musul atabeyleri idaresinden çıkmış oluyordu. Kök-Böri Harran’dan ısrar ile ~alaí al-Dīn’i davet etmekte idi. Zâten atabeylerin memleketine göz dikmiş bulunan ~alaí al-Dīn 581(1185)’de tekrar Musul’a yürüdü. Harran’a geldiği zaman, vaktiyle de ~alaí al-Dīn şark seferine çıktığı takdirde, ona, askerî yardımdan başka, ayrıca 50.000 dinar vermeği taahhüt eden, fakat Harran’da bu vaadini yerine getirmeyen Kök-Böri’yi tevkif ettirdi ve iktâlarını elinden aldı. Mamafih az sonra, bu hareketinden Elcezîre halkının memnun kalmadığını anlayan ~alaí al-Dīn, şark ahâlîsinin teveccühünü kaybetmemek maksadı ile, Mu@affar al-Dīn’i serbest bıraktığı gibi (rebiülevvel başı=1185 hazîran başı), Harran ve Urfa’yı da tekrar ona iade etti. ~alaí al-Dīn’in, hemşiresi Rabī‘a Hatun ile Mu@affar al-Dīn’i bu sırada evlendirmiş olması icâp eder; zîra Rabī’a Hatun’un eski kocası, ¢asr sahibi Sa‘d al-Dīn Mas‘ūd b. Mu‘īn al-Dīn, bu sene içinde ölmüştür (İbn Ëallikan, II, 194). İkinci Musul muhasarasında Mu@affar al-Dīn Kök-Böri ile kardeşi Erbil atabeyi Zayn al-Dīn Yūsuf ~alaí al-Dīn’in yanında idiler. Musul yine muvaffakiyetli bir müdâfaa gösterdi ve ~alaí al-Dīn şehre giremedi. Ancak müteakip yıllardaki Haçlılar mücâdelesinde şarktan ~alaí al-Dīn’e gelen kuvvetler arasında Musul askerlerinin de bulamasına bakılırsa (İbn al-AÒir, 583 vekayii), Musul her hâlde ~alaí al-Dīn’in hâkimiyetini tanımağa mecbur olmuş idi. ~alaí al-Dīn, Ahlat hâkimi Sökmen II.’in vefatı ile kaleyi ele geçiren memlûk Sayf al-Dīn Begtemir’den şikayetçi Ahlat halkının davetini bahane ederek, Musul muhasarasını kaldırdı; kendisi Meyyâfârıkîn’e giderken, amcası oğlu NaÒīr al-Dīn Muíammed ile Kök-Bori’yi Ahlat üzerine gönderdi; fakat bu hareketlerden netice alınamadı.

Mu@affar al-Dīn Kök-Böri bir kaç yıl ~alaí al-Dīn’in yanından ayrılmamış, onun Suriye’de Haçlılar ile yaptığı mücâdeleye iştirâk etmiş, frenklere karşı büyük yararlıklar göstermiş ve asıl şöhretini bu vesile ile kazanmıştır. 583 (1187)’te Kerek’i kuşatan ~alaí al-Dīn, oğlu al-Malik al-Af˝al’ı Akkâ taraflarının yağma ve tahribine me’mûr etmiş idi. O esnada Kök-Böri ~alaí al-Dīn’in maiyetindeki şark orduları kumandanı bulunuyordu. Yanında Dimaşk ve Halep kuvvetlerini idare eden al-Yarūcī ve ~arim al-Dīn ¢aymaz ile birlikte Saffūriya’de Haçlıları bozguna uğrattı (Safer sonları; krş. R. Grousset, *Hist. d. Crois.*, II, 782-785 ve *al-Fatí al-*

cussī, 14, 32; *ayn. esr.*, *Kudüs fetihnamesi*, s. 104), Þabarīya'nın fethinde ve Kudüs kapılarının açılması ve buradaki Frenk krallığının ortadan kaldırılması neticesini veren meşhūr ËaÔÔīn savaşında (24 rebiülâhır 583=4 Haziran 1187; R. Grousset, II, s. 795 vd.), İbn Ëallikan'ın ayrıca işaret ettiği üzere (*Vafayat*, II, 194), Kök-Böri mühim rol oynamıştır (krş. R. Grousset, II, s. 799-832). 585 Recebinde (1189 Ağustos sonları) Akkâ muhasarasına başlayan üçüncü Haçlılar ordusunu çenber içine alarak, şehre girmeğe muvaffak ~alaí al-Dīn'in yanında (R. Grousset, III, s. 18 vd.), Urfa ve Harran kuvvetlerinin başında Mu@affar al-Dīn de bulunuyordu. Deniz yolu ile muntazam yardım alan frenkleri Akkâ'dan tamamıyla uzaklaştırmak için, ~alaí al-Dīn'in davet ettiği şark hâkimleri arasında Erbil atabeyi Mu@affar al-Dīn'in kardeşi, Zayn al-Dīn Yūsuf da gelmiş (586=1190) ve Kök-Böri ile birlikte, Ëarrūba'deki İslam ordusunun sol cenahına yerleştirilmiş idi. Zayn al-Dīn Yūsuf orada hastalandı ve 28 Ramazan 586 (19 Teşrin I. 1190)'da oldu. 'İmâd al-Dīn IÒfahanī (*al-Fatí al-cussī*, s. 298) ve beraberindekiler tâziyete gittikleri zaman, Kök-Böri hüzün eseri göstermemiş, yas tutmamış, buna mukabil kardeşinin maiyetindeki emîrleri ve kâtipleri tevkif ederek, onun yerine geçmek için lâzım gelen tedbirleri almakla meşgul olmuştur. Hattâ SibÔ İbn al-Cavzī (*Mir'at*, VIII, s. 407)'de Zayn al-Dīn Yūsuf'un Kök-Böri tarafından zehirlenmek suretiyle öldürüldüğü rivayeti bile vardır. Kök-Böri ~alaí al-Dīn'e müracaat ile Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Uhdesinde bulunan Harran, Urfa, Sumeysat ve civarını ~alaí al-Dīn'e bırakıyor, ayrıca ona 50.000 dinar takdim ediyordu. ~alaí al-Dīn teklîfî kabul etti ve Kök-Bori'ye, Erbil'e ilâveten, Şehrizûr havalisi ile Kara-Beli derbendini de verdi. Bundan sonra derhâl Erbil'e dönen Kök-Böri, üçüncü Haçlı seferleri sırasında frenklerin Akkâ'yı yeniden işgalleri münâsebeti ile, kendisine, yardıma gelmesi için, iki kere mektup gönderildiği hâlde (*al-Fatí al-cussī*, s. 353, 365, 378), ne Suriye'ye, ne de ~alaí al-Dīn'in yanına dönmüştür. Bununla beraber, 587-589 arasında bastırdığı paralarında ~alaí al-Dīn 'Ayyūbī adının mevcudiyetinden anlaşılacağı üzere (*British mus.*, III, s. 232 vd.; *Num. Mohammedan*, I, s. 96), Kök-Böri ~alaí al-Dīn'in metbûu kalmakta, devam ediyordu. Zayn al-Dīn Yūsuf'un ölüm haberi Erbil'de duyulunca, halk, Kök-Böri gelmeden önce, Mucahid al-Dīn ¢aymaz'ı dâvet etmiş idi. Fakat Musul atabeyi 'İzz al-Dīn Mas'ūd, bir taraftan ~alaí al-Dīn'den korktuğu ve diğer taraftan vaktiyle tevkif ve emlâkini müsadere

ettiği ¢aymaz'a tamamen güvenemediği için, Erbil'e karşı her hangi bir teşebbüste bulunmadı ve Kök-Böri, 586(1190)'dan ölüm yılı olan 630(1232)'a kadar, 44 yıl Erbil atabeyi sıfatı ile bölgeye hâkim kaldı.

589(1193)'da ~alaí al-Dīn'in ölümü ile parçalanan Eyyûbî devletine karşı metbūluk bağlarını da kıran Mu@affar al-Dīn (589'dan sonra basılmış sikkelerinde yalnız kendi ismi vardır; bk, *Meskûkât-ı türkmâniye*, s. 138 v.d,; 599 tarihli; *Monete cufiche.;* s. 164; Behzâd Butak kolleksiyonu, s. 82 vd.) bundan sonra siyâsetini, kendi durumunu muhafaza etmek, komşu hükümdarların kuvvetlenmesine mâni olmak, bilhassa Musul atabeylerini mümkün mertebe zayıf düşürmek ve onların kendi aleyhine hareketlerini, civar devletler ile iş-birliği sağlayarak, akamete uğratmak esasına göre, ayarlamıştır. 600 (1202) senesinde Musul atabeyi Nūr al-Dīn Arslan Şah I. amcası Sincar sahibi ¢uÔb al-Dīn Muíammed b. Zangī'nin Eyyûbîlerden Mısır, Elcezîre ve Dimaşk hâkimi al-Malik al-'Âdil Sayf al-Dīn Abū Bakr b. Ayyūb ile anlaşarak, onun adına hutbe okuttuğunu duyunca, Nusaybin'e yürüyüp, burayı zaptettikten sonra (şevval sonları=Haziran başları) kalenin de düşmek üzere olduğu bir zamanda, Mu@affer al-Dīn Musul topraklarına girdi, Ninova'yı yağmaladı ve bütün mahsulâtı yaktı. Acele memleketine dönen Musul atabeyi Mu@affar al-Dīn'den intikam almağa hazırlanmış idi. O sırada al-Malik al-'§dil'in oğlu al-Malik al-Aşraf Mūsa'nın Harran'dan Ra's al-'Ayn'a doğru yola çıktığı haberi geldi; çünkü Mu@affar al-Dīn Kök-Böri ile Artuklulardan Hısn-Keyfâ ve Âmid sahibi NaÒir al-Dīn Maímūd ve Cazīra İbn 'Omar sâhibi Mu'izz al-Dīn Sancar Şah, Meyyâfârıkîn sâhibi al-Malik al-Avíad b. al-Malik al-'§dil, al-Malik al-Aşraf ile, Musul atabeyine karşı ittifak etmişlerdi. Kök-Böri'nin 601 tarihli bir altın sikkesinde al-Malik al-'Adil ismi bulunuyor ki (British mus., Additions, I, s. 310), bu ittifakın hâtırası olsa gerektir. Nūr al-Dīn Arslan-Şah Eyyūbî ordusu karşısında mağlûp oldu ve zorlukla Musul'a kaçabildi (601 başları=1204 eylül); Musul havalisi tahribata uğradı. 602 (1205) yılında Mu@affar al-Dīn'in Azerbaycan'a karşı bir teşebbüsü görülüyor. Buna sebep olarak Azerbaycan ve Errân hâkimi İldeñiz-oğullarından Abū Bakr b. Pahlavan'ın, içki ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden, devlet işlerini yüz-üstü bırakması, askeri ve halkı ihmâl etmesi ileri sürülmektedir (İbn al-A³īr, 602 vekayii). Erbil hükümdarı ile Merâga sahibi 'Ala' al-Dīn ¢ara-SunÈur Azerbaycan'ı istilâya karar verdiler. Kuvvetleri ile Merâga'ya giden

Mu@affar al-Dīn, ‘Ala’ al-Dīn ile birlikte, Tebriz’e doğru yürüdü; fakat bu hareket o zaman Rey, Hemedan ve İsfahan bölgelerini hâkimiyetine geçirmiş bulunan Şams al-Dīn Ay-Toğmış’ın müdâhalesi ile durduruldu. Mu@affar al-Dīn, ‘Ala’ al-Dīn’i bırakarak, memleketine döndü. Eskiden beri Elcezîre’ye doğru genişlemek siyâsetini güden Eyyûbîler, Meyyâfârıkîn sahibi al-Malik al-Avíad eli ile Ahlat’ı zaptederek (604=1207), Ermenşahlar hükûmetini ortadan kaldırdıktan sonra, Musul havâlisini de işgal edebilmek için, bu bölgedeki beyler arasındaki rekabetten faydalanmağa çalışıyorlardı. 606 (1209)’da al-Malik al-‘§dil, kendi oğlunu Nūr al-Dīn’in kızı ile evlendirmek suretiyle sıhriyet kurmuş ve ¢uÔb al-Dīn ile Mu‘izz al-Dīn Sancar-Şah elindeki toprakların paylaşılması hususunda anlaşma yapmış idi. al-‘§dil’in, Fırat’ı geçerek, Habūr’u zaptetmesi üzerine, Nūr al-Dīn endişeye düştü ve Musul’un müdâfaası için sıkı tedbirler aldı. al-Malik al-‘§dil Sincâr’ı muhasaraya ve tazyika başladığı zaman, ¢uÔb al-Dīn’in halifeden, Nūr al-Dīn’den ve Kök-Böri’den imdat istemesi üzerine, esasen Musul’da Eyyûbîler gibi köklü ve kuvvetli bir devletin nüfuzunu kendi menfaatlerine aykırı gören Mu@affar al-Dīn, al-‘§dil’e karşı cephe almakta gecikmedi. Bir taraftan al-‘§dil’i takviye için kuvvet göndermeğe kalkan Nūr al-Dīn’i bu kararından vazgeçirdiği gibi, diğer taraftan ¢uÔb al-Dīn’in, oğlunu Erbil’e göndererek, al-‘§dil’in Sincar’ı serbest bırakması hususunda tavassutta bulunması ricasını is’âfa çalıştı. Fakat al-Malik al-‘§dil hiç bir tavassutu kabul etmeyince, Mu@affar al-Dīn, vezîri vâsıtası ile, Nūr al-Dīn Arslan-Şah’ı kendisi ile iş-birliği yapmağa ikna etti. Mu@affar al-Dīn, al-Malik al-‘§dil’e karşı, Halep Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-¯ahir Gazi ve Anadolu Selçuklu sultanı Kay¿usrav b. Kılıç Arslan ve bunun kardeşi Erzurum hâkimi MuÈī³ al-Dīn TuÈrul-Şah’tan mürekkep bir ittifak vücûda getirdi. Bunlar, al-Malik al-‘§dil memleketine dönmediği takdirde, hep birden onun arazisine girmeği kararlaştırdılar. Ayrıca Kök-Böri halifeden de al-Malik al-‘§dil’in muaheze edilmesini istemiş idi. Nihayet al-NaÒir li-Dīn Allah’ın tavassutu ile, o, Sincar’ı terketmek, fakat zaptettiği yerlerin kendisinde kalması şartı ile, sulha razı oldu ve Harrân’a döndü. Mu@affar al-Dīn bu münâsebet ile geldiği Musul’da karısı, al-Malik al-‘§dil’n kardeşi Rabī‘a Hatun’dan doğan iki kızını Nūr al-Dīn Arslan Şah’ın oğulları ‘İzz al-Dīn Mas‘ūd ve ‘İmad al-Dīn Zangī ile evlendirmiştir. 607(1210)’de Nūr al-Dīn Arslan-Şah’ın ölümü ile yerine Musul atabeyi olan al-Malik al-¢ahir

‘İzz al-Dīn Mas‘ūd II. Kök-Böri’nin dâmâdı idi. al-Malik al-¢ahir’in ölüm yılı olan 615 (1218)’e kadar, Erbil ile Musul arasında dikkati calip bir vak’a cereyan etmemiştir. ‘İzz al-Dīn Mas‘ūd yerine, atabeyi Badr al-Dīn Lu’lu’ bunun oğlu Nūr al-Dīn Arslan Şah II.’ı geçirdi ise de, Musul hükümetinde idare doğrudan doğruya kendi elinde idi. Zekî ve dirâyetli bir devlet adamı olan Lu’lu’, Musul atabeylerinin hâkimiyetini zedelemeden, muhafazaya muvaffak olmuş idi; lâkin Nūr al-Dīn Arslan-Şah II.’ın amcası olup, Lu’lu’ün tahakkümünü çekemeyen ve al-Malik al-¢ahir’in ölümünde Musul hükümetinin kendisine kalacağını zanneden ‘Akr al-Íumaydīya kalesi sahibi ve Kök-Böri’nin dâmâdı ‘İmad al-Dīn Zangī’nin ‘İmadīya kalesine el koymasını (615 Ramazan=1318 Teşrin II.) destekleyen Mu ˙ affar al-Dīn aynı zamanda Badr al-Dīn’in askerî harekâtını önlemek maksadı ile, Musul topraklarına girdi. Lu’lu’ün itirazına rağmen (İbn VaÒil, *Mafarric*, 79a), damadına yardımda isrâr etti. Badr al-Dīn Lu’lu’, Kök-Böri’nin müzahereti neticesinde ‘İmadiya’den başka, Hakkâri ve Zevzân kalelerinin de ‘İmad al-Dīn’e geçtiğini görünce, Elcezîre mıntakası hâkimi Meyyâfârıkîn Eyyûbîlerinden al-Malik al-Aşraf b. Malik al-‘§dil’i ittifaka çağırdı. O zaman Halep’te, Mısır’daki Haçlılara karşı kardeşi al-Malik al-Kamil’e yardım göndermekle meşgul bulunan al-Malik al-Aşraf, şimdilik Kök-Böri’ye tehdit mektubu yazmak ve Artuk-oğullarından, Âmid sâhibi NaÒir al-Dīn Maímūd ile anlaşarak, Lu’lu’u destekler görünmekle iktifa etti. Fakat NaÒir al-Dīn Maímūd, al-Malik al-Aşraf’in ittifak teklifini reddettikten başka, Elcezîre’nin ona bağlı bölgelerini yağmalamış, diğer taraftan Kok-Böri de yine Artuk-oğullarından, Mardin hâkimi Nasir al-Dīn Artuk ile anlaşmak İmkânını bulmuş idi. Aynı zamanda Musul’a yürümek üzere, ‘Akr kalesine gelen dâmâdı ‘İmad al-Dīn’e askerî yardım yapmakta idi. Bunun üzerine al-Malik al-Aşraf kuvvetlerinden bir kısmını Lu’lu’e göndermek mecburiyetinde kaldı. Badr al-Dīn ile birleşen al-Aşraf’in askerleri ‘Akr önünde ‘İmad al-Dīn’i bozguna uğrattılar (616= 1219). ‘İmâd al-Dīn Erbil’e çekildi. Az sonra, Nūr al-Dīn Arslan-Şah II.’ın ölümü üzerine, yine Badr al-Dīn’in yardımı ile yerine geçen kardeşi NaÒir al-Dīn Maímūd b. ‘İzz al-Dīn Mas‘ūd II.’ün pek küçük oluşu Kök-Böri ile dâmâdının tekrar harekete geçmelerine vesile teşkil etti. Bunlar Musul civarını yağmaladılar. Sıkışık duruma düşen Badr al-Dīn al-Malik al-Aşraf’in Nusaybin’deki ordusundan yardım istedi. Buradaki kuvvetlerin kumandanı Aybek derhâl Musul’a yollandı (616 Receb=1219 eylül) ve

askerinin azlığı dolayısı ile, taarruza geçmesini uygun görmeyen Badr al-Dīn'in bütün ricalarına rağmen, Aybek Dicle'yi geçerek, Erbil üzerine yürümekte ısrâr etti; Badr al-Dīn de, istemeyerek, ona katıldı. Kök-Böri, 'İmad al-Dīn ile birlikte, Zab suyu kenarındaki karşılaşmada Musul ordusunu perişan etti (20 Receb=2 Teşrin I.), kaçanları Ninua'ya kadar kovaladı. Badr al-Dīn'in bu mağlûbiyeti Gevaş kalesinin de 'İmâd al-Dīn Zangī'ye geçmesine sebep olmuş idi. Badr al-Dīn kalenin iâdesi hususundaki teşebbüsünden netice alamayınca, tekrar al-Malik al-Aşraf'e müracaat ile, ondan Kök-Böri'nin Musul'a müdahalelerine bir son vermesini istirham etti. Bu sefer al-Malik al-Aşraf orduları başında bizzat geliyordu. Mu˙affar al-Dīn buna karşı da siyâsî faaliyette gecikmedi ve kısa zamanda büyük bir ittifak şebekesi kurmağa muvaffak oldu: Anadolu Selçuklu Sultanı 'İzz al-Dīn Kayka'ūs başta olmak üzere, yukarıda adları geçen Âmid, Hısn-Keyfâ ve Mardin sahiplerine mektuplar yazarak, al-Malik al-Aşraf'e karşı müştereken harekete hazır olmanın faydalarını izah etti. Kök-Böri dâhil, bahis mevzuu hükümdarlar 'İzz al-Dīn Kayka'ūs'a tabiiyetlerini bildirdiler. Bundan başka Kök-Böri doğrudan-doğruya al-Malik al-Aşraf'in kumandanları ile de muhabereye girişmiş ve aralarında Ahmed b. 'Ali b. al-Maştūb, 'İzz al-Dīn Muíammed b. Badr al-Íumaydī gibi, Haçlılara karşı yararlılıkları ile tanınmış kimselerin bulunduğu bazı ileri gelen emīrleri al-Aşraf'tan ayırmış idi. Bunlar daha o zaman al-Malik al-Aşraf ordusunun, Musul'a geçerek, Badr al-Dīn'e yardımını önlemek için, Mardin hâkimi NaÒir al-Dīn Artuk ile birleşmek üzere, Dunaysir'e gelmiş bulunuyorlardı. Fakat tam bu sırada al-Malik al-Aşraf'in topraklarını istilâ maksadı ile ordusunun başında Malatya'ya gelen 'İzz al-Dīn Kayka'ūs vefat etti (617=1220). Müteakiben al-Malik al-Aşraf hem Mardin sâhibini, hem de Âmid ve Hısn-Keyfâ hâkimini istikbâle âit toprak vaidleri ile ittifaktan ayırdı. Ayrılan emîrlerden bir kısmı tekrar al-Aşraf'e dönmek zorunda kaldı. Yalnız İbn MaşÔūb sözünde durdu ve Sincar taraflarında mücadeleye başladı. Fakat bir-iki muvaffakiyetli hareketten sonra yakalandı ve Musul üzerinden al-Malik al-Aşraf'e gönderildi. Aleyhindeki ittifakın dağılması üzerine, al-Aşraf Mardin yolu ile Nusaybin'e ilerledi. Sincar'da hâkim bulunan 'İmad al-Dīn Şahanşah, kendi arzusu ile, Rakka'ya mukabil, Sincar'ı al-Malik al-Aşraf'e teslim etti. Yoluna devam ile, Musul'a gelen ve orada çok iyi karşılanan al-Aşraf, Musul'a âit kalelerin iadesi şartı ile, sulh yaptı. Böylece Kök-Böri'nin Eyyûbî baskısına karşı tertiplediği büyük

ittifak, 50 yıllık Sincar atabeyliğinin nihayet bulması ve Musul hükümetinin de Meyyâfârıkîn'e bağlanması ile sona ermiş oldu (617 Cemâziyelevvel=1220 Temmuz).

Aynı sene içinde Mu˙affar al-Dīn Moğol tehdidine mâruz kalmıştır. Cengiz Han'ın Sultan Muíammed Ëvârizmşah'ın takibine me'mûr ettiği Moğol süvarileri, Merâga'yı zaptettikten sonra, Erbil'e doğru ilerlemişlerdi. O sırada Musul'da bulunan tarihçi İbn al-A³īr bu akının akislerinin Musul ve civarındaki halkı nasıl dehşete uğrattığını nakletmektedir. Mu˙affar al-Dīn mukavemete karar verdi ve Badr al-Dīn Lu'lu'e müşterek düşmana karşı birlikte hareket lâzım geldiğini bildirerek, ondan yardım istedi ve derhâl kendisine asker gönderildi. Aynı zamanda halife al-NaÒir li-Dīn Allah da Badr al-Dīn'e ve Kök-Böri'ye iş-birliği tavsiye etmekte ve Bagdad'dan yola çıkardığı kuvvetler ile Dacūca da birleşip, Moğollara karşı müttehit bir cephe kurulmasını arzu etmekte idi. Halife daha ziyâde Moğolların dağlık ve yolsuz Musul bölgesinden çekilip, Bagdad'a doğru inmeleri ihtimalinden korkuyordu. Bu itibarla al-Malik al-Aşraf'e dahi ordusu ile bizzat şarka gelmesi için haber göndermiş idi. al-Aşraf Haçlılar ile mücadeleye hazırlandığından, itizar beyân etti. Kök-Böri Dacūca'da toplanan kuvvetlerin kumandanı idi. Lâkin Bagdad'dan, halifenin büyük emîrlerinden Camal al-Dīn ¢uştemir idaresinde, gönderilen askerler sayıca az ve harp kabiliyeti bakımından, pek zayıf idi. Mu˙affar al-Dīn İbn al-A³īr'e bundan bahsederken, kendisinin halifeye durumun ciddîliğini tafsilen bildirdiğini, Moğolların kuvveti ve muharebe tarzları hakkında izahat verdiğini, bunun için ondan talimli 10.000 asker istediğini, fakat halifenin Dacūka'ya, muharebe eri değil, sâdece 800 kadar "tavâşî" göndermekle iktifa ettiğini söylemiştir (*al-Kamil*, 617 vekayii). Bununla beraber Kök-Böri yerinden ayrılmadı. Moğolların taarruz etmeden, Hemedan'a doğru uzaklaşmaları üzerine, İslam kuvvetleri de memleketlerine dağıldılar (618= 221 Haziran).

al-Malik al-Aşraf, son gelişinde ele geçirdiği Ahlat'tan Meyyâfârıkîn'e kadar olan bölgeyi kardeşi al-Malik al-Mu˙affar Şihâb al-Dīn Gazī'ye vermiş idi. 621 (1224) başlarında Şihab al-Dīn Gazī, kardeşi Dimaşk sahibi al-Malik al-Mu'azzam 'İsa'nın teşviki ile (*Mufarric*, s. 114 a; *al-Bidaya*, XIII, s. 104), al-Malik al-Aşraf'e isyan etmiş ve ondan ayrılma teşebbüsüne girişmiş idi. al-Malik al-Mu'a˙˙am aynı zamanda oğlu

al-Malik al-NaÒir Salâh al-Dīn Da’ūd’u Erbil’e halası Rabī‘a Hatun’un yanına göndermek vesilesi ile, Kök-Böri’yi al-Malik al-Aşraf’e karşı Musul üzerine teşvik imkânını bulmuş idi. Esasen Kök-Böri, kendi torunları olan Musul atabeylerinin hâkimiyetlerini hiçe indirerek, Musul ve mülhakatını re’sen idareye kalkışan ve ‘İmad al-Dīn Zangī’nin topraklarını elinden alan Badr al-Dīn Lu’lu’e kin beslemekte olduğu için, bu ittifak çabucak gerçekleşti. Fakat al-Malik al-Mu‘a˙˙am ‘İsa, kardeşi Mısır hükümdarı al-Malik al-Kamil’den aldığı bir tehdit mektubu üzerine, iş-birliğinden ayrıldı. al-Malik al-Aşraf kalabalık bir kuvvetle âsî kardeşi Şihab al-Dīn üzerine, Ahlat’a yürüdüğü sırada, Kök-Bori de Musul’a hareket etmiş idi, Şihab al-Dīn Mu˙affar al-Dīn’i Ahlat’ta beklerken, o, Musul’u kuşattığı takdirde, al-Malik al-Aşraf’in Ahlat’tan vazgeçeceğini sanıyordu. Hâlbuki Ahlat al-Malik al-Aşraf’e teslim olmuş, diğer taraftan Mu˙affar al-Dīn muhasara ettiği Musul’da başarı elde edememiş idi. Kök-Böri memleketine döndüğü sıralarda (621 şâbân=1224 Ağustos) Calal al-Dīn Ëvarizmşah ile karşılaşması icâp etti. Moğolların önünden Hindistan’a kaçan Calal al-Dīn, oradan Irak’a yönelmiş Lūr emîrlerinden kuvvet tedârik ederek, halifeden de yardım almak ümidi ile, Bagdad’a doğru ilerlemeğe başlamış idi. Halife, onun babası Ëvarimşah ‘Ala’ al-Dīn Muíammed’e olan hıncından dolayı, derhâl hasmâne vaziyet aldı ve yukarıda adı geçen ¢uştemir kumandasında 20.000 kişilik bir ordu çıkardı ve Mu˙affar al-Dīn’in de 10.000 kişi hazırlayıp, Calal al-Dīn’e karşı yürümesini istedi. Ëvaizmşah’ı iki ordu arasında sıkıştırıp, ezmek fikrinde idi. Fakat ¢uştemir Erbil kuvvetlerini beklemeden, maksadının istilâ değil, Moğollara karşı asker toplamak olduğunu açıkça bildiren Calal al-Dīn’e taarruz etti ve fena hâlde mağlûp oldu; Bagdad kapılarına kadar kovalandı. Calal al-Dīn Dacūca bölgesini yağmalamağa başladı. Kök-Böri de onun yanına giderek, tâbiiyetine girmek suretiyle, anlaştı. Fakat Cuvaynī’ye göre (*Cihanguşa*, II, s. 156), Kök-Böri hazırladığı kuvvetler ile Calal al-Dīn’i pusuya düşürmek istemiş, bunu sezen Calal al-Dīn’in baskını neticesinde mağlûp ve esir olmuş ise de, af dilemesi üzerine, memleketine iade edilmiştir. Bundan sonra Mu˙affar al-Dīn’i yine al-Malik al-Aşraf’e karşı tertiplenen dördüncü büyük anlaşmaya dâhil görüyoruz. Calal al-Dīn Ëvarizmşah da müttefikler arasında idi. Bunlar al-Malik al-Aşraf’in topraklarını zapt ve aralarında taksimini kararlaştırmışlardı. al-Malik al-Mu‘a˙˙am Hama ve Humus’a, Calal al-Dīn Ahlat’a ve Mu˙affar al-Dīn de Musul’a yürüyeceklerdi. Kök-Böri Musul’a

vardı (623 Cemâziyelâhır=1226 Haziran); lâkin Kirman'daki nâibinin isyanı üzerine, sür'atle oraya gitmek zorunda kalan Calal al-Dīn taahhüdünü yerine getiremedi. Bu arada Badr al-Dīn Lu'lu' Rakka'da bulunan al-Aşraf'ten Musul'u kurtarmasını rica etmiş, o da Dunaysir'e gelerek, Mardin havalisini tahribe başlamış idi. Diğer taraftan Humus'a doğru ilerleyen al-Malik al-Ma'a ˙ ˙ am, al-Aşraf'in Mardin ve Halep civarından çekilmesine mukabil, kendisinin Dimaşk'e döneceğini bildiriyordu. Calal al-Dīn'in harekâta katılamaması ve al-Aşraf'in Mardin'den ayrılması ile bozulan ittifak sonunda Zap suyuna kadar sokulmuş olan Kök-Böri Erbil'e avdet zorunda kaldı. Mu ˙affar al-Dīn'in de iştirak ettiği bu ittifak da sâdece Musul ve Mardin taraflarının tahribata uğraması ile neticelenmiş idi.

Mu ˙affar al-Dīn, ömrünün sonuna doğru, bir Moğol tehlikesi daha atlattı. Calal al-Dīn'i takip eden Moğollar Zilhicce 628(Teşrin I, 1230)'de Azerbaycan üzerinden Erbil bölgesine girmişler, korkunç tahribat ve katl-i âm yapmışlardı, Kök-Böri yine Musul'dan te'min ettiği kuvvetler ile mukabeleye hazırlandı ise de, çarpışma olmadı. Moğollar Azerbaycan istikametine çekildiler, Kök-Böri de yerine döndü.

Mu ˙affar al-Dīn Kök-Böri 18 Ramazan 630 (29 Haziran 1232)'da Erbil'de öldü. Erkek evlâdı ve halefi bulunmadığı için, memleketine halife al-MuÒtanÒir el koymak istedi. Erbil halifenin Bagdad'dan gelen adamlarına kolayca teslim olmadı. Bunun üzerine al-MuÒtanÒir'in yolladığı Şaraf al-Dīn İcbal al-Şarabī kumandasındaki kuvvetler şehri aldılar (631=1233, Barhebraeus, II, s. 533; *al-Fa¿rī*, s. 568). Böylece Erbil atabeyleri ailesi tarihe karışmış oldu.

Beytigin ailesinin en büyüğü ve meşhuru Kök-Böri'nin, umumiyetle Türkmen hükümdarlarının paralarına benzer şekilde, çoğunun bir yüzünde insan veya arslan tasviri bulunan ve hepsi de Erbil'de basılmış olan sikkelerinden 609-613 arası tarihlerini muhtevi, üç altın para üzerinde al-Malik al-'§dil Abū Bakr isminin de bulunduğu bildiriliyor (Brit. mus., Addit., s. 311). Kök-Böri'nin ayrıca biri 618 tarihli ve üzerinde al-Malik al-Kamil adı bulunan (Add., s. 311) ve diğeri ise, 619 tarihli iki altun sikkesi daha vardır (*Meskûkât-ı türkmâniye*, s. 167). Bundan başka bir bakır sikkesi de İlgâzîlerden Íusâm al-Dīn Yavlak Arslan ile müşterektir (*Meskûkât-ı türkmâniye*, s. 140).

İlk şöhretini ~affūrīya ve ÍıÔÔīn savaşları ile Suriye sahil şehirlerinin işgali sırasındaki faaliyetleri ile kazanan Mu˙affar al-Dīn Kök-Böri, dine büyük ehemmiyet vermek, âlimleri, fakîhleri, sûfîleri himaye etmek, içtimaî yardım müesseseleri vücûda getirmek bakımlarından da, devrinin en seçkin şahsiyetlerinden biridir. Erbil'de bir cami (kitabesi için bk. *Répertoire*, XI, s. 39), Dimaşk'ta ¢asiyūn'da başka câmiler *(al-Bidaya*, XIII, s. 136; *Répertoire*, IX, s. 242-244; X, s. 90), Erbil'de bir medrese ve sûfîlere mahsûs iki hankah yaptırmış idi. Ayrıca büyük bir misafirhanesi de vardır ki, Erbil'e gelen herkes orada günlerce yer, içer ve giderken kendilerine yol paraları verilirdi. Bir hastahâne inşâ ettirmişti. Haftada iki kere muntazaman ziyaret ettiği bu hastahânede yatanların muhtaç akrabalarına nafaka gönderirdi. Bir dul kadınlar evi ve bir yetimhaneden başka, kimsesiz çocuklara mahsûs bir yuva yaptırmış ve anasız süt yavrularına süt anneleri tutmuş idi. Aliller ve körler için de ayrıca dört hankahı var idi. Bütün bunların masraflarını karşılamak üzere, zengin vakıflar te'sîs etmiş idi. Fakirlere, ihtiyarlara her gün ekmek, mevsime göre, giyecek ve para dağıtırdı. Senede iki defa Suriye sahil şehirlerine gönderdiği adamları vâsıtası ile, Haçlı mücadelesinde düşman eline düşen Müslümanları, fidyelerini ödeyerek, kurtarırdı. Yalnız dindaşlarını değil, kendi topraklarından oralara gitmiş olan gayr-i müslimleri de para mukabilinde serbest bıraktırdığı olmuştur. Msl. Kudüs'ün Salah al-Dīn tarafından fethinde esir edilen 1.000 kadar Urfalı Süryani ve Ermeni'nin bu suretle yurtlarına dönmelerine yardım etmiş idi (Barhebraeus, II, s. 445 vd.). Her yıl hacc seferleri tertipler, kendi bölgesinden hacca gideceklerin yolda emniyetlerini te'min için, muhafızlar ayırır ve me'murlarına verdiği paraları Haremeyn'deki hasta ve muhtaç hacılara tevzî ettirirdi. Mekke'de çok hayratı var idi. Arafat'a ilk olarak su getirtmiştir (bu te'sislerin 594 ve 605 tarihli kitabeleri için bk. *Répertoire*, IX, s. 215 vd.; X, s. 28). Buralara her sene külliyetli mikdarda para harcardı. Hemşehrisi İbn Ëallican (*Vafayât*, II, s. 195 vd.)'ın naklettiğine göre, Mu˙affar al-Dīn'in en büyük zevki medrese ve hankahları ziyaret etmek, misafir olan sûfî ve fatihlerin münâkaşa ve münazaralarını dinlemekti. Bu suretle medrese veya hankahlarda gecelediği olurdu. Esasen yüksek, muhkem bir kale ve büyük bir şehir olan Erbil onun zamanında İslam âleminin gözde beldelerinden biri seviyesine yükselmiş idi. Kök-Böri sûrları tâmir etmiş, sokakları düzeltmiş, çok bina yaptırmış ve orayı her kesin uğradığı bir merkez hâline getirmiş idi (Yakut, *Mu'cam*, I, s.

186 vd.). Erbil'in tarih boyunca en parlak ve mâmur çağı Kök-Böri devridir. Kök-Böri'nin bu işleri yanında bâzan zulüm yaptığı da kaydedilmektedir (bk. *Vafayat*, II, s. 154; *Mu'cam*, I, s. 187 ve *Mufarric*, s. 181 a). Mu˙affar al-Dīn, mücâhidliği ve hayır işlerindeki büyük gayretlerinden dolayı olduğu kadar, tertiplediği muhteşem mevlid törenleri ile de ün salmıştır. Peygamberin doğumunu Kök-Böri kalabalık halk kütlelerinin iştirak ettiği, büyük merasimler ve umûmî şenlikler ile kutlamak suretiyle, bütün müslümanlarca alâka ile takip edilen bir dinî bayram hâline getirmiştir ki, onun ilk olarak başladığı tarzda, eğlenceli ve ziyâfetli merasim ve anma törenleri zamanla diğer İslam ülkelerinde umûmî âdet hükmüne geçmiştir (tafsilât İçin bk. Ahmed Ateş, *Vasīlat al-nacat*, Ankara, 1954, s. 6 vd.).

Mu˙affar al-Dīn Mekke'de evvelce kendisi için yaptırmış olduğu türbeye gömülmesini vasiyet etmiş idi. 631 yılı hacc mevsiminde yola çıkarılan naşı, Irak'a doğru Līna mevkiinde hacc kafilesinin bedevi taarruzlarına uğraması dolayısı ile 9 şene Mekke'ye gitmekten vazgeçildiği için, Küfe'ye götürüldü ve 'Alī'nin kabrinin yakınına defnedildi.

Bibliyografya: İbn al-A³īr, *al-Kamil* (Kahire, 1357), IX, s. 539, 563, 571, 578 - 581, 583, 585 vd., 595, 600-602, 606 vd., 615, 617, 621, 623, 628 yılları vekayii; ayn. mll., *Tarī¿ al-davlat al-atabakīya mulūk al-MavÒil* (nşr. ve frns. trc.,): *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens orientaux* (Paris, 1876), II, 2. kısım s. 241 vd., 244. 323 vd.; 'İmad al-Dīn İÒfahanī, *al-Fatí al-cussī fi'l-fatí al-cudsī* (nşr., Carlo de Landberg), Leiden, 1888, s. 14 vd., 32, 56, 102, 131 vd., 143 vd., 189 vd., 246, 256, 272, 298 vd., 353 vd., 363 vd., 378; Camal al-Dīn İbn VaÒil, *Mufarric al-kurrūb fī a¿bar mulūk banī Ayyūb* (Süleymâniye kütüp., Molla Çelebi kitapları, nr. 119), 5a, 44 , 53b-55a, 78b-82a, 87a-b, 93b-95b, 114a-116b, I24b-126a, 128a, 159b, 166a, 177b-181b, 187b; SibÔ İbn al-Cavzī, *Mir'at al-zaman* (Haydarâbad, tb.), VIII, 392, 406 vd.; Barhebraeus (Abu'l-Farac İbn al-'İbrī), *Abu'l-Farac tarihi* (trc., Ö. R. Doğrul, nşr., TTK), Ankara, 1950, II, s. 405 vd., 446, 453, 484 vd., 492 vd., 504 vd., 507 vd., 527, 530, 533; İbn Ëallican, *Vafayat al-a'yan* (Mısır, 1299), II, 192-198; Yakut, *Mu'cam* (nşr., Wüstenfeld), Leipzig, 1866, I, s. 186 vd.; 'Ala' al-Dīn Cuvaynī, *Tarī¿-i cihanguşa* (nşr. Muíammed Mirza ¢azvīnī), Leiden, 1916 (*GMS*, XVI, II, s. 2, 153-156); İbn al-ÞicÔaca, *Kitab al-fa¿rī* (frns. trc., E. Amar; nşr. *AM*, XVI, Paris, 1910, a. 51 vd., 568); İbn al-Ka³īr, *al-Bidaya*

va’l-nihaya (Mısır tab.), XIII, s. 32, 52, 99, 104, 136 vd.; De Guignes, *Hunların, türklerin... tarih-i umûmîsi* (trc., Hüseyin Câhid), İstanbul, 1924, IV, s. 352, 397, 399, 406 vd., 410 vd., 416, 425 vd., 429 vd.; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 236; R. Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris, 1948), II, s. 762, 782-785, 795 vd., 803, 809 vd., 827 vd., III, 20 vd.; *Monete cufiche dell’ I. R. Museo di Milano* (Milano, 1819), s. 164; *Numi Mohammedani* (Berolini, 1843), I, s. 96; *Catalogue of oriental Coins in the British Museum* (Turkuman Houses), Londra, 1877, III, 232 vd.; *Additions to the Oriental Collection 1876-1888*, kısım I. (*Additions to Vols I-IV*) *Catalogue of oriental coins in the Brit. Mus., IX*), London, 1889, s. 310 vd.; İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı türkmâniye katalogu* (nşr., Müze-i hümâyûn), İstanbul, 1311, s. 137-140, 167; Behzad Butak, *XI., XII. ve XIII. yüz yıllarda resimli türk paraları*, İstanbul, 1947, s. 82 vd.; Et. Comble-J. Sauvaget-G. Wiet, *Repertoire chronologique d’épigraphie Arabe* (Kahire, 1937), IX, 216 vd., 242- 244; X, s. 28; XI, s. 39; ‘Abbas al-‘Azzavī, *§l-i Begtigin-Mu˙affar al-Dīn Kökböri* (*Macallat al-macma‘ al-‘ilmī al-‘arabī*, Dimaşk, 1946-1947, XXI-XXII).

- 6 -
KÜR BOĞA

Kur Buca

Abū Sa‘īd ¢ivam al-Davla

(?-1102)

[İA, VI, 1955, s. 1084-1086]

Selçuklu kumandanı ve Musul emîri. İslâm kaynaklarında kelimenin ilk kısmı ünsüz yazıldığından, adının *Ker-Boga* okunması mümkün ise de (Türkçede büyük, cesîm, çok iri vücutlu mânasına gelen *ker* sıfatı ile bir isimden mürekkep şahıs ve kabîle adları hakkında bk. Gy. Németh, *A honfoglalo magyarság kialákalása*, Budapest, 1930, s. 264 vd.), bu emîrin ismi, gerek muasır Latin ve Grek kaynaklarında (Gesta Francorum, F. de Chartres, Raimond d’Aguilers, Guillaume de Tyr, Anna Komnena; bk. *Histoire anonyme de la Premiére Croisade*, s. 110 vd.; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapeşt, 1943, II, s. 150) gerek Urfalı Mateos ve Süryânî Mihael’in eserlerinde (*Chronique de Matthieu d’Edesse*, s. 221; *Chronique de Michel le Syrien*, III, s. 184) dâima *Kür Bo(a)ga* şeklinde tesbit edilmiş bulunmaktadır; Türkçede *kür* “sarsılmaz, kuvvetli” demektir. Selçuklu imparatoru Sultan Melikşah’ın 1092’de ölümünü müteakip vukua gelen karışıklıkların ilk aylarında, Melikşah’ın karısı Terken Hatun tarafından, sultanın büyük oğlu Berkyaruk’u yakalamak için, Bagdad’dan İsfahan’a gönderilen Kür-Boğa (*Raíat al-Òudūr*, s. 140) Berkyaruk’un sultan ilân edilmesi üzerine, yine Terken Hatun tarafından, yeni sultana karşı sevkedilen Azerbaycan umûmî valisi ve Melikşah’ın amca-zâdesi İsma‘īl b. Yacutī’nin takviye kuvvetlerinden bir kısmına kumanda etmiş idi. İsma‘īl’in mağlûbiyeti ile neticelenen bu savaştan (Şaban 486=Ağustos

1093) sonra, Kür-Boğa Berkyaruk'un hizmetine girdi. Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirmek isteyen Suriye meliki, Melikşah'ın kardeşi Tutuş Azerbaycan'da ihanetleri yüzünden mağlûbiyete uğradığı Haleb valisi ¢asīm al-Davla Aksungur ile Urfa ve Harran valisi Bozan'a karşı intikam seferine çıktığı sırada, Berkyaruk, kendine bağlı bu iki kumandana yardımcı olarak, Kür-Boğa'yı göndermiş idi. Bu savaşın galibi Tutuş evvelâ Aksungur'u ve az sonra Bozan'ı öldürmüş ise de, büyük emîrlerden Öner'in şefaati üzerine ve daha ziyâde zaptedilecek arazisi bulunmadığı için, Kür-Boğa ile kardeşi Altuntaş'ı Humus kalesinde hapsettirmekle iktifa etmiş idi. Suriye ve Elcezîre'ye hâkim olduktan sonra, İran üzerine yürüyen Tutuş'un Rey yakınındaki muharebeyi kaybedip, maktul düşmesi ile (Safer 488=Şubat 1095) tehlikeli hasmından kurtulmuş olan Berkyaruk, Tutuş'un iki oğlundan Dokak'ın -Dimeşk'te, Rí˝van'ın- Haleb'de hâkimiyetlerini tanımış, fakat Rí˝van'ı Kür-Boğa ile kardeşini hapisten çıkarmağa mecbur etmiş idi. Böylece serbest kalan iki kardeş etraflarına büyük bir kuvvet toplayarak ve Sultan Berkyaruk'un tasvibi ile, Diyarbekir ve Elcezîre havâlisinde, Tutuş'un nüfuzunu tamamen silmek üzere, harekete geçtiler, Harran'ı zaptettiler. Müteakiben 'Ucaylīlerden 'Alī b. Şaraf al-Davla Müslim'in elinde bulunan Musul'a yürümeğe hazırlandılar. Kür-Boğa Tutuş tarafından yerleştirilmiş olan 'Alī'ye karşı, kendi atalarının ülkesi olmak dolayısı ile, Musul üzerinde hak iddia eden Muíammed b. Şaraf al-Davla Müslim'e yardım vaadinde bulundu ve Nusaybin civarındaki mülakatında kendisine itaat yemini ettiği Muhammed'i tevkif ederek, Nusaybin'i 40 gün muhasaradan sonra aldı; arkasından Musul'u kuşattı ise de, muvaffak olamadı, Balad'a gitti. Kendi hâkimiyeti için engel saydığı Muíammed'i orada öldürttü ve tekrar Musul'u kuşattı. Muhasara esnasında, 'Ali b. Şaraf al-Davla'nın ricası üzerine, yardıma gelen Cazīrat İbn 'Omar sahibi Çökürmüş, Musul'un şarkını kontrol eden Altun-Taş tarafından bozguna uğratıldı ve Çökürmüş Kür-Boğa'yı metbû tanıdığı gibi, ona yardıma mecbur tutuldu. 9 ay süren muhasara sonunda, Musul açlık yüzünden teslim oldu (zilkade 489=Teşrin I. 1096). Şehri aldığı sırada kardeşinin yağma ve tahribatına mâni olan Kür-Boğa, onun hâlâ yağmada ısrâr ve kendisini dinlemeksizin, memleketin âyân ve eşrafından cebren para v.b. almağa kalkması üzerine, kardeşini öldürdü, Altun-Taş'ın bertaraf edilmesi ile Musul'a tek başına hâkim olan Kür-Boğa Rahbe'yi de zorla Musul'a bağladı.

¢avam al-Davla Kür-Boğa bilhassa Haçlıların Antakya muhasarasında rol oynamıştır. Birinci Haçlı ordusunun öncü kumandanı Bohemond Antakya kapılarına dayandığı sırada (21 Teşrin I. 1097), Antakya valisi Yağı-Sıyan civar müslüman hükümetlere durumu bildirmiş, bu arada Selçuklu sultanı Berkyaruk'a da müracaat ile yardım istemiş idi. Müdâfaaya elverişli tabii vaziyeti ve sağlam sûrları ile yakın şarkın başlıca müstahkem şehirlerinden biri olan Antakya Yağı-Sıyan'ın kumandasında fevkalâde mukavemet gösterirken, Kür-Boğa Berkyaruk'tan Musul ve Elcezîre kuvvetlerinin başında Suriye'ye hareket emrini aldı. Fakat Kür-Boğa, gerek sefer hazırlığında ve gerek ileri harekâtında, gayet ağır davranmış, üstelik yolda, az evvel Franklar tarafından zaptolunarak kontluk merkezi hâline getirilmiş olan Urfa'yı geri almak maksadı ile yürüyüşünü durdurmuş idi. Üç hafta süren hücumları (4-25 Mayıs 1098), Kont Baudouin'in mukavemeti karşısında kırıldıktan sonradır ki, Kür-Boğa asıl hedefinin Antakya olduğunu hatırladı ise de, geç kalmış idi. Filhakika casusları vâsıtası ile Türk ordusunu adım-adım takip eden Haçlılar Urfa'daki duraklamadan azamî derecede faydalanarak, Antakya etrafında esâslı koruma tedbirleri almışlar, diğer taraftan şehrin hücum ile zaptının güçlüğü karşısında, sûr muhafızları ile gizli münâsebet te'sisine girişmişler idi. Buna rağmen Kür-Boğa'nın gittikçe yaklaşmakta olduğu haberi, ayrıca Süveydiye limanındaki Ceneviz filosundan her türlü yardım gören Haçlıların maneviyâtını sarsmağa kâfî geldi. Yağı-Sıyan'ın mukavemeti devam ederken, yetişen Türk ordusu tarafından sarılarak, iki ateş arasında kalacaklarını anlayan Haçlılar 29 Mayıs 1098'de, Bohemond, Godefroi de Bouillon, Raymond de Saint-Gilles gibi, şöhretli Haçlı kumandanlarından başka, Flandre, Normandie, Vermandois, Blos kontlarının vb. iştiraki ile, Guilaume de Tyr'e göre (bk. R. Grousset, *Histoire des Croisades*, I, s. 94) heyecanlı bir harp meclisi akdettiler ve kendilerine durumun nazikliğini izah eden Bohemond'un emrine girmek ve onun Antakya üzerindeki taleplerini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar, Kür-Boğa, Haleb'in şimâlindeki Marc Dábic'a geldiği zaman, Suriye müslüman kuvvetleri tarafından takviye edildi. Bu suretle Antakya'ya ilerleyen baş-kumandanın maiyetinde Dimeşk meliki Docac, atabey Tug-Tigin, Sincar sahibi Arslan-Taş, Kudüs ve Elcezîre sahibi Artuk-oğlu Sökmen, Humus sahibi Canâí al-Davla Íusayn ve diğer emirler toplanmış bulunuyordu. Ordusunun Elcezîre ve Suriye'nin çıkarabileceği en kalabalık kuvvet olduğu muhakkak ise de,

yekûnu hakkında verilen rakamlar (Barhebraeus, II, s. 340: 200.000; *Histoire anonyme*, s. 113: 300.000; Urfalı Matthieu, s. 221: 800.000 piyade) çok mübalagalıdır. Kat'î hesap gününün geldiğini takdir eden Haçlı ordusu kumandanı Bohemond 2 Haziran akşamı bütün kuvvetlerini, Kür-Boğa'ya karşı sevkediyormuş gibi göstermek suretiyle, muhasara altında bulunanları aldattıktan sonra, geceleyin sessizce sûrlara yaklaştırdı ve Yağı-Sıyan'ın burç muhafızlarından evvelce anlaşmış olduğu Fīrūz adlı (şark kaynaklarında, Barhebraeus, II, s. 339 ve İbn al-A³īr, VIII, s. 186: Rūzbah) bir Ermeni dönmesinin yardımı ile, surlara çıktı ve 3 Haziran 1098 sabahı şehri tamamiyle ele geçirdi. Kür-Boğa ancak ertesi günü, Âsî nehri üzerindeki demir köprüyü koruyan Frenk müfrezelerini dağıtarak, Antakya'ya ulaşabilmiş idi. Şehre kapanan Haçlı ordusunu Kür-Boğa muhasara altına aldı (5 hazîran 1098) ve derhâl, kaçarken öldürülen Yağı-Sıyan'ın kalede mukavemete devam eden oğlu Şams al-Davla ile temasa geçti; onun tâbiiyet arzetmesine rağmen, kendi kumandanlarından Aímed b. Marvan vâsıtası ile kaleyi işgal etti. Emîr Ahmed'in kaleden şehir içine yaptığı akınları Haçlılar müşkülât ile durdurabiliyorlardı. Muhasaranın sıkılığı yüzünden, Antakya'da yiyecek darlığı başlamış, korkunç bir açlık bütün Haçlıları takatsiz düşürmüş ve umûmî bir panik havası yaratmış idi. Bohemond Frenkleri evlerinden çıkarıp savaşa sürmek için, mahalleleri ateşe vermeğe mecbur olmuş, sahil istikametinde kaçanların uyandırdığı heyecan ve telâş Süveydiye'deki Frenk gemilerinden bir kısmının denize açılmalarını intâc etmiş idi. Kurtuluştan ümidini keserek, Antakya'yı terkeden Guillaume de Grandmesnil ve bilhassa Chartres kontu Etienne gibi büyük kumandanlar, İskenderiye yolu ile; Anadolu'ya geçmişler, Akşehir'de Frenklere yardım hazırlığı yapmakta olan Bizans imparatoru Alexios Komnenos'a Haçlı ordusunun Antakya'da tamamen imha edildiğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Antakya'ya inmekten vazgeçen Alexios, zaptedilecek Suriye kıt'ası üzerinde kendisine bâzı haklar tanıyan 1097 İstanbul anlaşmasının artık hükümsüz kaldığı kanaati ile payitahtına döndü. Fakat uzak görüşten mahrum, maiyetindeki hükümdar ve emirlerin kalplerini kıracak derecede mütekebbir bir adam olan Kür-Boğa, Haçlıların uğradığı büyük şaşkınlığın farkında olmadığı gibi, kaleden ve dışarıdan müşterek bir hücumun Antakya'yı düşürmeğe yeteceğini de aklına getirmeksizin, Haçlıların açlıktan teslim olmalarını bekliyor, hattâ bu yüzden, 27 Haziran günü, huzuruna gelen Pierre l'Ermite reisliğindeki

Haçlı hey’etinin, kendileri serbest bırakılmak şartı ile şehri teslim edecekleri mealindeki teklifini (Matthieu, s. 222) de reddediyordu. İşte bu sırada Haçlıları fevkalâde bir maneviyat ile teçhiz eden mukaddes mızrak meselesi vukua geldi. Bir rahibin gördüğü rüyâ üzerine Antakya’da Saint Pierre kilisesinde büyük dinî merasim ile araştırılan, İsa’nın vaktiyle böğrünü delmiş olan mızrağın ele geçirilmesi, Hıristiyanların zaferi için, kat’î alâmet sayıldı. Filhakika dinî duyguları galeyana gelen Haçlıların Bohemond tarafından maharetle sevk ve idaresi Türk ordusu üzerinde tam bir galibiyet te’min etti (28 Haziran 1098). İbn al-A³ir’e göre, Kür-Boğa’nın yersiz ve haksız muamelelerinden muğber olan emîrler savaşa katılmamışlar, Türkmen kıt’aları derhâl dağılmışlardır. Muharebeden evvel Haçlıların Antakya şehri kapılarından küçük gruplar hâlinde dışarı çıkarak, rahatça mevzî almalarına müsaade etmek suretiyle safdilce bir cesaret göstermek hevesine kapılmış olan Kür-Boğa da, akşama doğru karargâhını ve ordugâhtaki bütün ağırlıkları düşmana bırakarak, kaçtı. Antakya’nın elden çıkışı ile, bütün Suriye hâkimiyeti ve Kudüs yolu Haçlılara açılmış oldu.

Haleb’de Melik Ri˝van’dan aldığı küçük yardım ile Musul’a dönen Kür-Boğa bundan sonra Sultan Berkyaruk ile Sultan Muíammed mücadelesinde bir aralık Muíammed’in hizmetine girdi ise de (1099), bilâhare tekrar yanına döndüğü Berkyaruk’un Muíammed ile birinci muharebesinde, sol cenah kumandanı oldu; Kür-Boğa cepheyi tutamadığı için, Berkyaruk ordusu mağlûp oldu. Berkyaruk’un Muíammed ile ikinci karşılaşmasından sonra, galip gelen Berkyaruk ile birlikte, Rey’e giden ve oradan âsî Azerbaycan hâkimi Mavdūd b. İsma‘īl b. Yacūtī’ye karşı gönderilen Kür-Boğa Azerbaycan’da Berkyaruk adına te’dip harekâtını muvaffakiyetle idare ederken, Hoy civarında hastalandı; Musul emaretine kendi emîrlerinden Suncurca’yı vasiyet ettikten sonra, öldü (zilkade 495 =eylül 1102).

Bibliografya: *Histoire Anonyme de la première Croisade* (nşr. ve frns. trc., L. Brehier), Paris, 1924, s. 97 vd., 110 vd.; *Chronique de Mathieu d’Edesse* (frns. trc., E. Dulaurier), Paris, 1858, s. 221-224, 434; *Chronique de Michel le Syrien*, frns. trc., J.-B. Chabot, Paris, 1905, III, s. 184 vd.; Ravandī, *Raíat al-Òudūr* (nşr., Muhammed İcbal, *GMS*, yeni seri, 1921, II, s. 140); İbn al-A³īr, *al-Kamil* (Mısır, 1357), VIII (486, 487,489, 491-495

yılları vekayii); Barhebraeus, *Abu'l-Farac tarihi*, trk. trc., Ömer Rıza Doğrul, nşr., TTK, 1950, II, s. 339 vd.; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1948, I, s. 71 vd., 88-108, 395.

- 7 -
DOĞU ANADOLUYA İLK SELÇUKLU AKINI (1015-1021) VE TARİHÎ EHEMMİYETİ

[Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274]

Şaraf-al-Zaman Marvazî'nin *Þabâyi' al-íayavân* adlı eserine göre[209], uzak Çin ülkelerinden kopup gelen Kun'ların tazyiki ile yerlerinden ayrılan Oğuz boylarının hücumları neticesinde Yedi-su bölgesindeki Türkmenler Mâverâünnehr'e doğru çekilmişlerdir. Bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş olan bu Türkmenlerle gayri müslim Oğuzlar arasındaki savaşlar Türkmenlerin Harezm batısındaki mıntakalara kadar yayılmalarını intaç etmiştir[210]. Böylece Selçukluların Mâverâünnehr'de kaldıkları 985-1035 yılları arasında İli kıyılarından Hazar'ın güney-doğu ucundaki Curcân havalisine kadar uzanan geniş saha çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmişti. *Kıta* (Moğolistan tarafları) memleketinden gelen Oğuzlar Sır-derya ırmağının kuzeyinde; Karluk'lar ve Kalaç'larla beraber Türkmen oymaklarından bâzıları Sır-derya, Talas, Çu havzalarında; Oğuzlardan diğer bir grup da Amu-derya ile Curcân arasında bulunuyorlardı[211]. Doğrudan doğruya Selçuklu ailesine bağlı Türkmenler ise, Buhara etrafındakiler Arslan Yabgu'nun, Cend havâlisindekiler Mikâil'in oğulları Çağrı[212] ve Tuğrul Beylerin reisliğinde olmak üzre, dördüncü bir grup teşkil ediyorlardı.

XI. asır Selçuklu tarihinin belli başlı kaynağı *Meliknâme'*de[213] verilen ve Selçuk oğullarının aslı bahsinde Tuğrul Bey'in veziri İbn Hassûl'un

eseri[214] ile de tetâbuk eden malûmata göre, Selçuk Bey 985'den sonra, Hazar Hakanı ile bozuştuğu için maiyeti ve bir takım boy ve oymaklarla beraber Aral-Hazar bölgesinden Mâverâünnehir'e inerek Yeni-kend'i işgal ettiği zaman buralara evvelce gelip yurd kurmuş olan Türk boylarınca hiç de iyi karşılanmamıştı. Müslüman olan Selçuk her hâlde otlak meseleleri yüzünden diğer Türkmenlerle mücadeleye girişmiş, bilhassa İslâmiyet uğruna gayri müslim Oğuzlarla çetin savaşlar yapmış[215] ve Barçuk-kend, Cend şehirlerini de nüfuzu altına almıştı. Muvaffakiyetleri arttıkça kendisine iltihak eden Türkmenler çoğalmış, Sâmân Oğulları ile Karahanlılar arasında, Mâverâünnehir'e hâkimiyet üzerinde, cereyan eden muharebelerde te'sirli rol oynar mühim bir kuvvet olmuştu. Bidayette Sâmân Oğulları ile birlik olmakla beraber (Selçuk'un da katıldığı 993 muharebeleri) zaman zaman Karahanlılar tarafını tutmaktan geri kalmayan Selçukluların[216] sonraları sarahatle görüleceği gibi, daha ziyade kendi hesaplarına faaliyet gösterdikleri anlaşılıyor. Fakat 999-1002 yıllarında Sâmân'lılar mağlup ve münkariz olup Mâverâünnehr'in tamamıyla Karahanlılara geçmesi, bu suretle teşkilâtlı iki devlet arasında süregelen rekabetin kalkması, durumu Selçuklular aleyhine değiştirirken, Selçuk Bey'in ölümünü (993'den sonra, senesi belli değil) müteakip, esasen konar-göçer ve dağınık hâlde yaşayan *Türkmenler* göçebe Türk an'anelerine uygun olarak Selçuklu ailesi efradı arasında bölüşülmüş ve idare ayrılığı yüzünden, *Selçuklularda* bir kuvvet azalması belirmişti. Buhara havalisindeki amcaları Arslan Yabgu ile pek uzlaşamayan Muhammed Tuğrul ve Davud Çağrı Beyler, kuvvetlerinin azlığına rağmen ve diğer soydaşlarından çoğunun Karahanlılar hizmetine veya -Horasan'a geçenler- Gazneli ordusuna girmelerine mukabil, kendi tedbir ve cesaretlerine güvenerek maceralarla dolu istiklâl mücadelelerine atıldılar.

*Meliknâme'*de belirtildiğine göre[217] bunlardan kuşkulanan ve kuvvetlerinin artmasından endişelenen İlig Han[218] tam itimat besleyemediği Çağrı-Tuğrul kardeşlere karşı kâh dost kâh hasım tavrı alıyor ve onların hareketlerini gözden kaçırmıyordu. Bir aralık üzerlerine yürüyüp memleketi kargaşalıktan kurtarmağı, hem de onları sürüp uzaklaştırarak batı Türkistan'ın ehemmiyetli bir parçasına fiilen el koymağı tasarladı. Fakat bu teşebbüs, keyfiyeti daha önce haber alan Tuğru1-Çağrı kardeşlerin, zımnen tâbiiyetinde bulundukları İlig Han'a doğrudan doğruya düşmanlık izhar

ederek onun topraklarını yer yer yağmalamalarına sebep oldu. Gizli münaferet böylece açık düşmanlık şekline dökülünce Karahanlı hükümdarı kat'î harekâta karar verdi, topladığı büyük kuvvetlerle fikrini tatbik mevkiine koydu. Bu andan itibaren Selçukluların vaziyeti iyice kötüleşmişe benzemektedir. Yukarıda söylediğimiz gibi, sahrada ve bozkırlarda dağınık hâlde yaşayan Selçuklu Türkmenlerini zamanında ve neticesi, tabiatiyle, meşkûk bir savaş için hazırlamak ve cihazlamak mümkün olamadığından, çaresiz iki kardeş Mâverâünnehir'deki yurdlarını bırakarak doğu bölgelerine gitmeği kararlaştırdılar ve bir elçi ile durumu, iltica hususundaki fikirlerini ve o tarafa doğru yola hazırlandıklarını Talas hâkimi Boğra Han'a bildirdiler[219]. Boğra, Selçuklu elçisini iyi karşılamış, muhabbet göstermiş, arazi vereceğini hatta memlekette Selçuk Oğulları ile müttefikan ve müştereken hareket edebileceklerini söylemişti. Ancak gelen Türkmenlerin reisi Çağrı-Tuğrul kardeşlerin payitahtta kendi nezdinde bulunmalarını şart koşmuş olmasından anlaşılıyordu ki, Selçuklulara karşı aynı güvensizliği besleyen Boğra'nın bir takım gizli plânları vardı. Elçi dönüp Han'ın sözlerini Tuğrul-Çağrı Beylere naklettiği zaman kendilerine bir tuzak kurulmakta olduğunu sezen Çağrı Bey, iki reis kardeşin aynı zamanda Han'ın yanında bulunması teklifini kat'î surette reddetti. Çağrı Bey'in fikrince, mevcut şartlar altında Han'ın isteklerine boyun eğmek zaruretti; buna binaen onun arzusunu yerine getirmek lâzımdı; fakat şartın icapları iki kardeş tarafından muayyen müddetlerle ayrı ayrı icra edilmeli ve hiç bir zaman iki şef bir arada huzura çıkmak cihetine gitmemeli idi. Düşünce uygun görüldü. Büyük bir kalabalıkla Selçuklular Talas'a iki fersahlık mesafeye ulaştıklarında Han'a mukabil kararlarını iblâğ ettiler. Emr-i vakii kabul zorunda kalan Han, her hafta şeflerden birini kendi yanında tutmakla beraber, fırsat düşürerek her ikisini birleştirmek ve yakalamak çarelerini arıyordu[220]. Selçuk oğullarının dikkatli davranmaları neticesinde böyle bir fırsat elvermedi. Bunun üzerine Han plânını tedricen gerçekleştirmek maksadıyla, şimdilik yanındaki Tuğrul Bey'i tevkif ve hapsetti. Derhâl topladığı muhariplerle kardeşini kurtarmağa koşan ve sür'atle Boğra Han kuvvetlerinin üstüne atılan Çağrı Bey hasmı bozguna uğrattığı gibi, ileri gelenlerinden 130 kadarını da esir etti. Boğra bu esirlerin iadesi mukabilinde Tuğrul'u serbest bırakmağa mecbur olmuş; ayrıca, teskin için, hediyeler ve para vermişti[221]. Ancak bu vak'adan sonra

Selçukluların orada barınamayacakları aşikârdı. Tuğrul ve Çağrı kardeşler, yine Karahanlılardan, Buhara hâkimi Ali Tekin'den yurd istemek üzre tekrar Mâverâünnehir yolunu tuttular.

Büyük Selçuklu tarihinden bahseden eserlerin ekserisi Selçukluların Mâverâünnehr'de Ali Tekin'in tabileri olarak yaşadıklarını söylerler. Her ne kadar onun hükümran bulunduğu topraklarda oturmuşlarsa da bu tâbiliğin kayıtsız şartsız bir teslimiyet ifade etmediğini hâdiseler gösteriyor. Selçuklular yaylak ve kışlak işlerinde, otlak meselelerinde, bu yüzden komşularıyla mücadelede kendi başlarına buyruk olmakta devam etmeleri hasebiyle Ali Tekin ile de iyi geçinememişler; çok defa kendilerini, gittikçe artan Gazneli baskısına karşı elinde bir nevi yedek kuvvet kozu gibi kullanan Ali Tekin'in haklı-haksız tazyiklerine maruz kalmışlardır. Bu sırada Selçukluların Keş (Yeşil-şehir) ile Nahşeb sahralarında dolaştıklarını söyleyen Fahr Al-Din Râzî'ye göre[222], Ali Tekin onları bu havaliden de tard etmek istemiştir ki, bu, Mikâil Oğullarına bağlı Selçuklular grupunun Çu boylarından Ceyhun kenarlarına kadar yayılan, göçebe hayata çok uygun geniş arazilerde yabancı müdahalesi olmaksızın yaşama imkânına kavuşamamış olmalarını göstermesi itibariyle mühimdir. Esasen Ali Tekin daha Selçukluların Mâverâünnehr'e avdetlerinde hayli endişelenmişti. Gerek *Meliknâme*'nin gerek Kavâm al-Din Abarkuhî'den naklen Şahâb al-Din Hasan Yazdî'nin bildirdiğine göre[223], Ali Tekin onların gelişlerini haber alınca "Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazarak imdad istediği gibi, kendi kuvvetlerini de toplayıp hâdisata muntazır bulunmuştu... İstiklâle büyük bir kıskançlıkla sarılan Davud Çağrı ve Muhammed Tuğrul Beylerin emrinde kalabalık Türkmen kütlelerinin 5-10 sene gibi kısa bir müddet zarfında ve her defasında yeni bir yurd, müsait şartlarda bir toprak bulabilmek kaygısı ile, çoluk çocukları, eşyaları, çadırları, at ve koyun sürüleriyle haftalarca devam eden uzun ve meşakkatli muhaceretlerden hem maddeten hem manen ne kadar sarsıldıklarını tahmin etmek güç değildir. Buna bir de her an taarruz ve tecavüze uğramak korkusu ilâve edilirse Selçukluların içinde bulundukları son derece vahim durum anlaşılmış olur. İşte bu ümitsiz hâl, daha suhuletle ele geçirilebilir ülkeler bulmak, biraz ganimet edinmek gayesiyle Çağrı Bey'i bir miktar cengâverle birlikte – Sultan Mahmud Devri Gazneli'lerinin idaresindeki Horasan'da ve Büveyh Oğulları tarafından müdafaa edilen Irak-ı Acem'de maksat tahakkuk

edemeyeceği için– 2000 kilometre uzaktaki doğu Anadolu topraklarına atmıştır.

Ali Tekin'in hazırlıkları ve tehditkâr vaziyeti üzerine, başlayacak yeni bir mücadelenin Selçuklular hesabına öldürücü bir neticeye varacağını idrâk eden Çağrı Bey, tehlikeyi hiç olmazsa bir müddet önlemek düşüncesiyle, kendisi "Rum" hududuna gitmeği ve kardeşinin de Türkmenlerle beraber çöller içine çekilmesini münasip gördü[224] ve Tuğrul Bey "uzak ve geçilmesi müşkül" çöllere açılırken[225] Çağrı Bey 3000 seçme süvari ile doğu Anadolu'ya doğru yola çıktı (1016 başları).

Çağrı Bey Horasan'ı sür'atle geçerek Irak-ı Acem'e girdi. Ötedenberi Selçuklu harekâtını gözden uzak tutmamakla beraber, Gazne Devleti bu geçişi zamanında haber alamamış, Tûs'da oturan Horasan Valisi Arslan Câzib akıncıların arkasından derhal bir müfreze çıkarmış ise de, onlar Rey mıntıkasına dâhil oldukları için, yakalamağa muvaffak olamamıştı. O esnada Hindistan'da Tanisar ve Keşmir'e karşı harplerle meşgul bulunan Sultan Mahmud[226] buna hiddetlenmiş ve bir emirname göndererek, Ceyhun'u atlayan, Horasan'ın ortasından, Raykan'dan geçip giden Selçuklu beyine mâni' olamamak hususundaki gaflet ve ihmâlinden dolayı Arslan Câzib'i azarlamıştı[227]. Çağrı Bey, vaktiyle Samanlılardan Emîr Ahmed b. İsmâîl zamanında Horasan'ın bâzı yerlerine yerleştirilen Türkmenlerden de aldığı kuvvetlerle birlikte[228] Irak-ı Acem, Azerbaycan üzerinden batıya doğru ilerleyerek o zaman Ermenilerin işgali altında bulunan topraklarda göründü.

* * *

Bu tarihlerde Doğu Anadolu'nun siyasî durumu şöyle idi:

Karadeniz sahilleri boyunca Abaza memleketi ile, Gürcistan ve Ermenya, bâzı mühim kal'alardaki müslüman emaretleri müstesna, umûmiyetle Ermeni Bagratlar *(Bagratuni)* sülâlesinin elinde bulunuyordu. Müstahkem Ani kal'asında Gagik I Bagratuni *"krallar kralı"* unvanıyla hüküm sürmekte (990-1020), Lori'de kardeşi Gurgen hâkim bulunmakta, Kars (Vanand)'da *"kral"* unvanı taşıyan, Gagik I'in amcası oğlu, Abbas (984-1020) oturmakta idi. Yine Gagik'in hemşiresinin oğlu Abu Sahl Erran'ın cenup bölgesine sahipti[229]. Bagratların bir kolu da Gürcü krallığını teşkil ediyordu. Abazaların yardımıyla Gürcistan (*Karthli*)'ın mühim bir

kısmını ele geçiren ve “Gürcü Kralı” unvanını alan bu şube IX. asrın ikinci yarısında hâkimiyeti Abazalara kaptırmış ve bu yüzden münazaalar süregelmiş iken Bagrat III (989-1014), anası tarafından Abaza tahtına da tevarüs ettiği için, başlıca şehirleri Kütayis ve Mtzkheta (Tiflis yakınında) olmak üzre Abaza ve Gürcü memleketlerini bir elde toplamıştı[230]. Bunun oğlu Giorgi I (1014-1027) üzerinde durduğumuz devirde hüküm sürmüştür. Kakheth (Tiflis’in doğusuna düşen saha) prensi Kuirike (1010-1029) Bagrat III’e bağlı olduğu gibi, Ardanuç ve civarı da, yine Bagratlı olan şefleri hapsettirilerek, onun tarafından ilhak edilmişti[231]. Feodal ailelerin en mühimlerinden Ermeni Orbelian ailesi Tiflis’in güney bölgesinde idi.

Vaspuragan denilen Van gölü havzasına gelince, burada Ermeni Ardzruni hanedanı bulunuyordu. Bu sülâleden Gurgen-Haçik Van ile gölün doğusu (*Antzevatsik*)’na, küçük biraderi Senekerim-Hovannes gölün cenup mıntakası (*Reştunik*)’na sahiptiler. 1003 yılında ölen Haçik’in üç oğlu küçük yaşta olduklarından, ülkelerini Senekerim ilhak etmiş ve Vaspuragan krallığının tamamını kendi eline almıştı (1003-1021)[232].

Oltı, İspir, Bayburt merkez olmak üzre Çoruh’un güneyi-Fırat menbaları arası *(Tayk* yahut *Tao* bölgesi)’na Bagratlardan diğer bir kol hâkimdi. Bizans ile tâbi-müttefik durumunda olan, bu şubenin en kuvvetli mümessili, Küropalat David, X. asrın sonlarında Van gölüne kadar uzanarak Malazgird, Erciş ve Eleşgird’i ihata etmiş ve daha önce de Erzurum ile Pasinler mıntakası, bir hizmetine mukabil, Bizans’tan kendisine terkedilmiş iken[233], 1000 senesinde vâki ölümünü müteakip bütün memleketi İmparator Basil II tarafından Bizans’a ilhak olunmuştu. Muş havalisi *(Taron)* daha 968’de Bizans’a geçmiş olduğundan, bahis mevzuu akın yapıldığı yıllarda Ermenya ve Gürcistan hududundaki memleketler Bizans garnizonlarının otoritesi altına girmiş idi. Bununla beraber Ahlat müslümanlarda olduğu gibi Bagratlar devletleri dahilinde yer yer bâzı müstahkem kal’a ve şehirler İslamların elinde idi. Gence’de, Dovin’de, Hoy’da ve Tiflis’te müslüman emîrlikleri vardı. Ermeni ve Gürcü krallarının tazyiklerine rağmen buralar İslamlardan koparılamamıştı.

Van gölünün cenubundan Batum kıyılarına kadar Ermenya ve Gürcistan Ermeni hanedanlarının muhtelif kolları tarafından idare edilmekle beraber, memleket, gördüğümüz gibi, siyasî birlikten mahrumdu. Ahalinin yüksek dağlar ve derin vadilerle birbirinden ayrılması keyfiyeti, zamanın

hâkim zihniyeti olan feodalizm nizamı, gerçek bir siyasî birliğin doğmasını engelleyen sebeplerdi. Bu itibarla "krallar kralı" ile "kral"lar zaman zaman birbirleriyle mücadeleye atılırlarken nisbeten mühimce mevkilerdeki küçük kal'alarda sımsıkı tutunan aileler arasında da münazaalar eksik olmuyordu. Birbirleriyle ve adacıklar hâlindeki müslüman emâretleriyle geçinemeyen Ermenilerin büyük Bizans Devleti ile münasebetleri de pek dostâne değildi. *"Her ne kadar imparatorlara karşı hürmette kusur etmiyorlar, hatta icabında kendilerini onlara tâbi' gibi gösteriyorlar idi ise de Bizans'ın siyasî tahakküm ve müdahalesine tahammül edemiyorlar, hele işgal bahis mevzuu olunca aralarındaki anlaşmazlıkları kapatıp kuvvetlerini birleştirmeğe girişiyorlardı."*[234] Bundan başka Ermenilerle Grekler arasında esaslı ayırıcı bir unsur da mezhep münafereti idi.

Fakat Bizans tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olup Balkanları kana boğan, 14.000 Bulgar esirinin gözlerini oydurmakta tereddüt etmeyen meşhur Basil II Bulgarokton'un, imparatorluğun şark hudutlarında, İslam cephesinde, bu kabîl istiklâl taslayıcı küçük müz'iç toplulukların yaşamasına tahammülü yoktu. Tayk'ı ilhak etmek üzre muazzam bir ordu ile Kelkit menba'larına vardığı zaman Ardzruni mümessillerinin tazimat arzı için huzura koşmalarını fırsat sayarak Vaspuragan kıt'asını himayesine aldığını ilân etti ve civar müslüman emîrliklerine, bu havaliyi yağma ve gâretden men'eden, tehdit mektupları gönderdi[235]. Basil'in huzurunda Kars kralı bulunmuş ise de "krallar kralı" Gagik I'in, kendisini uzun müddet bekleyen imparatorun davetine icabet etmemesi, yukarı Ermenya'nın istiklâlini muvakkaten korumuştu. İmparatora mülâki olanlardan biri de Gürcü ve Abaza kralı Bagrat III idi ki, bu hareketi ile Küropalat David ülkesinin Bizans'a bağlanmasını zımnen kabullenmiş ve resmen kendinin vâris bulunduğu[236] Tayk bölgesinden feragat etmiş oluyordu. Fakat 1014 senesinde yerine geçen 18 yaşındaki oğlu Giorgi I Bizanslılar tarafından babasının mahrum bırakıldığı mirastan "bir tek ev bile" terkedemeyeceğini ileri sürerek imparatorluğa mâl olmuş toprakları istilâya girişti, Pasinler'e kadar ilerledi ve bir Bizans ordusunu Oltı civarında mağlup etti (1016)[237].

Selçuklu akınının başladığı zamanlarda Ermenilerle Gürcüler arasında birlik olmaması, İmparator Basil II'nin Balkanlarda sonu gelmez meşgalelere dalmış bulunması, buna mukabil Bizans politikasının şarkta ilhak hususunda ısrarı, fakat Grek müdafaa kuvvetlerinin zayıflığı, Ermeni-

Bizans gerginliği, Gürcü-Bizans mücadelesi Çağrı Bey'in seferini başarılı ve müsmir kılmış, binnetice istep kavimlerinin ileride zaptedilecek memleketlerin askerî ve coğrafî bakımdan gözden geçirilmesine ve yıpratılmasına ma'tuf stratejilerine uygun olarak yapılan bu sefer, hedefine ulaşmıştır.

Çağrı Bey maiyetinde kalabalık bir kuvvetle "kuzey-doğu cihetinden Medya sınırlarını sel gibi aşarak" Vaspuragan krallığı arazisi girdi[238].

Her şeyden evvel Türkmenlerin rüzgâr gibi atlar üstünde bambaşka kıyafetleri, "kadınlarınkine benzer" uzun saçları[239], mızrakları ve yaylarıyla görünüşleri, böyle bir manzara ile ilk defa karşılaşan Vaspuragan sakinlerini telâşa düşürmüştü. Türkmenler Bizans ve Ermeni taktiklerinden başka türlü, at üzerinde gayet seyyâl şekilde savaşıyorlar ve yerlilere nisbetsiz derecede büyük görünen yayları vasıtasıyla uzak mesafelerden attıkları oklarla hasım saflarında çok telefat verdiriyorlar, panik yaratıyorlardı. Başta *"taş gibi sert tırnaklı ve kartal gibi sür'atli atlar üstünde, yayları gerili, okları çekili, bellerinde kemer, ayaklarında bağları çözülmek bilmez ayakkabıları bulunan bu truplar"* diyen Arisdages[240] olmak üzere Thomas Ardzruni tarihi zeyilcisi, Urfalı Mateos ve diğerleri Türkmenlerin bu muharebe tâbyalarıyla onlar üzerinde korku ile karışık garip bir te'sir husule getiren haricî manzaralarını bilhassa kaydetmektedirler[241].

Selçuklular sağa sola yaptıkları yağma ve tahrip akınlarını inkişaf ettirerek Reştunik istikametinde ilerlediler. Burada kâin Ermeni payitahtı Vostan şehrinde[242] oturan kral Senekerim, Başkumandan Şabuh'a derhâl mukabil tedbirler almasını ve istilâcıları memleketten tardetmesini emr ve yanına büyük oğlu veliahd David'i terfik etti. David ile beraber Şabuh bütün Vaspuragan zadegân sınıfı ile el birliği ederek topladıkları kuvvetlerle sür'atle Türkmenlere karşı yürüdüler. Ancak Ermeniler kılıçlarını kullanabilmek için sokulmak mecburiyetinde idiler. Şabuh, yakın savaş yapmakla vazifeli bir kısım Türkmenler üzerine saldırdığı zaman gerilerde tâbyalanmış büyük Türkmen müfrezelerinin yağdırdıkları oklardan hayli zayiata uğradı. Zırhına ve koluna fazla güvenen kral zade David de hücum edenler arasında idi. David muhafızlarıyla yaptığı ilk hamlede Türkleri bir miktar geriletmiş ise de çenber içine düşmek tehlikesine maruz kalmıştı. Şabuh bizzat müdahale ile, mürebbisi olduğu için kendinden sözünü ve hareketini sakınmadığı David'i cebren savaştan men' ederek kurtarmağa

muvaffak oldu[243]. Akşama doğru muharebe meydanını terk eden Ermeniler bozgun hâlinde çekiliyorlardı.

Bu ilk çetin savaştan muzaffer çıkan Çağrı Bey kendine açılan Reştunik bölgesinde ciddî manialarla karşılaşmaksızın uzun müddet dolaştı ve hayli ganimet topladı. Van kal'ası gibi sarp ve müstahkem mahaller müstesna, bir çok yerleri zabtetti ve Vaspuragan krallığının batı parçasına hâkim oldu[244].

Bilâhare müteaddit kollar halinde şimale doğru seyrederek Nahcivan havalisine girdi; Gürcüler memleketini talana başladı. Burada 5000 kişilik süvari kuvvetiyle karşısına çıkan Gürcü kumandan Liparit savaşa cesaret gösteremeyerek kaçtığı[245] için bütün havza istilâ altına alındı[246]. Türkmenler Dovin üzerinden daha kuzeyde Nig bölgesine geçtiler, ahaliden çoğunu esir tuttular, kiliseleri tahrip ettiler. Çağrı Bey burada da oldukça zorlu bir savaş verdi. Nig'de Becni müstahkem kal'asının[247] kumandanı Ermeni generali Vasak Pahlavuni Türkmenlerin Hristiyan ahaliyi tazyiklerini, manastırları yağmaladıklarını duymuş, her tarafa haber göndererek akıncılara karşı mücadeleye davet etmişti. Kendi emrinde süvari ve piyade 5000'e yakın asker vardı. Fakat Çağrı Bey müfrezelerinin Becni civarında ansızın görünmesi üzerine lüzumlu kuvvet toplayamadıktan başka, maiyetindeki mevcudun bir araya getirilmesine zaman kalmadığından, eli altındaki ve asillerin ileri gelenlerinden Filipe, Gork, Emran gibi tanınmış silâhşörlerin dâhil bulunduğu 500 kişi ile mukabele etmek mecburiyetinde kaldı. Ermeniler mabetlerinde duâ etmek suretiyle "manen de silâhlandıktan sonra" ilerlediler, yolda bir köy kilisesini muhasara etmiş olan Türkmenlere rastladılar. Baskına uğradıklarını anlayan Türkmenlerin oldukça ağır kayıplarla ric'at etmesi Vasak Pahlavuni'nin muvaffakiyet heyecanını kamçılamıştı. Halbuki bunlar, ileri sürülmüş bir müfrezeden ibaretti. Bu öncüler arada muayyen bir mesafeyi muhafaza ederek çekiliyorlar ve Ermenileri asıl kuvvetlerin bulunduğu mahalle sürüklüyorlardı. Bir an oldu ki Vasak kendini Çağrı Bey "ordusu" ile karşı karşıya buldu ve bu hâl maiyetindekilerin ümitsizlik izhar etmelerine kâfi geldi. Fakat Vasak ateşli hitabelerle sinirleri yatıştırmayı, maneviyatı kuvvetlendirmeyi başardı ve onları zaten mukadder olan çarpışmaya razı edebildi. Vukua gelen savaşta Ermeniler ezildiler ve dağıldılar[248]. Bizzat kumandan Vasak cüz'î bir kuvvetle kaçarken konakladığı Sergevil adlı

mahalde istirahat anında yetişen Türkmenler tarafından başına taş vurulmak suretiyle öldürüldü[249].

Çağrı Bey buralarda daha bir müddet talanlarına devam edip hayli ganimet topladıktan ve bu memleket hakkında icap eden bilgiyi edindikten sonra Mâverâün-nehr'e dönmek üzere yola çıktı.

Sultan Mahmud'dan şiddetli emir aldığını yukarıda gördüğümüz Horasan Valisi Arslan Câzib, Çağrı Beyi dönüşü esnasında behemehal yakalamak üzere yollara ve geçitlere muhafızlar, gözcüler koymuş, sıkı tedbirler almıştı. Fakat yine muvaffak olamadı ve Çağrı Bey Türkmenleriyle beraber salimen Mâverâünnehr'e avdet ederek kardeşi Tuğrul Bey'e iltihak etti[250].

Çağrı Bey bu büyük akına, diğer bir tâbirle "keşif seferine" çıkarken Mâverâünnehr'den maiyyetine 3000 atlı almıştı[251]. Buna Horasan'da bir kısım Türkmenlerin katıldıkları ve Ermenya'daki müslüman emîrliklerinden, meselâ Şeddâd Oğullarından, bir miktar ikmâl yardımı sağlandığı hesap edilirse[252], nihayet yekûnu 6-7 bin kişi tutan bir kuvvetle Van gölünün güneylerinden Tiflis civarlarına kadar bütün kıt'ayı alt üst edebilecek, muvakkaten hâkimiyet kuracak bir güç ibraz etmiş ve Ermenya'da pek de kudret sahibi krallar ve hükümetler bulunmadığını bittecrübe öğrenmişti. Bu itibarla Bar Hebraeus'un yerinde olarak tesbit ettiği üzre, Mâverâünnehr'de hakikaten çok sıkışık vaziyette bulunan Tuğrul Bey'i doğu Anadolu'ya teşvik ediyor ve: ".. *Biz buradakilerin hakkından gelemiyoruz, fakat keşfetmiş olduğum Horasan'a* ve *Ermenya'ya gidebiliriz; çünkü orada bize karşı gelecek kimse yoktur*" diyebiliyordu[253].

Buraya kadar akının sebeplerini ve cereyan şeklini mütalâa ettik. Şimdi neticelerine gelelim:

Şabuh'un mağlubiyeti, ordunun feci' inhizamı bu arada Vaspuragan'ın en seçme askerlerinin telef olması kral Senekerim üzerinde o kadar kesin bir aksülamel yaratmıştı ki, o âna kadar maruz kalmadığı bu darbe karşısında uykusunu kaybetti, yemek ve içmekten kesildi. Maneviyata bağlı, bilhassa hurâfâta fazlasıyla düşkün olduğu anlaşılan Senekerim gece sabahlara kadar gözünü yummadan eski kitaplarda peygamberlerin ve Hıristiyan azizlerinin sözlerinde felâketin sebeplerini araştırıyor ve melhuz neticeler istihracına çalışıyordu. İçinde kıvrandığı ruhî sarsılmanın te'siriyle

aradığını bulmakta gecikmedi. St. Narses'in kehânetlerini okuduğu zaman *"şarkdan gelen milletler yüzünden"* devletinin artık sona ermiş olduğuna hükmetti ve tevali eden akınlara dair haberleri de işittikçe Vaspuragan diyarında sulh ve asayiş içinde yaşamanın imkânsızlaştığına kanaat getirdi. Tek çıkar yol olarak memleketini Bizans'a terk ile daha sakin bir yerde yerleşmeği düşündü ve David, Adom, Abu Sahi, Kostantin adlarındaki dört oğlunu; ölen kardeşinin Derenik, Gagik, Aşot namındaki evlâtlarını, yüksek rütbeli papasları ve asilleri huzuruna çağırarak kararını onlara açıkladı[254]. Uzun müzakerelerden sonra hazırlanan bir mektup, veliaht David ile Reştunik baş piskoposu Elise'ye verilerek, 300 katıra yüklenmiş hediyelerle birlikte imparatora gönderildi[255]. Bu hâl Bizans'ı şüphesiz fevkalâde memnun bıraktı. Esasen 20 sene kadar evvel Basil II, Küropalat David'in mirasına konmak üzre gittiği Kelkit menbalarına arz-ı tazimata koşan Senekerim'i himayesine almakla iktifa etmiş, onu ürkütüp silâhlı bir çatışmaya meydan vermekten çekindiği için arazisini ilhak cihetine gitmemişti. Vaspuragan hey'eti ise kendi eliyle Bizans'ı hedefine ulaştırıyordu. İmparator, David ile maiyetine lâzım gelen nezaket ve misafirperverliği gösterdi, kralın teklifine "razı oldu". Ülkesine mukabil imparatorluk dâhilindeki Kapadokya'nın bir kısmını ona vereceğini yazı ile bildirdi. Ayrıca kralı *magistros* yapmak "lûtfunda" bulunduğu gibi, David'i de Ayasofya'daki muazzam merasimde manevî evlâtlığa kabul etti. Anlaşma gereğince Senekerim, 75 kadar manastırla bu manastırlara âit çiftlikler hariç, 4000 köy, 72 kal'a, 10 şehirden müteşekkil bütün memleketini Bizans'a devrediyor, karşılık olarak mülhakatıyla beraber Sivas'ı; Larissa ve Abara şehirlerini alıyordu[256]. Kral yeni malikânesine doğru göç hazırlığına başladığı zaman, Van gölü havzasında barınmaktan ümidi kesen ahalinin de aynı maksatla kımıldandığı görüldü. Ortalama 40 bin kişinin Orta Anadolu'ya taşınmasıyla Ermeniler tarihinde en büyük muhaceret vukua geldi[257]. Mukaddes haç (Surp-nişan)'ı beraberinde getirmeyi unutmayan Senekerim, 1021 senesinde, Bizans teb'ası olarak, Sivas'a yerleştikten sonra imparator Basil II, evvelâ Patricius Argyros'u, sonra Nikeforos Komnenos'u askerî valiliğine tâyin ettiği yeni ülkesinin muhtelif yerlerinde garnizonlar kurdurdu. Böylece eski Ermeni Vaspuragan krallığından, Van gölünün cenubundaki dağlarla Büyük Zab vadilerinden ve

şarkta Urmiye gölü yakınlarından Aras'ın sol kenarına doğru uzanan, Grek *Vasparakania* veya *Baspurakania* katepanlığı vücuda gelmiş oldu[258].

Bagratlar Ermenya'sının akıbeti de aşağı-yukarı buna benzedi: Ani'de oturan, vaktiyle Basil II'nin yanına gitmeyerek memleketinin istiklâlini koruduğundan bahsettiğimiz, "krallar kralı" Gagik I'in ölümü üzerine yerine geçen pek âciz ve kifayetsiz oğlu Hovannes-Smbat'a karşı evvela küçük kardeşi Aşot (Aşot IV) taht kavgasına girişmiş ve Vaspuragan kralı tarafından desteklenerek biraderi "krallar kralı"nı Ani önünde kovalamış, nihayet Patrik Petros'un tavassutu ile, fakat krallığın yarısını almak şartıyla uzlaşmıştı[259]. Bu kardeş mücadelesi sıralarında idi ki, Çağrı Bey kuvvetleri Nig bölgesinde, Becni'de, Ani etrafında görünmüşler, karşılarına çıkanları ezmişler, o mıntakada hayli tahribat yapmışlar, Vasak Pahlavuni'yi hezimete uğratmışlar ve tıpkı Vaspuragan'da olduğu gibi, Ani krallar kralının da maneviyatını bozmuşlardı. Smbat'a, Senekerim'e olduğu gibi, aziz Narses'in sözleri hatırlatılıyor, kurtulmak için Allah'a duâ etmekten başka çare kalmadığı söyleniyordu[260]. O zaman Balkan cephesini halletmiş bulunan imparator Basil'in Giorgi I'e karşı tertiplediği büyük Gürcistan seferinin korkusu da buna inzimam edince büsbütün cesareti kırılan Smbat selâmeti Bizans gölgesine sığınmakta buldu; ölümünden sonra mirasının Bizans'a kalmasına dair hazırladığı vasiyet mektubunu ve *Ani şehrinin anahtarlarını*, Trabzon havalisinde kışlamakta olan imparator Basil'e gönderdi (1021)[261]. Kargaşalıklarda kardeşi Aşot da imparatordan yardım istirhamına gittiğinden, bu suretle, babaları Şâhânşah Gagik I zamanında en parlak devrini idrâk etmiş olan Bagratlar Ermenyası[262]'nın tamamıyla Bizans'a intikali için ilk ve ana temel atılmış oldu.

Neticeyi kısaca hulâsa edersek görürüz ki:

1- Bu ilk Selçuklu akınından maksat ne doğrudan doğruya gaza etmek, ne sırf çapul yapmak, ne de Bizans'a sığınıp yabancı ordularda hizmet değildi. Hakikî sebep, Mâverâünnehr'de henüz müstakil olarak yaşama imkânına erememiş Selçuklu Türkmenlerine, ileride yerleşmek üzre müsait iklimler aramak ve rastlanan mukavemeti mümkün mertebe yıpratmaktı. Zaten Selçuklular, Skylitzes'in dediği gibi[263] Anadolu'nun bilfiil istilâsına başlangıç olan 1071 cengine kadar hep aynı hazırlığı

yapmışlardır ve bu bilumum istep Türklerinin veya Türk te'sirinde kalmış kavimlerin stratejilerine uygundur[264].

2- Bu akın Ermeni Ardzruni ve Bagratuni hânedanlarının istiklâllerini kaybetmelerini, dolayısıyla Ermenilerin eski yurtlarından ayrılarak Orta Anadolu'ya yayılmalarını ve XII., XIII. asırlarda Anadolu tarihinde rol oynamalarını intaç etmiştir.

3- Bu akın neticesinde müdafaa ve mukavemeti kırılmış olan Ermenya ile Gürcistan'ın bir kısmının zahmetsizce Bizans'a ilhakı zannedildiği gibi[265] Grek imparatorluğunun lehine tecelli etmemiştir. Bilakis Rambeau'nun söylediği üzre: *"Ermenya, hanedanlarını kaybedip bir istilâ karşısında Bizans'dan emir ve yardım beklemek lâzım geldiği zaman her şeyin kaybolduğunu"*[266] görmüştür. Zira Bizans'ın aczi az zaman sonra Anadolu kilit noktalarının süratle Türklere geçmesini mümkün kılmıştır.

Bu itibarla Çağrı Beyin dehşet saçıcı akınları, vurduğu ağır darbeler, Anadolu'yu vatan yapmak vazifesini deruhte eden Selçuklu Türklüğüne Küçük-Asya'ya giden en kısa yolu göstermiş olan ve te'sirleri asırlar boyunca hissedilen tarihî bir vakıadır.

209 Selçukluların başlangıç zamanı ile buna tekaddüm eden devre hakkında mühim malûmatı ihtiva eden bu eserin kıymeti hususunda bk. Fuad Köprülü: İslâm Ansiklopedisi, Avfî mad.; ayn. müell., Belleten, sayı: 28, 1943, s. 260.

210 V. Minorsky: Sharaf al-Zaman Þâhir Marvazî, On China, the Turks and India (Arapça metin, İngilizce tercüme ve şerh) London, 1942, metin s. 18. İngilizce kısmı s. 92 vd. Ayrıca bk. Z. Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul, 1946, s. 138.

211 Z. Velidi Togan, ayn. esr., s. 178.

212 Kaynaklarda (جغرى) şeklinde geçen bu ismi Çağrı telâffuz etmek mûtad olmuştur. Burada hâtıra olarak Ebu'l Mahâsin Tagriberdi tarihinin son tab'ında Cugri şeklinde harekelendiğini (Al-Nucûm al-Zâhira, V. Mısır 1935 s. 63), ayrıca Badr al-Din al-Aynî'nin İkd al-Cümân'ında (بضم الجيم وسكون العين المعجمة و كسر الراء) (yâni Cugri) olarak tarif edildiğini (Topkapı, Sultan Ahmed c. XXI, nr. 2911, 111 b. Veliyeddin Ef. nr. 2388, s. 169-170) bildirelim. Aynî'deki kaydı bana haber vermek lûtfunda bulunan sayın Doç. Ahmed Ateş'e teşekkür ederim.

213 Selçuklu ailesine mensup, o zaman çok yaşlı, İnanç Bey ağzından Sultan Alp Arslan adına kaleme alınan bu eser (bk. Kemâl al-Din İbn al-Adîm: Bugyat al-talab fi Tarih-i Halab,

Topkapı, Sultan Ahmed nr. 2923, c. III, 268 b), XVI. asrın başlarına kadar mevcuttu (bk. Düstûr al-Vuzarâ, Saîd Nefîsî neşri, Tahran, 1317 Ş., s. 147).

214 Tafdîl al-Atrâk ,[Şerefeddin Yaltkaya nşr., Belleten, 1940, sayı: 14-15].

215 Meliknâme'den naklen Ravzat al-Safâ, Bombay, 1270, c. IV., 71.

216 Meselâ Sâmân Oğullarının memleketini yağma etmeleri (Utbî'den naklen Z. Velidi Togan, ayn. esr., s. 179).

217 Ravzat al-Safâ, göst. yer.

218 Câmi'al-Tavârih-i Hasanî (Fatih nr. 4507) 171 b. de Kadir Han. İbn al-Asîr (1353 Mısır tab'ı), c. VII. s. 231, 296 da Kadir Han Yusuf b. Bogra Han.

219 Karahanlı ailesinden Yığan Tekin Muhammed Boğra Han (Z. V. Togan: ayn. esr., s. 179).

220 Yalnız Türklerde değil, tâbi kuvvetlerin doğrudan doğruya kabile reisinin şahsına bağlandıkları bilumum göçebe kavimlerde şefin ehemmiyetini zikre hacet yoktur; hele bu şefler, o zaman, Selçuk Bey gibi şanlı hâtıraları henüz hararetini muhafaza eden bir adamın soyundan olurlarsa... Boğra biliyordu ki, Çağrı ve Tuğrul kardeşleri ele almak, onlara merbut bütün Türkmenlere hâkim olmak demekti.

221 Ravzat al-Safâ, IV, s. 72.

222 Câmi'al-ulûm (Nûruosmaniye, nr. 3760) 75 a.

223 Câmi'al-tavârih-i Hasanî, göst. yer.

224

جقر بيك با برادر كفت كه صلاح در آست كه تو با توابع و لواحق به بيابانها روى و مرا...»

رخصت فرمايى كه بغزاء روم و محتمل كه دشمنان قوى دست تطـاول از دامن ما با اين واسطـه

كتاه كنذ...»

Meliknâme'den (Ravzat al-Safâ, IV, 73). Burada "gaza" fikrinin rolü inkâr edilemezse de herhalde hâdiseler bu büyük akının hakikî sebebinin bir gaza arzusundan ileri gelmediğini gösteriyor.

225 بريه بعيده صعب المسلك (Ravzat al-Safâ, göst. yer.) Z. V. Togan buranın Moyun-kum tarafları olmasına ihtimâl veriyor (ayn. eser, s. 180).

226 Gazneli Mahmud'un 9. ve 10. Hind Seferleri (Y. Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, I, Ankara, 1946, s. 155).

227 Ravzat al-Safâ, göst. yer. Mûkrimin Halil Yınanç: Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, İstanbul, 1944, s. 35.

228 Mükrimin H. Yınanç, göst. yer.

229 R. Grousset: L'Empire du levant, Paris, 1946, 143, 151.

230 R. Grousset: ayn. esr., s. 145-146.

231 R. Grousset: Histoire de l'Arménie, Paris, 1947, s. 8.

232 R. Grousset: Hist. de l'Arm., s. 536.

233 R. Grousset: L'Emp. du lev., s. 148-149.

234 R. Grousset, L'Emp. du lev., s. 148.

235 Asolik'den naklen: J. Laurent, Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081, Paris, 1914, s. 17, not. 7. R. Grousset, L'Emp. du lev., s. 150; Hist. de l'Arm., s. 533.

236 David'in çocuğu olmadığından asillerin ricası üzerine yeğenini yâni Abaza kralının oğlu Giorgi'yi evlât edinerek onu vâris tanımıştı. Davit kendi ölümünü müteakib arazisinin Bizans'a kalması hususunda, sonradan tâli bir vaidde bulunmuş (G. Schlumberger, L'Epopée Byzantine, II, Paris, 1900, s. 472. M. Brosset: Histoire de la Georgie, I, St. Petersburg, 1849, s. 297) ve Basil II, bu söze dayanarak onun topraklarını ele geçirmeğe kalkışmıştı.

237 R. Grousset, Hist de l’Arm., s. 639, 547.

238 Bu akıncıların ırkî mensubiyetlerinin bâzı kaynaklarla kaynak mahiyetindeki eserlerin çoğunda gayri vazıh ve başka başka olarak zikredilmesi [Arisdages (J. Laurent, ayn. esr., s. 16, not. 6): Türkistan’dan gelen müfrezeler..; Müverrih Vardan (Türk Fütuhat Tarihi, 889-1269, Türkçeye çeviren, Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1937, s. 166): İranlılar..; Lebeau (Hist. du Bas empire, XIV, Paris, 1833 s. 210): Sarrasin’ler, yâni Araplar..; Brosset (Lebeau, göst. yer.): Seyhun ve Ceyhun kenarlarından gelen Türkler..; Çamiçyan (Ermeni Tarihi, II, Venedik, 1875 s. 801. Ermenice olan bu kitaptan bana tercümeler yapan sayın Hrant D. Andreasyan’a müteşekkirim): İskit-Tatar milletinden Türkler..] modern eserlerde karışık tefsirlere yol açmıştır. Meselâ R. Grousset (Hist de l’Arm., s. 550): Deylemli çeteler.. ve s. 551’de: Deylemlilerle birlikte nefs Türk çeteleri.. dedikten sonra s. 551, not. 4’de, Minorsky’nin Encycl. de l’İsl.’daki Rai maddesini istişhaden Irak-ı Acem’de Gaznelilerin ancak 1027’de, Selçukluların ise ancak 1035’de göründüklerini, binaenaleyh bu akını yapanların ne Selçuklu ne Gazneli olmayacaklarını söylüyor.

Keza o devre âit Ermeni kaynaklarının Çağrı Bey yerine, bilâhare gayet iyi tanıdıkları Tuğrul Bey adını vermeleri yüzünden garpde intişar eden tetkiklerde [meselâ son olarak, F. Macler, Arménia, The Cambridge medieval history, IV, 1986, s. 164] akının Tuğrul Bey tarafından yapıldığı sanılmıştır. Meseleyi Şark kaynaklarıyla mukayese imkânını bulan sayın Profesör Mükrimin H. Yınanç, Gaznelilerle hiç bir münasebeti olmayan bu akının Selçuklu Davud Çağrı Bey tarafından yapıldığını kat’î şekilde tesbit etmiştir (İslâm Ansiklopedisi: Çağrı Bey mad. ayn.; müll: Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri , I, s. 35-36).

239 Bu asırlarda Türklerde ileri gelenlerin başlarının yalnız ön kısmını tıraş ettirip, asalet alâmeti olarak, arkada, saçları üç örgü hâlinde bırakmaları âdetti. Krallar ve hükümdarlar ise hiç saç kestirmezlerdi. Bulgar kralı Krum Han’ın Madara’daki kaya kabartmasında böyledir. Diğer taraftan cenubî Rusya bozkırlarında bulunan, Türk kavimlerine âit taş heykellerin ekserisinde başın arka tarafından aşağı doğru sarkmış üç saç örgüsü bâriz surette gösterilmiştir, (bk. G. Fehér: A bolgar-törökök szerepe es müveltsége, Budapest, 1940, s. 33, 37 ve levha: XVII.).

240 Bk. J. Laurent, göst. esr., s. 16 not. 6.

241 M. Brosset, Thomas Ardzrouni Continuation, Collection d’historiens armeniens, I, St. Petersburg, 1874, s. 246. E. Dulaurier, Chronique de Matthieu d’Edesse, Paris, 1856, s. 41.

242 Van gölünün güney doğu köşesinde, Aktamar adacığının karşısında (R. Grousset, Hist. de l’Arm., s. 552).

243 Chronique de Matthieu, s. 41 ve s. 392 not. 1-2.

244 Th. Ardz. Contin, s. 246-247. Çamiçyan II, s. 904. Brosset, Lebeau XIV, s. 49. G. Schlumberger, ayn. esr., s. 496.

245 Vardan, göst. yer., s. 173.

246 Mükrimin H. Yinanç: Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, s. 36.

247 Gökçay eyâletinde Taraçiçek kazasında (Müverrih Vardan, göst. yer, s. 173 not. 4).

248 Ermeni kaynakları bu muharebe münasebetiyle “Yedi Kurt” namıyla şöhret almış bir Türkmen muharibinin düelloda Vasak tarafından ikiye biçildiğini hikâye ederler ve böyle bir kahraman olan Vasak’ın savaşı kaybettiğini ifâdeden çekinirler.

249 Vardan, göst. yer., s. 173. Çamiçyan II, s. 904. Brosset, Lebeau, XIV, s. 350. Ermenilerce “martyre” mertebesine çıkarılan Vasak Pahlavuni’nin 1029’dan kalma bir kitabesi vardır (bk. R. Grousset, Hist. de l’Arm., s. 551).

250 Meliknâme’den: Ravzat al-Safâ, IV, s. 73. Mükrimin H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi Çağrı Bey mad.

Akının tarihine dâir mevcut kayıtlar muhteliftir. Urfalı Mateos'a göre (göst. yer., s. 41) Ermeni takviminin 467 (M. 1018-1019) senesinde; Th. Ardz. zeylinde (göst. yer, s. 249) 470 (yâni M. 1021)den evvel; Ani'li Samuel'e göre (Collection d'historiens arméniens, II, St. Petersburg, 1876, s. 443) 1016'da; Bizans müverrihi Kedrenos'a göre (bk. Ani'li Samuel, s. 442 not. 5) 1016 da; Arisdages'de tarih yoktur; Lebeau (XIV, s. 210) 1016; Çamiçyan (II, s. 901) ve sair müelliflerde 1021. Cami' al Tavârih-i Hasanî (171 b) sadece Çağrı Beyin orada iki sene kaldığını söyler. Bunlara nazaran ve 1021 yılı aynı zamanda Vaspuragan kralının orta Anadolu'da yerleştiği tarih olduğuna göre, akınların nihayet 1016-1021 arasında icra edildiğini kabul etmek lâzımdır. Mâverâünnehr'den hareket ve oraya avdet müddetleri de hesaba katılırsa 1015-1021 arası olarak tarihlenebilir.

251 Ravzat al-Safâ, göst. yer.

252 Zira Meliknâme'de Çağrı Bey'in Ermenya'dan ayrılırken bâzı Türkmenlere (yâni müslümanlara) veda ettiği zikrolunuyor.

253 Ebu'l Farac Tarihi, I, Ankara 1945, s. 293.

Meseleyi etraflıca tetkik etmediği anlaşılan Cl. Cahen muhtelif zamanlarda yabancı ordularda hizmet gören bir çok Türkler misâline binaen bu akından da maksadın Bizans'tan bir ilticagâh aramak olabileceği kanaatini izhar ediyor: [bk. "La première pénetration turque en Asie-mineure (seconde moitié du XI." s.) (Byzantion, 1948, XVIII) s. 63-64]. Tarihî mu'talar ve hâdiselerin cereyan tarzı bu düşüncenin yersizliğini isbata kâfidir, sanırız.

254 Urfalı Mateos, göst. yer, s. 42.

255 Çamiçyan, I, s. 902; Brosset, Lebeau, XIV, s. 211, G. Schlumberger, s. 11, 501.

256 Th. Ardz. Contin, s. 248. Urfalı Mateos, s. 42. Vardan, göst. yer, s. 167. Çamiçyan, II, s. 903. Chronique de Michel le Syrien, J.B. Chabot tercümesi, III, Paris, 1905, s. 133. Ani'li Samuel (göst. yer, s. 443) terkedilmeyen manastır sayısını 105 gösteriyor. Adı geçen son iki şehrin tam yerleri kat'iyetle tayin edilemiyor (krş. E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, indeks).

257 Rakkam G. Schlumberger (II, 506)'nindir. Th. Ardz. Contin. (göst. yer. s. 248) göre çocuklar ve kadınlar hariç 14 bin kişi. Çamiçyan (II, s. 908)'da ve Lebeau (XIV, 211)'da 400 bin kişi.

258 Lebeau, XIV, s. 211. J. Laurent, göst. yer, s. 17. Grousset, Hist. de l'Arm., s. 544, 555.

259 G. Schlumberger, II, s. 494; Grousset, Hist. de l'Arm., s. 544.

260 Çamiçyan, II, s. 906.

261 Brosset, Hist. de la Georg., I, s. 306-310, G. Schlumberger, s. 478, 488; R. Grousset, Hist de l'Arm., s. 548.

262 W. Barthold, İslâm Ansiklopedisi, Ani mad.

263 Bk, J. Laurent, göst. yer, s. 16 not. 6.

264 Başlı başına bir tetkik mevzuu olan bu stratejiyi burada tafsil etmek yazımızın çerçevesini aşacağı için, bir iki misâl olmak üzre, M. 410 sıralarında Volga havalisinde bulunan Hun'ların Tuna havzasına yaptıkları fasılasız akınlardan sonra siklet merkezlerini Tisa boylarına naklettiklerini; IX. asır ilk yarısında Dnyepr civarında yaşayan Macarların da Karpatlar üzerinden Pannonya'ya doğru bir kaç keşif seferinden sonra, asrın nihayetinde, bugünkü Macaristan'a gelip yerleştiklerini; Selçukluların, 1071'den evvel, müstakbel vatan Anadolu'nun muhtelif mıntakalarına tertipledikleri malûm akınlarını hatırlatalım; hatta aynı stratejinin "Akıncılar" namı altındaki kuvvetlerle Osmanlılar devrinde de tatbik olunduğuna işaret edelim.

265 J. Laurent, ayn. eser.,s. 16.

266 R. Grousset, L'Emp. du lev., s. 158.

- 8 -
MALAZGİRT MUHAREBESİ

(26 Ağustos 1071)

[İA, VII, 1956, s. 242-248]

Türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olan Malazgirt meydan muharebesi büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan ile Bizans imparatoru Romanos Diogenes (1068-1071) arasında cereyan etmiştir.

Yakın şarkta çeşitli sülâlelerin tahakkümüne son vererek, siyâsî birlik vücûda getirdikten ve sünnîliğe aykırı cereyanları ortadan kaldırmak suretiyle, mezhep tefrikalarını giderdikten sonra, mazbut bir siyâsî teşekkül hâlinde gelişmekte bulunan Selçuklu devleti için, ilk fırsatta zaptı zarurî iki bölge var idi: Biri Fatımî halifelerinin ülkesi olan Mısır ve diğeri Bizans hâkimiyetindeki Anadolu. Birincisi şi'îlik propagandasının merkezi idi; Anadolu ise, zamanın telâkkileri icâbı başlıca faaliyet noktasını din uğrunda savaş teşkil eden Selçuklu fütuhatına açık bir saha vasfını taşıyordu, Anadolu bilhassa Türkler için, başka cihetlerden de cazip bir ülke idi. Uzak bozkırlardaki yurtlarında bir daha dönmemek üzere gelerek, Selçuklu hizmetine giren ve bu devletin şuurlu sevk ve idaresi altında Bizans sınırlarına yığılan, cengâverlik hisleri İslamiyet'in gaza ve cihâd umdeleri ile iyice gelişmiş Türkmen kütlelerinin, üstelik yayla iklimi ve bol otlakları ile kendi yaşayışlarına son derecede elverişli hayat şartlarını hâiz Anadolu'ya sahip olmak istemeleri kadar tâbi'î bir şey olamazdı. Anadolu, Selçuklular tarafından, asrın başlarında bir kere gözden geçirilmiş, bilâhare Tuğrul Bey bu ülkeye uzanan yolların kilit noktalarını zorlamış idi. Alp Arslan'ın tahta çıkması ile garp fütuhatı daha esaslı bir şekilde ele alındı. Alp Arslan Azerbaycan ve Erran'a yürüyerek, Bizans'a bağlı Ermeni,

Gürcü ve Abhaz hükümdarlarını mağlûp etti ve Tiflis, Ani, Kars gibi, mühim sevkülceyş merkezlerini ele geçirdi ki, böylece orta ve şimalî Anadolu'ya doğru akınlar icrâsı hayli kolaylaşmış oluyordu. Yine bu yıllarda sultanın emri ile Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmed Şah, Sâlâr-ı Horasan gibi, bey ve kumandanların idaresindeki Türkmen boyları, Selçuklulara tâbiiyeti kabul etmiş küçük Arap hükümetlerinin sıralandığı cenup hudutlarından Anadolu içlerine akmakta idi. İlk bakışta intizamsız çapulcu çeteler tarafından maksatsızca yapılmış gibi görünen bu akınlar, hakikatte başıboş icra edilmediği gibi, esâs gaye de sâdece zengin ganîmet elde etmek değil idi. Sultandan emir alan Türkmenlerin hücum noktaları gayet iyi tertiplenmiş, gidecekleri şehir ve kasabalar, uğrak mahalleri tesbit edilmiş idi. Tuğrul Bey'in Alp Arslan ve daha sonra Sultan Melik-Şah'ın dikkatle ve ısrarla tatbik edegeldikleri akınların daha ziyâde ehemmiyetli sevkülceyş yolları ile kalabalık Bizans kuvvetlerinin bulunduğu kaleler civarında teksif edildiği, tahrip müfrezelerinin mümkün mertebe az zayiat ile düşman askerî yığınaklarını tacize çalıştıkları ve iaşe depolarına, harp malzemelerine karşı faaliyet gösterdikleri, saltanın umûmî talimatına aykırı hareket edenlerin ağır takibata uğradıkları ve nihayet kendilerine yeni bir yurt kazanmak mecburiyeti ile savaşan Türkmenlerin ruhî durumları bâzı tetkikçilerin gözünden kaçmış görünmektedir (msl. J. Laurent, *Byzance et les Turcs*, s. 99; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, I, s. XXX vd.). Sultanlar hassa orduları ile imparatorluğun başka cephelerinde meşgul bulunurlarken, Türkmenler ve akıncılar, eski Türk harp usûlüne uygun bir tarzda, düşman topraklarını tahrip etmek, mukavemet noktalarını hırpalamak, ahâliyi yıldırmaktan ibaret, müstakbel istilâyı kolaylaştırıcı vazifelerini yapıyorlardı. Küçük çapta, fakat fasılasız olarak, yıllarca süren hazırlık devresinin tek gayesi Anadolu'yu koparmak ve onu Türk yurdu hâline getirmek idi. Böylece 1071'e takaddüm eden yıllarda, biri dikkati çekmeyecek derecede ufak gruplar hâlinde görünmekle beraber, dalga-dalga ve tükenmez insan selleri ile arkası muntazaman beslenen Türkmen kütleleri ve diğeri de eski şaşaasının artığı ile geçinmeğe mecbûr bir heyûlâ, yâni Bizans imparatorluğu olmak üzere, iki kuvvet karşı-karşıya gelmiş idi. Hâdiselerin inkişafı bu iki kuvvetten birinin diğerini behemahal yok etmesini zarurî kılıyordu. Ya Bizans bütün şark sınırları boyunca yükselen ve serpintilerini kendi içinde hissettiği bu istilâ çığını eritip mahvedecek,

yahut Anadolu üzerine gelen kuvvet oradaki devleti tamamen ezecekti. Malazgirt sahrası tarihin bu katî mücadelesinin vukua geldiği yerdir.

Bizans yaklaşan tehlikenin henüz farkında değil idi. 1067'de imparator Kostantinos X. Dukas'ın ölümü ile, onun üç oğlu adına, yerine geçen imparatoriçe Eudoxia zamanında şarkî Roma dâhilî karışıklıklar içinde bulunuyordu. Sarayda menfaat esâsına göre kurulan grupların yersiz müdahaleleri yüzünden sarsılan imparatorlukta ordu iyice ihmâle uğramış, bilhassa eyaletlerdeki ve bu arada Anadolu'daki askerî birlikler parasız ve yiyeceksiz bırakılmış idi. Bunlar kendi ülkelerini yağmalıyorlar, halkı soyuyorlardı. 1067'de Malatya'ya kadar gelen Afşin idaresindeki Türkmenlere karşı duramamışlar ve onun Kappadokia'nın merkezi Kayseri'ye taarruzuna mâni olamamışlar, Kilikia taraflarında dolaşan Türkmenleri püskürtmek üzere gönderilen general Nikephoros Botaniates kuvvetleri, muharebe etmeden dağılmışlardı (Attaleiates, bk. Laurent, *ayn. esr*., s. 57). Türk tazyikının artması imparatoriçeyi idarenin başına bir erkeği getirmeğe mecbur etti ve o Kappadokialı asîl bir aileden olup, Sardika dukalığı zamanında Peçeneklere karşı parlak muvaffakiyetler kazanan Romanos Diogenes'i, hükümet darbesi teşebbüsünden suçlu bulunmasına rağmen, kendisine koca seçti; böylece Diogenes I, Kânun II, 1068'de imparator ilân edildi. Diogenes'in cesareti, atılganlığı, askerî kabiliyeti, ölen imparatorun kardeşi Caesar Ioannes Dukas ile birlikte, Kostantinos X.'un taçtan mahrum bırakılan oğullarının taraftarı feylesof Mikhael Psellos dışında (bk. Psellos, *Chronographia*, s. 159, 161), bütün muasır Bizans tarihçileri tarafından medhedilmektedir. Fakat yine aynı kaynaklarda belirtildiğine göre, Romanos mağrur, kendine güveni fazla, müdâhaneden hoşlanan bir adam idi. Memleketini sulha kavuşturmağı birinci vazifesi sayan yeni imparator, tahta çıkışından iki ay kadar sonra, Mart 1068'de, Franklardan, Uzlardan, Makedonyalılardan acele topladığı ordu ile, sefere çıktı. Mâliyenin bozukluğu dolayısı ile askerleri erzaksız ve silâhsız idi; fakat uzun zamandan beri ilk defa ordunun [başında] bir imparatorun bulunuşu kayda değer bir hâdise teşkil ediyordu. Diogenes bu seferinde Kayseri-Sivas-Divriği-Toroslar-Haleb yolunu takiben, cenuba inmiş, Menbic'i zaptetmiş ve kış aylarında İstanbul'a dönüşünde merasim ile karşılanmış idi. Ancak imparator bu dolaşma esnasında ne Niksar'ın Türkler tarafından tahrip edilmesini, ne de onların Ahlat üssünden hareket

ile tâ Eskişehir yakınlarında Amorion'a kadar sokularak, bu meşhur şehri yağmalamalarını önleyememiş idi (Zonaras, s. 104b; Bar Hebraeus, I, s. 319). Diogenes ertesi yıl 1069'daki ikinci seferinde Kayseri, Palu ve Sivas bölgelerinde harekâtta bulunmuş, fakat aldığı esirleri öldürten imparatorun önünden muntazaman gerileyen Türkmenlere karşı her hangi bir muvaffakiyet elde edemeden, payitahtına avdet etmiş idi. Nitekim bu sene, Bizans orduları Anadolu'da iken, bir akıncı grubu Kayseri'yi yağmaladığı gibi, diğer müfrezeler de, general rütbesi ile Malatya kumandanlığına tâyin edilen Ermeni Philaretos'u firara zorlayarak, imparatora ilticaya mecbur etmiş, başka Türkmen akıncıları da memleketin ortasındaki Anatolik eyâletinin merkezi zengin ve nüfusça kalabalık Konya'yı yağma ve tahrip etmişler (Zonaras, 105a) ve Kilikia geçitleri Kataturias tarafından tutulmasına rağmen, cenup yolu ile Haleb'e ulaşmağa muvaffak olmuşlardı. 1070'te tekrar muharebeye hazırlanan Diogenes, saraydaki muhaliflerin te'siri ile, seferden alıkondu. Yerine yola çıkan şark orduları baş-kumandanı Manuel Komnenos, Sivas civarında Er-Sagun tarafından mağlûp ve beraberindeki Nikephoros Melissenos ile birlikte, esir edildi. Bizans kaynaklarında Khrysoskul (bk. Bryennios, s. 508), Ermeni kaynaklarında Gedric (bk. Urfalı Mateos, s. 162) diye anılan ve Oğuz Yıva boyunun başında bulunan bu Türk kumandanı, Selçuklu ailesinden olup, Alp Arslan'ın eniştesi idi ve saltanat dâvasına kalkıştığı için, sultanın emri ile emîr Afşin tarafından takip ediliyordu. Esir Manuel, nâzik durumunu farkettiği âsîyi Bizans'a ilticaya iknâ ederek, onu İstanbul'a götürdü ve imparator tarafından bir müttefik gibi karşılandı (Zonaras, s. 105b; Bryennios, s. 508). Afşin bu münâsebet ile Phrykia bölgesine girmiş, Denizli yakınındaki Honas (Khonae) şehrini yağmalayıp, tahrip ettikten sonra, akınlarını Marmara sahillerine kadar uzatmış idi (Attaleiates, bk. Laurent, s. 58; SibÔ İbn al-Cavzī, bk. İbn al-¢alanisī s. 101). İmparator Diogenes'in faâl durumuna ve uzun cevelânlarına rağmen, Anadolu'ya Türk hücumları gittikçe artıyor ve daha ileri mıntakalara yayılıyordu. Mühim nokta, bütün bu hâdiseler boyunca teşebbüsün dâima Türkler elinde bulunması idi. Düşmanı imha etmek veya gerilere püskürtmek endîşesi ile sefere çıkan Diogenes programını tamamen tatbik edemiyor, beklenmedik yerlerde ansızın zuhur eden akıncılar dolayısı ile sık-sık istikamet değiştirmeğe mecbur kalıyordu. Anadolu'nun yıpratılması siyâsetini tahammülü aşan bir sabır ile takip eden Sultan Alp Arslan her gün bir az

daha hedefine yaklaşmakta idi. Şüphesiz hâdiselerin zoru ile Romanos Diogenes Türk meselesini kökünden halle karar verdi ve pek kalabalık bir ordu başında, Türkleri Anadolu'dan sürmek ve arkasından İran'a yürüyerek, sultanın payitahtını zaptetmek azmi ile, yola koyuldu (13 Mart 1071).

O sıralarda Alp Arslan Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. Görüldüğü üzere onun temel siyâsetinden biri olan Fâtımîler ile mücâdele te'sirini hissettirmekte ve Selçuklu devleti kuvvetini artırdıkça, muhtelif İslam ülkelerinde, eskiden olduğu gibi, Abbasî hutbesi ikame edilmekte ve Selçuklu sultanının sultası tanınmakta idi. 1070 senesinde Mekke emîri İslamiyet'in iki büyük merkezinde, Mekke ve Medine'de, hutbeyi al-¢a'im adına okutmağa başlamış idi. Aynı yıl içinde Mısır'da iktidar mücâdelesine girişen Hamdânîlerden NaÒir al-Davla rakipleri Amir al-Cuyūş Badr al-Camalī ile diğer ümerâya karşı Alp Arslan'dan yardım istediği ve onu Suriye'yi zapta teşvik ettiği zaman (İbn al-'Adīm, s. 281b), sultan ana siyâseti icâbı, hemen harekete geçti. Azerbaycan'dan cenuba inerken, şarkî Anadolu'da Ermeniler tarafından korunan Bizans'ın müstahkem kalesi Malazgirt'i bir hücumda zaptetti; Meyyafârıkîn, Âmid ve havalisini tâbiiyetine aldı. Bizans elindeki Urfa'yı uzun bir muhasaradan sonra, vakit geçirmemek maksadı ile, yoluna devam ederek, Haleb'e indi. Orada kendisine ilk Bizans elçisi mülâkî oldu. Bar Hebraeus (I, s. 320)'un rivayetine göre, Anadolu'da yürüyüş hâlinde bulunan imparator, Malazgirt ile Ahlat'a mukabil, Menbic'i Selçuklulara bırakmağı vaad ediyordu. Hâlbuki Türk istilâ yollarının üzerinde bulunan bu iki kale, Anadolu fütuhatı bakımından, fevkalâde mühim mevkiler idi. Sultan müsbet cevap vermedi. O zaman garbî Anadolu'dan dönen emîr Afşin'den aldığı, Bizans topraklarının hiç bir yerinde ciddî bir mukavemet unsurunun mevcut bulunmadığı mealindeki rapor kendisini takviye etmiş idi. Haleb hâkimi Mirdâsîlerden Maímūd'u huzuruna getirtip, oradan Dimeşk'a yürüdüğü sırada, imparator idaresindeki Bizans ordusunun şarkî Anadolu'ya ilerlediğini haber alır-almaz, derhâl geri döndü (3 Receb 463=7 Nisan 1071; İbn al-¢alanīsī, s. 99); çünkü o zamana kadar Bizans ile karşılaşmak ihtiyacını duymayan ve daha ziyâde Anadolu'nun fütuhat bakımından olgunlaşmasını bekleyen sultan, artık imparatorluğun çıkarabileceği son ve en kalabalık kuvvet ile hesaplaşmak zaruretine kani olmuş idi.

İmparator Diogenes uzun hazırlıklardan sonra, yüz bini aşan bir ordu ile, Anadolu kıt'alarının iltihâk mahalli olan Sakarya kıyılarına gelmiş, burada yeniden tertip ve tanzim ettiği ordusunda bâzı tensikat yapmış, ezcümle kendilerine güvenemediği Nikhephoros Botaniates ve benzerleri gibi, değerli kumandanlar ile bir kısım askerini İstanbul'a iade etmiş idi. İmparatorluk ordusunun ağırlığını 3.000 araba taşıyor, bunları türlü muhasara âletleri takip ediyordu. Bunlar arasında, İslam kaynaklarında etraflıca tasvir edildiği üzere, 1.200 kişi tarafından kullanılan muazzam bir mancınık bulunuyordu (İbn al-Cavzī, s. 261; 'İmad al-Dīn, s. 40, SibÔ, s. 255a) ki, bütün alâmetler imparatorun katî netice almak maksadını güttüğünü ve mümkün olduğu takdirde, İran'a kadar ilerlemeği tasarladığını göstermekte idi. Sivas'a gelen Diogenes, Alp Arslan'ın Suriye'den ayrıldığını öğrenince, bir harp meclisi akdederek, yapılacak işleri görüştü. Onun gururunu okşamakta menfaat umanlar Selçuklu devletinin payitahtına yürümeği teklif ediyorlar, fakat Nikhephoros Bryennios ve Joseph Trakhaniotes gibi, tecrübeli ve ihtiyatlı kumandanlar ise, memleketten uzaklaşmanın tehlikeli olacağını, nihayet Erzurum (Theodosiopolis)'a kadar gidilebileceğini, oralarda lüzumlu tedbirler alıp, sultanı oraya çekmenin, hattâ etrafını tahrip edilerek, hasım ordunun iaşesini güçleştirmenin münâsip olacağını bildiriyorlardı (Bryennios, s. 511; Le Beau, XVII, s. 272). İmparator bu yerinde tavsiyeleri dinlemedi ve İran içine dalmak niyeti ile, Erzurum'a geldi, kendisine olan güveni dolayısı ile, ordusunu parçalamağa başladı. Franklar ve Uzlardan 30.000 kadarını Trakhaniotes ile meşhur Norman şeflerinden Urselius kumandasında, geçilecek yolların emniyetini sağlamak vazifesi ile, Ahlat'a sevketti (Bryennios, s. 512; Urfalı Mateos, s. 168); bir kısmını da, Abhazlara yardım bahanesi ile, fakat hakikatte ordusuna erzak te'min etmek için, şimale gönderdi. Geri kalan kuvvetleri ile Malazgirt'e yürüdü. Yolda Ermenistan ve Elcezîre birlikleri kumandanı Basilakes Magistros maiyetindekiler ile imparatora iltihâk etmiş idi. O civardaki Bizans kumandanlarından Leon Debatanes, yazdığı bir mektup ile, imparatora sultanın, korkarak, Bağdad'a doğru çekildiğini bildiriyor ve Basilakes de bu haberin doğruluğunu tasdik ediyordu. Vakıa Alp Arslan Musul istikametinde ilerlemiş idi; fakat bu onun Bizans'tan çekindiğinden değil, muharebeye iyice hazırlık yapabilmek ve Bitlis üzerinden Malazgirt'e ulaşmak bakımından (İbn al-Azrac, s. 99), o yolu daha salim telakkî etmesinden ileri geliyordu.

Diogenes nisbeten zayıf bir kuvvetin koruduğu Malazgirt'i teslim olmağa mecbur edip, aman vermesine rağmen, müdafileri öldürttükten ('İmad al-Dīn, s. 38) sonra, nihâî zaferden emin bir hâlde, ordusundan ayırdığı diğer bir parçayı, Basilakes emrinde, Ahlat civarında hücuma uğrayan kıt'alarına yardıma gönderdi. Basilakes kuvvetleri ile sultanın öncüleri arasında ilk çarpışma vukua geldi (24 Ağustos çarşamba).

Dimeşk'ı zaptetmek üzere kâfî mikdarda asker bırakan Alp Arslan, Haleb'den ayrıldıktan sonra, görüldüğü gibi, evvelâ şarka yönelmiş, icâp eden harp hazırlığını yaparak ve kuvvet tedârik ederek, şimale dönmüş ve Diogenes'in Malazgirt'i tehdit ettiğini haber alınca, yürüyüşünü hızlandırmış idi. Cebrî yürüyüş esnasında at ve develerden çoğu ölmüş, bilhassa Fırat'ı geçerken, ağırlıklardan bir kısmı harap olmuş idi. Bu sür'at ile fazla kuvvet taşımanın müşküllüğüne ilâveten, iâşe zorluğunu da hesaba katan sultan, Tuğrul Bey zamanından beri hizmet gören yaşlı ve yorgun Irak-ı Acem kıt'alarını terhis ederek, az sayıda, fakat genç ve dinç bir ordu ile Ahlat'a ulaştıktan ve vezîri Ni ˙ am al-Mulk'ü, memleketin diğer mıntakalarında çıkması muhtemel her hangi bir karışıklığı önlemek (*A¿bar*, s. 34.; 'İmad al-Dīn, s. 37) veya harp sahasına taze kuvvetler göndermek (SibÔ, s. 254b) üzere, karısı ve çocukları ile birlikte, Hemedan'a yolladıktan sonra, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek maksadı ile, bir suvâri birliğini ileriye sevketmiş idi. Böylece Türk ordusunun öncüleri ile Bizans kuvvetleri arasında ilk temas vukua geldi ve çarpışma Türk zaferi ile neticelendi (İbn al-'Adīm, s. 285b; SibÔ, s. 254b; İbn al-A³īr, VIII, s. 109). Türk süvarileri kendilerini hâlâ Ahlat garnizonuna bağlı, mahdut mikdarda asker zanneden ve İmparatora da öylece bildirilmiş olan Basilakes'i mağlûp ve esir ettiler. Bu haber üzerine imparator tarafından hemen yardıma gönderilen Bryennios da yaralı hâlde çekilmeğe mecbur oldu (Zonaras, 106a; Bryennios, s. 514). İlk muvaffakiyette ele geçirilen ganimet arasında kıymetli bir haç, büyük zafere alâmet sayılarak, Bağdad'a halifeye ulaştırılmak üzere, Hemedan'da bulunan Ni ˙ âm al-Mulk'e gönderildi (İbn al-Cavzī, s. 261; 'İmad al-Dīn, s. 38; SibÔ, s. 254b). Kaçan Bryennios'tan izahat alan Diogenes Malazgirt'ten hareket ile Ahlat'a doğru ve Malazgirt'in 10-12 km. yakınındaki Zahva (İbn al-'Adīm, *A¿bar'*da*:* Zahra, İbn al-Cavzī ile SibÔ'ta: Rahva ve Mateos'ta: Dogh'adaph) sahrasına geldiği zaman, bu vadiye hâkim tepelerin sultanın müfrezeleri tarafından

tutulduğunu gördü ve olduğu yerde karargâhını kurdu. O gün akşam karanlığından itibaren, Türk okçuları Bizans ordusunu tacize başlamışlar ve gece düşman karargâhına sokulan küçük suvâri grupları, mütemâdi hücumları ile, onları takatsiz düşürmüşlerdi. 26 Ağustos 1071 cuma (27 zilkade 463, İbn al-Cavzī, s. 261; SibÔ, 254a, İbn al-¢alanisī neşrinde, s. 102; İbn al-‘Adīm, s. 285b; bk. bir de Bar Hebraeus, s. 321. Meydan muhârebesi gününü bâzı kaynaklar 19 Ağustosta göstermişlerdir; bk. J. Laurent, *ayn. esr.*, s. 43, not. 10. 26 Ağustos tarihinin doğruluğu hakkında bk. M. Halil Yınanç, *Anadolu’nun fethi*, s. 79, not) sabahı bir fersah ara ile mevzî almış bulunuyorlardı.

Meydan muharebesi. İki ordu arasında sayıca fark büyük idi. Kappadokia, Phrykia ve Elcezîre kuvvetleri ile Rumeli eyâletleri askerlerinden başka, Ermenilerden, Gürcülerden ve ücretli Frank, Norman, İslav, Uz ve Peçeneklerden mürekkep Diogenes ordusu, ekserisi piyade olmak üzere, 100.000’den aşağı değil idi (İslam kaynakları her hâlde mübâlagalıdır: İbn al-¢alanisī, 600.000; SibÔ, 400.000; *A¿bar*, İbn al-Azrac, ‘İmad al-Dīn 300.000; İbn al-‘Adīm ve İbn al-A³īr 200.000), fakat insicamdan mahrum idi. Kütle muharebesi yapan bu ordunun çeşitli zümreleri arasında tam bir anlaşma olmadığı gibi, kumandanlar içinde de zafer ile alâkası olanların sayısı az idi. Daha 26 Ağustos gününün erken saatlerinde Peçenek ve Uz kıtalarından mühim bir kısım, kendi saflarını terkederek, soydaşları olan Selçuklular tarafına geçmişler (Zonaras, s. 106b; Bryennios, s. 169) ve sultana Bizans ordusu hakkında kıymetli malûmat vermişlerdi. Diogenes yabancı askerlerin hiyânete devam edecekleri endişesi ile, evvelâ ordugâhında kalan Uz ve Peçeneklere, “kendi usûllerine göre”, sadâkat yemini ettirdi ve dâima beraberinde taşıdığı “müttefiki” âsî Türk kumandanı Khrysoskul’u derhâl İstanbul’a gönderdi ve önceden Ahlat’a sevketmiş olduğunu gördüğümüz Trakhaniotes ile Frank Urselius’un yanına dönmelerini emretti. Fakat bu iki kumandan, sultanın Ahlat’a bizzat geldiğini anladıkları zaman, kuvvetleri ile birlikte, Fırat’a doğru çekilmiş bulunuyorlardı. Buna mukabil, 4.000 hassa askeri ile birlikte, yekûnu 15-20 bin tahmin edilen sultan ordusu (İbn al-Cavzī, 20.000; SibÔ, İbn al-‘Adīm, *A¿bar*, İbn al-A³īr, 15.000; ‘İmad al-Dīn, 14.000, İbn Muncīð, 13.000. Yalnız İbn al-¢alanisī 400.000 gösteriyor ki, mübâlagalıdır) Süleyman Şah, ManÒūr, Gavharayīn, Porsuk, Bozan ve Sav-

Tigin gibi, seçkin kumandanların idaresinde, meşakkatlere tahammüllü ve çoğu bozkır muhârebe usulünce yetişmiş, ok atmakta mahir ve her birinin ayrıca birer yedek atı bulunan, serî manevra kabiliyetli süvarilerden mürekkep idi. Şüphesiz buna Artuk Bey, Tutak ve diğer Türkmen beylerinin emrinde, aynı derecede çetin ve akınlarda iyice pişmiş Türkmen birliklerini de ilâve etmek lâzımdır. Zapt ve rapt altında hareket etmesini bilen Türk birlikleri arasında münâferet de yok idi. Müşterek gazâ fikri ve Anadolu'yu ele geçirmek gayesi onları birleştiren unsurlar olmuş idi. Anadolu'ya yöneltilmiş tahrip ve yağma seferleri devamınca dâima teşebbüsü ellerinde tutmuş olan Türkler, son hesaplaşma saatlerinde de duruma tamamen hâkim bulunuyorlardı. Alp Arslan büyük muharebeyi Müslümanların mübarek günü cumaya tesadüf ettirmiş ve ordusunun maneviyâtını takviye için, Abbasî halifesi vâsıtası ile, İslam dünyasını âdeta seferber hâle getirmiş idi. Bütün camilerde cuma hutbesinde okunmak üzere, al-¢a'im'in hazırlattığı duâ metni (bk. *A¿bar*, s. 33 vd.) her tarafa gönderilmiş idi. İki gün evvelki çarpışmada sultanın imamı fakîh Abū NaÒr Muhammed b. 'Abd al-Malik al-Bu¿arī'nin zaferin mukadder olduğuna dâir tebşiri bütün orduya duyurulmuştu. Alp Arslan, katî darbeden önce, son bir sulh teşebbüsünde bulundu. Fakat kadı İbn al-Muhalban ile emîr Sav-Tigin reisliğinde gönderdiği hey'eti iyi karşılamayan imparator (Zonaras, s. 106b), sultanın anlaşma isteğini onun korktuğu ve muharebeden kaçındığı şeklinde tefsir ederek, müzâkerelere ancak Rey'de başlanabileceğini söylemiş, hattâ İsfahan'da kışlamak ve hayvanlarını Hemedan'a göndermek niyetinde olduğunu da açıklamış idi (İbn al-Azrac, s. 99, 'İmad al-Dīn, s. 39, Bar Hebraeus, s. 301, İbn al-A³īr, VIII, s. 109). İslâm mücâhidi olmak sıfatı ile, sultanın böyle bir teklifte bulunması tabiî idi. Ancak alınan red cevabı ordudaki savaş azminin artmasına yardım etti. Çatışma saatini cuma vaktine kadar tehir eden sultan, hep birlikte kılınan namazı müteakip, beyazlar giyinmiş ve kokular sürünmüş olarak, askerlere yaptığı hitabede, şehit düşerse, vurulduğu yerde gömülmesini, o takdirde bilumum erkân ve ümerânın oğlu veliahd Melikşah'a tâbî olmalarını vasiyet ettikten sonra, muharebeye bir hükümdar olarak değil, nefer gibi katılarak, din ve devlet uğrunda döğüşeceğini, savaşmak istemeyenlerin çekilip-gitmekte serbest olduklarını ilân etti; kendisini, ordunun her hangi bir ferdinden farklı bulunmadığını göstermek üzere, atının kuyruğunu bizzat bağladı ve ön saflarda çarpışacağını belirtmek maksadı ile de, ok ve yayını bırakarak,

kılıç ve topuzunu aldı (‘İmad al-Dīn, s. 40; Bar Hebraeus, s. 321; İbn al-AÒīr, VIII, s.109). Bu esnada Bizans ordugâhında da dinî merasimler yapılıyor, çadırlardan ilâhîler yükseliyor, ellerinde renkli bayraklar ve büyük haçlar ile saflar arasında dolaşan asilzadeler ve ordu papasları askeri teşcie gayret ediyorlardı (SibÔ, s. 250a). Öğleden az sonra her iki taraf muharebe nizamını almıştı. İmparator merkezde kalmış, sol cenahına Anadolu birliklerinin başında Kappadokialı Aleates’i, sağ cenahına Nikephoros Bryennios emrindeki Rumeli kıtalarını yerleştirmiş, Caesar İoannes’in oğlu Andronikos’u geride, ihtiyat kuvvetlerin başında bırakmış idi (Bryennios, s. 514; Mateos, s. 169). Sultan ise, ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan daha kalabalık ikisini muharebe sahasının yanlarındaki tepelerde gizlice pusuya yatırdı, düşmanın gerilerini tutmakla vazifelendirdiği üçüncü kısmı da müsait mahallerde mevzilendirdi ve kendisi Diogenes’in karşısında mevki aldı. İlk olarak Türk merkez kuvvetleri, okçuların himâyesi altında, hücuma geçti. Bu cüz’î kuvveti bir anda ezmek hevesine düşen Diogenes bütün ordusu ile mukabil taarruza kalktı ve tedricen çekilmeğe başlayan Türkleri takip etti (Zonaras, s. 106b; Bryennios, s. 515; ‘İmad al-Dīn, s. 40). Alp Arslan tarafından maharet ile tatbik edilen sahte ricat muvaffak olmuş ve ordugâhından hayli uzaklaşan imparator, akşama doğru pusuların bulunduğu mahalle kadar gelip dayanmış idi. Türk ordusuna umûmî hücum emri verildiği zaman hatâsını anlayan imparator ricate çalıştı ise de, Bizans ordusu cepheden, yanlardan ve düşman ordugâhı istikametinde sarkan süvariler ile geriden sarılmış ve dar bir çenber içine alınmış idi. İhtiyat kuvvetleri kumandanı Andronikos imparatorun faydasız çekilme gayretini maiyetindekilere bozgun şeklinde aksettirerek, firara teşebbüs etmiş ve bu Ermeni kıtalarının da uzaklaşmasına sebep olmuş idi. Karanlık bastığı sıralarda Bizans ordusu tamamen imha edilmiş bulunuyordu. Yaralı olarak esir edilen Diogenes, erkân-ı harbiyesi ile birlikte, sultanın huzuruna getirildi.

Sırf ta’biye bakımından Bizans mağlûbiyetinin sebepleri şüphesiz yalnız Uz ve Peçeneklerin sultana iltihakları (Attaleiates, bk. Laurent, s. 59; Mateos, s. 169) yahut Ermenilerin kaçması (Süryânî Mikhael, s. 169) veya imparatoru sevmeyen Andronikos’un muharebe meydanını terki (Bryennios, s. 514; Zonaras, s. 106b) değil idi. Psellos (*Chronographia*, s. 162)’un kaydettiği üzere, Diogenes’in muharebeyi idarede gösterdiği

kabiliyetsizlik âmillerden biri olarak zikredilebilir ise de, asıl sebebi Alp Arslan'ın dikkatli bir sevk ve idare ile tatbik ettiği sahte ricat, pusu ve uzak muharebe esâsına dayanan, Bizanslılara tamamiyle yabancı, boz-kır muharebe usûlünde ve Türk ordusundaki maneviyat yüksekliğinde aramak daha doğru olsa gerektir.

Huzura getirilen esirin imparator olduğu, gerek Basilakes'in onu görür-görmez ağlayarak, ayaklarına kapanmasından, gerekse elçilikle Bizans karargâhına gönderilmiş olanlar ile yüzleştirilmesinden anlaşılınca, Alp Arslan Diogenes ile uzun uzun konuştu. Kaynaklarımızda müttefikan belirtildiğine göre, sultan imparatorun sulh müzâkerelerini reddini tenkit etmiş, Bizans ordusunun askerî hatâlarını saymış ve nihayet ona, nasıl bir muamele beklediğini sormuş; Diogenes'in, ya öldürüleceği yahut zincire vurularak, İslam ülkelerinde teşhir edileceği veya, pek zayıf ihtimâl ile, affedilip, bir naip, bir müttefik sıfatı ile, memleketine gönderileceği cevabı üzerine, sultan onun ile dostluk kuracağını bildirmiş, müteakiben onu teselli etmiş ve kendi yanına oturtmuştur. Böylece Türk sultanı merhamet, itidal ve insanlık hislerinin bir örneğini daha vermiş oluyordu (Psellos, s. 164; Bryennios, s. 517; Zonaras, s. 106b; Vardan, *Türk fütuhat tarihi*, s. 177; Süryânî Mikhael, s. 170). Alp Arslan, kendisi ile bir ittifak muahedesi akdettiği Diogenes'i, husûsî çadırda bir hükümdar gibi misafir ettikten sonra, maiyetindekiler ve diğer esir asilzadeler ile birlikte, bir Türk süvari müfrezesinin muhafazasında, memleketine iade etti (3 eylül 1071; E. de Muralt, *Essai de chronographie*, II, s. 20).

Metni elde bulunmayan muahedenin muhtelif kaynaklarda tesadüf edilen bâzı maddelerine göre, imparator, fidye olarak, bir buçuk milyon altın verecek, ayrıca her sene 360.000 altın ödeyecek ve Bizans imparatorluğu içinde mevcut bil'umûm müslüman esirleri serbest bırakacak, lüzumu ânında sultana askerî kuvvet gönderecek idi (İbn al-Cavzī, s. 263; SibÔ, s. 256a, İbn al-'Adīm, s. 287b; İbn al-¢alanisī, s. 99; Bar Hebraeus, s. 323; İbn al-AÒīr, VIII, s. 110). Arazi meselesine gelince, sultan Malazgirt, Urfa, Menbic ve Antakya'nın mülhakatları ile birlikte, Selçuklulara terkini istemiş, teklifi kabul eden Diogenes, bu arazî devrinin kendisi ancak tacı muhafaza ettiği takdirde mümkün olacağına işaret etmiş idi. Bunun üzerine sultan icabında Diogenes'e yardım vaadinde bulundu. Alp Arslan, müteakiben Kara-Hanlılara karşı şarka hareket ederken, Bizans

topraklarına giren Diogenes, İstanbul'da Kostantinos Dukas'ın oğlu Mikhael'in imparator ilân edildiğini öğrendi ve bilindiği gibi, imparatorluk salâhiyetleri alınan Diogenes, Mikhael VII. orduları tarafından Sivas'ta ve Adana'da mağlûp edildi, yakalandı, gözleri oyuldu ve kapatıldığı manastırda ıztırap ve teessüründen öldü; böylece muahedeyi tatbik güçleşti. Müttefikinin öldürülmesi Alp Arslan'ı anlaşma hükümlerini silâh ile istihsâle sevketti ve haklı olarak, Kutalmış-oğulları ile Türkmen beylerini bütün Anadolu'yu işgale mezun kıldı. Muasır Bizans tarihçisi Bryennios (s. 528)'un Türkleri sulhu bozmak ile suçlandırması her halde isabetli değildir. Bunun yegâne mes'ûlü, Diogenes'i ve onun ile alâkalı her şeyi unutmak isteyen, gerçeği görmezlikten gelen Bizans olabilirdi. Çünkü baştan beri anlattığımız şartlar altında, Anadolu için yapılan meydan muharebesinde, Alp Arslan gibi bir hükümdarın toprak talebinden feragat etmesi beklenemezdi. Kılıç hakkı olan anlaşmayı fesh değil, bilakis mer'iyette tutmak için kuvvete müracaat mecburiyetinde kalınmış ise, bu gâlip taraftan beklenecek en tabi'î hareket sayılmak lâzım gelir. Bu münâsebet ile belirtmek yerinde olur ki, Alp Arslan'ın akıncıları başı boş bıraktığı, Bizans ile alâkalanmadığı iddiası ile, sultanın zaferi müteakip uzaklaşmasının buna delil gösterilmesi ve esasen o zaman halîfelik yanında, siyâsî teşekkül olarak, bir de Bizans imparatorluğunun bulunması düşüncesinin şark âleminin zihniyetinde yaşadığı, hattâ Anadolu'nun fethinden sonra dahi, sultan Melikşah'ın imparator Aleksios ile dostluk kurabilmek için, bütün Anadolu'yu Bizans'a terke hazır olduğu vb. yolunda bâzı garplı tetkikçiler tarafından ileri sürülen mütâlaalara (msl. C. Cahen, "La Campagne de Mantzikert", *Byzantion*, IX, s. 639-641), büyük Selçuklu imparatorluğunun gerçek dinî ve askerî çehresi ve o devlet nazarında Anadolu'nun taşıdığı ehemmiyet muvacehesinde fazla bir kıymet verilemez. Sultan Melikşah'ın sulh teklifi meselesi de Bizans tarihçisi Anna Komnene tarafından uydurulmuş bir vakıadır (krş. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, s. 105, not. 10).

Neticeler. Alp Arslan'ın en büyük İslam gâzî ve fâtihleri payesine yükseltilmesinden, onun hakkında kasideler, medhiyeler yazılmasından ve emîrülmü'minîn olan halife tarafından kendisine tebrik ve teşekkür mektubu gönderilmesinden anlaşılacağı üzere, zamanında bütün İslam dünyasında derin akisler uyandıran Malazgirt muharebesinin, neticeleri

bakımından, ehemmiyeti ölçüsüzdür. Türk yurdu olarak Anadolu Türklere onun hediyesidir. Yalnız bu netice, bir millete yeni bir vatan verme keyfiyeti, Malazgirt zaferini başka hiç bir muvaffakiyet ile kıyaslanamayacak nisbette yükseltmektedir. Tarih boyunca Türkler tarafından kazanılan yüzlerce meydan muharebesinden bugün elde ne kaldığı düşünülür ise, Malazgirt'in değeri iyice anlaşılacaktır. Malazgirt, aynı zamanda, Türk millî bünyesinde köklü değişikliklere yol açmış; zaferi takip eden yıllarda Anadolu'yu vatan edinen Türk boyları, İslamî akideler ile birlikte, eski boz-kır yaşayış ve telâkkîlerinden büsbütün farklı tefekkürü, edebiyatı ve dünya görüşü ile, toprağa bağlı taze bir cemiyet hâline inkılâp etmiştir ki, bundan sonra, yerleşik medeniyet unsuru olarak, cihan tarihinde çok verimli hamleler yapmak imkânını kazanmıştır. Ayrıca bilindiği üzere, Haçlı seferlerinin zuhurunda başlıca âmil olan Malazgirt'in devrimiz Avrupa medeniyetinin teessüsünde de, dolayısı ile, te'sirleri mevcuttur (tafsilât için bk. İ, Kafesoğlu, "Selçuklu tarihinin meseleleri", *Belleten*, sayı: 76, s. 475-480). Türk tarihinin 1071'de başlayıp, 1923'e kadar devam eden 850 yıllık iftihara değer devresine hakikî kaynak vazifesini gören Malazgirt muharebesi, geniş te'sir ve şumûlü ile, Türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcı, bir dönüm noktasıdır.

Bibliyografya: 'İmad al-Dīn al-IÒfahanī, *Zubdat al-nuÒra* (trk. trc., Kıvâmüddin Burslan), nşr., TTK, İstanbul, 1943, s. 35-41; ~adr al-Dīn al-Íusaynī, *A¿bar al-davlat al-Salçūcīya* (trk. trc., Necâtî Lûgal), nşr., TTK, Ankara, 1943, s. 32-37; İbn al-¢alanisī, *±ayl tarī¿ Dimaşc* (nşr. H. F, Amedroz), Beyrut, 1908, s. 98 vd.; Mikhael Psellos, *Chronographie* (nşr., ve frns. trc., E. Renauld), Paris, 1928, II, s. 157, 159-172; Nikephoros Bryennios (frns. trc. Cousin, *Histoire des emperears Constantin Ducas et Romain Diogène. Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, s. 508-524, 528); Ioannes Zonaras (frns. trc., I. Millet de S. Amour, *Chroniques ou annales*, Lyon, 1560, s. 104a-107b). Urfalı Mateos (frns. trc., E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris, 1858, s. 159-170); Süryânî Mikhael (frns. trc., J. - B. Chabot, *Chronique de Mickel le Syrien*, Paris, 1905, III, s. 165-172); Abu'l-Farac İbn al-Cavzī, *al-Munta˙am* (Íaydarabad, 1359), VIII, s. 256, 260-264; İbn al-Azrac al-Faricī, *Tarī¿ Mayyafaricīn* (mevzu ile alâkalı bolüm için bk. İbn al-¢alanisī, s. 99 v.d,); İbn al-'Adīm, *TarīÌ al-Íalab* (Topkapısarayı, Ahmed III., nr. 2925, 279b-288b); Bar Hebraeus,

Abu'l-Farac tarihi (trk. trc., Ö. R. Doğrul, nşr., TTK, Ankara, 1945, I, 318-324); İbn al-AÒīr, *al-Kamil* (Mısır, 1357), VIII, s. 107-112; SibÔ İbn al-Cavzī, *Mir'at al-zaman*, XII (Topkapısarayı, Ahmed III, nr. 2907, 252a-257a; bk. bir de İbn al-¢alanisī, s. 98-105); Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, 1780), XVII, s. 219-230, 235-260, 266-269, 274-297, 301; J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914, s. 37, 57-60, 62 vd., 75 vd., 91, 94 vd.; M. H. Yınanç, *Selçuklular devri I. Anadolu'nun fethi* (nşr. İstanbul üniversitesi), İstanbul, 1944, s. 57-82; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1948, I, IV v.d, XXXII vd.

- 9 -
MECD-ÜL-MÜLK

Macd Al-Mulk,
Abu’l-Fa´l Asl ‘Ad b. Muíammed Al-Baravistanī al-¢ummī
(1049-1099)
[İA, VII, 1956, s. 432-433]

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah’ın son yıllarında müstevfî (mâliye nâzırı) Şaraf al-Mülk’ün naibi idi. 485 (1092)’e doğru, vezîr Nizâm al-Mulk’ü istirkap eden Tac al-Mulk, Abu’l-Gana’im ile iş birliği yaparak, vezîri devirmeğe çalışmış ve Nizam al-Mulk’ün azli ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şaraf al-Mulk’ün yerine, müstevfî olmuştur. Devrin şâirlerinden Abu’l-Ma‘alī Na¿¿as, “büyük divândaki” değişiklik dolayısı ile, sultana hitaben yazdığı meşhur kıt’asında Macd al-Mulk’ten hayır gelmeyeceğini söyler (bk. *Raíat al-Òudūr*, s.136). Abū Þahir Ëatūnī’nin de onun hakkında bir hicviyesi vardır (*Raíat al-Òudūr*, göst.yer.). Filhakika mâliye sahasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverliği medih ve sena edilen Macd al-Mulk’ün (bk. *Zubdat al-nuÒra*, s. 61; *al-Kamil*, VIII, s. 192), Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında vukua gelen kardeş kavgalarında menfî rol oynadığı görülüyor. Macd al-Mulk haris idi; önceleri bir köşeye çekilerek, iç mücâdeleye karışmayışının ve Suriye meliki Tutuş ile Sultan Berkyaruk arasında cereyan eden savaşa, vezîr Mu‘ayyad al-Mulk Abū Bakr ‘Ubayd Allah’ın davetine rağmen, katılmayışının sebebi, Mu‘ayyad al-Mulk’ün, vaktiyle muhalefet ettiği Ni˙am al-Mulk’ün oğlu olması, Berkyaruk’un Ni˙am’al-Mulk’ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasında aranmalıdır.

Macd al-Mulk az sonra, Berkyaruk'un annesi Zubayda Hatun vasıtası ile, sultana nufûz etti, müstevfî Ustað Alī'yi, gözlerine mil çektirerek, kör etti ve kendisi tekrar müstevfî olur-olmaz, Mu'ayyad al-Mulk aleyhine faaliyete geçti ve Zubayda Hatun'un yardımı ile, onu azl ve tevkif ettirerek, yerine kardeşi Fahr al-Mulk Abu'l-Mu˙affar'i getirtmeğe muvaffak oldu. Yeni vezîr ise, kifâyetsiz idi ve Ni˙am al-Mulk'ün oğlu olmaktan başka bir hasleti yok idi. Berkyaruk'un da gençlik ve tecrübesizliğinden faydalanan Macd al-Mulk kısa zamanda bütün idareyi eline aldı. Bu hâl, Berkyaruk'un Belh, Tirmiz ve Horasan bölgesinde hâkim durumda bulunan amcası Arslan Argun ile arasının düzelmesine mâni oldu. İşgal ettiği toprakların kendisine verilmesine mukabil, saltanat davasından vazgeçeceğini söyleyen Arslan Argun, Macd al-Mulk yüzünden, müzâkereyi keserek, açıktan-açığa cephe almış idi. Diğer taraftan Macd al-Mulk'e kin besleyen Mu'ayyad al-Mulk de hapisten kurtulup, bir müddet gizlendikten sonra, Irak emîri Üner'in yanma gitmiş ve onun İsfahan'da hayli çoğalan bâtınîler ile mücâdelesini desteklemiş idi. Selçuklu devleti bakımından tehlikeli olan bâtınîliğin yayılmasından şi'î temâyüllü Macd al-Mulk mes'ûl tutuluyordu, Üner sultandan Macd al-Mulk'ü istedi. Alamayınca, isyan etti ve öldürüldü. Mu'ayyad al-Mulk bu defa Gence'ye giderek, Malik Muhammed b. Malikşâh'ı kardeşi Berkyaruk'a karşı tahrik etti. Kendisini sultan ilân eden Giya³ al-Dīn Muíammed, Mu'ayyad al-Mulk ile birlikte Isfahan'a yürüdü. Berkyaruk çekilmeğe mecbur oldu. Mu'ayyad al-Mulk, Muhammed'i Macd al-Mulk aleyhine teşvik etmekte iken, Berkyaruk'un büyük emîrlerinden Borsuk'un bâtınîler tarafından katledilmesi, bu emîrin oğulları Zangī ve Ak-Böri ile diğer emîrlerin cinayetin müsebbibi saydıkları Macd al-Mulk'e karşı harekete geçmelerine sebep oldu. Bunlar Berkyaruk'tan ayrıldılar ve sultandan Macd al-Mulk'ün kendilerine teslimini istediler. Berkyaruk bidayette vermek istemedi ise de, devamlı tazyik dolayısı ile kurtuluş imkânı göremeyen Macd al-Mulk'ün rızâsı üzerine, öldürülmemesi ve sâdece bir kalede hapsedilmesi şartı ile, müstevfîyi emirlere teslim etti. Fakat Macd al-Mulk, şarta riâyet edeceklerine dâir yemin etmiş olan ümerâ tarafından, derhâl ve parçalanmak suretiyle, öldürüldü (492=1099). Ölümünde 51 yaşında idi. Kaynaklarda umumiyetle al-¢ummī nisbesi ile zikredilen Macd al-Mulk bâzan al-Baravistanī diye gösterilmiştir (*Zubdat al-nuÒra*, s. 61). Baravistan ise, ¢um civarında bir köydür. *al-Kamil'*de geçen al-Balasanī nisbesi, Baravistanī'den bozulmuş olsa gerektir.

Bibliyografya: ‘İmad al-Dīn al-İÒfahanī, *Zubdat al-nuÒra* (trk. trc., Kıvâmüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, nşr., TTK, Ankara, 1943, s. 61, 64, 86-89); al-Ravandī, *Raíat al-sudūr* (nşr., M. İcbâl, *CMS*, NS, Leiden, 1921, s. 136, 139, 145); *Tarih-i âl-i Selçuk* (nşr., F. Uzluk), Ankara, 1951 (metin s. 20 vdd., trc., s. 12 vd.); İbn al-A³īr, *al-Kamil* (Mısır, 1357), 488, 490, 492 yılları vekayii; Yakut, *Mu‘cam* (Mısır, 1323), I, s. 103; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 147, 201-203, 206.

- 10 -
MELİKŞAH

Melikşah
Calal al-Davla Mu‘izz al-Dīn Abu’l-Fatí
(1055-1092)
[İA, VII, 1957, s. 665-673]

Büyük Selçuklu sultanı. Babası Sultan Alp Arslan tarafından husûsî bir dikkat ve ihtimam gösterilen Melikşah (doğm. 6 Ağustos 1055) 9-10 yaşlarından itibaren idare işleri ile alâkalanmış, babasının Gürcistan seferinde (1064/1065) ordugâhta sultana vekâlet ettiği esnada, Bizans kuvvetlerinin müdâfaa ettiği bir kalenin zaptında, vezîr Ni˙am al-Mulk’ün yanında hazır bulunmuş (*A¿bar al-davlat al-salçūcīya*, trk. trc., Necati Lûgal, Ankara, 1943, s. 24), Surmari (Sürmeli-Çukuru)’ye ve Ani yakınındaki Meryem Nişin kalesine (bk. F. Kirzioğlu, *Kars tarihî*, İstanbul, 1953, s. 332, harita 7) karşı yapılan harekâtta bu kale-şehrin muhasarasında ısrar göstererek, fethinde mühim rol oynamış idi (*A¿bar* ..., s. 25; Bar Hebraeus, trk. trc., Ö. R. Doğrul, *Abu’l-Farac tarihi*, Ankara, 1945, I, s. 11). Daha yaşlı kardeşleri bulunmasına rağmen, Melikşah, cesareti, istidadı ve diğer şahsî meziyetlerinden dolayı, Alp-Arslan tarafından saltanata vâris seçildi ve sultanın, dedesi Selçuk’un mezarını ziyaret maksadı ile gittiği Cend’den Horasan’a dönüşünde, Radgan mevkiinde (*Rav˝at al-Òafa’*, Bombay, 1272, IV, s. 83) tertiplenen büyük merasimde veliahd ilân edildi (458 Ramazan ortası=Temmuz 1066; İbn al-A³īr, Mısır, 1290, X, yıl 458 vekayii). Fakat Melikşah’ın veliahdliğini halife al-¢a’im bi-Amr Allah’ın tasdiki keyfiyeti 464 (1071) yılı hâdiseleri arasında zikredilmektedir (‘İmad al-Dīn al-İÒfahanī, *Zubdat al-nuÒra*, trk. trc., Kıvâmüddin Burslan,

İstanbul, 1943, s. 43 vd.; İbn al-A³īr, 464 vekayii) ki, bu münâsebet ile Alp-Arslan'ın Melikşah'ın müstakbel sultan olduğunu bütün memlekete bir kere daha duyurmak imkânını bulmuş olduğu aşikârdır; çünkü Alp-Arslan ailesi içindeki ahengi muhafaza etmek ve kendi ölümünden sonra, Türk devletlerindeki malûm hâkimiyet telakkisi neticesinde zuhuru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, her fırsatta Melikşah'ın devletin hakikî sahibi bulunduğunu hatırlatmaktan geri durmuyordu. Malazgirt muhârebesinin hemen arifesinde de aynı hususu tekrar te'yit eylemiş idi. Veliahdliği zamanında, Kafkasya cephesinden başka, Ëvarizm'de, Hûzîstan'da, Rey, Şîraz ve Isfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli, şecî erlerden mürekkep 15.000 süvarilik bir kuvveti dâima emrinde tutan Melikşah, babasının, Mâverâünnehr seferinde yaralanarak, öldüğü 10 rebiülevvel 465 (25 Teşrin II, 1072)'te, 18 yaşında iken, sultan ilan edildi (*Zubdat al-nuÒra*, s. 47; *A¿bar...*, s. 38; İbn al-A³īr, X, s. 27; bk. bir de Urfalı Matthieu, frns. trc., E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris, 1858, s. 172; *Raíat al-Òudūr*, nşr., Muíammed İcbal, *GMNS*, Leiden, 1921, II, s. 123). Tahta çıkışı sırasında başlıca te'siri icra etmiş olan Ni˙am al-Mulk de vezirlikte devam etti.

Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılını hudutları müdafaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgaları yatıştırmakla geçirdi. Alp Arslan'ın son Mâverâünnehr seferinin intikamını almak isteyen, Karahanlıların garp kolu hükümdarı, Semerkand hanı Şams al-Mulk NaÒr I. b. İbrahīm kalabalık bir ordu ile Tirmiz'e girmiş, o havaliyi yağmalamış, külliyetli miktarda ganimeti Semerkand'a nakletmiş, müteakiben Belh valisi Melikşah'ın kardeşi Ayaz'ın Cürcan'da bulunmasından faydalanarak, istilâ ettiği Belh şehrini tahrip ve hutbeyi kendi adına okutmak suretiyle, bu mıntakayı Karahanlılara ilhaka teşebbüs etmiş (Cemâziyelâhir=Şubat 1072) ve ülkesini müdafaaya gelen Ayaz'ı da uzaklaştırmağa muvaffak olmuş idi (İbn al-A³īr, X, s. 29).

Diğer taraftan Gazneliler de Cemâziyelevvelde (Kânun I. 1073) kalabalık bir ordu ile Toharistan'a girerek, Melikşah'ın amcası Amīr al-umara' Osman'ı Çigil-Kend'de mağlûp ve esir etmişlerdi.

Bu karışıklıklar esnasında Melikşah'ın diğer amcası, Kirman melîki Kara Arslan Kavurd'un saltanat iddiası ile ayaklandığı ve taraftarları ile birlikte Rey üzerine yürüdüğü haberi geldi. Sultan Alp-Arslan'a karşı da

defalarca isyan etmiş olan Kavurd'un bu hareketi, sultanın şahsına matuf olduğu ve aynı zamanda devletin parçalanmasını intaç edecek bir mâhiyet taşıdığı için, şark cephesi vukuatından çok daha mühim idi. Bu itibârla Melikşah, vezîrin de ısrarlı tavsiyesi üzerine, evvelâ bu iç tehlikeyi ortadan kaldırmak kararı ile, ona karşı yürüdü ve Kerec civarında cereyan eden muharebede Kavurd'un ordusunu mağlûp ve kendisini esir etti (4 Şaban 465-16 Mayıs 1073). Bir kaç gün sonra Kavurd öldü; ordu yatıştı ve âsâyiş iade edildi. Sultanın 472 (1076)'deki Kavurd'un oğlu Sultanşah'a karşı bir gezinti mâhiyetini taşıyan seferi istisna edilir ise, bu muharebe Selçukluların Kirman kolunun merkeze tam bağlılığını te'mîne kâfi geldiği gibi, büyük Selçuklu imparatorluğu dâhilinde Melikşah'ın vaziyetini sağlamlaştırmış ve herkes tarafından onun hükümdarlığının bilfiil tanınmasını mümkün kılmıştır. Saltanatın halife tarafından tasdiki da bu hâdiseden sonra olmuştur. Saltanat ahdini 466 Saferinde (Teşrin I. 1073) Bağdad'daki Selçuklu şahnesi Sa'd al-Davla Gavharayīn vâsıtası ile, imparatorluğun merkezi İsfahan'a gönderen al-¢a'im bi-Amr Allah Melikşah'a Mu'izz al-Dīn ve Calal al-Davla unvanları ile birlikte, o zamana kadar hiç bir hükümdara verilmemiş olan ve "hilâfet makam ve sultasının ortağı" mânasına gelen *casīm amīr al-mu'minīn* (¢alcaşandī, *Subí al-a'şa*, Mısır, 1903-1905, VI, s. 113) lakabını da vermiştir (İbn al-A³īr, X, s. 34; *Siyasat-nama*, nşr., Ch. Sehefer, Paris, 1891, s. 202, not. 1; *Raíat al-Òudūr*, s. 125). Bundan sonra Sultan Melikşah komşu yabancı devletlere dönerek, Semerkand kuvvetlerinin işgâl ettiği Tirmiz'e yürüdü. Herat'a vardığı zaman, Şams al-Mulk NaÒr'ın Tirmiz ve havalisinin Karahanlılara aidiyetini isbata çalışan bir mektubunu aldı; Belh'te ise, bizzat Karahanlı elçisi ile karşılaştı; fakat müzâkereye lüzum görmeksizin, taarruza geçti. Karahanlılar ordusunun ric'at hattını kesmek üzere, Ceyhun kenarına sevkettiği emîr Sav-Tigin Semerkand'dan gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek, nehre dökmüş ve kuşatılan Tirmiz yardımdan mahrum kalmış idi. Çekilecek kuvvetlerin de güzergâhı kapatıldığından, Tirmiz müdafii, hanın kardeşi, ümitsiz mücâdeleyi terketti. Melikşah teslim aldığı şehir ve havalisini Sav-Tigin'e tevdî etti ve kuvvetlerinden bir kısmını Mâverâünnehr'e gönderdi. Selçuklu akıncılarının Semerkand civarlarında görünmesi Şams al-Mulk'ü de sulha mecbur etti. Af dileyen Semerkand hanı, bir daha düşmanca vaziyet almamak şartı ile, yerinde bırakıldı (*A¿bar...*, s. 42 vd.; İbn al-A³īr, X, s. 35).

Mütecâviz Gaznelilere karşı Melikşah emîr Kümüş-Tigin Bilge ile son Hvarizmşahların ceddi Anuş-Tigin'i göndermiş idi. Gazneliler çekildiler. İbn al-A³īr (X, s. 29) bunların yeni taarruz hazırlıklarına başladıklarını söylüyor ise de, Melikşah'ın duruma tamamen hâkim olması üzerine, başkaca bir harekette bulunmadıkları görülüyor. Sultanın Tirmiz'e yürüyüşünden endişelenen Gazne hükümdarı ¯ahīr al-Davla İbrahīm b. Mas'ūd, Selçuklu baskısını kendi üzerine çekmemek için, derhâl *amīr al-umara* 'Osman'ı iade etmiş, ayrıca gönderdiği elçilik hey'eti ve ağır hediyeler ile Melikşah'ın gönlünü almağa çalışmıştır (*A¿bar*, s. 73). Sultanın kızı Gevher (Mahd al-'İrac)'in Gazne veliahdi Mas'ūd b. İbrahīm'e verilmesi ile başlayan iyi münâsebetler Melikşah zamanında devam etmiş ve bu Gazneliler arazîsine doğru Selçuklu yayılmasını önlemiştir.

İki yıl kadar süren bu hâdiselerden sonra, Sultan Melikşah, kendi hükümdarlığı sırasında genişliğinin son haddine ulaşan büyük Selçuklu imparatorluğunun, babası zamanındaki askerî harekâtı geliştirerek, muazzam fütuhat hâline inkılâp ettirdi ve devletini orta çağ âleminin en büyük siyâsî teşekküllerinden biri yaptı.

Malazgirt meydan muharebesini müteakip, Alp Arslan'ın emri gereğince, Anadolu içlerine akınlar yapan Kutalmış-oğulları Mansur, Süleymanşah, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenlerin harekâtı Melikşah tarafından tasvip edilmekte ve "büyük dîvânca" desteklenmekte olduğundan, Selçuklu müfrezeleri Anadolu'daki çeşitli sevkülceyş yollarını takiben ilerliyorlardı. Bu harekât yeni Bizans İmparatoru Michael VII.'in "Ölmezler" adı ile husûsî askerî kıt'alar teşkil etmesine (Anna Komnene, *Alexiade*, frns. trc., B. Leib, Paris, 1937, I, s. 18, not. 2) ve bunların şark orduları kumandanı İzak Komnenos emrinde, ücretli Franklar ile takviye edilmiş Bizans orduları ile birlikte, Anadolu'ya gönderilmesine rağmen, Türk ilerleyişi gittikçe gelişiyordu. Daha o zaman âsî Frank reisi Urselius'a Kappadokia (Kayseri)'da mağlup olarak, İstanbul'a çekilen İzak ile kardeşi Aleksios Komnenos İzmit havâlisinde Türkmen grupları ile karşılaşmışlardı (N. Bryennios, frns. trc., Mr. Cousin, *Histoire de l'Empereur Michel Ducas*, *Histoire de l'Empereur Nicéphore Botaniate*, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, s. 531 vd.). Filhakika Sultan Melikşah'ın ilk yıllarında,

şarkî Anadolu'da gayr-i memnun kütleler teşkil eden Ermeniler ile râfızî Hristiyan pavlikyanların Bizans'a hasım durumlarından başka, İstanbul'daki saray desîseleri ve umûmî idaresizlik yüzünden ihmâle uğramış ve büyük derebey aileler arasında âdeta bölüşülmüş olan Anadolu'nun muztarip ahâlisi, kendini imparator ilân ederek, merkeze yürüyen kumandanların tasallutuna da sık-sık mâruz kalıyordu. Anadolu'nun fethine me'mûr Selçuklu kuvvetleri bu vaziyetten faydalandılar. Bizans imparatorunun Urselius'a karşı yardım istemesi üzerine, Artuk Bey Sapanca'daki Sophon dağında âsî Frank'ı mağlûp ve esir ederken, diğer taraftan Bizans'ın içinde yuvarlandığı keşmekeşi körüklemeği Türk menfaatine uygun gören emîr Tutak da Urselius'a yardım, fakat sonra, bol para ve hediye mukabilinde, onu Aleksios'a teslim ediyordu. Paphlagonia ve Bithynia havalisi böylece tedrîcen Türk hâkimiyetine geçmekte iken, cenup hudutlarında bulunan ve Birecik'teki karargâhından Antakya istikametinde akınlar yapmakta olan Süleyman-şah da, o zaman Antakya valiliğine getirilen İzak Komnenos'u yaralı olarak esir aldıktan sonra, Haleb'i kuşatmış, ancak Haleb hâkimi Mirdâsîlerden NaÒr'ın Sultan Melikşah'a tabî olduğuna bildirmesi üzerine, muhâsarayı kaldırmış idi (1074). Türkmen birlikleri tarafından Yeşil-Irmak, Kelkit ve Çoruh havzalarının zaptedildiği, diğer bir kolun da Urfa, Nizib ve civarındaki dağınık Bizans kuvvetlerini mağlûbiyete uğrattığı bu sıralarda (M. H. Yinanç, *Türkiye tarihi*, *Selçuklular devri*, I, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, s. 87 vdd.) Phyrikia kıt'ası, bu arada Alaşehir zaptolunmuş ve Türkler Ege sahillerindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusau'en 1081*, Paris, 1914, s. 93, not. 3). Attaleiates'e göre, Anadolu'da hareket hâlinde her hangi bir Bizans askerî kuvvetinin bulunmadığı (bk. J. Laurent, *ayn. esr.*, s. 93, not. 2) bu buhranlı anlardan istifâde ile imparator olmağa kalkışan general N. Botaniates'in propaganda gezilerini Türkmen müfrezelerinin himayesinde yapması ve Selçuklular sayesinde İstanbul'da imparatorluk tacını giymesi (3 Nisan 1078), İzmit başta olmak üzere, bütün Bithynia kıt'asının Türk hâkimiyetine geçmesini mümkün kılmış idi. O zaman sahil mıntakaları dışında bütün Anadolu'nun Türklerin nüfuzu altına düştüğü Bizans tarihçilerince de te'yit edilmektedir (Anna Komnene, *ayn. esr.*, frns. trc., Mr. Cousin, *Histoire de l'Empereur Alexis, Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, IV, s. 28 vd.). Anadolu harekâtını adım-adım

takip eden Sultan Melikşah, Süleyman-şah ile kardeşi Mansur arasında reislik dâvası yüzünden çıkan ihtilâf üzerine, isyan eden Mansur'u, İsfahan'dan gönderdiği emîr Porsuk kumandasındaki hassa ordusu ile, ortadan kaldırdıktan sonra (Bar Hebraeus, I, s. 328 vd.; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 105), Anadolu hükümdarlığı menşurunu Süleyman-şah'a vermek suretiyle, buradaki askerî birlikleri tek elde birleştirmiş oldu. Böylece fetih plânını muntazaman tatbika imkân bulan Süleyman-şah, imparator Botaniates'e karşı ayaklanan N. Melissenos'un yardımcısı sıfatı ile, orta ve garbî Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, yine Melissenos ile birlikte, İznik'e girmiş (1078) ve Bizans'a doğru hücumlarda mükemmel bir üs teşkil eden bu tarihî şehri kendine merkez yaparak (1080), Üsküdar'a kadar ilerlemeğe ve Boğaziçi'ni kontrole imkân bulmuş idi (N. Bryennios, s. 593 vd.; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, s. 81). Bu hâdisenin tâ uzak şarkta bile akisler uyandırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bizans 1081 yılında, Türk baskısını azaltmak için şimalî Çin imparatoruna gönderdiği bir elçilik hey'eti ile, o zaman şarkta Türkistan'a kadar uzanmış olan büyük Selçuklu imparatorluğuna karşı Çin'i harekâta teşvik etmiş idi (bk. *Sung-Şih*'ten naklen W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, s. 146). 1091'de tekrarlanmış olan bu müracaatlardan bir netice alınamamıştır.

Süleyman-şah 1085 yılında, Antakya'ya giderken, yerine vekil bıraktığı Ebü'l-Kasım, 1082'de Bizans imparatoru Aleksios Komnenos ile Süleyman-şah arasında, Koca-Eli yarımadasında ve Üsküdar'a yakın Drakon çayını hudut tâyin eden anlaşmayı tanımayarak, akıncılar ile Bizans'a taarruzlara kalkmış, diğer taraftan Gemlik körfezindeki Kius mevkiinde, Bizans'ı ciddî olarak endişelendiren bir donanma inşâsına başlamış, buna karşı Aleksios meseleyi siyâset yolu ile halle karar vererek, İstanbul'a davet ettiği ve bir hükümdar gibi karşıladığı Ebü'l-Kasım ile Sultan Melikşah aleyhine bir ittifak muahedesi imzalamağa, aynı zamanda Ebü'l-Kasım İstanbul'da iken, el altından İzmit kalesini işgal ettirmeğe muvaffak olmuş idi. Ebü'l-Kasım'ın Marmara havzasında hâkimiyet menşuru talebini evvelce reddetmiş olan Sultan Melikşah, hasım ile yaptığı bu anlaşmadan dolayı, onu tenkil için emîr Borsuk'u Anadolu'ya gönderdi. 1089 sonlarına doğru İznik'e gelen ve burayı 3 ay kadar kuşatan Borsuk'un başarısızlığı üzerine, sultan Urfa valisi Bozan'ı, tam salâhiyet ile, İznik'e

sevketti. Ebü’l-Kasım şahsan af dilemek maksadı ile İsfahan’a gitti ise de, sultan tarafından kabul edilmedi ve Anadolu’ya dönüşünde Bozan tarafından yakalandı ve kendi yayının kirişi ile boğduruldu (A. Komnene, trc., Cousin, s. 184-189; Lebeau, *ayn. esr.*, XV, s. 192-197). Ebü’l-Kasım’ın yerine geçen Ebülgâzî, Melikşah’ın ölümünden sonra, İznik’i babası Süleyman Şah’ın ülkesine dönen oğlu Kılıç Arslan I.’a terkeylemiştir.

Mervânîlerin hâkimiyetinde bulunan ve başta Âmid, Meyyâfarıkîn olmak üzere, Mardin, Hısn-Keyfa, Cezîret İbn Ömer v.b. gibi, 30’a yakın kale ve şehri ihtiva eden Diyarbekr bölgesinin fethi hâdisesi, evvelce Mervânîlerin vezirlerinden olup, bilâhare halife al-Muktadī tarafından Bağdad’a davet edilerek, hilâfet vezirliğine getirilen, aynı zamanda Ni˙am al-Mulk’ün dâmâdı olan, devrin muktedir devlet adamlarından Musullu Fa¿r al-Davla Muíammed b. Cuhayr’in, Bağdad’daki vazifesinden alınarak, sultan ve vezirin müsâadesi ile, İsfahan’a gelmesi ile başlamıştır. Fa¿r al-Davla, Mervânî NaÒr’ın kifayetsizliğine mukabil, ülkesinin zenginliğini ileri sürerek, sultanı sefere ikna etmiş ve Melikşah tarafından 476 Saferinde (Haziran 1073) Diyarbekr emareti kendisine tevcih edilen Fa¿r al-Davla, maiyetine verilen Irak-ı Acem umûmî valisi Sa’d al-Davla Gavharayīn, Hille hâkimi Baha’ al-Davla ManÒūr ile oğlu Sayf al-Davla Sadaka, büyük Türkmen beylerinden olup, yukarıda adı geçen ve Melikşah’ın emri ile Anadolu’dan Íulvan’a, oradan da şi’î akîdeli Karmatîler ile uğraşmak üzere cenuba inen ve bunların oturdukları al-Aísa ve Baírayn bölgelerini 469’da Selçuklu imparatorluğuna bağlamağa muvaffak olan Artuk Bey (SibÔ İbn al-Cavzī, *Mir’at al-zaman*, Yūnīnī nüshası, Türk-İslam eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, s. 32) ile Çubuk, Dilmaç-oğlu Mehmed Bey’ler, ayrıca Meyyâfarıkîn şahneliğine tâyin edilen Hâcib Altun-Tak ve bunların kuvvetlerinden mürekkep kalabalık bir ordu başında Diyarbekr’e hareket etti (*Zubdat al-nuÒra*, s. 76; İbn al-Azrac al-Faricī, *Tarī¿ Mayyafaricīn*, Biritish Museum, Or. 5803, P. 23694, I47b; İbn al-AÒīr, X, s. 47; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 137 vd.). Âmid önüne vardığında, mahallî kuvvetler ile beraber, NaÒr’ın yardıma çağırdığı Musul ve Elcezîre hükümdarı, ‘Ucaylīlerden ve Melikşah’ın tâbîlerinden, Şaraf al-Davla Müslim b. ¢urayş’in askerleri ile karşılaştı. Hemşehrileri ile çarpışmak istemeyen ve İbn al-A³īr’e göre (X, s. 49), Araplık hisleri galebe çalan Fa¿r al-Davla’nin şehre hücumda tereddüt etmesi Artuk Bey’i ve diğer beyleri sinirlendirdi.

Emîr Çubuk kendiliğinden hücuma kalkarak, hasmı perişan etti ise de, sultan ordusundaki kumandanlar arasında çıkan ihtilâftan faydalanan Şaraf al-Davla Sincar'a çekilmeğe, NaÒr da Meyyâfârikîn'e gitmeğe muvaffak olmuşlardı. Fa¿r al-Davla Âmid muhârasına oğlu Za'īm al-Davla Abu'l-¢asim'i bırakarak, Altun-Tak, Gavharayīn, Ayaz, Törşek, Humar-Tigin gibi kumandanlar ile birlikte, beldenin ikinci mühim ve büyük kalesi Meyyâfarıkîn'i kuşattı. Bu esnada Mardin, Siirt, Erzen, Hısn-Keyfâ birer-birer zaptediliyordu. Başka kurtuluş çâresi olmayan NaÒr bizzat, sultana ricalarda bulunmak üzere, Isfahan'a gitti; Ni ˙ am al-Mulk ve sultanın zevcesi Terken (Celâliye) Hatun'un tavassut teşebbüslerine rağmen, Melikşah tarafından huzura kabul edilmedi; yalnız Âmid ve Meyyâfarıkîn ile iktifa etmesi şartı ile, harekâtın durdurulacağı kendisine tebliğ edildi, NaÒr'ın buna razı olmaması devletinin inkırazını intâc etti: Za'īm al-Davla Abu'l-¢asim, şiddetli hücumlardan sonra, 478 Muharreminin ilk çarşambası (4 Mayıs 1085) Âmid'e girdi (İbn al-Azrac, s. 148b; İbn al-AÒīr, X, s. 53). Muhasara sırasında da, Bitlis ve Ahlat Türkmenler tarafından zaptolunmuş idi. NaÒr sultanın eski tekliflerini kabul ettiğini bildirdi ise de, dikkate alınmadı ve arkasından her türlü yardımdan mahrum kalan Meyyâfarıkîn 6 Cemâziyelevvelde (31 Ağustos 1085) düştü (İbn al-Azrac, *göst. yer*; İbn al-AÒīr, *göst.yer*). Müteâkiben emîr Monçuk Böri Mardin kalesini ve emîr Çökürmüş Cezîret İbn Ömer'i zaptettiklerinden, Mervânîler devleti ortadan kalktı ve Diyarbekr bölgesi büyük Selçuklu imparatorluğuna ilhak edildi.

Musul'a gelince, Sultan Melikşah'ın tâbîlerinden ve aynı zamanda halası Safiye Hatun'un kocası olan Musul hükümdarı Şaraf al-Davla'nin Âmid muhasarasında, bir müddet İmparatorluk ordusuna cephe almasına sinirlenen Melikşah 'Ucaylīlerin topraklarını Fa¿r al-Davla'nin diğer oğlu 'Amīd al-Davla'ya iktâ etmiş idi. Yine Melikşah'ın emri ile 'Amīd al-Davla 477 (1084/1085)'de büyük emîrlerden ¢asim al-Davla Ak-Sungur ve diğer Türkmen beyleri ile birlikte Musul'a gelerek, şehri mücâdelesiz aldı (*Zubdat al-nuÒra*, s. 81; İbn al-AÒīr, X, s. 49). Müteakiben Musul'a bizzat girerek, parlak surette istikbâl olunan Melikşah, 1073'te bir isyanını bastırdığı kardeşi Şihab al-Davla Tekiş'in bu seneki ikinci ayaklanması üzerine, Belh mıntakasına dönmeğe mecbur kaldı. O esnada Haleb'den gelen Şaraf al-Davla'nin sultana ağır hediyeler takdim etmesi, kendisinin eski emaretinde bırakılmasını mümkün kıldı.

Alp Arslan'ın son yıllarında Suriye'nin fethine me'mûr edilen ve Sultan Melikşah'ın emri ile harekâta devam eden, Oğuz Yıva boyundan, al-Malik al-Mu'azzam Atsız, 'Ascalan, Yafa, Remle ve Kudüs'ü aldıktan sonra, Dimeşk'ı muhasara etmiş, 1072'de Akkâ kalesinde meşhur Badr al-Camalī ile mücâdelede bulunmuş ve Ramazan 467 (Nisan 1073)'de Dimeşk'ı tekrar kuşatmış, 2 ay kadar muhasaraya rağmen muvaffak olamamış idi. Daha sonra, Fâtimîlere bağlı olan Dimeşk'ın Mısır'dan yardım alamaması yüzünden şehirde patlak veren bir ayaklanmadan istifâde ile, Atsız 468 şâbanındaki (Mart 1076) üçüncü muhasarasında nihayet bu mühim şehri teslim aldı ve zilkadenin ilk cuma günü (10 Haziran 1076) Dimeşk'ta şi'î ezanını kaldırarak, Abbasî halifesi al-Muctadī ile sultan Melikşah adlarına hutbe okuttu. Sonra Selçuklu siyâsetinin temellerinden biri olan Fâtımîlerin kaldırılması hedefine doğru yürüyerek, Mısır'a karşı harekâta devam etti. Fakat 469 (1077)'daki Kahire seferi, halife al-MuÒtanÒir billâh tarafından Fatımî orduları *amīr al-cuyūş*'luğuna getirilen Badr al-Camalī'nin mukavemeti yüzünden, ağır zâyiât ve başarısızlık ile sona erdi (İbn ¢alanisī, *±ayl tarī¿ Dimaşc*, nşr., H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 108; İbn al-AÒīr, X, s. 37; SibÔ İbn al-Cavzī, bk. İbn ¢alanisī, s. 107; Süryânî Mikhael, frns. trc., J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris, 1905, s. 177; İbn Muyassar, nşr., H. Masse, *Annales d'Egypte*, Kahire, 1919, s. 25). Atsız'ın mağlûbiyeti üzerine, Melikşah Suriye melikliğini kardeşi Tac al-Davla Tutuş'a verdi; Musul ve Elcezîre hâkimi Şaraf al-Davla'nin ona yardımını emretti. Fakat Antakya'ya gelmiş olan Süleyman Şah'ın, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası Antakya'ya şehir ve kalesi ile birlikte hâkim olması (12 Kânun II. 1085) Tac al-Davla Tutuş'u olduğu kadar, Şaraf al-Davla Müslim'i de endîşeye düşürdü. Şaraf al-Davla'nin daha evvel Antakya sahibi Ermeni Philaretos'tan almakta olduğu yıllık cizyeyi Süleyman-şah'tan da talep etmesi, verilmediği takdirde Melikşah'a şikâyet edeceği tehdidinde bulunması ikisinin arasını açtı ve Antakya yakınındaki muharebede Şaraf al-Davla esir edildi ve öldürüldü (24 Safer=20 Haziran 1085; İbn al-A³īr, X, s. 51; Bar Hebraeus, I, s. 332). Derhâl Haleb'i kuşatan Süleyman-şah, burayı ikinci muhasarasında (Nisan 1086) şehrin teslimi hususunda Sultan Melikşah'tan emir beklediğini söyleyerek, vakit kazanan, muhafız İbn al-Íutaytī al-'Alavī'nin gizlice Tutuş'u davet etmesi neticesinde, iki Selçuklu kuvveti arasında Haleb civarındaki 'Ayn-Salm mevkiinde (İbn ¢alanisī, s. 119) [savaşa tutuştular

ve] cereyan eden muharebede ordusu perişan olan Anadolu fâtihi Süleyman-şah intihar etti (18 Safer 479=5 Haziran 1086). Tutuş, İbn al-Íutaytī'nin aynı mealdeki sözlerine kanmayarak, Haleb'i işgal etti (26 rebiül-evvel=16 Temmuz 1086) ise de, iç kaleyi zapta çalıştığı sırada Melikşah'ın gelmekte olduğunu duyunca, Dimeşk'a çekilmeğe mecbur kaldı. Filhakika Süleyman-şah'ın ölümünden duyduğu teessürü bir tekdir mektubu ile Tutuş'a bildirmiş olan sultan hassa kumandanlarından Borsuk, Bozan ve ¢asīm al-Davla Ak-Sungur ile birlikte, 479 Cemâziyelevvelinde (eylül 1086) İsfahan'dan hareket ile, Musul ve Harran üzerine ilerlemiş, Bozan'ı Philaretos'un oğlu Barsam idaresindeki Urfa'nın zaptına bırakarak, kendisi Ca'bar ve Menbic'i aldıktan sonra, Haleb'e ulaşmış idi (Ramazan 479=Kânun I. 1086). Melikşah İbn al-Íutaytī'yi Diyarbekr'e sürdü; Haleb kalesini emîr Nūí b. Turkî'ye verdi; Ak-Sungur'u da bölgenin valiliğine tâyin etti. Oradan Süveydiye'ye gitti ve sahilden Akdeniz'in enginlerine bakarak, kendisine bu muazzam fütuhatı bağışlayan Allah'a şükretti. Melikşah Haleb'de iken, Lazkiye, Şayzar, KafarÔab ve Famiya şehirleri, sahipleri tarafından, sultana teslim edildi. Bozan ise, üç ay fasılasız taarruzlardan sonra, 28 Şubat 1087'de Urfa'yı zaptetmiş idi (İbn ¢alanisī, s. 119; Urfalı Matthieu, s. 197 vd.; Bar Hebraeus, I, s. 334; Brosset, bk. Lebeau, *ayn. esr.*, XV, s. 197). Bozan'ı Urfa valisi tâyin eden Melikşah Antakya'yı da Yağı-Sıyan'a verdikten sonra (Matthieu, s. 197; İbn Şaddad, *al-A'lac al-ía ˙īra*, Topkapı sarayı, Revan Köşkü kütüp., nr. 1564, 211b) dönüşte Bağdad'a gitti (4 Zilhicce 479=13 Mart 1087). Bu, Melikşah'ın hilâfet merkezini ilk ziyareti idi. Halife tarafından 17 Muharrem 480 (25 Nisan 1078)'de tertip edilen büyük kabul resminde al-Muctadī Melikşah'a iki kılıç kuşattı (*Zubdat al-nuÒra*, s. 81 vd.). Bu esnada Gavharayīn ile Bozan tarafından, Terken Hatun refakatinde, imparatorluğun azameti ile mütenâsip cihaz eşyası ile birlikte Isfahan'a getirilen Melîkşah'ın kızı, Mehmelek Hatun'un halife al-Muctadī ile düğünü yapıldı (*Zubdat al-nuÒra*, s. 72; İbn al-AÒīr, X, s. 44-59 *Rav˝at al-Òafa*, IV, s. 85).

Melikşah'ın Haleb'e gelmesi ile karışık durum düzelmiş, Sînâ çölüne kadar Suriye kıt'ası büyük Selçuklu imparatorluğunun Şam melikliği şeklini almış idi. Ancak 482 (1090)'den sonra, gittikçe kuvvetlenen Fatımî halifeliği, Badr al-Camalī'nin gayretleri ile Suriye sahil şehirlerini istirdada kalkınca, Tutuş sultandan yardım istedi ve Melikşah'ın emri ile Bozan, Ak-

Sungur ve Tutuş, birlikte yeniden Akkâ'ya kadar ilerlediler. Burada üç kumandan arasında çıkan ihtilâf Selçuklu baskısını hafifletti. Melikşah Bağdad'a 1091'deki ikinci gelişinde bütün ordu büyüklerinin hazır bulunduğu bir harp meclisi akdederek, adları geçen üç kumandana Fatımî hilâfetini ortadan kaldırmalarını emretmiş idi. Fakat sultanın ânî ölümü bunun gerçekleşmesine imkân vermedi (İbn al-¢alanisī, s. 120 vd.; *A¿bar...*, s. 49; İbn al-A³īr, X, s. 75; İbn al-'Adīm, *BuÈyat al-Ôalab fī tarī¿ Íalab*, Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2925, III, 270a).

Alp Arslan'ın hâkimiyet altına aldığı Abaza ve Gürcü memleketleri ile Şeddadîlerin idaresindeki Errân'da vukua gelen iç münazaalar ve Gürcü kralı Giorgi II.'nin izhâr ettiği itaatsizlik emareleri üzerine, Melikşah Karthli'ye kadar giderek, asayişi te'min ettikten sonra, Gence'yi Şeddadî emîr Fa˝lūn'dan aldı ve bütün Kafkasya'yı emîr Sav-Tigin'e tevdî etti (1076). Errân ve havalisi Türkmenler tarafından bu sırada işgal edilmiştir. Fakat Sav-Tigin'in Kutayıs'ta oturan, kral Giorgi karşısında başarısızlığı, diğer taraftan, mülkü elinden alınmış olan eski Ani kralı Gagik'in yeniden kral olmak teşebbüsü sultanı tekrar Kafkasya'ya gitmeğe mecbur etti (Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1785, II, s. 996). Melikşah 471 (1078/1079)'de, Aras yolu ile Gürcistan'a girerek, Sav-Tigin'in mevkiini sağlamlaştırdı; fakat ayrılması üzerine, Oltu, Erzurum ve Kars şehirleri ile civarının, Bizans'ın şark hudut kumandanı Grigor Bakurian'ın tahakkümüne düşmesi ve Giorgi'nin onu metbû tanımak mecburiyetinde kalması, üçüncü bir Selçuklu seferini zarurî kıldı. Sav-Tigin'i geri çağıran Melikşah'ın sevkettiği emîr Ahmed 1080'de Gürcü kralını mağlûp ederek, Kars'ı aldığı gibi, Oltu ile Erzurum dâhil, Bakurian'a bağlanmış mahalleri istirdat etti; ayrıca emîr Abū Ya'cūb, emîr 'İsâ Böri ve diğer Türkmen reisleri ile birlikte, tâ Kutayıs'a kadar Acara, Karthli ve Ardanuç havalisini, ertesi yıl da Karadeniz kıyılarına kadar uzanan Çoruh vadisini ele geçirdi. Anna Komnene (trc., Cousin, s. 247 vd.)'ye göre, Trabzon da bu münâsebet ile Türklere intikal etmiş idi, Selçuklu tazyikinin artması üzerine, İsfahan'a gelen Giorgi Melikşah'ı ziyaret ile şahsan tâbiiyetini te'yit ettikten sonra, bir Türk müfrezesi himayesinde, ülkesine gönderildi. Bunu VIII. asır sonlarından beri devam eden Korikoz sülâlesinden, Kakheth kralı Agasthan'ın İsfahan'da sadâkatini yenilemesi tâkîp etti. 1084'te bunun yerine geçen oğlu Kuirike tâbiiyetten ayrılmamıştır. Melikşah Errân ve

Kafkasya’daki tâbî bölgeleri amcası YacūÔī’nin oğlu, Azerbaycan umûmî valisi ¢uÔb al-Dīn İsma‘īl’e verdi. Böylece Azerbaycan melikliği teşekkül etti (Ermeni Vardan, trk. trc., H. D. Andreasyan, “Müverrih Vardan, Türk fütuhat tarihi”, *İstanbul, Edebiyat fakültesi, Tarih semineri dergisi*, sayı: 2, İstanbul, 1937, s. 182; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 111 vdd.). Gence doğrudan-doğruya merkeze bağlanmış ve 478 (1086)’den itibaren bütün Ermenistan’da Melikşah’ın kanunları hâkim olmuştur (Matthieu, s. 196). Ani’deki Ermeni patriği Barsegh’in, hem kilise menfaatlerini korumak, hem de devamlı mücâdelelerden hırpalanmış olan halkın ıztıraplarını hafifletmek ricası ile İsfahan’ı ziyareti neticesinde, Melikşah o zaman sayısı 4’e yükselmiş bulunan katolikosluğun tek bir makamda temerküzünü kabûl ederek, kiliselerin serbest bırakılması ve Hıristiyan halkın mükellefiyetlerinin azaltılmasını ferman ile te’yit ve bu hususları 1090’da Melik ¢uÔb al-Dīn İsma‘īl’e emretti (Matthieu, s. 201, 204; Çamiçyan, III, s. 14).

Kavurd tarafından itâate alınan ve onun ölümünden sonra, diğer memleketleri ile birlikte, Melikşah’ın yüksek hâkimiyeti altında Kavurd’un oğullarına verilmiş olan Sîstan’da yerli emîrlerin münazaaları Horasan valilerinin tavassutu ile halledilirdi. 473 Cemâziyelevvelinde (Temmuz 1086) yerli emîrlerden Abu’l-Abbâs sultanın yanına gelmiş ve aldığı Sîstan emâreti menşuru ile Zerenc şehrinde oturmuş idi. Az sonra yerine geçen Baha’ al-Davla Ëalaf de, menşûr almak için merkeze gelmiş; fakat sultanın Mâveraünnehr’de bulunmasından, muvaffak olamamış ise de, bilâhare kendisine İsma‘īlīlere karşı gönderilen Selçuklu kumandanı emîr Kızıl-Sarıg’a yardım emredilmiş, Bâtınîlerden zaptedilen Dere hisarında yerleştirilmiştir (*Tarī¿-i Sîstan*, nrş. Malik al-Şu‘ara Bahar, Tahran, 1314 ş., s. 383-386). 483 (1090/1091)’ten itibaren Melikşah’ın tâbiiyetinde Sîstan hâkimi olan Abu’l-Fa″l NaÒr, bilhassa Sultan Sancar zamanında, muvaffakiyetleri ile şöhret kazanmıştır.

Sultan Melikşah’ın Mâveraünnehr seferine zâhirî sebep, Semerkand hanı Ahmed b. Ëi″r’in halka zulmetmesi dolayısı ile, Semerkand’ın tanınmış şâfi‘î fakîhlerinden Abū Þahir b. ‘Alak’in hacc vesilesi ile İsfahan’a gelerek, yardım rica etmesidir. Hakikatte bütün İslam hükümetlerini nufûzu altına almak siyâsetini güden Melikşah, bu sebeple 480 yılının ilk günlerinde Mâveraünnehr’e yürüdü (bk. A. Ateş ‘Omar al-

Raduyanī, *Tarcuman al-balaÈa*, İstanbul, 1949, mukaddime, s. 32, not. 1). Horasan'dan aldığı takviye kuvvetleri ile Ceyhun'u geçerek, rastladığı bütün kale ve müstahkem mevkileri, nihayet Buhârâ'yı zaptetti; Semerkand'ı kuşattı ve Ahmed Han'ı esir etti (İbn al-AÒīr, X, s. 43; İbn ¢alanisī, s. 119). Bilâhare İsfahan'a götürülen Ahmed Han, akrabası ve sultanın zevcesi Terken Hatun'un ricaları ile affedilerek, ülkesine iade edildi. Bu sefer ile Karahanlıların garp kolu Selçuklu imparatorluğuna bağlanmış oldu. Melikşah oradan Kâşgar'a yöneldi. Taraz hâkimi Kır Han'ı tâbiiyete aldı (*Zubdat*, s. 89; *A¿bar*, s. 50). Balasagun ile İspicab şehirleri vergi taahhüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığında, Kâşgar hükümdarı Harūn BoÈra Han, ağır hediyeler ile, huzura gelerek, tabiiyetini arzetti ve memleketi kendisine bırakıldı (*A¿bar*..., s. 45; İbn al-AÒīr, X, s. 63). Bu suretle Karahanlıların İli ve Kâşgar havalisindeki şark kolu da, büyük Selçuklu imparatorluğuna katılmış oluyordu. Aynı senenin sonlarına doğru, sultan tarafından Semerkand'a tâyin edilmiş olan *'amīd* Abū Þahir ile şehirdeki Çigiller arasında çıkan ihtilâf yüzünden, Melikşah Mâveraünnehr'e ikinci seferini yaptı. Semerkand'a emîr Üner'i tâyin ile onu Atbaş kalesi sahibi Ya'cūb Tigin'i tenkile me'mûr etti. Ya'cūb yakalanarak, huzura getirildi. O sırada tabî Kâşgar hanını esir ederek götüren Tugrul b. Yınal'ın takibini Tac al-Mulk Abu'l-Gana'im'e bırakan sultan İsfahan'a döndü.

Sür'atle gelişen imparatorluğun hakikî çehresini kazanabilmesi için resmî hudutlar dışında kalan ve İslam âlemi bakımından emsalsiz değer taşıyan Hicaz bölgesinin İmparatorluğa katılması, bundan başka Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe meselesinin ve Medine'ye hâkimiyetin de Abbasî hilafeti lehine kat'î şekilde halli gerekiyordu. Sultan Melikşah Bağdad'ı ikinci ziyaretinde akdettiği harp meclisinde, yeni bir harp planı tanzim ederek, yanında hazır bulunan Tac al-Davla Tutuş, Sa'd al-Davla Gavharayīn, ¢asīm al-Davla Ak-Sungur ve Bozan'ı, Suriye'nin sahil bölgeleri ile birlikte, Hicaz'ın nufûz altına alınmasına ve henüz imparatorluğa bağlanmamış olan Yemen ve Aden kıt'alarının fethine me'mûr etti (İbn ¢alanisī, s. 121; İbn al-AÒīr, X, s. 75 vd.). Gavharayīn'in talimatı ile, kalabalık bir kuvvet başında yola çıkan emîr Törşek, emîr Çubuk ve emîr Yarınkuş Mekke ve Medine'yi Selçuklulara bağladıktan ve hutbeyi al-Muctadī ile Melikşah adına

çevirdikten sonra, Yemen bölgesine indiler. Törşek'in çiçeğe yakalanarak, ölmesi (İbn al-AÒīr, X, s. 77) üzerine, kumandayı ele alan Yarınkuş, muvaffakiyetli bir sefer ile (485=1092), Yemen'den başka, Aden ve havalisini de Selçuklu imparatorluğuna ilhak etti (*Zubdat*, s. 69; İbn al-AÒīr, X, s. 74).

Sünnîlik-şi'îlik davasında Melikşah'ın ciddiyetle uğraşması icâp eden meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Hasan ~abbâh'ın bayraktarlığını yaptığı ve sonra İsma'īlī devletinin kurulması ile neticelenen gizli bâtınî faaliyeti idi. Bir aralık Mısır'da al-MustanÒır bi'llah nezdinde bulunmuş olan, fakat amīr al-cuyūş Badr al-Camalī ile geçinemediği için, İran'a gelerek (1081), dağlık Taberistan bölgesi ahâlisi arasında "dâvet-i cedîde" propagandasına girişen Íasan ~abbâí (*Târī¿-i cihanguşa*, nşr., Mīrza Muíammed Kazvīnī, *GMS*, Leiden, 1937, s. XVI, III, 146 vd.; *Zubdat*, s. 62), bilhassa Alamut kalesini ele geçirdikten (6 Receb 483=5 eylül 1090) sonra, başta Nizamiye medreseleri gibi, sünnîliği takviyeye mâtûf müesseselerin kurucusu vezîr Ni ̇am al-Mulk olmak üzere, devlet erkânı tarafından tâkip edilmekte idi. Onun Alamut'ta çetin bir mukavemet yuvası meydana getirdiği anlaşılınca, Melikşah Alamut ve Rūdbar "muktaı" Yoruntaş'a Íasan ~abbâí ve tarafdarlarının derhâl ve şiddetle tenkilini emretti. Alamut'u kuşatıp, sıkı tazyik altına alan Yoruntaş'ın ansızın ölmesi (484=1091), bâtınî propagandasının kesafet kazanmasına yol açtığından, sultan bu defa emîr Arslantaş ile emîr Koltaş'ı, Íasan ~abbâí ile onun baş "dâîsi" Íusayn ¢a'inī üzerine şevketti. Íasan ~abbâí'ı Alamut'ta muhasara eden Arslantaş'a yardımcı olarak da emîr Kızıl-Sarıg gönderildi. Emîr Koltaş ise, Kûhîstan'da Íusayn ¢a'inī'yi kuşatmış bulunuyordu (Teşrin I. 1091). Fakat bu sırada sultanın ölümü harekâtın yarıda kalmasına sebep oldu (*Tarī¿-i Sīstan*, s. 386; İbn al-AÒīr, X, s. 131; *Tarī¿-i cihanguşa*, I, s. 19; III, s. 202 vd.).

20 senelik hükümdarlığı esnasında büyük Selçuklu imparatorluğunu Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar genişletmek suretiyle, devrin en kuvvetli bir siyasî teşekkülü hâline getirmeğe muvaffak olan sultan Melikşah, imparatorluğun uzak hudutları boyunca, askerî harekât ve fütuhatın devam ettiği ve kendisinin de gençliğin bütün zindeliğini yaşadığı bir sırada, henüz 38 yaşında iken, vefat etti (16 şevval 485=20 Teşrin II, 1092; *Zubdat*, s. 83; *A¿bar*, s. 49; İbn al-AÒīr, X, s. 78;

İbn al-Cavzī, *al-Munta˙am*, Haydarâbâd, 1359, IX, s. 64). 30 gün kadar evvel tekrar Bağdad'a gelen sultanın, çıktığı av esnasında, hastalanarak vukua geldiği söylenen ölümünün (İbn ¢alanisī, s. 121; İbn al-AÒīr, X, s. 78; SibÔ İbn al-Cavzī, XII, s. 78a) sebebi her hâlde tâbi'î bir rahatsızlıktan ziyâde, bir kasd olsa gerektir. Filhakika aslında "büyük dîvân" tarafından iktâ edilen araziden gelirini te'min ederek geçinen ve devlet işlerine müdâhalede bulunmayan halife al-Muctadī ile dünyevî hâkimiyetin mümessili Melikşah arasındaki ihtilâfları, uzun tecrübesi ve derin vukufu sayesinde dâima bertaraf etmeğe muvaffak olan vezîr Ni˙am al-Mulk'ün katli (15 Ramazan 485=15 Teşrin I. 1092), saltanat-hilâfet münâsebetlerindeki muvâzeneyi al-Muctadī aleyhine bozmuş ve sultanın halifeyi Bağdad'dan çıkarmak teşebbüsü halife ve etrafındakilerden mürekkep bir gayr-i memnun tabakanın vücûda gelmesine sebep olmuş idi. Diğer taraftan Melikşah'ın diğer zevcesi Zubayda Hatun'dan doğan, veliahdliğe lâyık oğlu Berkyaruk yerine, kendi oğlu Ahmed'i veliahd yapmak için gayret sarfeden Karahanlı prensesi Terken Hatun'un bu hususta halife ile anlaşması, bu ikisini emellerine mâni teşkil eden Ni˙am al-Mulk'ü, Íasan ~abbâî'ın iştiraki ile, ortadan kaldırdıktan sonra, sultanı öldürmeğe kadar varan bir işbirliğine sevketmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sultanın hastalanarak öldüğünü kaydeden yukarıdaki kaynaklara mukabil, *Mucmal al-tavarī¿ va'l-ciÒaÒ* (nşr., Malik al-Şu'arâ Bahar, Tahran, 1317 h. ş., s. 408), *Tarī¿-i Bayhac* (nşr., Aímad Bahmanyar, Tahran, 1317 h. ş., s. 76) gibi eserlerden başka, bilhassa gayr-i müslim ve hilâfetin manevî nüfuzundan uzak müellifler şüpheyi haklı çıkaracak bilgi vermektedirler. Urfalı Matthieu (s. 203), Ermeni Vardan (s. 184) ve Genceli Kiragos (*Vekayinâme*, Venedik, 1863, s. 60) Melikşah'ın zehirlenerek öldürüldüğünü söylemişlerdir. Hattâ Bar Hebraeus (I, s. 334) sultana zehir içiren adamın adını bile zikretmiştir. Melikşah'ın naşı, bilâhare İsfahan'a nakledilerek, kendi yaptırmış olduğu medresedeki muazzam türbesine gömülmüştür.

Bağdad'daki son harp meclisinde Magrib'i dahi zaptetmek teşebbüsünden (*A¿bar*, s. 49) bütün İslam hukûmetlerini bir elde toplamağı, böylece o zamanın telâkkisine göre, dünya hükümdarı olmağı tasarladığı görülen Melikşah, orta boylu, geniş omuzlu ve şişmanca idi; toparlak bir sakalın çevrelediği penbeye yakın beyaz yüzü çok güzel idi (*Raíat al-*

Òudūr, s. 125). Büyük Selçuklu imparatorluğuna bağlı muhtelif ülkelerde tabî hükümdarlar, melikler ve Gazne hükümdarı, Süleyman-şah gibi, *sulÔan* unvanını taşıyan hükümet reisleri bulunduğu için kendisine *büyük sultan* (*al-sulÔan al-a‘˙am*, *sulÔan al-alam*, *şahinşah-i a‘˙am*) denilmiş, ömrü boyunca gayr-i mağlûp bir fâtih olduğu cihetle, *abu’l-fatí* lakabını almış ve hükmü altındaki memleketlerde te’sis ve ihtimamla muhafaza ettiği adaletten dolayı *al-sulÔan al-‘âdil* diye anılmış olan Melikşah, mülkiyet ve kadın hukukuna dâir husûsî kanunlar çıkartmıştır (metni için bk. Muíammed b. Ni˙am al-Íusaynī, *al-‘Ura˝a*, nşr., K. Süssheim, Mısır, 1336, s. 69-71). Müslümanlara olduğu kadar, diğer dinlere mensup tâbîlerinin hukukuna riâyeti sebebi ile, İslam müellifleri gibi, yabancı kaynaklar da onun yüksek şahsiyet ve himâyekârlığını belirtmekte müttefiktirler (bk. *Zubdat*, s. 68; *A¿bar*, s. 51; İbn al-AÒīr, X, s. 78; *Þabacat-i NaÒirī*, nşr., ‘Abd al-Íayy Íabībī, Kâbil, 1328 h. ş., s. 300 vd.; Matthieu, s. 170; Anili Samuel, bk. M. Brosset, *Collection d’historiens Armeniens*, Petersburg, 1876, II, s. 451; S. Orbelian, *Histoire de la Siouni*, trc., M. Brosset, Petersburg, 1864, s. 182; Genceli Kiragos, s. 60). Zamanında memleketi hayli imâr edilmiş olan (kitâbeler için bk. *Répertoire chronologique d’epigraphie arabe*, Le Caire, 1936, s. VII,), âlimleri (‘Omar Hayyâm, Muíammed b. Aímed al-Ma‘mūrī al-Bayhacī, Gars al-Ni‘ma, ‘Abd al-Raímân al-İÒfahanī, Kâşgarlı Maímūd, ‘Abd al-¢ahir Curcanī, İbn Cazala v.b.), din adamlarının (Abu’l-¢aÒim ¢uşayrī, Abū İsíac Şīrazī, Abu’l-Ma‘alī Cuvaynī, Gazzalī, ‘Abd Allah al-AnÒarī v.b.), şâir ve ediplerin (Mu‘izzī, Lami‘ī Gurganī, Abu’l-Ma‘alī Na¿¿as, Abū Þahir Ëatūnī, İbn al-Habbarīya, ¯afar al-Hamadanī v.b.) mükemmel surette himaye eden, adına Calalī nâmı ile husûsî takvim tertiplemiş olan büyük Sultan Melikşah, gulâmân-ı saray, hassa ordusu, meliklerin ve tâbi hükümdarların kuvvetleri ve Türkmenlerden mürekkep yarım milyondan eksik olmayan daimî bir ordunun desteklediği muazzam bir imparatorluğun sahibi olmasına rağmen, halîm tabiatlı bir zât idi ve dünyevî hazlardan hoşlanırdı. Etrafındaki nedimleri, şâirleri ve devlet erkânı ile serbestçe konuşur, Ca‘farak adlı maskarasının taklitleri ile eğlenir, her cins silâhı kullandığı ve iyi ata bindiği için, sık-sık sürek avlarına çıkar, seferleri esnasında bile at yarışları tertiplerdi.

Büyük Sultan Melikşah zamanında, Niẓam al-Mulk'ün himmeti ve gayreti ile, gayet muntazam bir dîvan (hükümet) teşkilâtı kurulmuş idi. Gerek merkez, gerek taşra teşkilâtı, Osmanlılara kadar, birçok müslüman-Türk devletlerine örnek olmuştur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, nr. 569), İstanbul, 1953.

- 11 -
SELÇUK'UN OĞULLARI VE TORUNLARI

[Türkiyat Mecmuası, Sayı: XIII, 1958, s. 117-130]

Ortaçağların en mühim siyasî teşekküllerinden olup Türk, İslâm ve dünya tarihine yeni bir çehre ve istikamet veren Büyük Selçuklu imparatorluğunun[267] kurucuları üzerinde henüz lâyıkıyla durulmamıştır. Claude Cahen'in bu hususta bir denemesi[268], kaynaklarımızın birbiri ile münasebetleri bakımından faydalı ise de, mevzuumuz itibarıyla pek sarih değildir. Biz daha önce Selçuklu ailesinin menşe'ine dair müstakil bir makalemizde[269] Selçukluların aslı meselesiyle, başlangıç safhalarını aydınlatmağa çalışmıştık. Şimdi, yine kaynaklarımızdaki bilgilerin dağınık ve noksan oluşu yüzünden mübhem kalmış olan bir noktayı, Selçuklu İmparatorluğunun teşekkülünde şükrana değer hizmetleri geçmiş Selçuk'un oğulları ve torunlarını tesbite çalışacağız.

I
Selçuk'un oğulları

Selçuklular hakkında doğrudan doğruya Selçuklu ailesinden neş'et ettiği için en mühim kaynağımız *Melik-nâme*'nin bize intikal eden kısımlarında Selçuk'un dört oğlu bulunduğu tasrih edilmekte[270], fakat

üçünün adı verilmektedir: Mikâil, Musa, Arslan[271]. *Melik-nâme'*den naklen *Ravzatu's-safâ'*da Selçuk'un oğullarından birinin genç yaşta öldüğü bildirilmiştir. İmâdü'd-din İsfahânî'nin Selçuklu tarihine ve *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye'*ye göre de, Selçuk'un dört oğlu vardır: Mikâil, Musa, İsrâil (Arslan) Yabgu, Yınal[272]. İbn Fındık'ın *Tarih-i Beyhak* adlı eserinde de dörttür: Mikâil, Musa, Yabgu (Arslan) ve Yusuf[273]. Râvendî ise şu isimleri zikreder: Mikâil, Musa Yabgu, İsrâil, Yunus[274]. Muahhar olmakla beraber, Tuğrul Bey'in veziri İbn Hassûl'ün bu gün kaybolmuş tarihinden faydalandığı anlaşılan Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i güzîde'*sinde: Mikâil, Musa, İsrâil ve Yunus adlarını saymıştır. *Enîsü'l-kulûb'*da: Mikâil, İsrâil, Musa Yabgu, Yusuf Yınal; *Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk*'da: Mikâil, İsrafil, Musa, Yusuf, Yunus; *Câmiü't-tevarih*, II.'de: Mikâil, Musa Yabgu, İsrâil, Yusuf, Yunus; *Müsâmeretü'l-ahbâr'*da: Mikâil, İsrâil, Musa, Yunus, bir de Ahmed isimleri sıralanmıştır[275].

Görüldüğü üzere, bütün kaynaklarımızda Selçuk'un ilk üç oğlu: Mikâil, Arslan (İsrâil), Musa hakkında tam ittifak mevcuttur. *Melik-nâme*'ye göre, bu kardeşlerin en büyüğü Mikâil, babası hayatta iken mücadeleler esnasında ölmüş ve buna çok üzülen Selçuk, Mikâil'in oğullarını kendisi yetiştirmiştir[276]. Selçuk'un 400 (1009-1010) yıllarına doğru öldüğü sanılıyor[277]. Mikâil'in, küçük oğlu Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455(7 Eylül 1063)'de 70 yaşında iken vefat ettiğine göre[278], 385 (995)'de veya daha sonra ölmüş olması lâzım gelmektedir.

Selçuk'dan sonra oğulları ve torunları, Türk âdeti üzere, kendilerine bağlı Türkmen boylarını ve diğer kuvvetleri aralarında taksim etmişlerdi. Fakat başlarında Yabgu olarak Arslan bulunuyordu. Arslan, diğer adı ile İsrâil, *Melik-nâme'*de, dolayısıyla İbnü'l-Esîr'de ve bunlardan müstakil olarak *Zeynü'l-ahbâr* ve *Râhatü's-sudur'*da anlatıldığı veçhile, Gazneli Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanmış, Hindistan'da Kâlincar kalesine sürülmüş (416= 1025'de) ve Râvendî'nin anlattığına göre, orada 7 sene sonra ölmüştür (423= 1032)[279].

Musa'ya gelince, bu Selçuk'un en uzun ömürlü oğludur ki, Tuğrul ve Çağrı Beylerin Gaznelilere karşı hareketlerine Yabgu sıfatı ile katılmış ve bizzat iştirak ettiği büyük Dandanekan muzafferiyetini (9 Ramazan 431=24 Mayıs 1040) müteakib, zabt olunacak ülkelerin hanedan azası arasındaki

taksiminde, kendisine Herat, Büst, Sîstan ve havalisi düşmüştü[280]. Selçuklu istiklâl savaşlarında ehemmiyetli rol oynayan Musa'nın, İbnü'l-Esîr'de Tuğrul ve Çağrı Beylerin kardeşi gibi gösterilmesine rağmen, bu muharebeler için en mevsuk kaynağımız *Tarih-i Beyhakî*'de Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları olduğu tasrih edilmekte ve *Râhatu's-sudur*'da da o, Yabgu Kelân (Büyük Yabgu) diye anılmaktadır[281].

Önce Herat'ı zabteden Musa[282], *Tarih-i Sîstan*'a göre, ilk olarak 11 Rebi'ülahir 432'de (20 Aralık 1040) Sîstan'a gelmiş ve daha evvel Sîstan hâkimi Ebu'l-Fazl Nasr b. Ahmed'in da'vetiyle oraya giden ve Ahmed b. Tahir ve arkadaşları gibi mütecavizleri bertaraf ederek Yabgu (Musa) adına hutbe okutan Selçuklu Ertaş ve Ebu'l-Fazl'ın yardımı ile Büst havalisine tamamen hâkim olmuştur. Az sonra Ertaş ile arası açılan Musa Yabgu, Horasan'a döndüğü sırada Sîstan bölgesi, Selçukluların tâbiiyetinde olmak üzere, Ebu'l-Fazl'ın hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Ertaş, buralarda yeniden asayişi te'minle uğraşırken, Musa, Rebiü'l-ahir 434 (Kasım-Aralık 1042)'de tekrar Sîstân'a gelmiş, fakat hemen geri dönmüştür[283]. Musa'nın Herat'da oturduğu ve daha ziyade Horasan ve Mâveraünnehir işleriyle meşgul olduğu anlaşılıyor. Onun üçüncü defa Sîstan'a gelişi Gazneli kuvvetlerinin bu mıntakayı tahrib ve istilâya girişmeleri dolayısıyla 443 (1051) yılına rastlar. Gazneli Sultan Mevdûd'un hâcib'i olup, onun ölümünden sonra yerine geçen amcası Abdu'r-Reşîd zamanında hâcibü'l-hüccâb ta'yin edilen Tuğrul, Oğuzları Sîstan'dan çıkarmak ve buradan Selçuklu sultasını kaldırmak maksadıyla kalabalık bir ordu başında gelmiş, mahallî ba'zı kuvvetleri de yanına alarak, Ebu'l-Fazl'dan Gaznelilere bağlanmasını istemiş, Ebu'l-Fazl'ın Selçuklulara tâbi' olduğunu ve Abdu'r-Reşîd'i tanımayacağını bildirmesi üzerine, geniş ölçüde harekâta girişmişti[284]. Ebü'l-Fazl'ın dâvetiyle Sîstan'a giden Musa, baş-şehir Zerenc'i kolayca ele geçirdikten (22 Receb 443=30 Kasım 1051) sonra, ta'kib ettiği Tuğrul'un âni baskını neticesinde bozguna uğradı ve Ebu'l-Fazl ile birlikte, yeni kuvvet toplamak için Herat'a döndü. Ebu'l-Fazl ancak, Tâk hisarını zabta muvaffak olamayan ve başkaca da esaslı bir başarı elde edemeyen Tuğrul'un Abdu'r-Reşîd'e isyan ederek Gazne'ye yürümesi üzerine, memleketine geldi. Musa, 445 Şa'ban'ında (Kasım-Aralık 1053) Sîstan'da İspehbed kal'esinde görülüyor[285]. Daha sonra Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî'nin Sîstan'a giderek orada hutbeyi babası adına okutmasından

müteessir olan Musa, durumu, o sırada Bağdâd'da bulunan Sultan Tuğrul Bey'e bildirmiş ve Çağrı Bey ile oğlunu şikâyet etmişti. Musa, Tuğrul Bey'e yazdığı mektupta, Selçukluların ilk zamanlarındaki müşkül anlarda nasıl bir arada çalıştıklarını hatırlatıyor ve kendisine âid olan bu mıntakadaki hukukunun tanınmasını istiyordu. Sultan Tuğrul Bey, emîr Ebu'l-Fazl ile, Sîstan halkına hitaben yazılmış ve yalnız Musa Yabgu'nun kumandanlarına itaat edilmesini emreden bir mektubu, Musa'ya gönderdi. Yabgu da bunu Ebu'l-Fazl'a ulaştırdıktan sonra Çağrı Bey'in Sîstan'daki şahne'sinin kendisine teslimini istedi[286]. Yâkutî'nin çekilmesi ile Sîstan'ın, kaynağımızda Muizzü'd-devle Musa Mevlâ Emîri'l-mü'minîn diye anılan Musa Yabgu'ya aidiyeti te'yid ve tarsin edilmiş oldu. Musa'dan son olarak "Fahrü'l-mülk Yabgu" adı ile 456 (1064) yılında bahsedilmektedir. O tarihte hâlâ Herat'ta bulunmakta iken, Sultan Alp Arslan'a karşı, saltanata hak iddiası ile isyan etti; sığındığı Herat kal'esi cebren teslim alındı, kendisi yakalandı ve sultan'ın huzuruna getirildi. Alp Arslan bu ihtiyar büyük amcasına kötü muamele yapmadı, onu sadece yanında alıkoymakla iktifa etti[287].

Selçuk'un dördüncü oğlu olarak, gördüğümüz gibi, *Yınal* zikredilmektedir. Yınal veya İnal, şahıs adı olmayıp, hanedana mensubiyeti gösteren, prens mânasında bir unvandır[288]. Yınal'ın asıl ismi, İbn Fındık'da, İbnü'l-Cevzî'de, Bar Hebraeus'da, *Enîsü'l-kulûb* ve *Tarih-i güzîde'*de bildirildiği üzere, Yusuf'dur. Yusuf bilhassa yine Yınal unvanını taşıyan oğlu İbrahim dolayısıyla ma'lûmdur[289]. İbrahim Yınal, Tuğrul Beyin amcası oğlu, fakat aynı zamanda onun ana-bir kardeşi idi[290]. O halde, Türklerdeki, ölen kardeşlerin zevceleriyle evlenmek âdetine (Leviratus) uygun olarak, ya Tuğrul Beyin annesi, Mikâil'in ölümünden sonra, Yusuf ile evlenmiş ve bundan İbrahim Yınal doğmuştur, veya İbrahim Yınal'ın annesi, Yusuf'un ölümü üzerine, Mikâil ile evlenerek Tuğrul Bey'i dünyaya getirmiştir. Ancak Yusuf Yınal hakkında sarih bir ma'lûmata rastlanmaması ve İbrahim Yınal'ın doğum tarihinin bilinmemesi bu ihtimallerden hangisinin vârid olabileceğinin tayinini güçleştirmektedir. *Melik-nâme'*de Selçuk'un ismi zikredilmeyen bir oğlunun genç yaşında öldüğünden bahsediliyordu. Bunun Yusuf olması muhtemeldir. Esasen Selçuk hayatta

iken vuku'bulan hâdiselere dâir maalesef fazla ve kat'î bilgilere sahip değiliz.

Yukarıda kaydedildiği üzere, *Râhatu's-sudûr*, *Müsâmeretü'l-ahbâr* ve *Tarih-i güzîde*'de dördüncü oğul olarak, Yusuf yerine; Yunus zikredilmiştir. Selçuk'un Yusuf ile birlikte yalnız dört oğlu bulunduğu ve Yunus'a dair hiç bir yerde hiç bir malûmata tesadüf edilmediği düşünülürse, Yunus adının Yusuf'dan bozulmuş olduğu kolayca kabul edilebilir. Keza *Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk* ile *Câmiü't-tevarih*'de Yunus'un beşinci evlâd gibi gösterilmesinin yanlışlık eseri olduğu, *Müsâmeretü'l-ahbâr*'da geçen Ahmed adının da aynı şekilde bir hatâdan ileri geldiği aşikârdır.

II
Selçuk'un torunları

A. Mikâil'in iki oğlu vardı: *Çağrı Bey* ve *Tuğrul Bey*[291]. İbnü'l-Esîr ile *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*'de bunlara üçüncü kardeş olarak Yabgu ilâve edilmiş ise de[292], bu Yabgu'nun Tuğrul ve Çağrı Beylerin kardeşi değil, amcaları Musa olduğunu yukarıda belirtmiştik[293]. Büyük Selçuklu hanedanının en mümtaz simalarından olan bu iki kardeşten Rüknü'd-din Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed Yemîn ü Emîri'l-mü'minîn, ilk Büyük Selçuklu sultanı; Melikü'l-mülûk Çağrı Bey Dâvud, Büyük Sultanların ve İran-Horasan Selçuklu hükümdarlarının dedesidir.

B. Arslan Yabgu'nun iki oğlu vardı: Biri *Kutalmış*[294]. *Râhatu's-sudûr*'a göre, babası Arslan Yabgu'nun mahbus bulunduğu Kâlincar kalesi civarında iken, babasının ölümü üzerine Sîstan yoluyla Mâveraünnehr'e gelerek durumu amcazadelerine bildirmiş olan Kutalmış[295], Dandanekan zaferinden sonra Irak bölgesini kendi hissesine alan Tuğrul Bey'in emrinde, İbrahim Yınal ve Yâkutî ile beraber harekâta katılmış, Hazar denizi sahil bölgesinin zabtına iştirak etmiş, Azerbaycan ve Erran mıntakasında tesirli faaliyette bulunmuştur[296]. Tuğrul Bey, Bağdad'a girerek Büveyhîler devletini ortadan kaldırdıktan, Musul ve civarı hükümdarı Ukayl-oğullarını

kendine tâbi’ kıldıktan sonra, Kutalmış’ı Türkmen kuvvetlerinin başında Musul’a göndermiş ve oradan batıya doğru mücadeleye devama memur etmişti. Kutalmış, 448 Şa’ban’ında (Ekim-Kasım 1056), eski Büveyh-oğulları kumandanlarından olup Abbâsîlere karşı Mısır Fatımî halifelerinin taraftarlığını yapan, şiî Arslan Besâsîrî ile Hille hükümdarı Nurü’d-devle Dubeys’in müşterek hücumlarına uğradı; Sincar yakınındaki muharebede Ukayl-oğlu Kureyş b. Bedrân ile birlikte mağlup oldu ve Sincar halkının şiddetli muhalefeti dolayısıyla bu şehre giremediği için Hemedan istikametinde çekilmek zorunda kaldı[297]. Hâdise, Besâsîrî’nin tekrar Musul’a hâkim olmasını ve orada Fatımî halifesi el-Müstansir Billah adına hutbe okutmasını intaç ettiği cihetle, Tuğrul Bey, yeni bir Musul seferi yapmağa mecbur olmuştu. Tuğrul Bey, bilhassa Kutalmış’ın şikâyeti üzerine Sincar’ı kahren ele geçirdi, kale kumandanı dâhil bir çok kimseler telef oldu, geri kalanların hayatı İbrahim Yınal’ın şefaatıyla bağışlandı (449=1057)[298]. 451 (1059) yılında İbrahim Yınal’ın öldürülmesinden sonra, bunun kuvvetlerini de kendine celb eden Kutalmış, saltanata hak iddia ederek Tuğrul Bey’e karşı ayaklandı. Bilhassa Azerbaycan ve Erran ile Irak-ı Acem’in bir kısmında külliyetli kuvvet ve taraftar toplamış olduğu için isyanı bastırılamadı. Tuğrul Bey vefat ettiği zaman Kutalmış, çekildiği Gird-i gûh kalesinde, sultanın veziri Amîdü’l-mülk Kündürî’nin hücumlarına karşı hâlâ dayanmakta idi[299]. Alp Arslan’ın tahta geçmesi ve Amîdü’l-mülk’ün muhasarayı kaldırıp uzaklaşması üzerine, kal’eden inerek kalabalık bir ordu başında, bu sefer Alp Arslan’a karşı, devlet merkezi Rey’e yürüdü. O zaman Nîşâbûr’da bulunan Sultan Alp Arslan, veziri Nizâmü’l-mülk ile birlikte, 456 Muharreminin ilk günlerinde (Kasım 1063 sonları) harekete geçerek cebrî yürüyüşle, Kutalmış’dan önce Rey’e gelmeğe muvaffak oldu. Yolda Dâmegan’dan gönderdiği bir mektupla akrabalar arasında bu nevi kavgaların yersizliğini belirterek Kutalmış’ı mücadeleden vaz geçirmeğe çalışmıştı. Kutalmış, tavsiyeleri dinlemedi, bir yandan Rey köylerini tahrib ederken, diğer taraftan sultan ordusunun yolu üzerindeki Milh vadisini su altında bıraktı. Alp Arslan, Nizâmü’l-mülk’ün de teşvik ve teşci’i ile, geçilmesi müşkil bataklığı salimen aştıktan sonra âsi ile karşılaştı. Kül-sarıg, Altuntak, Sav-tegin, Baldacı, Sungurca, agacı (hâcib) Abdu’r-Rahman gibi büyük kumandanların Sultanın maiyetinde katıldıkları savaşta Kutalmış’ın ordusu sür’atle bozuldu. Esir edilen askerler

vezirin şefaatıyla affedildiler. Kutalmış yine Gird-i gûh'a doğru kaçarken yolda, bir rivayete göre, atından düşerek, öldü; daha sonra Rey'de Tuğrul Bey'in kabrinin yanına gömüldü[300]. Anadolu fâtihi ve Selçuklu imparatorluğu Anadolu kolunun kurucusu Süleyman-şah'ın babası olan Kutalmış, müverrih İbnü'l-Esîr'in bilhassa kaydettiğine göre, nücum ilmine ve diğer daha bazı ilim şubelerine vukufu ile hanedanın öteki azalarından ayrılmakta idi[301].

Arslan Yabgu'nun ikinci oğlu *Resûl-tegin* de, yine Tuğrul Bey tarafından, kardeşi Kutalmış ile birlikte, Hazar kıyılarındaki ülkelerin zabtına memur edilmişti[302]. Sonra, Hûzistan bölgesinde bulunduğu esnada isyan ettiği için, Tuğrul Bey'in emriyle, Hûzistan hükümdarı Hezâresb tarafından mağlup ve esir edildi (449 = 1057) ve Halife el-Kaim Biemrillâh'ın Sultan nezdindeki ısrarlı ricaları dolayısıyla canına dokunulmadı[303]. Resul-tegin, daha sonra Alp Arslan'a karşı isyan eden kardeşi Kutalmış ile iş birliği yapmış ve Gird-i gûh'dan hareket sırasında onun yanında bulunmuştu. Kutalmış'ın ölümü ile neticelenen savaşta Resul-tegin Sultan tarafından esir edildi[304].

C. Musa Yabgu'nun birinci oğlu *Hasan*[305] veya *Ebû Ali Hasan*'a[306] *Zübdetü'n-nusra* ve *Ahbâr...'da*, Dandanekan'dan sonraki arazi taksiminde Herat, Sîstan ve Gur ülkelerinin verildiği rivayet edilmektedir. Fakat burada her halde babası ile karıştırılmış görünüyor. Çünkü bahis mevzuu yerlerin Musa Yabgu'ya aidiyeti bilindiği gibi, bu araziye babası ile müştereken sahip olduğu kabul edilse bile, o, ömrü boyunca batı cephesinde rol oynamıştır. Sultan Tuğrul Bey tarafından, Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî ile birlikte Azerbaycan üzerine sevk edilen Hasan, Azerbaycan'ın itaate alınması ve Vaspuragan bölgesine yapılan tazyikin kuvvetlenmesinde mühim hizmetler görmüş, nihayet Aras nehri kıyısındaki Becni kalesi yanında, müttefik Bizans, Ermeni, Gürcü ordusu ile cereyan eden bir savaşta şehid düşmüştür (1047)[307].

Musa Yabgu'nun diğer oğlu *Yusuf*'dur. İbnü'l-Esîr'e göre, Arslan Yabgu'nun tevkif ve hapsedilmesinden sonra, Karahanlılardan Buhara hâkimi Ali Tegin, Selçuk-oğullarının aralarındaki tesanüdü bozmak ve onları birbirine düşürmek için fırsat aramış, münasebet kurmağa muvaffak

olduğu ve kendine tâbi Türkmen kuvvetlerinin "İnanç Yabgu"su ta'yin ettiği bu Yusuf'u, Tuğrul ve Çağrı Beyler aleyhine harekete teşvik etmiş ise de, Yusuf buna razı olmadığı için Ali Tegin'in emriyle Buhara kumandanlarından Alp Kara tarafından öldürülmüştür. Tuğrul ve Çağrı kardeşler ve her halde bunlarla birlik olan, Yusuf'un babası Musa, 420 Muharreminde (1029 Ocağı sonları) Ali Tegin'i mağlup etmek ve Alp Kara'yı öldürmek suretiyle Yusuf'un intikamını almışlardır[308].

Musa Yabgu'nun üçüncü oğlu *Börü*, daha ziyade Sîstan'da faaliyet göstermiştir. Yukarıda Emîr Ebû'l-Fazl Nasr'ın Musa Yabgu ile birlikte Gazneli kumandanı Tuğrul önünden Herât'a çekildiklerini ve Ebu'l-Fazl'ın sonra kendi ülkesine döndüğünü (15 Ramazan 443=20 Ocak 1053) görmüştük. O zaman yanında Yabgu'nun oğlu Ebu'l-Feth Kara Arslan Börü bulunuyordu. Börü bir sene Sîstan'da tam bir ihtiram ve ikram içinde vakit geçirdikten sonra, babasının gönderdiği hâciblerle beraber 8 Şevval 444 (2 Şubat 1053)'de hareketle Herât'a avdet etti ise de, aradan bir yıl geçmeden, yine Sîstan'a geldi. Çünkü 445 Ramazanında (Ocak 1054) Mükrân'a geçmek bahanesiyle Sîstan'da konaklayan Togan Bey oğlu Karataş, burada ikametini uzattıktan başka, fuzûlî taleplerde bulunmağa başlamıştı. Börü, kendi Türkmen kuvvetleriyle ve Ebu'l-Fazl ile birlikte Karataş'a karşı yürüdü ve nizamı iade etti. Bundan bir ay kadar önce de babası Musa ile İspehbed kalesinde bulunuyordu[309]. Yâkutî'nin Sîstan bölgesini istilâya kalkışması üzerine, Musa Yabgu bu hareketi Sultan nezdinde protesto ettiği zaman, Tuğrul Bey'den aldığı mektubu Sîstan'a, oğlu Börü eliyle göndermişti. Bu münasebetle 14 Cumâdelahire 448 (29 Ağustos 1056)'da baş şehir Zerenc'e gelen Börü, Ebu'l-Fazl'ın hâcibleri tarafından karşılandı, Bâğ-ı Meymûn'da misafir edildi. Sonra Börü, babasının gönderdiği hil'atlerle beraber mektubu Ebu'l-Fazl'a verdi[310].

Ç. Yusuf'un bir oğlu da yukarıda adı geçen *İbrahim Yınal*'dır ki, Irak'ı Acem ve Elcezîre'nin Selçuklulara intikalinde büyük hizmetler görmüştür. Dandanekan savaşına kadar olan devrede, taşıdığı unvana izafetle "Yınallılar" diye anılan kuvvetlerin reisi İbrahim[311], bir müddet Horasan valiliği yapmış[312], sonra Tuğrul Bey tarafından Cibâl mıntakasına (Hemedân, Isfahan) gönderilmişti. İbrahim 1043'de karargâh merkezi Rey'den hareketle Berûcird'i aldı, Hemedân'a yürüdü ve buranın

hükümdarı, Kâküveyh-oğullarından, Ebû Kâlîcâr'ın çekildiği Sâbûr-hast kalesini kuşatarak zabtettikten sonra, ganimetlerle birlikte, Tuğrul Bey'in gelmiş olduğu Rey'e döndü. Bundan faydalanan Ebû Kâlîcâr, tekrar Hemedân'a sâhib oldu (433=1041-1042). İbnü'l-Esîr'e göre, Kirmân'a gönderilmiş olan İbrahim Yınal'ın 437'de Tuğrul Bey'in emriyle tekrar Hemedân'a doğru harekete geçmesi üzerine, Ebû Kâlîcâr, Cûzekan Kürdlerine sığındı. Hemedân zabtedildi. İbrahim, müteakiben Dînever'i ve Selçuklulardan korkarak Karmîsîn'e kaçan Dînever hâkimi Hüsâmü'd-devle Ebu'ş-Şevk'in arkasından giderek Karmîsîn'i zabtetti (Receb 437 = Ocak 1046). Bu civardaki Deylemlilerden ve Kürdlerden müteşekkil hasım kuvvetleri bozguna uğrattı Ebu'ş-Şevk Hulvân'a çekilmişti. Şa'ban içinde (Şubat 1046) Saymara'yı alan ve Kürdleri tekrar mağlûp eden İbrahim, Hulvân'a yürüdü ve Ebu'ş-Şevk'in Sîrevân'a gittiğini öğrenince, Mart ortalarına doğru Sîrevân'ı tahrip etti, kuvvetlerinden bir grupu Hânikîn'e göndererek o havaliyi yağmalattı. Fakat Dînever ile Karmîsîn, Ramazan ayında Sîrevân'da ölen Ebu'ş-Şevk'in kardeşi Mühelhel tarafından istirdad edilmiş, bunun oğlu Dînever civarındaki Selçuklu müfrezelerini püskürtmeğe muvaffak olmuştu. 438 Rebi'ülevvelinde (Eylül 1046) Mühelhel'e cebhe alan yeğeni Sadî b. Ebi'ş-Şevk, babasına âid ülkelerde Selçuklu hâkimiyetini tanımak mukabilinde İbrahim Yınal'dan yardım istedi. Böylece bu ayın sonlarına doğru zabt olunan Hulvân'da Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu. 439 (1047-1048)'da Hemedân sahibi Ebû Kâlîcâr'ın Tuğrul Bey ile anlaşması üzerine, Sultânın emriyle, Yınal, Cibâl'e karşı harekât yapmaktan vazgeçti. Az sonra Sadî'nin diğer amcası, Lur Kürdleri tarafından yakalanarak Yınal'a getirildi. Kinkiver kalesi aman ile alındı ve Türkmen grupları Bendenîceyn, Deskere, Bâcisrâ, Hârûniye bölgelerini yağmalayıp tahrip ettiler. Bu hareketlerinden dolayı İbrahim Yınal'ın Bağdad üzerine yürüdüğü şayi olmuştu. Fakat o, Tekrit yakınlarına kadar akınlar yaptırmakla iktifa etti. Sermac kalesini aman ile teslim aldıktan sonra, vezirinin eliyle Şehr-i Zûr'a da hâkim olan Yınal, yukarıdan beri bu geniş sahada Türkmen gruplarını sevk ve idare eden kumandanı Tahir oğlu Ahmed'i, Mühelhel'in sığınmış olduğu Tîrânşâh kalesine gönderdi. Ahmed ordusunda zuhur eden sârî hastalık yüzünden kaleyi alamadı ve Yınal'ın emriyle oradan çekildi. Bundan sonra bir müddet buralarda yerli kuvvetlerle Oğuzlar arasında

mücadele devam etti (440= 1048-1049)[313]. Bu tarihlerde Sultan Tuğrul Bey, Aras kenarında Bizans ve müttefikleriyle yapılan ve Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın ölümü ile biten savaşın intikamını almak ve Selçuklular için hayatî ehemmiyeti haiz Rum sınırlarındaki Selçuklu kuvvetlerini takviye etmek maksadıyla İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliğine getirdi. Yınal, Kutalmış ile birlikte Ermenya ve Gürcü memleketinde parlak zaferler kazandı, Erzurum havalisine kadar ilerledi[314]. Buradan Elcezîre'ye dönen İbrahim, Sadî ile, Selçuklu kumandanları ve Türkmen beylerinin ellerinde bulunmayan yerlerin, Selçuklu himayesinde, Sadî'ye âid olduğuna dair bir anlaşma yaptı. Bu kararla Sadî, Deskere'deki Büveyhî kuvvetlerini tard ederek o havaliyi, Yınal vasıtasıyla, Selçuklulara bağladı. Böylece cesaret ve kudreti ile temayüz eden İbrahim Yınal, kısa zamanda Cibâl, Elcezîre ve Azerbaycan mıntakalarının en otoriter siması hâline gelmişti. 441 (1049-1050) yılında Tuğrul Bey'in İbrahim'den, Hemedân başta olmak üzere, Cibâl'deki bütün kalelerin kendine terkini istemesi, aralarının açılmasına sebeb oldu. Kuvvet toplayarak Sultana cephe alan Yınal, bozguna uğradı, Sermâc kalesine çekildi. Tuğrul Bey, Yınal'ın elindeki kaleleri zabtettikten sonra, Sermâc'ı kuşattı ve dört gün muhasarayı müteakib Yınal'ı teslim olmağa mecbur etti, fakat onu cezalandırmadı, tekrar Cibâl ve Azerbaycan kıtalarının başına geçirdi[315]. Bu, Yınal'ın ilk isyanı idi. 448(1056)'de Tuğrul Bey'le birlikte Diyarbekir harekâtına iştirak eden ve 449 başlarında, yukarıda Kutalmış münasebetiyle gördüğümüz, Sincar'ı tenkil seferinde yine onun yanında bulunmuş olan Yınal, Musul ve Sincar havalisini Sultan'dan teslim almıştı. Bir sene sonra ise, Sultan'dan izin almadan, üzerinde halifenin verdiği hil'at olduğu hâlde, Musul'dan Hemedân'a gitmesi, Tuğrul Bey tarafından yeni bir isyan başlangıcı telâkki edildi. İbrahim Yınal, geri gelmesi için Tuğrul Bey'in verdiği emirle Halifenin aynı mahiyetteki tavsiyesine uyarak Hemedân'dan avdet etmekle Sultanın haklı şüphesini kısmen dağıttı ise de, onun bir an için müdafaasız bıraktığı Musul ve havalisi, Halifenin ve Tuğrul Bey'in düşmanı Arslan Besâsîrî'nin hücum ve istilâsına maruz kalmıştı. Tam bu sırada İbrahim Yınal, üçüncü defa, izinsiz olarak Hemedân istikametinde yol aldı. İbrahim'in ikide bir baş kaldırmasında ana sebep, şüphesiz onun saltanata hak iddia etmesi idi. Fakat son hareketinde, kaynaklarımızın bilhassa belirttiğine göre, Fâtimî halifesi el-Mustansir Billah ile Mısır hükûmetinin Elcezîre'deki temsilcisi

Arslan Besâsîrî'nin teşvikleri ve her ikisinin İbrahim'i Sultan Tuğrul Bey'e karşı tahrikleri ve yardım vaidleri rol oynamıştı[316]. Halbuki: Selçuklu imparatorluğunun temel politikasının bir cephesi, Mısır'ın nüfuzunu her ne bahasına olursa olsun kırmak, hattâ İslam âleminde mevcut ikiliğin yarattığı münaferete esas kaynak teşkil eden Fatımî hilâfetini ortadan kaldırmaktı. Tuğrul Bey İbrahim'in bu gizli münasebetler meselesini kökünden halletmek kararı ile Nusaybin'den derhal yola çıktı (450 Ramazanı ortası=1058 Kasımının ilk haftası). İbrahim Yınal, 26 Ramazanda (17 Kasım 1058) Hemedân'a varmış, etrafına hayli kuvvet toplamış, kardeşi Ertaş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının iltihakıyla iyice kuvvet kazanmıştı. Üstelik kendi mücadele sahasını içine alan Irak-ı Acem bölgesinde şahsî tesiri fazla idi. Bu durum karşısında Tuğrul Bey, şimdilik çekilmeği uygun bulduğu Rey'den, imparatorluğun muhtelif yerlerindeki dağınık orduları ve Çağrı Bey'in oğullarını Horasan'dan Alp Arslan'ı, Kirman'dan Kara Arslan Kavurt'u, Anadolu hududundan Yâkutî'yi yanına çağırdı ve kuvvetlerini yeniden tanzim etti Sonra İbrahim ile karşılaştı. Rey civarında Heftâd Bevlân mevkiinde[317] vuku'bulan şiddetli muharebede İbrahim, bozguna uğradı ve esir edildi. Yakalanan Ertaş'ın oğulları öldürüldü. İbrahim de kendi yayının kirişi ile boğduruldu (9 Cumâdelahire 451=22 Haziran 1059[318]. Seyfü'd-devle diye de anılan İbrahim Yınal[319], muasır Şeyh Ebû Saîd'in menakıbında da belirtildiği üzere[320], oldukça zâlim bir adamdı.

D. Yusuf Yınal'ın diğer oğlu, bilhassa Sîstan'da rol oynadığı görülen, *Ertaş*'tır. Bunun İbrahim Yınal'ın kardeşi olduğu tasrih edilmiştir[321]. Yukarıda Musa Yabgu münasebetiyle söylediğimiz gibi, Ertaş, Sîstan'ı yağma ve tahrib eden Ahmed b. Tâhir'e karşı, Ebu'l-Fazl'ın daveti üzerine, 5000 süvari ile 432 Rebiülevvelinde (Kasım 1040) Sîstan'a gitmiş ve orada sükûneti iade ederek Musa Yabgu adına hutbe okutmuştu. Sonra Ebu'l-Fazl ile birlikte Büst'de asayişi sağlamış, çapulcuları tardetmişti. Fakat bu sırada Sîstan'a gelen Musa Yabgu ile arası açıldığı için Horasan'a döndü[322]. Ertesi yıl Ebu'l-Fazl, Gazneli Sultan Mevdûd'un Kaymaz kumandasındaki kuvvetleri karşısında müşkül duruma düştüğü zaman, Mâveraünnehir'de bulunan Ertaş'a haber gönderdi ve 433 Zilhiccesinde (Temmuz 1042) ansızın Sîstan'da görünen Ertaş, Zerenc önünde Gaznelileri bozguna uğrattı

ve memleketten uzaklaştırdı. Ebu'l-Fazl'ın da katıldığı bu mücadele, 434 Rebiülevveli ortalarına kadar sürdü (Kasım 1042). Aynı sene içinde, Tuğrul Bey'in Harezm seferi esnasında Kirmân'a kaçan Cend hâkimi ve meşhur Selçuklu düşmanı Şahmelik'i yakalayarak Çağrı Bey'e gönderen Ertaş[323], 437 (1045 - 1046)'de kalabalık bir ordu başında Gazne'ye yürümek üzere yola çıktı ise de, Sultan Mevdûd'un ordusu karşısında çekilmeğe mecbur oldu. Bir yıl sonra Musa Yabgu, Sîstan'a geldiği zaman Ertaş orada bulunuyor, Selçuklu hâkimiyetinin Sîstan'da yerleşmesini te'mine çalışıyordu. Fakat bu gayret fazla devam etmedi. Ertaş 440 (1048-1049)'da Tabes'de bir suikasdla, emîr Ebû'l-Abbâs Durehî'nin köleleri tarafından öldürüldü[324]. Ahmed ve Muhammed adlarındaki oğulları da, gördüğümüz gibi, İbrahim Yınal'ın isyanına iştiraklerinden dolayı öldürülmüşlerdi.

E. Selçuklu ailesinden biri de, Malazgirt meydan muharebesi'nin hazırlık safhasında, 1070'de, Bizans'ın şark orduları baş kumandanı Manuel Komnenos'u Sivas civarında esir eden Türk kumandanıdır ki, Bizans kaynaklarında "Khrysoskul", Ermeni kaynaklarında "Guedric" adıyla zikredilmekte ve kendisinin Selçuklu hükümdar ailesine mensubiyeti belirtilmektedir[325]. Sibt ibnü'l-Cevzî, Sultan Alp Arslan'ın enişteси olduğunu bildirdiği bu zatın ismini ارسيغى veya اريسغن; *Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk* ارسعن olarak zabtetmiştir[326]. Son esere göre. *Ersığın*, Yunus b. Selçuk'un oğludur[327]. Yukarıda Yunus adının Yusuf'dan bozulma olduğunu söylemiştik. O hâlde onun Yusuf'un oğlu, İbrahim Yınal ile Ertaş'ın kardeşi olması icab etmektedir. Ersığın, bilindiği gibi, esir ettiği Manuel Komnenos'un sözlerine kanarak Bizans'a iltica etmişti[328] ve çok kuvvetli bir ihtimalle 1078 yılında hâlâ hayâtta idi.

Bu tarihte, İmparator VII. Mikhael'e karşı ayaklanan ve Selçuklu kuvvetlerinin yardımı ile İstanbul'a girerek 3 Nisan 1078'de imparator olan General Botaniates'in Türk ordusundan yardım sağlamak üzere Süleyman-şah'a gönderdiği Khrysoskul, bu Ersığın olsa gerektir[329].

267 Büyük Selçuklu İmparatorluğunun dünya tarihindeki rolü mevzuu, tarafımızdan V. Türk Tarih Kongresinde tebliğ edilmiştir.

268 Cl. Cahen, “Le Malik-nâmeh et l’histoire des origines Seljukides”, Oriens, II, Leiden 1949, 31 - 65.

269 İ. Kafesoğlu, Selçuklu ailesinin menşei hakkında, İstanbul 1955.

270 Bar Hebraeus, Tarih, Türk. trc., I, s. 292 vd.; Ravzatu’s-safa; Bombay, 1270, IV, s. 72 vd. ve buradan naklen: Habîbü’s-siyer, Tahran 1333 ş. II, s. 480 vd.

271 Bar Hebraeus, göst. yerde, Yabgu bu üçünden ayrı olarak gösterilmiştir. Yabgu isim değil, unvandır.

272 İmâdü’d-din Isfahanî, Zübdetu’n-nusra, Türkçe tercüme, s. 2, 3, 6; Ahbâr..., Türkçe tercüme, s. 2, 12.

273 Tarih-i Beyhak, nşr., Behmenyâr, s. 71.

274 Râvendî, Râhatu’s-sudûr, nşr., M. Iqbal, s. 87.

275 Tarih-i güzide I, GMS, s. 434 ; Enîsü’l-kulûb (Bk. Belleten, 27, s. 475, metin s. 502); Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk, nşr. ve trc., F. N. Uzluk, 3, metin, 8; Câmiü’t-tevarih, II (Topkapı, Hazine nr. 1653), s. 303a; Müsâmeretü’l-ahbâr, nşr., O. Turan, 10. Selçukluların başlangıcında Gaznelilerle mücadelelerine dair başlıca kaynağımız olan Gerdîzî’nin Zeynü’l-ahbâr’ında (nşr. M. Mirza Kazvînî, s. 50, 66), yalnız Yabgu=İsrâil (Arslan) b. Selçuk; Tuğrul Bey’in münşisi İbn Hassûl’un Tafdîlü’l-Etrâk adlı risalesinde (bk, Belleten, 14-15, s. 35 vd.) yalnız Mikâil; Ebu’l-Fazl Beybakî’nin büyük eserinde (Tarih-i Beyhakî, nşr., Ganî Feyyaz, s. 473, 492 vs.) de Tuğrul ye Çağrı Beyler dışında yalnız Yabgu (Musa) bahis mevzuu edilmektedir.

276 Bk. Ravzatu’s-safa, IV, s. 72.

277 Cl. Cahen, aynı eser, s. 44 vd.

278 Zübdetü’n-nusra, s. 24; Ahbâr..., 15; İbnü’l-Esîr, 455 yılı vak’aları: Bar Hebraeus I, s. 316.

279 Ravzatu’s-safa, IV, 73; İbnü’l-Esîr. 432 yılı vak’aları; Zeynü’l-ahbâr, s. 66 vd. Rahatu’s-sudûr, s. 89 vd. Ayrıca, İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, “Mahmud Gaznevî” mad.; Tevkif hâdisesi Ahbâr..’ da (s. 13) Mahmud’un ölümünden sonra gösterilmiştir. Gazneli Sultan Mes’ud zamanında Tuğrul ve Çağrı Bey’lerle Musa Yabgu, Arslan’ı serbest bıraktırmak için Mes’ud nezdinde teşebbüs etmişlerse de, muvaffak olamamışlardır (Râhatu’s-sudûr, s. 103; İbnü’l-Esîr, 432 yılı vak’aları).

280 Râhatu’s-sudûr, s. 104; Ahbâr..., s. 8; İbnü’l-Esîr, 432 vak’aları. Zübdetü’n-nusra’da Musa ile oğlu karıştırılmıştır. (Bk. s. 16)

281 Tarih-i Beyhakî, s. 470, 472, 553; Râhatu’s-sudur, s. 102.

282 İbnü’l-Esîr, 432 yılı vak’aları.

283 Tarih-i Sîstan, s. 365 - 368.

284 İbnü’l-Esîr, göst. yer.

285 Tarih-i Sîstan, s. 371 - 374.

286 Aynı eser, s. 381 - 382.

287 İbnü’l-Esîr, 456 yılı vak’aları.

288 Kâşgarlı Mahmud, Dîvân, nşr., B. Atalay, I, s. 122; Oeuvres posthumes de P. Pelliot, II, s. 183.

289 El-Muntâzam (Haydarâbâd tab’ı), VIII, s. 233; Bar Hebraeus, I, s. 293; Enîsü’l-kulûb, göst. yer; Tarih-i güzide, I, s. 356, 436.

290 Yukarıda gösterilenler ve Zübdetü’n-nusra, 6; İbn Fındık, s. 72; İbnü’l-Esîr, 432 - 433 yılları vakaları.

291 Melik-nâme (bk. Ravzatu’s-safa, IV, s. 72); Zübdetü’n-nusra, 5; Bar Hebraeus, I, s. 293. Daha bk. M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, “Çağrı Bey” mad.; Encyclopedie de l’Islam, “Toghroul Bey” mad.; bu iki kardeş bazan müslüman isim ve künyeleriyle: Muhammed Tuğrul Bey, Dâvud Çağrı Bey; Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed, Ebû Süleyman Çağrı Bey Dâvud diye zikredilmiştir.

292 Ahbâr..., s. 2, 3; İbnü’l-Esîr 432 ve 456 yılları vak’aları.

293 Bk. yukarıda not. 281. Bu yanlışlığın uzun müddet üçünün bir arada görünmesinden ileri geldiği anlaşılıyor. İbnü’l-Cevzî’nin üçüncü kardeş olarak zikrettiği Firûz (el-Muntazam, VIII, s. 198) şübhesiz Yabgu kelimesinin bozulmuş şeklidir.

294 Bu isim şimdiye kadar türlü şekillerde okuna gelmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, “Türk Onomastique’i hakkında”, Tarih Dergisi, I, 1, s. 227-230). Vaktiyle O. Turan’ın ileri sürdüğü gibi (bk. Müsâmeretü’l-ahbâr, s. 12) ve Köprülü’nün makalesinde de tesbit edilen Kutalmış şeklinin diğer bir delili de, bu adın İbnü’l-Adîm’in eserinde (Tarih-i Haleb, Topkapı-sarayı, Sultan Ahmed III, nr. 2925. 279b. 281a, 288b) Kutalmış olarak harekelenmiş bulunmasıdır.

295 Râhatu’s-sudûr, s. 92.

296 Ahbâr..., s. 12; Râhatu’s-sudâr, s. 104: Bu harekât için bk. M. H. Yınanç, Selçuklular Devri, I. Anadolunun Fethi, 44 - 47, 50.

297 Zübdetü’n-nusra, s. 9; İbnü’l-Esîr, 448 yılı vak’aları. Bar Hebraeus (I, s. 308), bu muharebeyi 449’da gösteriyor.

298 İbnü’l-Esîr, göst. yer.

299 Bk. M. H. Yınanç. aynı eser, s. 52 vd.

300 Zübdetü’n-nusra, s. 27; Ahbâr..., s. 21 vd,; İbnü’l-Esîr, 456 yılı vak’aları; Bar Hebraeus (I, s. 328 vd.), Kutalmış ile oğlu Mansur’u karıştırmıştır. Milh (Dih-i Nemek) Hân Rey civarındadır (Yâkut, Ma’cem., Mısır tab’ı, VIII, s. 148).

301 İbnü’l-Esîr, göst. yer. Kutalmış’ın oğulları Mansur, Süleyman-şah, Alp İlek ve Devlet hakkında bk. M. H. Yınanç, aynı eser, s. 86 vd.; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 59-85.

302 Bk. M. H. Yınanç, aynı eser, s. 44.

303 İbnü’l-Esîr, 449 yılı vak’aları.

304 M. H. Yınanç, aynı eser, s. 57.

305 İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, s. 233.

306 Zübdetü’n-nusra, 6; Ahbâr.., s. 12.

307 Tafsilen bk. M. H. Yınanç, aynı eser, s. 44 vd.

308 İbnü’l-Esîr, 432 yılı vak’aları; Ravzatu’s-safa, IV, s. 73 vd. Ayrıca bk. O. Pritsak, İslâm Ansiklopedisi, “Karahanlı’lar” mad.

309 Tarih-i Sîstan, s. 372 - 374.

310 Aynı eser, s. 382 vd.; Sîstan ve havalisi hakkında tek kaynağımız olan Tarih-i Sîstân’ın müteakib 17 yıllık kısmı kaybolmuştur. Bu itibarla 448 Cumâdelahiresinden ta 465 tarihine kadar bir şey bilinmiyor.

311 Tarih-i Beyhaki, İndeks, “Yınaliyan”.

312 Esrârü’t-tevhîd (nşr., Zebihu’llah Safâ, Tahran, 1332 ş.), 247; Bâr Hebraeus I, s. 298.

313 İbnü’l-Esîr, 437-444 yılları vak’aları.

314 Tafsilen bk. M. H. Yınanç, aynı eser, s. 46 vd.

315 Zübdetü’n-nusra, s. 6; İbnü’l-Esîr, 437-441 yılları vak’aları.

316 İbnü’l-Esîr, 450 yılı vak’aları; Bar Hebraeus I, s. 313; Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk, s. 6, Daha bk. M. H. Yınanç, aynı eser, s. 50.

317 Bk. Yâkût, Mu’cem, VIII, s. 468.

318 Zübdetü’n-nusra, s. 12-14; İbnü’l-Esîr, 450 yılı vak’aları; Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk, göst. yer; Ahbâr... da (s. 14) İbrahim’in ölümü 19 Cumâdelahirede gösterilmiştir.

319 Mücmelü-t-tevarih ve’l-kısas (nşr., M. Bahar, Tahran, 1318 ş.), s. 407, Esrârü’t-tevhîd, s. 247; Bar Hebraeus I, s. 310.

320 Esrârü’t-tevhîd, s. 126.

321 Tarih-i Sîstan, s. 365; İbnü’l-Esîr 433 yılı vak’aları.

322 Tarih-i Sîstan, s. 365 vd.

323 İbnü’l-Esîr, 434 yılı vak’aları.

324 Tarih-i Sîstan, 367 - 369.

325 N. Bryennios (Cousin trc., Histoire de Constantinople, III, s. 508; Urfalı Mateos, E. Dulaurier trc., s. 162.

326 Sibt İbnü’l-Cevzî, Mir’âtü’z-zaman (İbn Kalânisî neşrinde), s. 100; Topkapısarayı, Sultan Ahmed III, nr. 2907, XII, 252a, 254a. Şimdiye kadar Erbasgan veya Ertaşgun (M. H. Yınanç, aynı eser, s. 65), Erisghen veya daha ziyade Arisighi (Cl. Cahen, WZKM, XXXI, 3,185; Ayn. müell., Byzantion, IX, 625) diye okunmağa çalışılan bu Türk adının her hâlde, hem ortograf, hem de Türklerde ad verme kaidesine uygun tarzda Ersığun = Ersığın (sığun; yaban sığırı, dağ keçisi: Kâşgarlı, aynı. eser, I, s. 409) okunması lâzım geldiği kanaatindeyiz. O devirde bu ismin kullanıldığına bir delil de Alp Arslan’ın tahta çıkması münasebetiyle ارسغن (Ersığın) adında bir kumandanın zikredilmiş olmasıdır (Bk. Zübdetu’n-nusra, s. 26).

327 Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk, 3, metin 8.

328 İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, “Malazgirt muharebesi” mad. (Buradaki Ersagun şekli bir tertib hatasıdır, Krş. aynı makalenin ayrı basımı, s. 6).

329 Bk. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 71 vd. Çağrı Bey’in okulları: Alp Arslan için bk. M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, “Alp Arslan” mad., Yâkutî için, ayn. müell., Anadolunun Fethi, s. 44, 51, 53, 57 vd., 64, Emîrü’l-Ümerâ Osman için, İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah devrinde..:, s. 29 vd. , Kavurt için, İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, “Kavurt” mad.

- 12 -
REBİB-ÜD-DEVLE

Rabīb al-Davla,
Abū ManÒūr Muíammed Hamadanī
(?-1119)
[İA, IX, 1963, s. 656-657]

Selçuklu veziri. Halîfe al-¢a'im bi-Amri'llah ve al-Muctadī bi-Amri'llah zamanlarında hilâfet vezirlerinden olan ve tarihçiliği ile de tanınan ¯ahīr al-Dīn Abū Şucâ' Muíammed'in oğludur. *Raíat al-Òudūr'*da al-¢iraÔī nisbesi ile zikredilmiştir. Bağdad'da babasının yanında, saray terbiyesi ile yetişmiş, halîfeler ile ünsiyet peyda etmiş ve 481 (1088) yılında, babasının hacc dolayısı ile Bağdad'dan ayrılması üzerine, *nacīb al-nucaba* Þarrad b. Zaynabī ile birlikte, vezîre vekâlet etmek sureti ile, idarede tecrübe sahibi olmak imkânını bulmuş, Ni˙am al-Mulk'ün oğlu olan Fa¿r al-Mulk'ün kızı ile evlenmiş, nihayet 507 (1113)'de, halîfe al-Musta˙hir tarafından, hilâfet vezirliğine getirilmiştir. O sırada 'İmad al-Dīn lakabını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Selçuklu sultanı Giya³ al-Dīn Muíammed, veziri ËaÔīr al-Mulk yerine daha münâsip birini aradığı zaman kendisine yapılan tavsiyeye uyarak, 'İmad al-Dīn'i Bağdad'dan davet edip, saltanat vezirliğini ona tevdî etti (511 zilkadesi başları=1118 Şubatının son haftası). Bundan böyle kendisine Rabīb al-Davla denilmeğe başlandı. Abū ManÒūr vazifeye başlama tarihinden takriben bir buçuk ay kadar sonra, Sultan Muíammed'in vefatı ile yerine geçen oğlu Sultan MuÈī³ al-Dīn Mahmūd zamanında da mevkiini muhafaza etti ve ölüm tarihi olan 28 rebiülâhir 513 (8 Ağustos 1119)'e kadar Selçuklu vezîri olarak kaldı. Kendisi, kaynaklara göre, MuÈī³ al-Dīn

Maímūd ile amcası Sultan Sancar arasında cereyan eden Sava muharebesinden üç gün önce ölmüş idi. Oğlu Abū Şuca‘ Muíammed de halîfe al-Mustarşid’in vezîri olmuştur. Bir buçuk yıla yakın bir müddet Selçuklu vezirliği yapmış olan Rabīb al-Davla, idaredeki kifayetsizliği (bk. *Zubdat al-nuÒra*, s. 113 vd.) yüzünden, hicvedildiği gibi (al-Anbarī tarafından, bk. *A¿bar davlat al-Salçūciya*, s. 58), hakkında (msl. Abīvardī, Gazzī, NaÒií al-Dīn Arracanī tarafından) medhiyeler de yazılmıştır (bk, ‘Abbas İcbal, *Vizarat*.., s. 172 vd.).

Bibliyografya: *Zubdat al-NuÒra* (trk. trc., Kıvâmüddîn Burslan), *Irak ve Horasan Selçukîleri tarihi*, TTK, İstanbul, 1943, s. 79, 113 vd., 116, 121 vd.; *Mucmal al-tavarī¿ va’l-kaÒaÒ*, nşr. Malik al-Şu‘arâ’ Bahar, Tahran, 1318 ş., s. 318, 411; *A¿bar al-davlat al-salçūcīya*, trk. trc., Necati Lugal, TTK, İstanbul, 1943, s. 58; *Raíat al-Òudūr*, trk. trc. Ahmed Ateş, nşr., TTK, Ankara, 1957, s. 148, 196; İbn al-AÒīr, 481, 512 yılları vekayii; NaÒir al-Dīn Munşī-i Kirmanī, *Nasa’im al-asíar fī laÔa’im al-a¿bar*, nşr., Mīr Calal al-Dīn Íusaynī Urmavī, Tahran, 1338 ş., s. 27; ‘Abbas İcbal, *Vizarat dar ‘ahd-i salaÔīn-i buzurg-i salçūcī*, Tahran, 1338 ş., s. 122 vd., 152, s. 171 vdd., 178-181.

- 13 -

ANADOLU’DA TÜRK HÂKİMİYETİNİ PERÇİNLEYEN BÜYÜK HÜKÜMDAR

II. KILIÇ ARSLAN
BİZANS’I NASIL DİZE GETİRDİ?

[Hayat Tarih Mecmuası, sayı: 6, 1965, s. 13-17]

Anadolu Türk tarihi XII. Yüzyıl’da en kritik devrelerinden birini yaşamıştır. Malazgirt Cengi (1071)’ni takip eden yıllarda, kısa zamanda Türkler tarafından fethedilen Anadolu, coğrafyası, iklimi, umumî hayat şartları itibariyle Türkler’in yaşayış tarzlarına uygunluk bakımından ideal bir ülke vasfı gösteriyordu. Anadolu’nun gerçek Türk vatanı haline getirilmesi için pek üstün gayretler sarf edilirken, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos da bu kıtayı istirdat düşüncesiyle, Batı’daki mütaassıp Hıristiyan kitlelerin dinî hislerini tahrik etmişti. Haçlı orduları, Anadolu üzerinden, Suriye yoluyla Kudüs’e kadar ilerlemiş, Antakya’da ve Urfa’da birer Frank Kontluğu kurmaya muvaffak olmuşlardı. Büyük Malazgirt zaferinin meyvaları gölgelenmeye yüz tutuyor, Doğu Anadolu’nun çeşitli yerlerinde hüküm süren, Danişmend-oğulları, Artuk-oğulları gibi Türk Beylikleri’nin birbirleriyle ve Selçuklular’la rekabete kalkışmaları da durumu büsbütün vahim bir hale sokuyordu.

II. Kılıç Arslan 1155 yılında Selçuklu Sultanı sıfatıyla tahta çıktığı zaman, Türk yurdu Anadolu, soydaş devletlerle, korkunç bir gayz içinde vatana saldıran Haçlılar arasında bir çekişme konusu idi. Her ne kadar sultanın babası I. Mesut, Haçlı orduları ve bu orduların gerisine, bir gün Anadolu’yu kapmak arzusuyla, pusuya yatmış olan Bizans’la mücadelelerde bulunmuş ve memleketin siyasî sınırlarını korumaya

çalışmış idiyse de, gerek Türkiye birliğinin kurulması, gerek Bizans'ın Anadolu'yu geri almak ümitlerinin kesinlikle kırılması, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında, ve dolayısıyla bir cihan imparatorluğu haşmetiyle yükselen Osmanlı hâkimiyeti ve bugünkü Türkiye'mizin de temel atıcılarının başlıcalarından biri olarak millî tarihimizde unutulmaz mevkiini almıştır.

Kılıç Arslan önce tahtta hak iddia eden iki kardeşi ile uğraştı. Maraş civarındaki tecavüz hareketlerini sindirdi, hattâ güneydeki bazı yerleri anayurda bağladı. Fakat Anadolu Türklüğü'nün en amansız hasmı şüphesiz Bizans'tı. Selçuklu devletinin kuvvetlenmesini hoş karşılamasına imkân olmayan İmparator Manuel, bir taraftan Bizans'ın Türk sınırları boyunca kalabalık kuvvetlerle Selçuklu arazisinde yağma ve tahribat yaptırırken, diğer taraftan da Doğu Anadolu'daki Türk hükümetlerini Kılıç Arslan'a karşı birleştirmeye gayret ediyordu. Bizans'ın hudutlardaki baskısı oldukça kolay bir şekilde cevaplandırılmaktaydı. Hattâ, Manuel'in 1159 yılında geniş ölçüde vuku bulan bir taarruzu bütün sınır hizasında yükselen Türkmen duvarına çarpmış ve fevkalâde başarılı gerilla savaşları yapan Türkmenler, 20 bin kişi kadar zayiat verdirdikleri Bizans ordusunu çekilmeye zorlamışlar; bundan sonra da Kütahya, İsparta, Denizli istikametlerinde hayli derinleşen askerî harekâtta bulunmuşlardı. 1071'den beri Anadolu'nun fethi ile bu güzel yurdun nüfusça ve kültürce Türkleşmesinde pek büyük tarihî vazifeler gördüklerini bildiğimiz bu fedakâr Türkmen kitleleri, aslında Selçuklu sultanına bağlıydılar. Öte yandan, çok kere hasmane belirtileri zamanında ve yerinde karşılamak üzere, serbestçe mücadeleye atılıyor, savaşa girebiliyorlardı. Sultanın bu bakımdan endişesi yoktu. Ancak Bizans'ın teşebbüs ettiği askerî ittifak ile Selçuklu Devleti'nin dört tarafından sarılması tehdidi cidden önemi idi. Kılıç Arslan bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için soğukkanlı, uzak görüşlü devlet adamlarına yaraşır bir jest yaptı. Anlaşmazlıkları, doğrudan doğruya İmparator Manuel'le müzakere teklifinde bulundu ve bu maksatla Bizans başkentini ziyarete karar verdi. Büyük merasimle karşılandığı İstanbul'da imparatorun muhterem misafiri olarak sonsuz saygı gösterileri içinde üç ay geçiren Türk hükümdarı, politik dehasının normal sayılması gereken neticesini almış, aleyhindeki ittifak zincirini kırmış, muvaffak bir şahsiyet olarak yurduna dönüyordu.

Kılıç Arslan, bundan sonra vatanda birlik kurmak işini hızlandırdı. 1163'ten 1180'e kadar plân dairesinde, durmadan çalıştı. Kudretli Danişmendoğullarını yer yer mağlûp etti. Topraklarını zapt ederek bu Beyliği ortadan kaldırdı; Sivas'a, Malatya ve Harput'a kadar uzanan araziyi Selçuklu hâkimiyetine aldı. Sonra Artuk-oğulları ülkesini işgale başladı. Meşhur Salâhaddin Eyyubî ile anlaşarak Adana taraflarındaki serkeşlikleri bastırdı ve ilk görevi saydığı Türk birliğini tesis meselesini büyük ölçüde başardı.

İmparator Manuel Anlaşmayı Bozuyor

İmparator Manuel, Sultan'la bir adem-i tecavüz andlaşması akdetmişti. Buna göre, Kılıç Arslan Bizans'a karşı ittifaklara girmeyecek, ayrıca Türkmen akınları da önlenecekti. Fakat Selçuklu Devleti'nin (1175 sıralarında) memlekette birlik kurma yoluyla kuvvet ve siyasî esenlik kazanması, İmparator'un gözünden kaçmıyordu. Türkmen müfrezelerinin, sultanın dahli olmaksızın, zaman zaman hududu geçmelerini de Manuel, anlaşmayı bir yana atarak, yeni bir gelişme çağına girmiş bulunan Selçuklu Türkiyesi'ni çökertmek için vesile addediyordu. Onun sıkı hazırlığa giriştiğini fark eden Kılıç Arslan, elçisi vasıtasıyla aralarındaki görüşmeleri ve alınan kararları hatırlattı. Fakat bir kısım kuvvetlerini zaten Amasya, Niksar üzerine sevk etmiş olan İmparator'un tutumu kesindi. Maksadı – tıpkı 1071'de Romanos Diogenes gibi– Türkler'i Anadolu'dan çıkartmaktı. Kılıç Arslan'ı ezecek, başkent Konya'yı ele geçirecek, Selçuklu Devleti'ni yıkacak, Türkiye'yi tarihten silecekti. 100 binin üstünde yepyeni bir ordu teçhiz ediyor, Türk sınırları boyunca serpilen Bizans istihkâmlarını kuvvetlendiriyordu. Kılıç Arslan bir elçi daha göndererek çatışmayı önlemeye çalıştı. Çünkü bu sıralarda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde meşgul bulunan Selçuklu ordusunun batı cephesine nakli icap ediyordu. Sultanın teşebbüslerini zaaf ve korku alâmeti sayan imparator, etrafındaki Türkler'i çok iyi tanıyan ve sadece Türkmen kuvvetlerini sökmenin bile çetin bir iş olduğunu düşünen tecrübeli kumandanlarının ihtiyat ve itidal tavsiyelerini (tıpkı Romanos Diogenes gibi) dinlemedi, yürüdü. Bizanslılar'dan başka, Frank, Macar, Sırp, Peçenek ücretli kıtalarından meydana gelen ordusu mütecanis değildi. Bu kalabalık, yüce bir gaye uğruna değil, imparatora

bağlılık vazifesi icabı savaşa gidiyordu. Nispeten az sayıdaki Selçuklu ordusu ise, Sultanın hassa kuvvetleriyle Türkmenler'den mürekkepti ve muharebe maksadını biliyordu: Anadolu için bir kere daha hesaplaşılacak, yüzyılı aşkın bir zamandan beri bu toprakları yurt edinmek gayesiyle kanlarını döken nesillerin hukuku korunacak, vatan müdafaa edilecekti.

Bizans'ı Perişan Eden Savaş

İmparator Manuel, kurnaz bir adamdı. Doğrudan doğruya Kılıç Arslan'ın karşısına çıkmadı; Selçuklu başkentine giden en uzun yolu tercih etti. Onun düşüncesine göre, Sultan, kendisini Eskişehir dolaylarında bekleyebilirdi. Denizli taraflarında dolaşan İmparator buradan Orta Anadolu istikametinde doğuya çark edecek ve süratle Konya'ya inecekti. Fakat yanılmıştı. Bizans ordusunun büyük kısmı, Denizli'nin batısında Hoyran gölünün yakınında Greklerin Myrio Kephalon dedikleri vadiye (Düzbel civarı) geldiği zaman Kılıç Arslan'la karşılaştı, geçiş ve kaçış yolları kesildiği için kısmen esir, kısmen imha edildi (Eylül 1176). Ricat imkânları kalmayan, gerideki İmparator da (gene tıpkı Romanos Diogenes gibi) bütün taleplere razı olduğundan, bir Selçuklu müfrezesinin himayesinde memleketine gönderildi. Bu kadar ağır mağlûbiyetten sonra Manuel'in serbestçe çekilip gitmesine izin verilmesinden ve ona daha ağır şartlar kabul ettirilmemesinden dolayı Türkmenler'in sinirlenmesine rağmen Kılıç Arslan ana gayesine ulaşmış bir kumandanın huzuru içindeydi. Çünkü Türkler'i Anadolu'dan Asya'ya sürmek isteyen Bizans'ın yüzyıllık ümidini bir daha dirilmemek üzere, Myrio Kephalon vadisine gömmüştü. Bu savaşın, Türk-Bizans münasebetlerinde bir dönüm noktası olduğunu söyleyen tarihçiler haklıdırlar. Bundan sonra artık zihninden Anadolu hayalini tamamıyla silen Bizans, Türkler karşısında müdafaaya çekilmiş, Türkler ise, o çağın "kızıl elma"sına varmak, yani İstanbul'u alarak Türk şehri yapmak için daima taarruz üstünlüğünü muhafaza etmişlerdir.

II. Kılıç Arslan'ın bu katî sonuçlu zaferi, o zaman da lâyıkıyla takdir edilmiş, bütün Türk-İslâm ülkelerinde bu münasebetle şenlikler yapılmış, hilâfet merkezi Bağdad bayram havasına bürünmüş, şairler, edipler Sultan'ı öven ve zaferi tebcil eden yazılar, kasideler kaleme almışlardır. Zaferin

Avrupa’da da akisler uyandırması ve Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa tarafından memnunlukla karşılanması kayda değer bir hâdisedir. Fr. Barbarossa Kılıç Arslan’ın dostuydu. Bu da gösteriyor ki, Selçuklu sultanı yalnız Ortadoğu siyasetiyle değil, dünya politikasıyla da yakından ilgili bir Türk hükümdarıydı.

Kılıç Arslan İleri Görüşlüydü

Her şeyden önce Türk töresine itibar eden, bu sebeple hayatının sonuna doğru, memleketini oğulları arasında bölüştüren, fakat ihtiyarlık çağında iç zorluklarla pençeleşmek mecburiyetinde kalan Kılıç Arslan 1192’de öldü. Türkiye tarihinin en kritik bir devrinde 37 yıl Selçuklu Türklüğü’nün mukadderatını elinde tutmuş olan II. Sultan Kılıç Arslan aynı zamanda mükemmel bir insandı. Çok şefkatli ve merhametliydi. Türk olsun, olmasın bütün tebaası üzerine bir baba muhabbetiyle eğilmişti. Bu husus, yabancı tarihçilerce bilhassa belirtilmektedir. Serbest fikirli idi. Dinî ve felsefî konulara karşı alâkası derindi. Feylesof Kemâleddin’i yanından ayırmaz, her gittiği yerde İslâm’ın ulularıyla birlikte Hıristiyanlığın temsilcileri, Rum, Ermeni din adamlarıyla konuşmaktan, tartışmalar yapmaktan zevk alırdı. İlk defa altın para bastırmıştı.

Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, gerçekten, mîllî tarihimizde adı hürmetle, minnetle anılmaya değer müstesna şahsiyetlerden biridir.

- 14 -

PROF. OSMAN TURAN'IN TENKİD YAZISI DOLAYISIYLA

SELÇUKLU TARİHİ MESELELERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

[Belleten, XXX, sayı: 119, 1966, s. 467-479]

Osman Turan tarafından "Selçuklular hakkında yeni bir neşir münasebetiyle: İ. Kafesoğlu'nun Selçuklular makalesi" adı ile yayınlanan ve gerek hakkımızdaki garip hükümleri, gerek ilmî seviyesi itibariyle pek dikkate şayan olan makale (*Belleten*, Ekim, 1965, XXIX, 116, s. 639-660)'ye karşılık vermek mecburiyetinde kaldık. Cevap mahiyetindeki bu yazımızın, şahsımızı haksız ve yakışıksız ithamlardan vikaye etmesinden sarf-ı nazar, Selçuklular mevzuunda birçok gerçekleri meydana çıkarmak suretiyle Türk tarihinin bu son derecede ehemmiyetli safhasının, ana kaynakları ve umumî literatürü yakından tanımayan, tarihî meselelere pek nüfuz edemeyen bazı tarihçilerin elinde âdeta hüviyet değiştirme talihsizliğinden kurtarmak hususunda ileri bir adım teşkil edeceğini ümid ediyoruz.

O. Turan'ın tarih bahisleri ile, bizi hedef tutan şahsî mütalaalarını birbiri içinde zikrederek karmakarışık duruma soktuğu makalesini üç ana bölümde toplamak mümkündür:

I- *İslâm Ansiklopedisi* ile olan dâva[330],

II - Selçuklu tarihi hakkında umumî ve peşin hükümler,

III - Makalemize "aktarıldığı" zannedilen kısımlar.

I- O. Turan'ın, Selçuklular maddesini hazırlayıp Ansiklopediye gönderdikten sonra çıkan ihtilâfın[331] izalesine çalışıldığı zamana atfen, "Ansiklopedi Müdürü, maddenin artık Kafesoğlu tarafından kısa olarak kaleme alınacağını, fakat zaman darlığı dolayısıyla eserimden faydalanmasına müsaade etmemi teklif ediyordu" (s. 641, str. 8 vd.) demesi sağduyunun kabul edemeyeceği bir iddia olduğu gibi, "bu teklif garip olmakla beraber, kendi fikirlerime ve hukukuma saygı göstermesi şartıyla muvafakat edeceğim" (aynı.yr, str. 10 vd.) şeklindeki ifadesi de aynı derecede sakat ve ciddiyetle alâkasız bir fikir mahsulü olmak lâzım gelir. Bilâhare makale müsveddeleri kendisine iade edildiği için, zaruret karşısında ve kısa zamanda tarafımızdan yazılan Selçuklular maddesinin yarısı (siyasî tarih kısmı) Ansiklopedinin 104. fasikülünde intişar ettiği zaman O. Turan'ın, madde mutlaka kendi müsveddelerinden intihal edilmiştir zannı ile Ansiklopedi idaresine, noter vasıtasıyla çektiği protestoya verdiğim cevabı da "Kafesoğlu resmî cevabında *yumuşak ve uysal* bir müdafaa ile suçunu itiraftan kaçınıyor..."[332] (s. 642, str. 21 vd., s. 656, str. 19) gibi hakikaten izahı müşkül bir mânada tefsir etmesi[333] ve daha ileri giderek "Kafesoğlu Ansiklopedi bürosunda Selçuklular maddesini benimle birlikte yazmak istediğini söyledi ve teklifin bana ısmarlanması hususunu tahkik için de dosyayı getirtti" (s. 657, str. 4 vd.) tarzında beyanda bulunması da akıl durdurucu bir "yanıltma" (tâbir onundur) şaheseri vasfındadır. Böylece O. Turan, maddenin kendisine verilmek suretiyle bizim 'Selçuklular'ı yazmak fırsatını kaybettiğimiz ithamı ile ortaya çıkmaktadır ki, bunu da muhakeme zafiyetinin diğer bir delili saymakta hatâ yoktur. Çünkü, Tahrir Heyeti üyesi olarak Ansiklopedide her an arzu ettiğimiz maddeyi yazmak imkânına sahip bulunduğumuz, O. Turan dâhil, kimsenin reddedemeyeceği bir husustur. Tahrir Heyetindeki bazı üyelerin direnmelerine rağmen maddenin, bizzat bizim ısrarımızla, O. Turan'a havale edilmesinde, kendisi ile dostluk hukukunun mevcut olduğunu zannettiğimiz bu arkadaşın bahis mevzuu tarihlerde içinde bulunduğu maddî-manevî gayr-i müsait şartlar başlıca rol oynamıştı. Sayın Prof. A. Ateş'in yukarıda zikredilen yazısındaki "Osman Turan maddenin kendisine verilmesinin sebebini vicdanının derinliklerinde bulmalı idi" cümlesi de buna delâlet eder. Tabiatıyla, o zaman O. Turan'a karşı duyulan bu sempatiye, onun, Selçuklular maddesini milletler-arası ilmî itibara sahip

İslâm Ansiklopedisi'ne uygun bir seviyede yazabileceği düşüncesi de inzimam etmişti. Fakat bu arkadaş, sonraki beklenmeyen tutumlarıyla "eski dostluk hukuku'nu" soysuzlaştırdığı gibi, kendi ifadesi ile (s. 641, str. 22 vd.) kitabının Selçuklular maddesine esas teşkil eden kısmı (bk. *Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti*, s. 27-216) da onun Ansiklopedi'nin ilmî ciddiyeti ile mütenasip bir makale yazamayacağını ortaya koydu. Bu itibarla biz, mâhiyetine vâkıf olmadığımız müsveddelerinin iade edilmesinden dolayı, bilâhare, memnunluk duyduğumuzu itiraf etmeliyiz. Kendi beyanından da anlaşıldığına göre aslında 216 sahife iken sonraları ilâvelerle 400 sahifelik bir kitap hacmini kazanan *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti* adlı eserin Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde yayınlanmasının macerası da ayrıdır ve belirtmek yerinde olur ki, hakkımızdaki düşünce ve niyetlerini uzun müddet gizlemeğe muvaffak olmuş olan O. Turan adı geçen Enstitüde de, bu kitabı vasıtasıyla, tarafımızdan himaye edilmiştir[334].

II- O. Turan'ın Selçuklu tarihi hakkındaki umumî ve peşin hükümlerine gelince, belki çeyrek asırdan beri yerli ve yabancı bir çok ilim adamının titizlikle işlemekte olduğu Selçuklu mevzuu ile kendisinin alâka derecesini göstermek bakımından şu cümleleri dikkate değer: *"Selçuklular hakkında yapılmış araştırmalar henüz pek az ve kifayetsiz bir safhada bulunduğu için bu büyük devir lâyıkı ile anlaşılamamış, karanlıklardan kurtulamamıştır.... Bu tarihin karanlıklar içinde kalmasının bir sebebi tetkiklerin kifâyetsizliği ise, diğer bir sebebi de onun tetkik ve ihata zorluğudur"* (s.639, str. I vd.), *"Devrin ehemmiyeti... Selçuklulara dair tetkiklerin henüz başlangıç halinde bulunması.."* (s. 640, str. 9 vd.) vb.

İşte O. Turan'ın Selçuklulara dâir kaynaklarda her gördüğü şeyi kendinin keşfettiği bir meta sayması bu, hakikatla alâkasız, düşüncesinin mahsulüdür. Bundan dolayıdır ki, aşağıda görüleceği üzere, bütün yazdıklarını yeni fikir, orijinal görüş, ilk defa aydınlatma, Selçuklu tarihinde yol gösterici olma zannı ve sevinci içinde takdim eden O. Turan, bizim de makalemizde Selçuklu tarihinin hemen bütün meselelerini açıklamamız karşısında hayrete düşmüş ve *"bir türlü hazmedemediği"* (tâbir onundur) bu durumu, kendi müsveddelerinin bir müddet Ansiklopedi bürosunda kalması sebebiyle, benim Ansiklopedi Murahhas Müdürü ile gizlice anlaşabileceğimi de hesaba katarak (s. 642, str. 27, s. 643, str. 13, s.

656, str. 18) kolayca bir intihal hiss-i kâzibine bağlamış ve bu mutasavver intihale mesnet olmak üzere, makalemiz ile kitabı arasında paralellikler aramağa koyulmuştur. Makale ile kitabı arasında mevcut bariz ayrılıkları asla fark etmeksizin, müşterek kaynaklar, özel adlar, yıl ve ay isimleri gibi esasen değişmesine imkân olmayan bazı benzerlikler "keşf" edince de artık bizi *"Aktarmacı yazar"*, *"Zoraki şerik"*, *"Cesur hissedar"* v.b. gibi tâbirlerle vasıflandırmakta güçlük çekmemiş, üstelik, kendi kendine hüküm verme hakkını bahşetmenin garip ruh haleti içinde: *"Kafesoğlu emanet eseri kendine göre bir metotla kısaltarak, bozarak aktarmış"* (s. 641 - 642), *"Karıştırarak, haşviyat ekleyerek, ilk defa tarafımızdan ileri sürülen yeni görüş ve meseleleri aynen naklederek.. kendine mal edeceğini sanmış"* (s. 647), *"ilmî ahlâk ve mesuliyet duygusundan uzak kalmış"* (ayn. yr.), *"Anlamadığı mevzuları aktarırken perişanlığa düşmüş"* (s. 650), *"Bizden aldığı fikirleri sakat ilâvelerle karıştırmış"* (s. 653) vb. demek suretiyle itibarımızı sarsmağa girişmiş, ayrıca, yine kendi kendini salahiyetli kılarak, bizi *"Satıhta kalmak, umumî bilgilerden mahrum bulunmak, toplayıcılıktan ileri gidememek, metot ve tenkid kifayetsizliği içinde bulunmak"* vb. ile itham etmiş (s. 644, 949, 651, 656 v.b.) ve *"yakalandığımızı"*, *"aktarmacılığı ifşa eden sağlam deliller verdiğimizi"*, *"yanıltıcı temlik muamelesi"* yaptığımızı iddia etmiştir. Yalnız bir yerde, bizim zengin bibliyografya ile mücehhez geniş ve sarih izahlarımızın ne kendi kitabında, ne de başka bir eserde karşılıklarını bulamadığı Selçuklu devri medeniyet ve kültür hayatına dâir olan uzun bahiste, *"Kafesoğlu'nun bugüne kadar anlamadığı mevzulara, Selçuklu devrinin içtimaî, kültürel, iktisadî meselelerine nüfuz etmiş gözükmesi* ***doğrusu tekâmül kanunlarını aşmakta****.. ."* (s. 648, str. 12) demek zorunda kalmış, bununla beraber, hemen *"Makalenin bu kısımları da menşeini düşündürmektedir"* (ayn. yr.) cümleciğini karalamaktan da kendini alamamıştır.

Böylece hislerinin tesirinden kurtulamayarak sevk-i tabiîsine boyun eğmiş bir kişi intibaını uyandıran O. Turan'ın ithamlarını yaparken dayandığı bir gerekçe vardır ki, çok dikkate şayandır. Filhakika O. Turan, Ansiklopedideki 4 formalık ve iftihara değer "Selçuklular" maddesini kısa zamanda nasıl yazabildiğimize akıl erdirememektedir: *"Bizim* ***iki yılda*** *hazırladığımız bir eseri takriben* ***iki aya*** *sıkıştırmak"* (s. 643), *"Tarafımızdan* ***iki yıl*** *içinde hazırlanan bir eser karşısında bir makalenin*

iki ayda *vücuda gelmesi...”* (s. 656 vd.) ve benzeri sözler bunu gösterir. Mamafih o, Selçuklu devri medenî hayatı bahsinde de bizim madde ile kendi kitabı arasında paralellikler aramamış değildir. Ancak o, burada, Ansiklopediye gönderdiği müsveddelerde bu bölümün mevcut olmadığına dâir şu kesin ifadesini unutmuş olmalıdır: *“Eserin siyasî tarih kısmı* (yani s. 27 - 216) *Ansiklopedi için hazırlanmış bulunan metnin tam kendisi olup sadece bibliyografya haşiyeye nakledilmiştir”* (s. 641, str. 22 vd.).

Önce belirtelim ki, biz Selçuklular maddesini, iki ayda değil, bir buçuk ayda yazdık (1 Ağustos- 15 eylül, 1964). Ansiklopedi’nin faaliyetini durdurmamak için, yıllardan beri üzerinde mesaî harcadığımız Selçuklu tarihinin siyasî ve medenî safhalarına dâir binlerce fişimize, notlarımıza ve neşre hazır vaziyette olan “Umumî Türk tarih ve kültürü” adlı iki ciltlik kitabımıza müracaatla, yaz aylarının boğucu sıcaklarında ve bazı geceler sabahlamak suretiyle maddeyi hazırladık. Açıkça itiraf etmek gerekir ki, bu tahammülü güç çalışmayı, normal mühletten 12 ay sonra gönderdiği bir kitap büyüklüğündeki makalesini aynen yayınlatmak gayesiyle, zaten daima küçümsemekten zevk aldığı Tahrir Heyetini tazyik yoluna sapan O. Turan’ın, vaktiyle bu maddeyi kendisine verdirmek için gösterdiğimiz hüsn-ü niyeti kötüye kullanmasının bir kefareti olarak yaptık. Ve başardık, çünkü bu suretle hem onun bizi muztar duruma sokarak yazısını neşre zorlama planları önlenmiş, hem de Ansiklopedi seviyeli bir madde kazanmış oldu. Sırası gelmişken tekrar edelim ki, eğer Tahrir Heyeti olarak biz o zaman O. Turan’ın makalesinin muhteviyatına vâkıf olsaydık, bunun derhal reddini ilmî ve vicdanî bir vazife addederdik[335].

III - Hikâyenin içyüzünü, tamamlayıcı mahiyette olarak, böylece açıkladıktan sonra, asıl mevzuumuza geliyoruz. Önce de işaret ettiğimiz gibi, kaynaklarda her gördüğünü “yeni” sanan ve ilk aklına gelen fikri, orijinal buluş ve keşif olarak ileri süren O. Turan, kitabı ile bizim makalemizi satır - satır karşılaştırmış ve yalnız aradaki “benzerliklerin” kendi eserinden aktarıldığını söylemekle iktifa etmemiş, fakat makalemizin belki yirmide biri tutarındaki bu “benzerlikler” dışında kalan bölümlerine de sahip çıkarak bir illüzyonist maharetiyle bütün *“Selçuklular”* maddesine el koymak teşebbüsünde bulunmuştur. Aşağıdaki kısımda “benzerlikler” bakımından da O. Turan’ın kitabı ile bizim makale arasında bir münasebet mevcut olmadığı görülecek, müşterek kaynakların bile başka - başka

açılardan değerlendirildiği, araştırmalar yönünden de büyük farklar bulunduğu, hâdiseleri tefsir, meseleleri ihata itibariyle aramızda uzlaşması güç ayrılıklar olduğu sarahatle anlaşılacak ve bu te'vili imkânsız gerçeklerdir ki, bizim makaleyi O. Turan'ın kitabından tamamıyla tefrik eden mahiyet ve keyfiyet damgaları olacaktır. Biz O. Turan'ın tenkid makalesinde "çalındığını" iddia ettiği hususları dikkatle sayarak 46 madde tesbit ettik. Şimdi bunları teker - teker, fakat çok yer almamak için, kısaca cevaplandıracağız. Bu mesâimizin aynı zamanda Selçuklu tarihi meselelerine toplu bir bakış sağlayacağına kaniiz.

1- *S. 643, str. 15 vd.* Tetkiklerde *Sancar* şeklinde yazılması âdet haline gelen ünlü Selçuklu sultanının adının Ansiklopedi'de *"Sencer"*e çevrilmesi doğrudan doğruya ilmî endişe mahsulüdür. Bu husus "Sancar" maddesinde açıklanmıştır (bk. *İA., mad. Sancar).* Bir itham bahasına da olsa hatâda ısrar ilim telâkkisinin zayıflığını ortaya koyar.

2- *S. 644, str. 1 vd.* Bizim ciddî kaynak ve tetkikler yerine muahhar ve kıymetsiz olanları birbirine karıştırarak metot ve tenkid kifayetsizliği gösterdiğimize dâir zikredilen M. A. Köymen'in makalesi yeter bir delil olmayıp, aksine bizzat ithamcıyı itham etmeğe yarayan kuvvetli bir vesika hükmündedir. Çünkü, o makalede Selçuklu sultanı Melikşah için muahhar bir eser olarak tavsif edilen *'Icd al-cuman'*ın bahis mevzuu devir bakımından taşıdığı kaynak vasfı tarafımızdan tafsilâtıyla izah edilmiş (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu tarihinin meseleleri", *Belleten*, XIX, 76, 1955, s. 466 vd.) ve adı geçen profesör de bunu kabul etmiştir. İthamcımızın bize karşı yazılan bir tenkidi zikrederken cevabımızı da bildirmesi, kendi tâbiri ile "ilim namusu" icabı idi. Ancak O. Turan'ın bizim cevabî yazımızı gördüğüne pek inanmıyoruz. Aksi takdirde, *'Icd al-cuman'*ın bu hususiyetini fark eder ve bizzat kendi metot ve tenkit kifayetsizliğinin neticesi olarak, başlıca kaynaklarımızdan birini iyi tanımadığını ortaya koymak talihsizliğine uğramazdı.

3- *S. 644, str. 12 vd.* Oğuz şehirlerinden Yengi-kent'in yeri meselesinde W. Barthold'un eserini zikredip, onun sarih olarak verdiği izahatı naklettiğimiz halde (*Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 53; krş. Madde, 355b) bir zühul olmuştur. Fakat bununla O. Turan'ın kitabı arasında bir irtibat kurmak esasen doğru değildir, zira "aktarsaydık" bu hatâya meydan vermemiş olurduk!

4- *S. 644, str. 19 vd.* Selçuk'un oğulları ve torunlarının taşıdıkları İnanç, Yınal vb. gibi unvanları O. Turan'ın eserinden faydalanarak öz adlar kabul ettiğimiz ve öyle yazdığımız iddiası tabiatıyla asılsızdır (bk. Madde, 357a, ayrıca O. Turan'ın bu fahiş hatası hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 175, nr. 14). Bunları öz ad zannedenler, O. Turan gibi, Selçuklu idarî ve siyasî teşkilâtını iyi bilmeyenlerdir.

5- *S. 644, str. 24 vd.* Selçuk'un, 5 değil, 4 oğlu olmuştur. O. Turan'ın 5. evlât olarak takdim ettiği Yunus ismi, 4 oğuldan biri olan Yusuf'un adının muahhar bir kaynakta yanlış istinsah edilmesi yüzünden ortaya çıkmıştır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları ve torunları", *TM*, XIII, 1958, s. 117-130; krş. Madde 357a). *Er-Sığun* ise, hakikatte mevcut olmayan bu Yunus'un değil, Yusuf'un oğlu ve meşhur İbrahim Yınal'ın kardeşidir (*TM*, ayn. esr., s. 129).

6- *S. S. 644, str. 27 vd. Er - Sığun* veya *Er-Sığın* bu Selçuklu şehzadesinin kaynaklarda çok farklı şekillerde zaptedilmiş olan adının okunuşuna dair bizim tekliflerimizden ibarettir. 1956'da Ansiklopedi'ye yazdığımız "Malazgirt muharebesi" makalesinde bu ad, bir tertip hatâsı olarak, Er-Sağun şeklinde çıkmıştı (bk. *İA*, mad. Malazgirt), fakat derhal, yaptığımız ayrı - basımda bu hatâyı düzelttik (*Malazgirt meydan muharebesi*, *İA*. 72. Sayıdan [fasikülden?] ayrı - basım, İstanbul, 1956, s. 6). Araştırmaların farkında olmadığı için ilk defa "keşif"de bulunmak marazından kurtulamayan O. Turan'ın *İA*'daki bu yanlışı görmemesini memnunlukla karşılamak lâzımdır, zira yine "aktarmalardan", "gizli tashihlerden" bahsedeceği muhakkaktı.

7- *S. 644, str. 31 vd.* Sır-derya kıyılarında eski Oğuz şehirlerinin mevcut olduğu hususu, O. Turan'ın zannettiği gibi, kendinin yeni buluşlarından değil, evvelden malûm tarihî bilgilerdendir (bk. Barthold, *Dersler*, s. 53; O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu", *Köprülü Arm.*, 1953, s. 399 vd.).

8- *S. 645, str. 9.* "Selçuk" adının telâffuzu hakkında verdiğimiz bibliyografya O. Turan'ınkinden daha zengin, daha derli-toplu ve ilmî izahımız daha kuvvetli ve vazıhtır (bk. Madde, 353a-b). O. Turan'ın *"Kafesoğlu son vardığımız hükmü benimsemekten kaçınmış"* diyerek, kendi eseri ile bir bağlantı tesisine çalışması ancak bir kuruntu olabilir. Esasen onun "Selçuk" adının telâffuzu hakkındaki "görüşü" de doğru sayılmaz. Bu

adın Arap harfleri ile imlâsı ilk hecesinin *Sal-* değil, *Sel-* olduğunu göstermeğe kâfidir (krş. *Sencer* adı, ayrıca bk. A. Ateş, *Şarkiyat Mecm*., VI, 1965 s. 164 vd.).

9- *S. 645, str. 17 vd.* Selçukluların Mâverâünnehir'e gelişlerinin hikâyesi makalemizde açıklanmıştır (Madde, 360a). Burada muteber olan şüphesiz Barthold'un kitabı değil, XI. asır müellifi Al-'Utbî'nin eseridir.

10- *S. 643, str. 29 vd.* Selçuklulardan önce Ermeniye'ye Horasan'dan bazı gönüllülerin geldiğine dair zikrettiğimiz müellifler (İbn Findic, İbn al-A³īr) ötekiler ölçüsünde sağlam ve muteberdirler. Bilhassa İbn al-A³īr'in *Al-Kamil'*i ilim dünyasında en inanılır kaynakların başında gelir. Aksi bir iddiada bulunmak için bu iki kaynağı cerhetmek gerekirdi. Bu vesile ile bizim 14 yıl evvelki bir tetkikimizin ileri sürülmesi insana sadece bir tebessüm ilham edebilir.

11- *S. 646, str. 3 vd.* Selçuklularla ilgili kaynaklarda geçen *Navakī* kelimesinin yanına, İstanbul'daki bir konuşmadan mülhem olarak[336], sorgu işaretli olmak üzere "*Yabgulu"* kelimesini kaydetmiştik. O. Turan'ın "aktarma" saydığı bu Navakī = Yabgulu ayniliğine itimad edemeyişimizin isabeti anlaşıldı. Filhakika onun kitabında "ilmî bir keşif" ciddiyeti içinde uzun uzadıya izaha çalışılan bu hususun asılsızlığı, yani iddianın O. Turan tarafından eski metinlerin yanlış okunması neticesi olduğu meydana çıkarıldı (bk. A. Ateş, "Yabgulular meselesi", *Belleten*, sayı: 115, s. 517-525).

12- *S. 646, str. 10 vd.* Er-Sığun'un Erdem ile birlikte Kazvîn'de Alp Arslan adına hutbe okuttukları kaynağımız İbn al-A³īr'de kayıtlıdır (*al-Kamil*, Kahire, 1357, VIII, s. 95, 455 yılı vekayii). Ve tabiî bizim makalemizde, O. Turan'ın kaydettiği "Kazvîn Beyi" gibi izaha muhtaç garip ifadeler mevcut değildir.

13- *S. 646, str. 16 vd.* Çağrı Bey'in Doğu Anadolu akını münasebetiyle, makalemizde zikredilen ikinci tarihin (1018) Selçuklu kuvvetlerinin Van gölü havalisinde göründükleri yıl olduğu tasrih edilmiştir (bk. Madde, 358b). Gerçek mâhiyeti ve tarihî mânası etraflı şekilde önce tarafımızdan açıklanan bu mühim hâdiseyi O. Turan'ın "*Bize göre..*" kaydıyla benimsemeğe kalkışması üzerine de dikkati çekmek faydadan hâli olmasa gerektir.

14- *S. 646*, *str.* 22 *vd.* O. Turan kendi "keşiflerinden biri addettiği *Baran* adını iyi anlamamıştır. Bu kelime öz ad değil, "koyun" mânasında, bir Türk oymağının adıdır (İ. Kafesoğlu, *Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 174, nr. 10).

15- *S. 646*, *str. 33 vd.* Selçukluların Hasan-kale önlerinde kazandıkları zaferden ilk defa bahsettiğini iddia eden O. Turan şüphesiz yanılıyor. İbrahim Yınal'ın buradaki savaşları dolayısıyla Pasinler ve Hasan-kale adları, çok önce, 1944'de, M. H. Yınanç tarafından zikredilmiştir (bk. *Selçuklular devri*, *I*, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944, s. 44 vd). M. H. Yınanç'ın *Kapetre* diye gösterdiği savaş mahallinin adını *Kaputru* olarak düzelten V. Minorsky, 1953'de, bir sorgu işareti ile de olsa, ilk defa bu muharebenin tarihini (18 eylül, 1048) kaydetmiştir (V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953 s. 61, n. 2. Krş. Madde, 355a - b, ayrıca bk. *Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 175, n. 15). Bizim "Hasan-kale zaferi" diye değil, *"Pasinler Zaferi"* olarak yazmış bulunduğumuz bu savaş hakkında ilim adamlarının himmetlerini, mutlaka "keşif" yapmış görünmek hevesiyle esrarengiz bir hava içinde örtme gayreti hakikatleri gizlemeğe elbette kâfi gelmemektedir.

16- *S. 646*, *str. 37 vd.* 1953'de yayınlanan *"Sultan Melikşah.."* adlı kitabımızda Alp Arslan'ın Melikşah'ı velîahd tâyin etmesine dâir geniş tafsilât mevcut olduğu gibi, diğer şehzadelerin bulundukları yerler de gösterilmiş (İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 9- 17, s. 16, n. 16), ayrıca bunların Sultan Melikşah zamanındaki durumları sırası geldikçe nakledilmiştir.

17- *S. 642*, *str. 6 vd.* Sultan Alp Arslan'ın Ani'yi fethi ile ilgili olarak, eserindeki "fetihname" kelimesini "beyanname" kelimesi ile değiştirdiğimizi düşüncesizce iddia eden O. Turan'a hatırlatalım ki, makalemizde hem "fetihnameler", hem de "beyanname" sarahaten kaydedilmiştir (bk. Madde, 368b*).* Fetihnameler sultan tarafından yazılmış, beyannameyi de Halife "neşr" etmiştir (M. H. Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 95). O. Turan, kitabında basit bir "mektup" kelimesi ile geçiştirdiği Halife'nin yazısının, hâdisenin ehemmiyeti ile mütenasip olarak, M. H. Yınanç'ın tahmini veçhile, "beyanname" mâhiyetini taşıdığını takdirde gecikmiştir.

18- *S. 647*, *str. 9 vd.* Irak Selçuklu sultanı Mas’ud ile Halife arasındaki muharebe, kaynağımızın elimizde bulunan tercümesinden verilmiştir ve doğrudur. Ancak biz ‘Abd al-Calīl ¢azvīnī’nin eserini görmedik.

19- *S. 647*, *str. 14 vd.* Selçuklular devrinde Gürcü - Kıpçak münasebetleri bahsinde ana eserimiz olan Brosset’nin kaynak mahiyetindeki kitabı İstanbul Belediye Kütüphanesindedir. Fakat buradaki malûmat, O. Turan’ın “keşfinden çok evvel, 1953’de, sayın F. Kırzıoğlu tarafından nakledilmiş bulunuyordu (Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars tarihi*, I, İstanbul, 1953, s. 373-376). O. Turan’ın kendinden önce bu hususta mesaî harcamış olan bir tetkikçiyi gölgede bırakarak, onun çalışmalarına, kendi ifadesiyle “yanıltıcı bir temlik muamelesi” yapmaması ilmin ciddiyeti icabı idi.

20- *S. 647*, *str. 20 vd.* Türkiye Selçuklularının kuruluşu meselesinde O. Turan’ın “ilim ahlâkı” vb.den bahis ile verdiği hükümler onun bu tenkid yazısında dikkat çeken noktalardan biridir, önce, hem “intihal” iddiasında bulunuyor, hem de “başkasını tercih ettiğimizi” söylüyor. İkincisi, O. Turan’ın Anadolu Selçuklularının kuruluşunda *“ilk defa ortaya koyduğu gerçek”* yanlıştır. Yıllardan beri üzerinde çalıştığı bu bahsi dahi kavramakta güçlük çekmesi karşısında üzülmemek elden gelmez. M. H. Yınanç’ın pek değerli malzeme ve bilgi verdiği ve makalemizde normal seyri içinde naklettiğimiz bu mevzu tarafımızdan ayrıca etraflı olarak izah edilmiştir (*Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 182 vd.).

21- *S. 647*, *str. 26 vdd.* Anadolu Selçuklu sultanı Mas’ud I hakkında monografik mâhiyette bir tetkik mevcut olmadığı gibi, Dânişmend-Oğulları bahsi de, şiddetli münakaşalara vesile olmuş, oldukça karışık bir mesele halindedir. Biz makalemizde, hatâ ve sevabı daha ziyade madde yazarlarına râci olmak üzere, *İA*’daki maddelerden faydalandık. Fakat burada calib-i dikkat olan nokta, O. Turan’ın bizi mâhiyetini pek anlayamadığımız bir “imtihan”a davet etmesidir. Eğer maksat, tarihî kaynakları değerlendirmek ise, bu hususta kendisinin son eseri en iyi mîyar olacak durumdadır. Eğer meselâ, Selçuklu tarihi gibi çok geniş ve şümullü, fakat umumî heyeti ile bir bütün teşkil eden bir mevzuda karşılaşmak murad ediliyorsa, zaten biz eserlerimizle mantık, iz’an ve insaf sahiplerinin gözü önünde meydan-ı imtihanda bulunuyoruz. En doğru hükmü onlar verecek ve hiç şüphesiz

insan denilen varlığın en mümtaz melekelerinden biri olan sağduyuyu iptal etmek mümkün olmayacaktır.

22- *S. 648, str. 11 vd.* Selçuklu devri medeniyeti münasebetiyle bizim Ansiklopedide iki forma tutan ve idarî, askerî, malî, adlî, kültürel teşkilâtı ile birlikte devrin hukukî, içtimaî, iktisadî, ticarî ve ilmî, edebî, dinî veçhesini tereddütlere mahal bırakmayacak şekilde açıklayan ve bütün bunları bir ansiklopedi maddesinin gerektirdiği muvazene içinde aksettiren yazımız karşısında şaşıran ve bu bahislerle kendi eseri arasında herhangi bir paralellik göstermenin güçlüğünü kavrayan O. Turan *"Tekâmül kanunlarını aşmak*"tan bahsetmiştir ki, bu, hakkı ketm edememekten doğan sıkıntının ifadesidir. Bilumum kaynakları ve tetkikleri yerli-yerinde gösterdiğimiz halde *"haşviyat ve asılsız bibliyografya ile doldurulmuş"* diyerek işin içinden sıyrılmak istemesi, aynı aczin bizzat kendisince itirafından başka bir şey değildir. Mesele bu kadar basit ise, böyle bir bahsi aynı kalitede yazması, şimdi dahi, O. Turan'a teklif edilebilir.

23- *S. 648, str.* 27 *vd.* Türklerde cihan hâkimiyeti mefkûresi hakkında ber-mûtad "yeni fikir ve görüşler" ileri sürdüğünü zanneden O. Turan'ın, bizim bu meselenin farkında bile olmadığımız hükmünü pek safdilâne bulduğumuzu ve *"Sultan Melikşah.."* kitabında cihan hâkimiyeti fikrine yer vermediğimiz mütalâasını da derhal tekzip etmek mecburiyetinde olduğumuzu belirtmeliyiz. Biz 1953'de basılan kitabımızda Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'da böyle bir telâkkinin mevcut olduğunu belirtmiş idik (bk. *Sultan Melikşah.*. s. 101, 116). Maddede tarafımızdan Yavuz Sultan Selim'in bilhassa zikredilmesi, bu Osmanlı padişahının Pîri Reis'in haritası karşısında söylediği rivayet olunan meşhur sözü (bk. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 58, n. 1) bu fikir için tipik saymamız dolayısıyla idi. İlâve olarak işaret edelim ki, Türklerde cihan hâkimiyeti bahsinde yine de O. Turan ile birleşemeyeceğimiz hususlar mevcuttur. O bu düşünceyi "Ortaçağ Türkleri" (tâbir kendisinindir)'ne inhisar ettirmekte iken, biz tarihî gerçeklere uygun olarak bunun bütün Türk tarihinde umumî olduğu kanaatindeyiz (bk. Madde, 392a, ayrıca bk. *Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 178 vd., 183).

24- *S. 649, str. 3 vd.* Cihan hâkimiyeti mevzuunda Sultan Sencer'in fikirleri, maddede gösterildiği gibi, daha önce, 1954'de, M. A. Köymen tarafından kaydedilmiştir (M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*,

II, 1954, s. 219, 222). Bu bahsi kitabından "aktardığımızı" iddia eden O. Turan'ın M. A. Köymen'in kaydından haberi yok idi ise, kendisinin ciddî bir tetkikçi olmadığı, bildiği halde gizlemiş ise, "ilim ahlâkı" bakımından kifayetsiz bulunduğu teslim olunur.

25- *S. 649*, *str.* 5 *vd.* Selçuklu veziri Nizâm al-Mülk'ün sözlerini eski Türk hâkimiyet telâkkisinin in'ikâsı sayan O. Turan anlaşılıyor ki, İran sahasında mer'î olan İslâm hâkimiyet telâkkisi ile Türk devlet an'anesini ve hâkimiyet telâkkisini birbirinden ayıramayacak durumdadır. Biz aradaki mühim farkı maddede bir nebze açıklamıştık (Madde, 387a-b, 397a, ayrıca bk. *Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 178).

26- *S. 649. str. 12 vd.* Burada kendi müsveddelerinden bahis başlıklarını bile "aktardığımız" iddiasının asılsızlığı, kitabında gösterilen sahifelerin Ansiklopedi bürosuna gönderdiği müsveddeler arasında bulunmadığından bellidir. Selçuklu devrinde kadınların ve Atabey'lerin rolleri hususunda her iki eser arasındaki farklar basit bir karşılaştırma ile tesbit edilebilir.

27- *S. 649*, *str. 26 vd.* O. Turan'ın iyice nüfuz edemeyerek Selçuklu Türk bünyesine yapıştırmağa kalkıştığı *"feodal siyasî bünye"* meselesi muhakemeden uzak, gerçeklere aykırı bir spekülasyon mâhiyetindedir. Maddemizde belirttiğimiz bu husus ayrıca onun kitabı hakkındaki tenkid yazılarımızda izah edilmiştir (Madde, 387b, *Tarih Dergisi*, sayı: 20 s. 179 - 181, A. Ateş, *Şarkiyat Mec*., VI, s. 166).

28- *S. 650*, *str. 1 vd.* O. Turan'ın eserinden "iktibas" ettiğimizi zannettiği Selçuklu şehzadesi İbrahim Yınal'ın Nişâpûr'da söylediği sözler, vaktiyle, 1957'de, M. A. Köymen tarafından bütün tafsilâtı ile nakledilmişti ("Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu II", *DTCF Dergisi*, XV-4, 1957, s. 95 vd.). O. Turan'ın gizlemesine veya farkında olmamasına mukabil, biz maddemizde, kaynağımız yanında, M. A. Köymen'in bu mesaîsini de değerlendirmekle üzerimize düşen hakşinaslığı gösterdik kanaatindeyiz.

29- *S. 650*, *str. 4 vd.* Türklerdeki *toy*, *Ìvan-ı yaÈma* vb. hususlar ayrıca menşe'lerinin zikrine lüzum olmayacak kadar umumî meselelerdir. Bunlar maddemizde zengin bibliyografya ile mükemmel bir tarzda yazılmıştır. Esasen 1953'de neşredilen "*Sultan Melikşah..*" kitabımızda bu hususları, alâkası ölçüsünde, belirtmiştik *(Sultan Melikşah..*, s. 137 ve n. 3).

30- *S.* 650, *str. 19 vd.* Umumiyetle kültür meselelerinde bocalayan O. Turan, lâiklik ile dinî müsamahayı birbirine karıştırmış, böylece Türk tarihinde lâiklik anlayışı bahsinde de doğru yolu bulamamış, bu düşüncenin Selçuklulara Buvayhī'lerden intikal ettiğini zannedecek kadar meselenin dışında kalmıştır (krş. Madde, 391a, ayrıca bk. *Tarih Dergisi*, sayı: 20, s. 183). Bu sebeple Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşunda bir çıkmaza saplanmıştır (bk. *Tarih Dergisi*, sayı, 20, s. 182 vd.). Tabiî, yazılı kanunlar halinde değil, fakat bir Türk örfü olarak eskiden beri devam edegelen bu telâkkinin mevcudiyeti ilk defa Barthold tarafından ortaya konmuş idi (bk. *Sultan Melikşah...*, s. 153, n. 42).

31- *S. 650, str. 30 vd.* Gayr-i müslimlere karşı "pederâne tutum"a sahip olan Selçuklu sultanlarının müslümanlara karşı başka türlü davranamayacağını kayda lüzum var mıdır?

32- *S.* 650, *str. 36 vd.* Selçukluların Anadolu'ya Türkmen sevk ve iskânını maddemizde Selçuklu devlet siyasetinin bir ana çizgisi olarak çok iyi belirttiğimize kaniiz (Madde, 392b -396b, ayrıca, *Tarih Dergisi*, s. 180 vd.). Bu bahsin O. Turan'ın kitabı ile ilgisi olamayacağı meseleyi kavrayış ve arz edişimizden de anlaşılır. Biz bu Türkmen sevk ve iskân meselesinin sebebini ve Türk tarihi bakımından büyük ehemmiyetini daha 1956'da Ansiklopedi'ye yazdığımız "Malazgirt muharebesi" maddesinde belirtmiştik (bk. *İA*, mad. Malazgirt). Burada sahife numaralarının değişik olmasından bahseden O. Turan'ın bizzat kendinin bir "yanıltma" usulünü ifşa ettiği görülmektedir. Bu gibi durumlar ancak kendisine karşı güveni sarsmağa yarar. O. Turan'ın faydalandığı eserlerin sahife numaralarını doğru verip vermediği bilinmiyorsa da, makalelerinde gerektiği ölçüde ve gerektiği yerde bibliyografya zikretmediği muhakkaktır. Bilhassa Ansiklopedi makalelerinde görülen bu husus, kontrolü zorlaştırdığı için, usul bakımından makbul değildir.

33- *S. 651, str. 14 vd.* Selçuklular zamanında Anadolu'ya yabancı kaynaklarda *"Turkia"* (Türkiye) denilmesi O. Turan'ın emsali kesir olan keşiflerinden çok önceleri tetkiklere intikal etmişti. Hattâ bunun 200 yıldan fazla bir mazisi vardır (meselâ, De Guignes, Türkçe terc. H. Cahid, *Türklerin... tarih-i umumîsi*, 1924, IV, s. 9. Bu eser 1756 - 1758'de yazılmıştır). Gy. Moravcsik'in âbidevî eseri bir kaynak bibliyografyası olup, kompilasyon değildir (*Byzantinoturcica*, Bp. II, 1943, s. 269'da

Bizans kaynaklarında, Anadolu dâhil, hangi kıt'aların *"Turkia"* diye anıldığı sırasıyla gösterilmiştir).

34- *S. 651, str. 21 vd.* İthamcımızın "keşfettiğini" ileri sürdüğü hususlardan biri de halife-sultanlar mücadelesidir. Bu gibi mevzularda bir amatör tarihçi hüviyeti ile karşımıza çıkan O. Turan'a, Selçuklu tarihinde halifelerle sultanların mücadelelerini bizde "mesele" olarak vaz' eden tarihçinin M. A. Köymen olduğunu hatırlatalım (bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi*, II, 1954, s. 91-113, 255-300). Sonra, aynı mücadelenin Harezmşahlar ile ilgili kısımları tarafımızdan işlenmiş, (İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, Ankara, 1956, indeks), maddemizde ise, mevcud bilgi Irak Selçukluları çerçevesinde diğer kaynaklarla takviye edilmiştir.

35- *S. 651, str. 25 vd.* Makalemizin her satırından kendine bir hisse ayırmak itiyadında olan O. Turan, Selçuklu maliyesinin bugünkü değerinin tahmini hususunda bir "benzerlik" fark edince, tarih metodunda "ölçüler bilgisi"nin böyle tahminler yapmağı şart koşmasından habersiz olarak, kendisi için yeni bir istinat noktası keşfettiğine kanaat getirmiştir. O. Turan'ın, varsa, bizim değer tahmini hatasını düzeltmeğe çalışması daha müsbet bir iş olurdu.

36- *S. 652, str. 4 vd.* "Kafesoğlu, Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd'un *para siyasetine* dâir kayıtlarımızı da *bize bırakmamıştır"* diyen O. Turan'ın kitabında bu "para siyaseti" hakkındaki izahatı yalnız 6 kelimeden ibarettir! Burada da bir "aktarmadan" bahsederken bu hususdaki neşriyatı bilmediğini ikrar etmiştir. Çünkü biz daha 1953 senesinde Ansiklopedi'ye yazdığımız "Kavurd" maddesinde, bu hükümdarın bilâhare *"Nacd-i ¢avurdī"* diye şöhret bulan parasının kıymetini de belirtmiş ve kaynağımızı da bildirmiştik (bk. *İA*, mad. Kavurd). Bu vesile ile O. Turan'ın iki buçuk sahife ile hülâsa ettiği (!) Kirman Selçukluları tarihi hakkında hiç bir kaynak ve araştırma zikredemediğini kaydedelim. Keza, bir buçuk sahife içinde geçiştirdiği Suriye Selçukluları bahsinde de, *Eİ*'nin iki kifayetsiz maddesi dışında, bibliyografya göstermek zahmetine katlanmamış veya böyle bir zahmet onun hesabına pek kolay olmamıştır. Bütün bunları O. Turan'ın iki yıl çalıştıktan sonra dahi Selçuklu tarihini ihata edemeyişinin delilleri saymak mümkündür.

37- *S. 652*, *str. 7 vd.* Biz yalnız Kılıç Arslan II devrini değil, Anadolu Selçukluları ile ilgili diğer hususları da *İA*'daki maddelerden iktibas ettik (makalemizin siyasî tarih kısmına bk.). *"Efsanevî zenginlik"*, *heykel* (s. 653, str. 4), *sigorta* (s. 654, str. 1 vd.), *çerge* (s. 654, str. 10 vd). meseleleri oradan nakledilmiştir. Yukarıda bir münasebetle söylediğimiz gibi, bunda hatâ ve sevabın maddenin yazarına ait olacağı tabiîdir.

38- *S. 652*, *str. 19 vd.* O. Turan'ın tarih metodu bakımından kifayetsiz durumunu ortaya koyan (ki, usulsüz ilim olmaz) delillerden biri de, meskûkât hakkında burada ileri sürdüğü fikirlerdir. Halbuki meskûkât tarih kaynakları içinde en sağlam malzeme kabul edilir, zira tahrif ve tağyir edilme ihtimali yoktur. *"İflâs eden bir yanıltma gayreti"*inden bahseden O. Turan'ın meskûkât araştırmalarını kendisince malûm sayması ise, ancak onun hudutsuz pervasızlığına bir örnek teşkil eder. O, Kılıç Arslan II'nin gümüş para bastırdığını yazmıştı (bk. madde, Kılıç Arslan II, *İA*). Biz makalemizde bu hatâya dokunmak aklımızdan bile geçmeksizin, bu sultanın altun para kestirdiğini, bibliyografya göstererek, tebarüz ettirdik. Bir devletin iktisadî hayatında gümüş para ile altun para arasında fark gözetmeyenlerin tarihçi olma iddiaları şüphe ile karşılanmak gerekir.

39- *S. 652*, *str.* 25 *vd.* Biz Ansiklopedi'deki "Selçuklular" maddesinde "Anadolu'nun manevî ve ruhî vasfını ortaya koyduğumuz" kanaatini beslemekte devam ediyoruz ve Muíyi'd-dīn İbn al-'Arabī, Mavlana Calal al-dîn, Baba İshak dâhil ve yalnız Anadolu'nun değil, fakat Selçuklu devri İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Orta Asya vb. Türk ülkelerinin "manevî ve ruhî vasıfları"nı zengin bibliyografya ışığında vâzıhan arzettiğimizi tekrarlıyoruz. Anadolu'da Selçuklu devri kültür bahsini kitabında "hazır" bulduğumuzu iddia eden O. Turan'ın, Selçuklu medeniyeti gibi çok geniş karihaya ihtiyaç gösteren bir mevzua girmesi bir yana, bizim musiki bahsinde zikrettiğimiz eserlerin makalemizle alâkalı yerini bile tâyin edememesi elbette dikkatten kaçacak hususlardan olamaz.

40- *S. 653*, *str. 8 vd.* Sultan Melikşah'ın İsfahan'da yaptırdığı camiin adının doğru şekli, Mescid-i cum'a değil, *Mescid-i câmi'*dir (bk. A. Ateş, *Belleten*, sayı: 119, s. 71 vd.). Selçuklu devri san'atı hakkında verdiğimiz bibliyografya ile geniş, aynı zamanda derli-toplu malûmatı tenkit etmek, kültür meselelerinde amatörlük seviyesini aşamamış tarihçilerin harcı değildir.

41- *S. 653, str. 13 vd.* Selçuklular devrinde Anadolu'ya "Türkiye" denildiği malûm iken "Türkiye Selçukluları" tâbirine tesahup eden O. Turan'ın Ansiklopedi'ye gönderdiği müsveddeler üzerindeki notların bize âit olduğunda hâlâ ısrar etmesi, izahı iktidarımız dışında bir ruh haletinin ifadesidir. Eğer biz müsveddeleri okuyarak notlar koysaydık, bu notların *"Bu makale Ansiklopediye giremez"* şeklinde olacağında şüphe yoktu.

42- *S. 653, str. 21 vd.* O. Turan'ın "kendisi ile birlikte ve aynı zamanda" meydana çıkardığımızı iddia ettiği, Selçuklu devrine ait, zâyi eserlerden *Sencer-name, Sıyar-i futūí-i Sultan Sencer* ve *Kitab-ı mafaÌīr-i Atrak* adlı eserlerin zikredildikleri kaynakları sıralayalım: Sencer-nâme, *Tarih-i Tabaristan* II, nşr., 'A. İkbal, s. 54; Kitab-ı mafaÌīr-i Atrak, İbn Findic, *Tarih-i Bayhak*, nşr., A. Bahmanyar, 1317 Ş. s. 241; Siyar-i futūí-i Sultan Sencer, *Mucmal al-tavarīÌ va'l-kıÒaÒ*, nşr. M. Bahar, 1318 ş., s. 412; M. M. Kazvīnī, *Bīst Macala*, II, 1332 ş. s. 231)[337].

43- *S. 653, str. 27 vd.* O. Turan'ın ilk defa ileri sürdüğünü zannettiği Selçuklu devrinin medeniyet tarihi bakımından ehemmiyeti mevzuu yarım asra yakın bir zamandan beri işlenmekte olan başlıca bahislerden biridir ve oldukça zengin bir literatüre mâliktir. Bu gibi mevzularla yeni alâkalandığı için O. Turan tabiatıyla bizim makalemizde bildirdiğimiz araştırmalardan haberdar olamamıştır (bk. Madde, 412b-413a-b, ayrıca, *Tarih Dergisi*, sayı: 20, *s. 177;* İ. Kafesoğlu, "Ortaçağ Türk - İslâm dünyasında ilim ve garbe tesirleri", *Türk Yurdu*, II-8, 1960, s. 17-21).

44- *S. 654, str. 29 vd.* Türk tarih ve kültürü ile meşgul olup da Caíi@'i bilmemek elbette mümkün değildir. Caíi@'in maddede zikrettiğimiz kayıtlarını eserinde nakleden C. E. Bosworth da bu Arap müellifini iyi tanımaktadır. O. Turan'ın bu defa da bu Edinburgh'lu tetkikçiye "aktarmacı" diye hücum etmesi beklenir ki, bu zaten baştan-başa komedi olan tenkid yazısına tam uygun düşen bir sahne olurdu.

45- *S.* 655, *str. 1 vd.* Biz niçin İbn al-A³īr'in kitabını zikrederken, cilt ve sahife numaralarını değil de yılları göstermişiz? O. Turan'ın kuvvetli (!) suçlamalarından biri de budur. İzah edelim: *Al-Kamil'*in çeşitli tabıları vardır ve bunların hepsi de herkesin elinde bulunmayabilir. Böylece, yalnız sahife numarası kontrol imkânlarını güçleştirir. Biz yazımızın her cihetçe kolay takip edilebilmesini sağlamak maksadıyla eskidenberi hâdiselerin

geçtiği yılları göstermeği tercih etmekteyiz. Bir çok araştırmalarda ve kaynak neşirlerinde de böyle yapılmaktadır.

46- *S.* 655, *str. 13 vd.* "Selçuklu tarihinin karanlık kalan ve uzun tetkik isteyen devirleri" için biz dâima M. A. Köymen'in araştırmalarına itibar ederiz. Çünkü o vâzih yazan ve kontrol yolunu açık tutan bir tetkikçidir. Oğuzların dini meselesinde maddemizde gerekli izahlar yapılmış ve değeri olan bibliyografyaya yer verilmiştir.

Netice:

Buraya kadar O. Turan'ın "ilim namusu" ve "ilim ahlâkı" (tâbirler kendisinindir)'ni pervasızca tecavüz eden iddialarını cevaplandırmış oluyoruz. Son olarak esefle bildirelim ki, mütehassısı olduğunu ilân ettiği devrin adını bile doğru yazamayan (meselâ *Selçuk* devleti, s. 640, str. 9; *Selçuk* sultanı, s. 643, str. 17; *Selçuk* tarihi, s. 644, str. 10, s. 645, str. 33; *Selçuk* kervansarayları, s. 653, str. 17 vb. Buralarda ilk kelime hep *Selçuklu* olacaktır), üstelik bizim Türkçemizin perişan (!) olduğunu söyleyen (meselâ, s. 651, str. 13) O. Turan'ın şimdiye kadar yapılan tetkikat ve neşriyatın farkında olmayarak, "karanlıklarda kaldığını" zannettiği Selçuklu tarihini, kitabındaki ve bu ithamnâmesindeki "yeni görüş, yeni fikir ve keşifleri" ile, siyasî tarih yönünden olduğu kadar, kültür tarihi yönünden de karma-karışık bir hale getirdiğini kaydetmek mecburiyetindeyiz. Biz O. Turan'ın makalemize intihal malzemesi sağladığı iddia olunan eserine tahsis ettiğimiz yazımızda bu mütehassısın (!) hâdiseleri doğru-dürüst takip edemediğini ve mânalandıramadığını, Selçuklu devletinin teşkilât ve bünyesini kavrayamadığını, bunlarla birlikte, koyu bir İslamcı kafa ile çalıştığı için vakıaları yanlış tefsir ettiğini, hele kaynak ve araştırma bilgisinin hayret uyandıracak derecede zayıf olduğunu madde zikrederek, pasaj naklederek, mukayeseler yaparak gösterdik[338]. Sayın Prof. A. Ateş de aynı eserin Arap ve Fars filolojisi bakımından hiç bir değer taşımadığını ve hatalı istidlallere yol açtığını delilleri ile isbat etti[339]. Böylece, gerek zikrettiğimiz bu yazılar, gerek şu cevabî yazımız göstermiştir ki, yüksek tarihçilik kabiliyeti kendinden menkul şöhretli mütehassısımız, bizim yıllardan beri fasılasız devam eden çalışmalarımızın hâsılası olarak *İslâm*

Ansiklopedisi'ne yazdığımız "Selçuklular" maddesini gasp etmeğe asla muktedir olamayacaktır.

330 İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Selçuklular" maddesi ile ilgili olarak O. Turan'ın iddialarını Ansiklopedi Murahhas Müdürü sayın Prof. A. Ateş'in lâyıkı veçhile cevaplandırdığından (bk. A. Ateş, "Açıklama, Osman Turan'ın yazısı münasebetiyle", Belleten, sayı: 119, s. 65-72) emin olmakla beraber, şahsıma taallûk eden bir-iki noktayı daha da açıklamaya lüzum görmekteyim.

331 Bütün mes'uliyetin O. Turan'a râci olduğu tesbit edilen bu ihtilâfın çıkışı ve gelişmesini ortaya koyan vesikalar, bu arada O. Turan'ın Millî Eğitim Bakanına şikâyeti üzerine tahkikata memur edilen Bakanlık Teftiş Kurulu Başkanına sunduğumuz müdafaaların suretleri, Ansiklopedi bürosunda mahfuzdur.

332 Halbuki biz bu cevabı Ansiklopedi Murahhas Müdürlüğü'ne hitaben kaleme almıştık.

333 A. Ateş, "Açıklama...", s. 70.

334 Ben ve Prof. A. Ateş bu Enstitünün İlim Kurulu üyeleriyiz. Basılması hususunda usulen bizim tetkikimize verilmesi gereken bu kitabın mevzu ile uzaktan alâkalı diğer iki arkadaşa havale edilmesine ve onların pek kısa raporlarına karşı hiç bir itirazda bulunmamıştık. Ancak, çok sonraları, tabı işi indekse geldiği sırada, eserin muhteviyatına vukuf peyda edince, baskıyı durdurarak, ilmî tenkidlerimizi hâvi raporlarımızı sunduk, böylece ilerisi için herhangi bir mes'uliyet kabul edemeyeceğimizi arz ederek, üzerimize düşen vazifeyi yerine getirdik.

335 Bu müsveddelerin sonradan bir çok ilâvelerle şişirilmesinden meydana gelen Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti adlı kitap hakkında bk. A. Ateş, "Yabgulular meselesi", Belleten, Temmuz 1965 XXIX/115, s. 517-525; İ. Kafesoğlu, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı: 20, 1965, s. 171 - 188; A. Ateş, Şarkiyat Mecmuası, VI, İstanbul, 1965, s. 161 - 173; A. Ateş, "Açıklama, Prof. Dr. Osman Turan'ın yazısı münasebetiyle", Belleten, sayı: 119, s. 65-72.

336 Bu konuşma İstanbul'da Edebiyat Fakültesindeki odamda Ord. Prof. Z. V. Togan ile Doç. Dr. Ali Sevim'in yanında cereyan etmişti (takriben, Ağustos, 1964).

337 Selçuklu devrine âit olup halen elde bulunmayan eserler bunlardan ibaret değildir. Fakat biz hepsini maddede saymağa lüzum görmedik.

338 Bk. Yukarıda not. 335.

339 Bk. Yukarıda not. 335.

- 15 -
TEKİŞ

Tekeş
[İA, VII/1, 1971, s. 135]

Orta-çağ İslam kaynaklarında *t-k-ş* harfleri ile zaptedilmiş olan bu ad, türlü şekillerde okunmakla beraber (bk. Hikmet Bayur, "Hârizmşah Atâü'd-dîn Tekiş'in adı hakkında", *Belleten*, 1950, XIV, s. 589-594*)*, şahıs adı olarak "Tekiş" telâffuz edilmek gerektiği Kâşğarlı Mahmud'un kaydı ile tesbit edilebilmektedir (*Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi*, nşr., B. Atalay, III, s. 36812; ayrıca bk. P. Pelliot - L. Hambis, *Histoire des campagnes de Cengis Khan*, Leiden, 1951, s. 91).

Tekiş, Şihâb-üd-Devle:

Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın oğludur. Sultan Melikşah, tahta çıktığı sıralarda Karahanlı hükümdarı Şems-ül-Mülk tarafından zaptedilmiş olan Tirmiz ve civarını geri aldığı zaman (466=1072/1073), Horasan kıt'ası ile Belh'i kardeşi Şihâb-üd-Devle Tekiş'e tevdi etmiş idi (*Ahbâr-üd-devlet is-Selçukiyye*, Türk. trc., N. Lugâl, s. 38, 42; İbn al-A³īr, *al-Kamil*, X, s. 35). Melikşah'ın Horasan'a her uğrayışında huzura gelerek, sadâkatini te'yid eden Tekiş, 473 (1080/1081) yılında, bir rivayete göre (*±ubdat al-nuÒra*, Türk, trc., K. Burslan, s. 70; *al-Kamil*, X, s. 43) irtibatsızlıklarından dolayı sultanın ordudan uzaklaştırdığı 7.000 kişinin teşviki ile saltanat dâvasına kalktı. Marv-i Rūd, Şahcan, Tirmiz başta olmak üzere bâzı mühim yerleri işgal etti ve Horasan'ın merkezî Nîşâpûr'a yürüdü. Fakat Sultan Melikşah'ın daha sür'atle Nîşâpûr'a yetişmesi üzerine

Tirmiz'e çekilmek zorunda kaldı ve orada kuşatıldı. Neticede Tekiş, sultanın huzuruna gelerek af dileğinde bulundu. 477 (1084/ 1085)'de tekrar ayaklanan Tekiş Serahs'i muhâsara ettiği sırada, Musul bölgesinden dönen Melikşah ve vezir Nizâm-ül-Mülk idaresindeki büyük Selçuklu ordusunun kendi üzerine geldiğini sanarak, muhasarayı kaldırıp içine kapandığı Tirmiz kalesinde bir müddet kaldı. Sonra, sultan tarafından kaleden cebren indirildi, gözlerine mil çekilerek hapse atıldı (1085; ±*ubdat*, s. 91; *al-Kamil*, X, s. 50; Hamd Allah Mustavfī, *TarīÌ-i guzīda*, *GMS*, I, s. 444). Sultan Berkyaruk zamanındaki üçüncü isyanında yakalanarak öldürüldü (Mart 1094).

Bibliyografya: Metin içinde zikr edilenlerden başka, İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 14, 29, 53, 57 vdd.

- 16 -
TÜRKİYEDE SELÇUKLU TARİHÇİLİĞİ

[Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 83-92]

50. yaşını idrak eden Cumhuriyet devrinde, ilim hayatının her sahasında olduğu gibi, tarihçilikte de büyük ilerlemeler görülmüştür. İlk çeyrek yüzyıl içinde modern tarihçilikle ilgili birkaç mühim eser dilimize çevrilmiş, ayrıca bu konuda bazı telif, kitap ve makaleler yayınlanmıştır. Türkiye'deki ilmî tarih yazıcılığı arkeolojik çalışmalar, sanat tarihi araştırmaları, nümizmatik incelemeler ve kitabe neşirleri ile de desteklenmiştir. Böylece memleketimizde tarih araştırmaları Osmanlı ve Eski-çağlar yönünden kuvvetli bir hamle yaparken, Selçuklu tarihçiliği de Batılı seviyeye denk ölçüde gelişme göstermiş ve denebilir ki, millî tarihimizin bu parlak çağı Türkiye tarihçiliğinde dikkat çekici bir üstünlük kazanmıştır.

I

Bilindiği üzere, 20. yüzyıl başlarına kadar memleketimizde tarihçilik bir ilim dalı olarak teşekkül etmiş değildi. Felsefî yönden "teokratik" görüşe dayanan ve daha çok siyasî hadiselerin basit sıralanmasından ibaret "hikâyeci" tarzda yazan vakanüvis'lerin eserleri modern anlayıştan uzaktı. "Tanzimat" ile başlayan yenilik cereyanının tesiri altında, özellikle

1856’dan sonraki yıllarda “tarih” ile uğraşanlar, çoğunlukla sosyal hareketleri göz önüne almakla beraber, meslekten tarihçi olmayıp, edebiyatçı veya “siyasî mücadele” adamları idiler. Bu sebeple de eserlerinde, yazarının istek ve eğilimlerinin hâkim bulunduğu ve şüphesiz hâdiselerin gerçek yüzlerinden oldukça farklı tablolar ortaya konmuştur. Üstelik bu devir “tarih” kitaplarının konuları da “Osmanlı devri” ile sınırlandırılmıştı; dolayısıyla kısmen de Osmanlı devletinin dinî, idarî, adlî temel inanç ve mekanizması ile ilgisi ölçüsünde İslam tarihini ihtiva ediyordu. O devirde A. Vefik Paşa’nın (1862) ve Gelenbevî-zâde’nin (1878) tarih usulüne dair risaleleri ile Fransız oryantalist ve filozoflarından aktarma olan Süleyman Paşa’nın *Mebâni’l-inşa* (1871) ve *Tarih-i âlem* (1876) adlı eserleri ne çağdaş bir tarih telâkkisi getirebilmiş, ne de Osmanlı-İslâm tarih zihniyet çerçevesini kırabilmişti.

Siyasî ve askerî hâdiselerin inanılmaz bir süratle birbirini kovaladığı, Türk sosyal ve kültürel hayatında yeni bir oluşmanın belirdiği II. Meşrutiyet yıllarında tarihçilikte de değişiklik görüldü. Bu, çağdaş usullerle tarih yazmak gerekliliğinin anlaşılması ve Türk tarihini bütün olarak ele almak eğilimi idi ve Ziya Gökalp ile başlamıştı. Gökalp’ın binlerce yıllık Türk mazisini kucaklamaya çalışan sosyolojik ve etnolojik makaleleri sayesinde aydınlar arasında umumîleşen millî kültür cereyanı tarih araştırmalarında da Türk tarihinin siyasî cephesi yanında dinî, hukukî, edebî vb. tarafları ile tamamının temellerine inmek zaruretini ortaya koymuş, ayrıca yine onun ilmî metod hakkındaki seri yazıları (“Bir kavmin tetkikinde takip olunacak usul”, *MTM*, sayı: 5, 1915; “Tarihte usûl: müşahedeler; ananeler; âbideler; vesikalar; Tarih ve Kavmiyat”, *Küçük Mecmua*, sayı: 12-17, 1922) tarih incelemelerinde yol göstericilik yapmıştı.

Böylece, Cumhuriyet devrine Türk tarihçiliği bir yandan millî tarihi bütün olarak kabul etmek düşüncesi, bir yandan da çağdaş araştırma ve inceleme usullerinin belirlenmesi şeklinde, yâni her iki gerekli cephesi ile intikal etmiş oldu. Nitekim Atatürk zamanındaki kültür faaliyetleri arasında mühim bir yer tuttuğu bilinen tarih çalışmalarında birbirini tamamlayan bu iki husus dikkati çekecek kadar belirli idi: I. ve II. Tarih Kurultaylarında (1932, 1937), tebliğ sunan yerli ve yabancı ilim adamları ve tebliğlerin konuları ile Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (sonraki TTK)’nin yayınladığı 4 ciltlik *Tarih* kitabı (1931) bunu açıkça isbat eder. Ancak o devirde Türklerin

ebedî yurdu olması dolayısıyla Anadolu tarihine de ehemmiyet veriliyordu. Vatan topraklarının mazisi iyi bilinmeli idi. İşte bu görüş, yâni Türk milletinin Osmanlılardan önceki çağlarının, Anadolu tarihi ile birlikte incelenmesi ve öğrenilmesi düşüncesi, Türk tarihçiliğinin süratle Selçuklu çağı üzerine eğilmesine büyük ölçüde yardım etti.

II

Cumhuriyet devrinde Selçuklu tarihçiliğini üç safhada ele almak mümkündür:

A- Köprülü - Yınanç safhası. Buna kuruluş dönemi de denebilir. Aslında Türk edebiyatı mütehassısı olan Prof. M. F. Köprülü, Gökalp çığırında ilerleyerek, daha Cumhuriyetten önceki yıllarda Selçuklu çağı üzerinde çalışmaya başlamış bulunuyor ve konularının sıklet merkezini "kültür" meselesi teşkil ediyordu ("Selçukîler devrinde Anadolu'da Türk medeniyeti", *MTM*, II, 1916; "Anadoluda İslâmiyet", *Ed. Fak. Mecmuası*, II, 1922). Ayrıca *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, 1919 adlı büyük eseri ile aynı çağın mühim bir kültür cereyanını aydınlatmıştı. Fakat Selçuklu tarihi siyasî yönünün henüz ana hatları ile bile çizilmediği bir zamanda bu gibi araştırmalar Türk tarihi perspektifinde yerine oturtulamadığı için, askıda kalmak talihsizliği ile karşı karşıya idi. F. Köprülü bu mahzuru önlemek maksadı ile tarihçilik sahasında ilk denemesini, hem de Türk milletinin tarihî bütünlüğünü dile getiren bir anlayış içinde, *Türkiye Tarihi, I, Anadolu istilâsına kadar Türkler*, 1923 kitabı ile yaptı. O zamana kadar elde mevcut tarih kitaplarının en iyisi durumunda olan bu eser, yazarın dediği gibi *"Memleketimizde alışılmış ve bilinen tarihlerden büsbütün farklı olarak"* hazırlanmış ve hemen hemen yarısı Selçuklu tarih ve kültürüne ayrılmıştı. Daha sonra bazı makaleleri ile Selçuklu devri edebiyatı üzerinde duran Köprülü, Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin idarî, mâlî, askerî, dinî teşkilât ve kuruluşları üzerine ışık tutmuştu. Bunun yanında Anadolu Türk tarihini ilmî yollardan açıklamak için zarurî çalışmaların başında gelen

kaynak mevzuuna girerek “Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları” (*Bel.*, VII, 1942) adlı çok değerli incelemesini yayınladı. Bu makale aynı zamanda kaynak araştırmaları bakımından da rehber mâhiyetinde idi. “Tarihî hâdise”nin sadece siyasî vak’a’dan ibaret değil, fakat sosyal hayatın edebiyat, hukuk, iktisat, din, vb. gibi çeşitli yanları ile bir kompleks olduğu şeklindeki çağdaş tarih anlayışına uygun örnekler vermek suretiyle “Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar”, (*THİT Mecmuası*, I, 1931; “Anadoluda Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış”, *Yeni Türk Mecmuası*, I-II, 1933; “Orta zaman Türk hukukî müesseseleri”, (I. Türk Tarih Kongresi, 1932, *Bel.*, II., II, 1938), F. Köprülü “Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri”, (*Bel.*, sayı: 28, 1943) adlı makalesi ve *“Les origines de l’Empire ottomane”*, 1935, (Türkçesi, 1959) adındaki kitabı ile de Selçuklu topluluğu ve Türkmen kütlesi meselesini açıklığa kavuşturmaya çalışmıştı.

Ortaçağ tarihi profesörü olan Mükrimin Halil Yınanç ise, Selçuklu konusunu derslerinin sıklet merkezi hâline getirmiş bulunuyor ve Büyük Selçuklu tarihinin batıya doğru gelişme safhası ile Anadolu Selçuklu tarihine ağırlık veriyordu. Yınanç daha çok siyasî hâdiseler üzerinde durmakta idi ki, bu, Selçuklu çağının önce siyasî çerçevesinin ortaya çıkarılması yönünden faydalı idi. M.H. Yınanç fazla yazmaktan hoşlanmazdı. Fakat bazı özlü makaleleri ve kongre tebliğleri onun Selçuklu tarihinin kaynaklarını gayet iyi bildiğini göstermekte idi: “Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk”, *Tarih Semineri Dergisi*, 1, 1937; “XII. asır tarihçileri ve el-Azîmî”, (*II. TKZ*, 1943); “Anadolu Selçukîleri tarihine âid bazı kaynaklar”, *III. TKZ*, 1948; *İA*, madd. (Alâiye, Alp Arslan, Çağrı Bey, Arslan Şah...). Sekiz cilt olarak plânladığı hâlde ancak 1. cildini yazabildiği Anadolu Türk tarihinde: (*Türkiye Tarihi*, *Selçuklular devri I*, *Anadolunun fethi*, 19442) Anadolu kıtasının Türklere intikalinin ilk defa siyasî-askerî hâdiseler çatısını kurdu. Bu vesile ile Selçuklu tarihi ile ilgili Arap, Fars, Bizans, Ermeni, Gürcü, Süryanî kaynaklarını ne kadar iyi tanıdığını ortaya koyan M.H. Yınanç’ın çizdiği bu çerçevenin daha sonra Anadolu’nun fethi ile meşgul olanlar tarafından henüz aşılamadığı düşünülürse, eserin ehemmiyeti ortaya çıkar. Ancak, İslam tarihi ile de derinden alâkalanması sebebi ile olacaktır ki, M.H. Yınanç’ın tarih görüşü, Türklüğü bütün hâlinde kavramaktan ziyade, Selçuklu topluluğunun siyasî kuruluş, sosyal oluş ve

gelişimini, İslam tarihinin umumî akışına bağlı olarak, İslâmî değerler içinde mânalandırmak gerektiği noktasında toplanıyordu. Her ne kadar Selçuklu İmparatorluğu haricen bir İslam devleti görünüşünde olup, sahası da müslümanlarla meskûn ülkeler idi ise de, devlet kurucularının Orta Asya'dan gelen ve hukukî, sosyal yönlerden millî geleneklere sahip Türkler olması itibariyle bu "İslam devleti"nde birçok "Türk" telâkkilerinin varlıklarını koruyacağı ve Asya bozkırlarında edinilen bazı itiyatların yaşamaya devam edeceği tabiî sayılmalı idi. Nitekim F. Köprülü'de bu düşünce tamamiyle açık bir şekilde belirlenmiştir.

Kısaca söylemek gerekirse, Selçuklu tarihçiliğinin ilk safhasında Köprülü (v. 28.6.1966) modern bir tarih anlayışı içinde sağlam ilmî metodla yaptığı araştırmaları ile M. H. Yınanç (v. 21.12.1961), geniş kaynak bilgisi yanında bilhassa uzun yıllar üniversitede teferruatına kadar indiği Selçuklu tarihi öğretimi ile memleketimizde bu büyük devir tarihçiliğinin iki büyük kurucusu, rehberi olmuşlar, kendilerinden sonra gelenlerin hemen hepsi de ya doğrudan doğruya veya dolayısıyla onların talebesi olarak feyz aldıkları bu iki üstadın izinde ilerlemişlerdir.

B- İkinci safha. O. Turan, Mehmed A. Köymen ve İ. Kafesoğlu taraflarından temsil edilir. Başlangıçta Orta Asya ile ilgilenmiş olan Prof. O. Turan sür'atle Selçuklu mevzuuna kayarak artık bütün çalışmalarını Anadolu Selçuklu tarihi üzerine teksif etmiştir. Önce Kerîm'üd-din Aksarayî'nin Farsça ünlü eseri *Müsâmeret'ül-ahbar*'ın tenkidli metin neşrini yapmış (1944) ve arkasından Anadolu Selçuklu sultanlarını teker teker ele alarak (bu sultanlara ait *İA*'daki maddelerin hemen tamamı onun tarafından yazılmıştır) bu devrin Türkiye tarihini tesbit etmiştir. Denebilir ki, M. H. Yınanç'ın başlıca gayelerinden biri bu suretle gerçekleştirilmiştir. O. Turan, aynı zamanda, siyasî tarih kadrosunu da aşarak, 12. ve 13. yüzyıllarla Anadolu Selçuklu devletinin sosyal ve hukukî ("Türkler ve İslâmiyet", *DTCF Dergisi*, IV-4, 1946; "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans", *Studia Islamica*, IV, 1953; "*Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar*", 1958; "L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-âge", *Studia İslamica*, X, 1959; "Selçuk devri vakfiyeleri", *Bel.*, 1947-1948; "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Bel.*, sayı: 47, 1948), İktisadî-mâlî ("Selçuk Türkiyesinde faiz ile para

ikrazına dair bir vesika", *Bel.*, 1952; "Selçuk kervansarayları", *Bel.*, 1946) yönlerini aydınlatmaya gayret etmiştir. Bir aralık kürsüsünden ayrılarak siyasî hayata atılan O. Turan'ın bu zaman içinde de asıl mesleği ile ilgisini kesmediği Selçuklu konusunda son yazdığı büyük eserinden anlaşılmaktadır (*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 1965). Hâdiselerin değerlendirilmesi, kaynakların tenkidi ve tarihî istidlaller bakımından bu kitabında görülen bazı tereddüt ve aksaklıklar (bk. A. Ateş, "Yabgulu'lar meselesi", *Bel.*, sayı: 115, 1965; İ. Kafesoğlu, tanıtma, *TD*, sayı: 20, 1965) herhalde, siyasette geçirdiği zaman içinde yurtta ve yabancı ülkelerde yapılan araştırmaları lâyıkı ile takip imkânından uzak kalması ile açıklanabilir. Bununla beraber O. Turan hâlen de Anadolu Selçuklu tarihini en iyi bilen mütehassıs durumundadır.

İlmî araştırmalarına *Kirman Selçukluları* (1943) konulu doktora tezi ile başlayan Prof. M. Altay Köymen meslek hayatını Büyük Selçuklu çağını aydınlatmaya hasretmiş görünmektedir: "Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde Oğuz isyanı" (*DTCF. Dergisi*, V, 2, 1947) "Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde Oğuz istilâsı" (*ayn. dergi*, V, 5, 1947) adlı araştırmaları ile bu geniş mevzua giren Köymen, yine aynı dikkatle ele aldığı kaynak konusunda "Selçuklu devri kaynaklarına dair araştırmalar I, Münşeat mecmuaları", (*ayn. dergi*, VIII, 4, 1951) başlığını taşıyan cidden âlimane incelemesinden sonra, Sultan Sencer devrini ihtiva eden *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi: II. imparatorluk devri* (1954) adlı büyük eserini yazmıştır. Özellikle üç uzun makalede hemen bütün teferruatı ile ortaya koyduğu Selçuklu imparatorluğunun doğuş ve ilk gelişme safhası ("Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, I, II, III", *DTCFD*, XV/l-3, 1957, XV/4, 1957, XVI/3-4, 1958) ile muhakkak ki, Selçuklu siyasî tarihinin karanlık ve karışık olan mühim bir devresini açıklığa kavuşturmuştur. Mevzuunu işlerken hiç bir kaynağı ihmâl etmediği ve araştırmaları da gözden uzak tutmadığı bilinen M. A. Köymen'in, meslekdaşlarca malûm, aşırı tahlil merakı dolayısıyla bazan lüzumundan fazla uzun "tefsir"lerine, diğer taraftan kaynaklara sıkıca bağlanmak titizliğinin sebep olduğu bazı isabetsiz "hüküm"lerine (meselâ, Dandanakan savaşı hakkındaki görüşleri) rağmen, Selçuklu tarihinin inşasındaki büyük payı şükranla anılmaya değer ölçüdedir. Selçuklu sultanlığında "metbuiyet" ve "tâbi devlet" meselelerinin hukukî değerlendirilmesini ve Halifeler-

Sultanlar münasebetlerini açıklamayı ilk defa eserlerinde bahis konusu etmek suretiyle Türk siyasî tarih literatüründe dikkatleri orijinal sahalara çeken M. A. Köymen, son yayınlarında teşkilât, kültür ve günlük hayat konularına yönelmiş bulunuyor: “Sultan Alp Arslan zamanı askerî teşkilâtı”, *TAD*, 1967; “Sultan Alp Arslan zamanı Selçuklu saray teşkilât ve hayatı”, *TAD*, 1968; “Alp Arslan zamanı: Türk evi, Türk beslenme sistemi, Türk giyim-kuşamı”, *SAD*, III, 1971; “Selçuklu devri şiirlerine göre, Türklerin kültür seviyesi”, *ayn. yer.*

Daha üniversite öğrencisi iken Orta Asya Türk tarih ve kültürüne karşı ilgi duymuş olan İ. Kafesoğlu, 1945’de Prof. M. H. Yınanç’ın kürsüsünde asistan olunca Selçuklu tarihi sahasında çalışmaya başlamış ve doktora tezi olan Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1949) ile Selçuklu tarihinde ilk monografiyi vücuda getirmişti. Ayrıca Sultan Sencer’den itibaren, Harezmşahlarla ilgisi nisbetinde, “Irak ve Horasan Selçukluları” siyasî tarihini işleyen Kafesoğlu (bk. *Harezmşahlar devleti tarihi*, 1956), Selçukluların başlangıç devirlerine ait bazı araştırmalar da yayınlamış (“Doğu Anadolu’ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti”, *F. Köprülü Armağanı*, 1953; “Selçuklu ailesinin menşei hakkında”, 1956; “Selçuk’un oğulları ve torunları”, *TM*, XIII, 1958) ve bazı tenkid yazılarında (“Siyasetnâme’nin Türkçe tercümesi”, *TM*, XII, 1955; *TD*, sayı, 20, 1965) ve kendine yapılan tenkidlere verdiği cevaplarda (bk. *Bel.*, sayı, 76, 1955; *JA*, VIII, 1956; *Bel.*, sayı: 119, 1966) Selçuklu tarihinin birçok meselelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Nihayet, buraya kadar adları geçen değerli ilim adamları başta olmak üzere, aşağıda zikredilecek yayınlara dayanarak ilk defa, siyasî tarih ve medeniyeti bir arada, derli toplu bir Selçuklu tarihi yazmaya muvaffak olan Prof. Kafesoğlu (bk. *İA*, mad. Selçuklular, 1964-1965) o tarihten itibaren, Selçuklular dâhil, sonraki Türk tarih ve medeniyetini kavrayabilmek için zaruret hissettiği millî tarihin temel problemlerine inmek gayesi ile Asya Türk kültürü konularına intikal etmiş bulunmaktadır.

Prof. F. Sümer’i de Selçuklu tarihçiliğinin bu 2. safha mensuplarından saymak mümkündür. Doğrudan doğruya Selçuklu devri ile değil, fakat Oğuzların tarihi ile uğraşmış olan ve ilim hayatının aşağı-yukarı 20 yılını Oğuz boylarının sistemli incelenmesine vermek suretiyle bu konuda en büyük mütehassıs durumuna yükselen Sümer *İA*’daki bazı makaleleri

dışında “Anadoluya yalnız göçebe Türkler mi geldi?” (*Bel.*, sayı: 96, 1960), “The Turks in Eastern Asia Minör in the XI the Century”, (*XIII. Bizans tetkikleri Kongresi*, 1966) adlı inceleme ve tebliğleri, *Oğuzlar (Türkmenler)* (1967) adlı büyük kitabı ve “Anadolu’da Moğollar” (*SAD*, I, 1969) makalesi ile Selçuklu tarihine vuzuh getirmiştir.

C- Selçuklu tarihçiliğinin son safhasında yeni araştırıcılar nesli memnuniyet verici bir hava içinde ilerleyiş halindedir. Bunlar arasında başta yer alan: Prof. Ali Sevim ile Doç. Nejad Kaymaz işlenmeye muhtaç iki ayrı sahada yayınladıkları dikkate değer makalelerde, araştırıcı olarak kıymetlerini ortaya koymuşlardır: “Artuklular soyu ve Artuk Bey’in siyasî faaliyetleri” (*Bel.*, sayı: 101, 1962) ve “Tutuş’un Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirme teşebbüsü” (*Bel.*, sayı: 107, 1963) adlı tetkikleri ile, o zamana kadar el atılmamış olan Suriye bölgesi Selçuklu tarihini mevzu edinen A. Sevim’in *Suriye Selçukluları* (1965) eseri sayesinde, Tutuş’un ölümüne kadar Suriye Selçuklu melikliği iyice aydınlanmıştır. “İbn’ül-Adîm’in ünlü eseri *Bugyat’ut-taleb’*e göre, Sultan Alp Arslan” (*Bel.*, sayı: 118, 1966), “Aksungur” (*TAD*, sayı: 6-7, 1966) ve “Selçuklu Rıdvan” (*Bel.*, sayı: 133, 1970) hakkında araştırmalar neşreden A. Sevim, aşağıda görüleceği gibi, Arabca yazılmış mühim Selçuklu kaynaklarından da “extrai”ler hâlinde neşirler yapmaktadır. Anadolu Selçukluları ile meşgul olup, 10 yıl kadar önce yayınladığı, incelenmesi pek kolay olmayan bir konuda iki büyük makalesi ile (“Anadolu Selçuklu devletinin inhitatında idare mekanizmasının rolü”, *TAD*, I, 1964; II, 1965) dikkati çeken N. Kaymaz *Pervane Muînü’d-din Süleyman* (1970) adlı kitabı ile Anadolu Selçuklu tarihinin oldukça hareketli ve dalgalı bir devresini bir ilim olgunluğu içinde gözler önüne sermeği başarmıştır.

Bunlardan başka, kaynak bilgisini yakından müşahede ettiğimiz Erdoğan Merçil (“Ahmed b. Mahmud’un Selçuknâmesi”, *TD*, sayı: 23, 1969); Arabcaya vakıf olup kuvvetli bir kaynak kritiği kabiliyetine sahip olduğu görülen Ramazan Şeşen (“İmâd al-din al-Kâtib al-Isfahânî’nin eserlerindeki Anadolu tarihi ile ilgili bahisler”, *SAD*, III, 1971; “Alp Arslan’ın hayatı ile ilgili arabca kaynaklar”, *TM*, XVII, 1972); ayrıca Aydın Taneri (“Müsameretü’l-ahbâr’ın Türkiye Selçukluları devlet teşkilâtı bakımından değeri”, *TAD*, IV, 1966; “Büyük Selçuklu imparatorluğunda

vezirlik”, *ayn. dergi*, V, 1967); M. Kemal Özergin (“Anadoluda Selçuklu kervansarayları”, *TD*, sayı, 20, 1965); Coşkun Alptekin (“Selçuklu paraları”, *SAD*, III, 1971) hâlen üniversitelerimizde Selçuklu sahasında çalışan genç neslin ümid verici araştırıcılarıdır.

III

Tarihçiliğin mühim bir kolunu teşkil eden filolojik kaynak neşir ve tercümesi yönünden de Selçuklu tarihi memleketimizde oldukça yüksek bir seviye kazanmış durumdadır. Selçuklu İmparatorluğu ve devletleri zamanında Selçuklu topluluğu içinde veya o zamana yakın devirlerde ve o topluluğa civar bölgelerde yazı ile tesbit edilmiş malûmat, bilindiği üzere, çeşitli dillerdeki Selçuklu tarihlerinde, umumî vekâyinamelerde, münşeat mecmualarında ve bazı edebî eserlerde bulunmaktadır. Bunlardan “kaynak malzeme”yi ihtiva eden başlıca eserlerden bir kısmı, Türk Tarih Kurumu tarafından neşr ve tercüme yolu ile Türk araştırıcılarının istifadesine sunulmuştur: İbn Hassûl, “*Tafdil’ül-Etrâk*” (arabca), neşr-terc. Ş. Yaltkaya, *Bel.*, sayı: 14-15, 1940; İmâd’üd-din al-İsfahânî-al-Bundârî, *Zubdat’un-nusra* (arabca), terc. *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, K. Burslan, 1943; Sadr’üd-din el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet’is-Selçukîye* (arabca). terc., N. Lugâl, 1943; Er-Râvendî, *Rahat’us-sudûr* (farsça), terc., I-II, A. Ateş, 1957-1960; Kadı Burhân’üd-din Anevî, *Enîs’ül-kulûb* (farsça), neşr. M.F. Köprülü, *Bel.*, sayı: 27, 1943; Aksarayî, *Musâmeret’ül-ahbâr* (farsça), neşr., O. Turan, 1944 (Bu eserin Almanyada doktora tezi olarak, Almanca özeti yayınlanmıştır: F. Işıltan, 1943); İbn Bîbî, *El-evâmir’ül-Alâiyye* (farsça), neşr. (tıpkı basım), Adnan S. Erzi, 1956; Reşîd’üd-din, *Câmi’ut-tevârih* (farsça)’in Selçuklular bölümü, neşr., A. Ateş, 1960; Urfalı Mateos, *Vakayiname*, Grigor zeyli ile birlikte (Ermenice), terc., H. D. Andreasyan, 1962; Barhebraeus, *Vekâyinâme* (Süryanîce) terc., (İngilizceden): *Abû’l-Farac Tarihi*, Ö. R. Doğrul, I II, 1945-1950; Eflâkî, *Menâkib’ül-ârifîn* (farsça), neşr., T. Yazıcı, I-II, 1959-1961; F. Sümer - A. Sevim, *İslâm*

kaynaklarına göre Malazgirt savaşı, 1971 (13 mühim arabca ve farsça kaynaktan metinler ve terc.)

Ayrıca çeşitli fakültelerde bazı kaynak neşirleri yapılmıştır: İbn Bibî, *El-evâmir'ül-Alâiyye I* (Sultan Alâ'üd-din Keykubâd I'in cülusuna kadar olan kısım) neşr., N. Lugal-A.S. Erzi, 1957 (İlahiyat Fakültesi); El-Höyî, *Gunyet'ul-Kâtib* (farsça), neşr., A.S. Erzi, 1963 (İlahiyat Fakültesi); Sıbt ibn'ül-cevzî, *Mir'ât'uz-zaman* (arabca) (M. 1056-1081 yılları arasındaki Selçuklularla ilgili yerler), neşr., A. Sevim, 1968 (DTCF). Bunların dışında: Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme* (farsça), terc., A. Tarzî, şark-islâm klasikleri yayını, 1950; Hüseyin'ül-Yezdî, *El-Urâza* (farsça), yarıya kadar terc., M. Şerefeddin [Yaltkaya], *MTM*, I-II, 1331 (1915-1916); Vardan, *Vakayiname* (Ermenice), terc. H.D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, sayı: 2. 1937; Süryanî Mihael, *Vakayiname*, terc (Fransızcadan kısmî terc. ihmâlkârane. Aslı Süryanice), İ. H. Dânişmend, *Türklük* (mecmua), 1939-1940; İbn Bîbî (*Muhtasar*'ından) terc., M. N. Gencosman: *Anadolu Selçukî devleti tarihi*, 1941; Aksarayî, *Müsameret-al-ahyar*, terc. M. N. Gencosman; *Selçukî devletleri tarihi*, 1943*; Anonim Tarih-i âl-i Selçuk* (farsça), fotokopi ve terc. F. N. Uzluk: *Anadolu Selçukluları devleti tarihi*, III, 1952; Eflâkî, terc., T. Yazıcı, *Ariflerin menkıbeleri*, I-II, 1953-1954 (Türk-İslam klasikleri arasında).

IV

Malazgirt savaşının 900. yıl dönümü (1971) Selçuklu tarihi araştırmalarına yeni bir hız verdi. Üniversitelerde yayınlanan dergiler bu münasebetle özel sayılar olarak tertiplendi ve daha ziyade Sultan Alp Arslan'la Malazgirt muharebesi etrafında toplanmakla beraber, çoğunu yukarıdan beri zikrettiğimiz, Selçuklu çağını çeşitli cephelerden ele alan, kabarık sayıda ve seviyeli incelemeler neşredildi. Yine aynı vesile ile üniversite dışı bazı müesseseler faydalı derlemeler meydana getirdiler: *(Malazgirt zaferi ve Alp Arslan*, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları

Müdürlüğü, 1971; *Malazgirt Meydan Muharebesi*, Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, 1970). Özellikle Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü tarafından, şüphesiz büyük bir emek sarfı ile pek faydalı bir bibliyografya hazırlandı (*Selçuklu tarihi, Alp Arslan ve Malazgirt bibliyografyası*, 1971) ve Türk Tarih Kurumu tanınmış imzaların yer aldığı bir armağan neşretti (*Malazgirt Armağanı*, 1972).

Görülüyor ki, Cumhuriyet devrinde doğduğunu kabul edebileceğimiz Selçuklu tarihçiliği 50 yıl içinde oldukça iyi bir şekilde işlenmiş, türlü tarihî problemlerinin açıklığa kavuşturulmasında hayli mesafe alınmıştır. Siyasî hâdiseler çerçevesi çizilmiş, kuruluş, imparatorluk hâline geliş, parçalanış safhaları ortaya konmuş, 4 Selçuklu devleti, haklı olarak Anadolu Selçuklu koluna ağırlık verilmek üzere, incelenmiş, sultanların şahsiyetleri ile birlikte, askerî, idarî, hukukî ve iktisadî meselelerin aydınlatılmasına çalışılmıştır. Kaldı ki, Selçuklu konusunda ilmî araştırmalar ve neşriyat söylediklerimizin çok üstünde olduğu gibi, tetkikçiler de adlarını sıraladıklarımızdan ibaret değildir. Selçuklu çağında: Teşkilât (İ.H. Uzunçarşılı), Sanat (O. Aslanapa, Ş. Yetkin, S. Ögel, Y. Önge), Kitabeler (İ. H. Uzunçarşılı), arkeoloji (M. Z. Oral), tababet (A. S. Ünver), meskûkât (İ. Artuk, Ş. Erel); dil (M. Mansuroğlu), düşünce (H. Z. Ülken), Edebiyat ve tasavvuf (A. Gölpınarlı, T. Yazıcı, N. Keklik, M. Önder), Anadolu Selçuklu devleti adamlarına ait monografiler (F. Uğur - M. Koman) vb. sahalarında pek çok ve çeşitli yayın yapılmış, bu suretle Selçuklu topluluğu incelemelerinin hemen her cephesinden tamamlanmasına gayret edilmiştir. Ancak bu faaliyetler çok dağınık olduğu için (çeşitli mecmualarda, vilâyet dergilerinde vb.) yapılan yayınlar arasında bağlantı kurmak güçlüğü karşısında “Selçuklu devri”ni tam bir bütün olarak kavramak imkânı gerçekleşemiyordu. Memleketimizde bu derecede yaygın hâl alan Selçuklu devri araştırıcılığını kaabil olduğu kadar bir merkezde toplamak büyük faydalar sağlayabilirdi. Sanırız ki, bu düşünceden hareket eden memleketimiz Selçuklu tarihi ilgilileri bir araya gelerek Ankara’da “Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü” adı ile fevkalâde lüzumlu ilmî bir müessese kurmuşlardır (Aralık 1966). Başkan Prof. Emin Bilgiç’in ifadesi ile gayesi “Selçuklu ve Beylikler devrinin siyasî, içtimaî ve iktisadî tarihlerini, bütün kültür ve müesseseleriyle medeniyet eserlerini araştırmak, incelemek ve tanıtmak” olan bu enstitü, sempozyumlar tertiplemekte,

müsabakalar açmakta, vatan tarihinin Selçuklu çağını mümkün mertebe gün ışığına çıkarmak için çok hayırlı ve faydalı teşebbüslere girişmektedir. 1969'dan beri her yıl muntazam yayınlanan bir de dergisi vardır *(Selçuklu Araştırmaları Dergisi).*

Fakat, bütün bunlara rağmen belirtmek yerinde olur ki Türkiye Selçuklu tarihçiliğinde eksiklikler, hatta boşluklar mevcuttur. Meselâ, bazı ana kaynaklar *(Mir'at'uz-zaman*, *El-veled'uş-Şefik*, *Tarih'ül-islâm'*ın, *Ikdu'l-cumân'*ın vb. mühim kısımları; münşeat mecmuaları vb.) neşirlerini; bazı kaynak ve kaynak mahiyetindeki eserler *(Tarih-i Beyhakî*, *Zeyn ül-ahbar*, *Siyasetnâme; El-Kâmil'*in, *Bugya'*nin *Müferric'ül kurûb'*un ilgili bölümleri, Aksarayî, İbn Bibî; Bizans, Lâtin, Gürcü kaynakları vb.) vakit kaybedilmeden ilmî tercümelerini beklemektedir. Bundan başka, Selçuklu devrini gerçekten anlayabilmek ve öğretmek için ordu, din, mâliye, hukuk, sanat, eğitim-öğretim vb. konularında monografilere ihtiyaç vardır. Ancak bu suretle, dünya tarihinin en büyük çağlarından biri olan Selçuklu devrinin bütün değerleri ile ortaya konabileceğine kaani bulunuyoruz. Bu kutsal vazifenin ifası da herkesten önce biz Türklere düşmektedir*.

Bu yazıda kullanılan kısaltmalar:
İA : İslâm Ansiklopedisi
Bel : Belleten
TM : Türkiyat Mecmuası
TKZ : Türk Tarih Kongresi Zabıtları
TD : Tarih Dergisi
DTCFD: Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi
SAD : Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi

- 17 -
ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ HANGİ TARİHTE KURULDU

[Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10-11, İstanbul 1981, s. 1-28]

Malazgirt savaşının (26 Ağustos 1071) en büyük tarihî neticesi, bilindiği gibi, Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesidir. Bu sonuç, esir Bizans imparatoru R. Diogenes ile Türk sultanı arasında yapılan andlaşmanın yürürlüğe konamaması üzerine, Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine dair verilen emrin oğlu ve halefi Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında sistemli şekilde uygulanması sayesinde elde edilmişti. Fetihte Türkmen kuvvetlerinin büyük payı vardı ve bu kuvvetlerin başında Selçuklu hükümdar ailesinden Kutalmış oğlu Süleyman-şah (ölm.1086) bulunuyordu. Şimdi bazı araştırıcılar tarafından Süleyman-şah Anadolu Selçuklu Devletinin kurucusu ve ilk sultanı olarak gösterilmekte ve devletin kuruluş tarihi olarak çeşitli yıllar (1073-1081 arasında 5 ayrı tarih) verilmektedir. Mesele hayli karışıktır; dolayısıyla ilk başkent İznik mi yoksa Konya mı idi? hususu da çözülmüş değildir.

Anadolu'da ilk Türk devletinin teşekkülü gibi fevkalâde mühim bir tarihî hâdiseyi açıklığa kavuşturabilmek için önce şimdiye kadar ileri sürülen iddiaları ve gerekçelerini sırası ile gözden geçirelim:

1- Devletin 1073'de kurulduğu iddiası:

Bu görüşün sahibi M. A. Köymen, belirtelim ki, aynı devletin 1077 ve 1092 tarihlerinde iki defa daha kurulduğu düşüncesindedir. O, I. kuruluş'un

delillerini şöyle açıklamaktadır:

Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde birinci kategoriden vassal devlet olarak ‘Anadolu Selçuklu Devleti’ imparatorluğa ancak Melikşah zamanında katılmıştır. Bu devletin başına getirilen prenslerin babalarının, Selçuklu ailesinin imparatorluk başında bulunan kolu ile mücadeleleri göz önünde bulundurulacak olursa, bu gecikmeyi tabiî karşılamak gerekir... Nihayet halifeliğin aracılığı, hattâ ısrarı ile 1073 yılında imparator Melikşah tarafından, Anadolu’da, feth edilecek ülkeler Kutalmış’ın çocuklarına tevcih edilmiştir. Bir ferman ile kurulmasına müsaade edilen Anadolu Selçuklu devletinin bir hususiyetini daima göz önünde bulundurmak lâzımdır: Ferman Kutalmışoğullarından herhangi birine değil, hepsine birden verilmiştir. Dört (veya Bizans kaynaklarına göre 5) kardeşten birisini, vassal Anadolu Selçukluları Devletinin başına geçirmek veya hep birden kollektif hüküm sürmek selâhiyetleri bizzat kardeşlere bırakılmıştır. *‘Kollektif hâkimiyet sistemi’* adını verdiğimiz, kardeşlerin müşterek hâkimiyet sürmelerini hedef tutan bu tevcih fermanı ile müşterek hüküm sürmelerinin veya içlerinden birini reis seçmelerinin kendilerine bırakılmasının hususî bir maksada dayanmakta olduğu ileri sürülebilir. Zira Melikşah bu mahiyette bir ferman verirken, Selçuklu soyunun iki kolu arasındaki rekabeti ve Selçuklu hanedanının başında olmak hususunda babası Kutalmış’ın takip ettiği siyaseti hatırda tuttuğu muhakkaktır. Reislik için kardeşler arasında bir iç mücadele çıkmasa bile bir şahsın hâkim olacağı bir devlete nisbetle 4 veya 5 kardeşin ortaklaşa hâkim olacakları bir devletin daha zayıf bulunacağı meydandadır. Yalnız ister kendi inisiyatifi ile olsun, ister kardeşlerinin rıza ve muvafakati ile olsun büyük kardeşleri Mansur’un, derecesini tâyin etmek mümkün olmamakla beraber, kardeşleri Süleyman-şah, Alp-Yülük (veya İlek), Devlet (veya Dolat) üzerinde az çok üstünlük kurduğu söylenebilir.

“Anadolu’nun fethinde Kutalmış-oğullarının emrinde de olsa, Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaç-oğlu, Tarank-oğlu, Davdav-oğlu gibi beylerin tâyin edilmeleri, Büyük Selçuklu imparatorluğu ile vassal Anadolu Selçuklu Devleti arasında kuzey-doğu Anadolu’dan batı’ya doğru Saltuk-oğulları, Mengücek-oğulları ve nihayet Dânişmend-oğulları gibi 2. kategoriden vassal devletlerin kurulmasına müsâde edilmesi, Büyük Selçuklu imparatorluğunun Kutalmış-oğullarından gelecek tehlikelere karşı aldığı

diğer ihtiyat tedbirleri olarak kabul edilebilir. Bu suretle Anadolu Selçuklu devletinin ilk kuruluşu tamamlanmış oldu. Verdiğimiz izahattan anlaşılıyor ki, bu devletin tâbilik statüsü hakkında açık bilgimiz yoktur. Daha doğrusu Büyük Selçuklu imparatorluğu adına hutbe okunması, para bastırılması gibi en klasik tâbilik şartları dışında bu devlete ne gibi mükellefiyetler yükletildiğini bilmiyoruz. Eğer bu bilgisizliğimiz kaynakların yetersizliğinden ileri gelmiyorsa, Anadolu Selçuklu devletinin herşeye rağmen 'asgarî tâbilik statüsü'ne tâbi tutulduğu söylenebilir."[340]

Bu açıklamalarda derhal dikkati çeken bazı çelişkiler ve mantık zorlamaları vardır. Şöyle ki,

a- Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu imparatorluğuna Sultan Melikşah (tahta çıkışı, 25 Kasım 1072) zamanında katılmış ise, demek ki, kurulduğu iddia edilen 1073 yılından önce mevcut idi. Anadolu'da "Feth edilecek ülkeler" Melikşah tarafından Kutalmış-oğullarına 1073'de tevcih edildiği ileri sürüldüğüne göre, henüz ülkesi bulunmayan bu garip "devlet" ne zaman kurulmuştu?

b- Böyle bir tevcihin yapılmasında halifenin ısrar sebebi ne idi? Ayrıca, tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri dünya meselelerinden el çektirilmiş olan halifeliğin, Melikşah devrinde saltanat işlerine müdahalesi mümkün mü idi? (aş. bk.).

c- Arazi tevcihi fermanı, devlet kurma müsaadesi sayılabilir mi? Üstelik müsaade ile bir devletin kurulması keyfiyeti devlet kavramına aykırı değil midir?

d- Türklerde (bu arada Selçuklularda) "Kollektif hâkimiyet sistemi" diye bir uygulama gerçekten var mı idi? Yoksa tek hükümdarlık ve hepsi ona bağlı olmak üzere, kanat krallıkları (élig'ler, yabgu'lar, şad'lar, İslâmî devirde melikler) usulü mü yürürlükte idi?[341]

e- Doğu Anadolu'da fetih harekâtına katılmış olan Türkmen beyleri, ülkesi ve ordusu ile müstakil birer "devlet başkanı" mı idiler, yoksa büyük fetih plânı uyarınca kendilerine ayrılan yönlerde, faaliyette bulunan başbuğlar mı idiler? (Bunlar, 1092'de merkezî iktidarın inhilalinden itibaren kendi adlarını taşıyan Beyliklerin kurucuları sayılmışlardır. Anadolu Türk Beylikleri, siyasî karaktere sahip olan eski boy teşkilâtının devamı niteliğindedir.)

Kısaca, ortada bir “Anadolu Selçuklu Devleti” görülmemektedir. Hâdise, çok eski Türk fütûhat geleneği icabı[342], “Bölgenin ele geçirilmesi ve idaresi” için Kutalmış-oğullarına Sultan Alp Arslan tarafından verilmiş olduğu anlaşılan bir ikta beratının, Sultan Melikşah zamanında yenilenmesi veya ilk defa bu sultan tarafından verilmesi meselesidir. Öteki Türkmen bey’leri de (Artuk, Tutak, Afşin vb...) imparatorluk başkenti İsfahan’daki “Büyük Dîvan”dan, Sultan Melikşah’ın imzası ile aldıkları izin ve talimat gereğince hareket eden kişilerdi. Nitekim M. A. Köymen de, Kutalmış oğlu Süleyman’ın Sultan Melikşah’a bağlılığını gösteren üç hâdise tesbit etmiştir[343]. Bunlardan biri, Süleyman-şah’a karşı başkaldıran kardeşi Mansur’u te’dip maksadı ile, Sultan’ın, hassa kumandanlarından Porsuk’u kalabalık bir kuvvet başında Anadolu’ya göndermesidir. Neticede, Mansur’un ortadan kaldırılıp, diğer kardeşlerin -yine Melikşah’ın emri ile- merkeze nakledilmesi sebebi ile, Süleyman-şah tek başına Anadolu işlerini yürütme imkânını elde etmiştir.

Bu durumda, iktidar iddiacılarından arındırılmış “devlet”in iyice güç kazanmış olması gerekirdi. M. A. Köymen’e göre ise, “kollektif hükümdarlık sistemi” zedelenmiş ve dolayısıyla “devlet” inhilâl etmiş olduğundan, Sultan Melikşah yeni bir menşur ile Süleyman-şah’ı Anadolu Selçuklu Devletinin başına geçirmiştir (1077) ki, bu 2. kuruluştur[344].

Gerçekte Anadolu’da bir devletin mevcut olmadığı, buna göre de bir “kollektif hâkimiyet sistemi”inden söz edilemeyeceği, devlet reisi olduğu söylenen Süleyman-şah, “ülkesinde” ordusunun ve teşkilâtının başında iken “devlet”in inhilâli bahis konusu olmayacağı için, elbette 2. bir kuruluş düşünülemez. M.A. Köymen, 1086’da Süleyman-şah’ın ölümü üzerine Suriye’ye gelen ve onun oğullarını yanına alarak İran’a dönen Sultan Melikşah tarafından, İznik’te meşru halef bırakılmadığı gerekçesi ile, 2. kuruluşun da sona erdirildiği mütalaasındadır ki, buna karşı da: Önce Süleyman-şah’ın meşru haleflerinin hayatta olan oğulları (aş. bk.) olduğunu, sonra, Süleyman-şah’ın vekili Ebu’l-Kasım’ın, Büyük Dîvan’ca, İznik’te aynı göreve devam eden kişi durumunda kaldıkça galiba zararsız sayıldığını, fakat o, haddini aşınca, cezalandırıldığını hatırlatmakta fayda vardır.

Nihayet M. A. Köymen, Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1092'de artık "son defa ve katî olarak" kurulduğunu ifade etmektedir[345].

2- Devletin 1075'de kurulduğu iddiası (aş. bk.):

3- Devletin 1077'de kurulduğu iddiası:

Bu görüşte olan M. Halil Yınanç, kuruluşu Kutalmış-oğlu Mansur vakasına bağlamakta ve tarihî kaynaklar tarafından desteklendiği kanaati ile durumu şöyle ortaya koymaktadır:

"... Rumeli'de isyan ederek kendini Bizans imparatoru ilân eden N. Bryennos ile mücadele etmek için [İmparator Botaniates] Anadolu'daki Türk prenslerinden yardım istemek mecburiyetinde kaldı. O sırada karargâhlarını Kütahya şehri civarında tesis etmiş olan Mansur ile Süleyman kardeşler imparatora yardımda bulunmak üzere İstanbul şehrinin karşısına kadar geldiler... Bunlar Anadolu kıt'asına artık kendi ülkeleri nazarı ile bakmağa başlamışlardı. Arap müverrihleri Mansur ile Süleyman kardeşlerin biraz sonra aralarının bozulduğundan bahsederler. Hakikaten Anadolu hâkimiyetini paylaşamayan bu iki kardeşin arası şiddetle açılmıştı. Süleyman, kardeşinin isyana hazırlanmış olduğunu, metbuu olan Büyük Sultan Melikşah'a bildirmiş ve o da o esnada İstanbul sarayında misafir olarak kalmakta olan Mansur'un öldürülmesi için imparatora bir elçi göndermişti... Mansur tekrar İstanbul'dan Anadolu'ya dönerek kardeşi ile mücadele ve muharebeye başlamıştı. Süleyman'ın yeniden müracaatı üzerine Büyük Sultan Melikşah güzide generallerinden biri olan Emîr Porsuk'un kumandasında Anadolu'ya bir ordu göndermişti. Bu ordu Süleyman'ın kuvvetleri ile birleşti; muharebeye tutuştu. Malatyalı Ebü'l-Ferec'in Süryani vakayi-nâmesine nazaran Porsuk, Mansur ile muharebeye son vermek için [teklif ettiği] mübareze esnasında, Porsuk'un hilesi sayesinde Mansur telef oldu. Bunu müteakip bütün Anadolu'nun hâkimiyeti büyük hükümdar Melikşah'a sadık kalan ve onun tarafından sevilen Süleyman'a kalmış ve bu kıt'anın hükümdarlık menşuru ona gönderilmişti... Selçuklu prensleri ile diğer Türk beylerine -güya hâkimiyetlerini meşru kılabilmek için- hil'at göndermekte ve unvan vermekte olan Bağdat Abbasî

halifesi de Kutalmış-oğlu Süleyman'a saltanat menşuru göndermiş, sancak ve hil'atler yollamış ve ona Sultan unvanı ile hitap etmişti. Sultan-ı a'zam (en büyük Sultan) unvanı ile hitap edilen Melikşah'ın zamanında, böylece, sultan unvanının Anadolu vâli-i umûmîsi olan Süleyman'a tevcih edilmiş olması dikkate şayandır. Yalnız, Büyük Sultan Melikşah'ın Büyük Divan'ı, Süleyman'ın unvanını ancak "Melik" yâni kral olarak tanıyordu (1077)... Anadolu'nun ve Türkiye'nin ilk sultanı olan bu padişah'ın... evvelâ Konya şehrini payitaht yaptığı anlaşılmaktadır."[346]

Memleketimizde en eski ve en yaygın olan bu görüş[347], bir yandan fetih ve başkent oluş tarihleri iyi bilinmeyen Konya ile ilgili bulunduğu gibi[348]; diğer taraftan, Mansur'un ortadan kaldırılarak Süleyman'a "sultan"lık veriliş tarihi diye ileri sürülen 1077 yılı da hâdiselere uygun düşmemektedir. Zira, Balkan'larda N. Bryennios isyanı üzerine Anadolu'daki Selçuklu şehzadelerine müracaat eden imparator N. Botaniates Bizans tahtına, 1078 baharında (3 Nisan) çıkmıştır, ki buna göre, Mansur hâdisesinin daha sonra cereyan etmiş (1078 ortaları) olması[349], 1077 senesi iddiasının kuvvetli gerekçesini cerh edecek mahiyettedir. Ayrıca Mansur-Süleyman-şah mücadelesinin Anadolu'da müstakil bir devlet ortaya çıkaracak ölçüde önem taşıdığı hususu da izah edilememiştir. Fakat şu anda bizi ilgilendiren nokta, Süleyman-şah'ın "Sultan" unvanını alıp almadığı veya herhangi bir yol ile kendisini Sultan ilân edip etmediğidir. Süryanî Mihael'deki tutarsız bir habere (aş. bk.) dayanarak Süleyman-şah'ın sultan olduğunu bildiren M. H. Yınanç, diğer taraftan, onun Büyük Divan'ca ancak "Melik" sayıldığını söylerken de haklı görünüyor. Ancak aynı kişinin, hem "melik" hem "sultan" olarak tanınması, -bu iki unvan arasında mevcut büyük fark malum iken- nasıl mümkün olurdu? Nihayet, Melikşah devrinde saltanat makamının rıza ve muvafakatı dışında halife kendiliğinden herhangi bir unvan tevcih edebilir mi idi? (bk. aş.).

4- Devletin 1080'de kurulduğunu ileri süren Z.V. Togan, hiç bir tarihî delil göstermeksizin: "*Türkmencilik bayrağı altında ölen Kutalmış'ın oğulları... 1080'de İznik'i alarak bu şehri kendisine payitaht eden Kutlamış-oğlu Süleyman*" dedikten sonra, devamla, "*Süleyman tekmil Anadolu'yu Türkmen beyleri arasında taksim ederek, idare etti*" iddiasında

da bulunmuştur[350]. Fakat, onun asıl ortaya attığı ve kendisinden sonra gelen araştırıcı neslin (O. Turan, M. A. Köymen) zihnini alt-üst eden ağır mesele, Büyük Selçuklu tarihinde "Türkmencilik" cereyanı faraziyesidir. Z. V. Togan'a göre:

"Tuğrul Bey Türkmenlerce, şüphe yok, ancak Kuş Beği idi. Hayatının sonuna kadar o, bu lakabı taşıdığı hâlde, İslâm memleketinin usulüne istinaden kendisini müslüman teb'aya tanıttı ve o nisbette Türkmenlerce bir mütegallibe kesildi... Alp Arslan ise Yabgu lakabını lağv ve [Büyük Yabgu unvanını taşıyan] *Musa Yabgu'yu azl ettiğini ilân etti... Alp Arslan'ın kalabalık ordusu yabancılardan toplanmış bir derme müslüman ordusu idi. Türkmenler hep meşru yabgu, inal'ların, onların oğulları etrafında toplanıyorlardı... Selçukluların en büyük sultanı Melikşah, Türk devlet ananelerinin en mühim cihetlerine veda etmişti...* [Onların] *bu gibi hareketleri yüzünden Türkmenler Büyük İran Selçukîlerini hiç beğenmemişlerdi... Rey'de Türkmencilik bayrağı altında ölen Kutlamış'ın oğulları Bizans hududundaki oymakların çok sevdikleri reisleri olmuşlardır."*[351]

Bu beyanlar karşısında uzun tartışmalara ihtiyaç duymadan sadece, şu soruların ikna edici cevaplarını aramak yeterlidir sanırız:

a- Yalnız Selçuklu çağında değil, bütün Türk tarihinde siyasî vasıfta bir *"Kuş Beyliği"* müessesesi mevcut olmuş mudur? Tuğrul kelimesi, hele Türk-bozkır kültürü çerçevesinde, özel ad olarak kullanılamaz mı?

b- Dandânakan savaşından sonraki ilk toy'da (kurultay'da) Selçuklu devletinin başına ittifakla seçildiği bilinen ve siyasî zekâsı yanında âdil, dindar ve saygılı şahsiyeti tarihen sabit bir sultan olan Tuğrul Bey'in iktidarı zorla ele geçirmiş ve kendi soydaşlarına karşı bir mütegallibe (zorba) kişi olarak tanıtılması ne derecede gerçeğe uygun ve insaflı bir davranıştır?

c- Büyük Selçuklu imparatorluğu hükümdar ailesini "gayri meşru" gibi gösterirken gerekli tarihî belgeleri ortaya koymak lâzım gelmez mi idi?

ç- Alp Arslan'ın ordusu bir "müslüman ordusu" idi, fakat sadece "derme" yabancılardan ibaret değildi. Gulâman-ı Saray (aş. yk. 4000 kişi) dâhil, mevcudu 50.000'i bulan Selçuklu hassa ordusu büyük çoğunlukla Türklerden gelmemiş mi idi? (Nitekim bu saray kumandanlarından en

büyüklerinin hemen hepsi Türk idi: Savtegin, Ak-sungur, Kül-sarıg, Altuntak, Sungurca, Porsuk, Bozan vb...).

d- "1080'de İznik'i alarak başkent yapan, müstakil" Süleyman'ın Anadoluyu Türkmen bey'leri arasında paylaştırdığı hangi vesikaya dayanıyordu? O devrin, adları herkesçe bilinen Türkmen beyleri, çok önceden beri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde görev yapmakta değiller mi idi?

Z. V. Togan'ın bilhassa Selçuklu hükümdar ailesi ile Türkmenler arasında ve Çağrı Bey kolu ile Arslan Yabgu evlâtları arasında varlığını ileri sürdüğü "düşmanlık" görüşü[352], memleketimizde Selçuklu sahasında geniş araştırmaları ile tanınmış iki tarihçimizin, Anadolu Selçuklu devleti'nin kuruluşu ve Süleyman-şah'ın "sultanlığı" konusundaki açıklama ve yorumlarına yön verecek ölçüde bir ehemmiyet kazanmıştır. Nitekim: "*Devlet, kuruluşundan sonra göçebelikten çıkarak yerleşik medeniyeti temsil eden bir siyasî teşekkül hâline gelmese idi, şüphesiz,* "Türkmenler meselesi" *diye bir mesele ortaya çıkmayacaktı"* tarzında söze başlayan M. A. Köymen "*Şu hâlde Türkmenleri devletin kuruluşunda rol alanlar ve almayanlar şeklinde bir tasnife tâbi tutmak zaruridir"* diyerek "ayrılığı" izah için uzun yorumlara girmiş[353], O. Turan ise, aynı temel üzerine kurduğu "Yabgu'lu Türkmenler" ve "ailevî husumet" faraziyelerini, Anadolu Selçuklu devletinin "istiklâl"ine dayanarak yapmıştır (aş. bk.)[354].

5- Devletin 1081'de kurulduğu iddiası:

Anadolu Selçuklu tarihinin ilk devresi ile ilgili ciddî araştırmasını 1913'de yayınlayan Fransız orientalisti J. Laurent, hâdiselere çağdaş, çok yakın veya yakın, Doğulu ve Bizanslı müelliflerin (M. Attaleiates, A. Komnena, N. Bryennios, İ. Zonaras, I. Skylitzes, Barhebraeus/Abul-Farac vb.), Anadolu Selçuklu devletinin başlangıcına dair verdikleri haberlerin çelişkili taraflarını gösterdikten sonra, Süleyman'ın, sultan unvanını taşıması bakımından 1080 senesinin "erkence" bir tarih sayılması gerektiğini, o sırada "belki de Anadolu'ya yayılmış bütün Türk kuvvetlerine fiilen kumanda etmek hakkını kesinlikle" almış olabileceğini, fakat 1081'de artık "metbûu olan İran Sultanı'nın otoritesini tanımaz bir istiklâl iddiacısı" durumunda bulunduğunu yazmakta idi[355]. Aynı araştırıcı daha sonraki bir

makalesinde ise, yukarıdaki tereddütleri tekrarlamakla birlikte, Bizans imparatoru ile Drakonçayı andlaşması (1081)'nı yapan Süleyman'ın Anadolu'da işgali altındaki toprakların hükümdarı olarak artık Sultan Melikşah'ı da dinlemediğini ve Bağdad'ın muvafakati olmaksızın "Sultan" unvanını almasının mümkün olduğunu ileri sürerek, yine de pek açık olmayan şu hükme varmıştır:

"O, sultan unvanını taşısın veya taşımasın, 1081'de başkenti İznik şehri olan Rum (Selçuklu) Sultanlığı mevcuttu ve ilk hükümdar Selçuklu Süleyman'dı."[356]

6 - Şimdi devletin 1075 tarihinde kurulduğu hakkındaki iddiaya gelebiliriz.

İlk defa O. Turan tarafından beyan ve müdafaa edilen bu görüş, konu bakımından son söz niteliğini taşıdığı için üzerinde ayrıntılı şekilde durmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Önce onun delillerini ve gerekçelerini nakledelim:

"Süleyman-şah (1075-1086) Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğlu olup, Türkiye Selçuklu devletinin kurucusu ve ilk sultanıdır... Bazı kaynaklar Süleyman'ın Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine memur edildiğini ve hattâ ona ikta olarak ayrılan bu ülkede hükümdarlık hakkının da bahşedilmiş olduğunu yazarlarsa da, bunun tarihî gerçekle hiçbir münasebeti yoktur. Bu müellifler arasında Süryani Mihael daha ileri giderek, Süleyman'ın oğulları ile birlikte Malazgirt muharebesinde büyük hizmet yaptığını ve zaferden sonra Alp Arslan'ın Kapadokya ve Pont ülkelerini fetheden Süleyman'a Anadolu'da saltanat sürmek selâhiyetini tanıdığını söyler. [Halbuki] Alp Arslan'ın karşısına iddialı ve kuvvetli bir şekilde çıkan Kutalmış-oğullarını Anadolu'nun fethine ve hükümdarlığına tâyin etmesi imkânsız idi. Alp Arslan zamanında Anadolu'da gaza yapan bir çok Türkmen beyi ve kumandanı hakkında çağdaş kaynaklar bilgi verdikleri hâlde, daha mühim şahsiyet olan Selçuk'un torunlarına dair bir kayda rastlanmaması sebebi de budur.

"Süleyman ve kardeşlerinin Alp Arslan zamanında Anadolu'da ve Suriye'de bulunmadıkları hususunda en sağlam delil de Kutalmış, Kavurt

ve El-basan'ın isyanlarından sonra, onlara mensup bulunan Yabgu'lu (Yâvgiyya) adlı Türkmen kütlelerinin Anadolu ve Suriye'ye kaçtıkları ve bunlardan bir kısmının 1070(462)de Atsız ve diğer Oğuz beyleri idaresinde fetihlere girişip Filistin'de bir Türkmen beyliği kurarken başa geçecek Selçuklu şehzadesi bulamamış olmasıdır. Filhakika bu Türkmen beylerinden biri olan Şökli ancak 1074(467)de Sultan Melikşah'a itaatini bildiren Atsız'a karşı harekete geçerken Kutalmış-oğullarından birini davet edebilmiş ve kendisine Selçuklu hanedanına mensubiyeti dolayısıyla, itaatte bulunacağını bildirmişti...

"Zaten mühim kaynakların, Kutalmış-oğullarının Melikşah zamanında Anadolu'ya geldiklerine dair ifadeleri de bunu teyit eder. Bununla beraber Melikşah'ın Süleyman ve kardeşlerini Anadolu'yu idareye ve bu ülkede başsız kalan Türkmenleri disipline almağa memur ettiğine dair ifadeleri de hakikate aykırıdır... Alp Arslan'ın ölümü üzerine çıkan saltanat mücadelesinde Süleyman ve kardeşlerinin fırsat bulup Anadolu'ya geldikleri veya Melikşah'ın onları serbest bıraktığı anlaşılıyor. İbn'ül-Ezrak: "Melik Süleyman, Melikşah nezdinden gelip Malatya, Kayseri, Aksaray, Konya, Sivas'ı ve bütün Rum'u fethedip oralara hâkim oldu" ifadesini kullanırken bu gelişin bir tâyin şeklinde olduğuna dair bir işarette bulunmaz... Buna mukabil çağdaş Bizans tarihçileri ve Ebu'l-Ferec Barhebraeus, Süleyman ve kardeşlerinin isyan halinde kaçarak Anadolu'ya sığındıklarına dair kayıt vermekle durumu daha sarih bir şekilde aksettirmişlerdir.

"Kutalmış-oğullarının tarih sahnesine çıkışları hakkında en mevsuk malûmatın (hâdiselere çağdaş tarihçi Gars'ün-Nime'den naklen) Sıbt İbn'ül-Cevzî'de verildiği şüphesizdir. Sıbt'a göre, Suriye'ye kaçan Yabgulu'lar (Yâvgiyya), Filistin'de Atsız idaresinde bir Türkmen beyliği kurduktan sonra, 1073 Haziranında hutbeyi Melikşah ve Abbasîler namına okutup bu havaliyi şiî Fâtimîlerden kurtarmışlar ve Selçuklu Sultanı'na bağlanmışlardı. Fakat aynı Yabgulu'ların diğer bir beyi olan Şökli 1074 sonlarında (Rebi I, 467) Akkâ'yı Mısırlılardan alınca Atsız ile bozuşmuş ve ona mağlup olmuştur. Bunun üzerinedir ki, Şökli, "babasının ölümünden sonra Rum'da Yabgulu'larla birlikte gaza yapan Kutalmış-oğluna mektup yazmış ve onu Suriye'ye davet edip kendisine iltihak edeceğini bildirmiştir: "Sen Selçuklulardan ve hükümdar hânedanındansın, sana itaat edip... Atsız

hükümdar soyundan olmadığı için ona tâbi olmağa razı değiliz...” demekte ve Mısır’dan mal ve yardım vaadi aldığını anlatmaktadır. Bu davet üzerine Kutalmış-oğlu ile Şökli birleşerek Taberiye’ye gittiler ve orada Mısır halifesine itaatlerini ilân ettiler. Fakat Kudüs’den hareket eden ve Melikşah’tan 3.000 kişilik yardım kuvveti alan Atsız onları mağlup etti. Şökli ile oğlunu öldürdü, Kutalmış-oğlunu, küçük kardeşini ve amcası (Resul Tegin)’nin oğlunu esir aldı...

“Kutalmış-oğullarından biri, Atsız’a ve dolayısıyla Melikşah’a karşı Filistin’de Mısır şiîleri ile anlaşarak bu teşebbüse girişirken, diğer kardeş (Süleyman) da Kasım 1074 (Rebi I, 467) de Mirdasî emîri Mahmud’un ölümü üzerine Haleb’i muhasara ediyordu. Haleb’de Nasr (Mahmud’un oğlu), Kutalmış-oğluna haber gönderdi: “Ben Sultan’ın naibiyim, sen de ona itaat ediyorsun. Buradan uzaklaş!” Bunun üzerine Haleb’den Selemiye’ye çekilen Kutalmış-oğlu, Atsız’dan kardeşinin serbest bırakılmasını istedi. Fakat Atsız bu hususta Sultana yazdığını, gelecek cevaba göre hareket edeceğini bildirdi ve bir az sonra da Süleyman’ın kardeşlerini Melikşah’a gönderdi.

“Sibt, ayrı bir yerde “Sultan’ın amcazadesi olan Kutalmış oğlu Süleyman, Suriye’ye inen Yabgulu Türkmenlerinden olup, Anadolu hükümdarlarının ceddidir... son olarak Antakya’yı fethetti” demektedir... Durum, Süleyman ve kardeşlerinin Alp Arslan veya Melikşah tarafından Anadolu’nun fethi ve idaresine gönderildiğine ve kendilerine ikta edilen bu ülkede hüküm sürme hakkının bahşolunduğuna dair muahhar kaynakların yanıldığını, ifadelerinin mübhem ve mütenakız bulunduğunu göstermektedir...”[357]

O. Turan devam ediyor:

“Alp Arslan zamanında Suriye’ye kaçmış bulunan Yabgulu Oğuzların Atsız idaresine ve Melikşah’a itaat etmeleri ve onlara karşı Şökli’nin Kutalmış-oğullarını daveti üzerine girişilen mücadelede sonuncuların mağlup olması Süleyman-şah ile kardeşi Mansur’un kendileri için daha müsait bir hâle gelen Anadolu’ya geçmelerine sebep oldu. Gerçekten Artuk Bey’in İran’a dönmesi onların şansını artırıyordu.. Bundan başka Anadolu’ya gelen bu Türkmenlerin mühim bir kısmı da Alp Arslan’a ve Melikşah’a karşı isyan eden Kutalmış, El-basan ve Kavurt’a mensup “Yabgulu’lar” olup, bunlar devamlı bir şekilde Rum’a (Anadolu’ya)

göçüyorlardı. Alp Arslan tarafından El-basan'ı takibe gönderilen ve onu, sığındığı Bizans imparatorundan teslim almak isteyen Afşin de imparatora "Aramızda dostluk olduğundan memleketinize dokunmam. Hâlbuki bu Yabgulu'lar (Yâvgiyya) sultanın düşmanıdır. Sizin ülkelerinizi de yağma ve tahrip ettiler, bu sebeple onu teslim etmeniz gerekir" diye ihtarda bulunmuştur ki, bu durum, Anadolu'ya göçen Türkmenlerin Kutalmış-oğullarını nasıl beklediklerini göstermektedir. İşte Süleyman ve Mansur'u Anadolu'ya çeken sebepler bunlardı."

"Suriye müellifleri 'Kutalmış-oğlu Süleyman 467 (1075) senesinde İznik ve havalisini fethetti" ifadesi ile bu fetih ve tarihini tesbit edip Anonim Selçukname'*yi teyit eylemişlerdir... Bu suretle, Arap kaynağının (El-Azîmî) açık ifadesine göre, İznik'in fethi ve Türkiye Selçukluları devletinin kuruluşu 1075 yılında vukubulmuştur. Süleyman'ın İznik'ten önce Konya'yı payitaht yaptığına dair görüşler yanlış tahminlere dayanıyordu.*

"Melikşah 1078'de kardeşi Tutuş'u Suriye'ye gönderir, Atsız idaresinde teşkilâtlanan Yabgulu'ları itaate alırken, büyük kumandanlardan Porsuk'u da Anadolu'ya memur ederek Süleyman ve diğer Kutalmış-oğullarını da bertaraf etmek istiyordu... Neticede Porsuk İstanbul'a sığınmış olan Mansur'u İmparator Botaniates'ten istedi. [Mansur Anadolu'ya geçti]... Nihayet aralarında çıkan savaşta Porsuk, Mansur'u bir hile ile öldürüp keyfiyeti Sultana bildirdi. Türkmenler de Kutalmış'ın diğer oğlu Süleyman'a iltihak etti. Kaynaklarımızdaki vuzuhsuzluğa rağmen Porsuk'un Kutalmış-oğullarına karşı gönderildiği, bu esnada onlar Bizans imparatoru ile müttefik oldukları cihetle seferin Rumlara karşı olan akisleri de yerinde olduğu şüphesizdir... Durumu ters mânada anlayan bazı modern tarihçiler Süleyman ile kardeşi Mansur arasında bir savaş olduğunu, Süleyman'ın yardım istemesi üzerine Melikşah'ın Porsuk'u Anadolu'ya gönderdiğini, Mansur'un öldürülmesinden sonra Anadolu hâkimiyetinin Süleyman'a verildiğini sanmaktadırlar. Melikşah'ın, Süleyman'ın ölümünden sonra oğullarını İran'a götürerek "İznik tahtını" boş bırakması ailevî husumetin devamını gösterir... Mansur'un öldürülmesine rağmen Süleyman'ın bu tarihten sonra daha da kuvvetlenmesi, Porsuk'un bu tenkil işinde fazla birşey elde edemediğini ifade eder. Sadr'üd-din el-Hüseynî'nin Porsuk'un Rumları mağlup etmesinden sonra Melikşah'ın "Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Rum beldelerini Kutalmış-oğlu Melik Rükneddin

Süleyman'a bıraktı" ifadesi de Sultanın Anadolu'da bir fiilî durumu bir müddet için kabul ettiği mânasına gelmektedir. Süleyman ile Mansur'un hiç olmazsa bu sırada yeni Bizans imparatoru ile müttefik bulunduklarında asla bir şüphe yoktur. Süleyman, Porsuk'a (Melikşah'a) karşı Bizanslılarla ittifak hâlinde bulunarak onu muvaffakiyetsizliğe uğratıp çekilmeğe mecbur etti ve bu sayede Melikşah'a karşı istiklâlini korudu..."[358].

Buraya kadar ileri sürülen iddia ve yorumları 3 ana noktada toplamak mümkündür sanırız:

a- Büyük Selçuklu imparatorluğunda iktidarı elinde tutan hanedan üyeleri ile Arslan Yabgu'nun oğlu ve torunları (Kutalmış-oğulları) arasında "ailevî husumet" vardır ki, bu, 1075'de devlet kuran Süleyman-şah'ın siyasî faaliyetlerine yön ve mâna vermiştir.

b- İmparatorluğun batı bölgelerinde yer alan Türkmen kütleleri, sultanlardan kaçarak tercihen Kutalmış-oğullarının hizmetine girmişlerdir ki, bu durum Kutalmış-oğullarının meşru hükümdarlar kabul edildiğini göstermekte ve Süleyman-şah'ın istiklâl eğilimi bakımından bir itici kuvvet vasfını taşımaktadır.

c- Selçuklu tarihinin bu devresinde "Yabgulu Türkmenleri" kütlelerinin görülmesi bu açıklamaların kesin delilini teşkil etmektedir.

Şimdi meseleyi daha geniş bir çerçeve içinde ele alarak, hâdiseleri gerçeğe en yakın şekilde değerlendirmeğe çalışalım:

a- Önce belirtelim ki, hükümdar ailesi mensupları arasında iktidar mücadeleleri, Selçuklu çağında ortaya çıkmış hâdiselerden olmayıp, tâ Asya Hunlarından beri, Türk tarihinin her devresinde ve hemen her Türk siyasî kuruluşunda görülmüştür ve başta gelen sebep de Türk devletinde veraset usulüdür. Bilindiği üzere, Türklerde şehzadelerden en büyüğü veya en küçüğü gelecekte tahtın sahibidir vb. gibi bir kaide yürürlükte olmamıştır. Fakat, "Karizmatik" hükümranlık anlayışı icabı, veliahdliğin de karizmatik bir muhteva kazandığı eski Türk devletinde hükümdar ailesinden her prensin devletin başına geçme hakkına sahip bulunduğu düşüncesi daima geçerliliğini korumuştur. Ancak bu hak, hükümdar olmağa kalkan her şehzadeye veya aynı mücadeleye girişen şehzadelere müşterek olarak değil, davacılar arasında en liyakatlisine tanınıyordu (Idoneitas prensibi). Saltanata hak iddia edenler kendi güçlerini ortaya koyarak,

milleti, devleti idare etmeğe lâyık ve muktedir olduklarını isbat etmeli idiler. Kavgaların sonucunda duruma hâkim olan şehzade, iktidar dizginlerini sağlam ve dengeli şekilde elinde tutabileceğini belirlemiş bir kişi sıfatı ile, hükmetme yetkisinin asıl sahibi kabul edilir ve millet onun buyruğuna girerdi[359]. Bu prensip, İslâm çevresinde kurulmuş olmasına rağmen -diğer birçok Türk gelenekleri gibi- Selçuklu imparatorluğunda da devam ediyordu. Burada gözden kaçırılmaması gereken cihet, Selçuklu taht mücadelesinin, yalnız Arslan Yabgu kolu mensupları tarafından verilmediği, fakat kendisinde hükümdarlık gücü gören bütün şehzadelerin (İbrahim Yınal, Er-sığun/Erisığı = Er-basgan = El-basan/, Alp Arslan, Musa Yabgu, Kavurt, Tekiş, Kutalmış) aynı teşebbüse giriştikleridir. Bunlardan yalnız Kutalmış (Süleyman-şah'ın babası), Arslan Yabgu'nun oğlu idi. Ötekilerin hepsi ailenin diğer kollarından olup[360], kendi özkardeşleri olan sultanlara başkaldıranlardı. Demek ki, hanedanın iktidardaki üyeleri ile Arslan Yabgu nesli (Kutalmış-oğulları) arasında taht kavgası'nın geliştirdiği hususî bir "ailevî husumet" söz konusu değildi.

Saltanat mücadelesine giren Selçuklu prenslerinin elbette kendilerini destekleyen askerî kuvvetleri vardı ve onların yardımı ile iktidara ulaşmak istiyorlardı. Ancak sultanların emrindeki, kısmen yabancılardan kurulu hassa ordusuna karşılık, şehzadelerin kontrollerindeki birliklerin hemen tamamını Türkmenler meydana getiriyordu. Çağrı Bey'in yanında Belh bölgesinde çarpışanlar, Musa Yabgu'ya bağlı olarak Sîstan ve havalisini ele geçirmeğe çalışanlar, İbrahim Yınal, Kutalmış, Resûl-Tegin, Yakutî kumandasında batıda Bizans sınırlarında, Elcezîre'de, Azerbaycan'da savaş verenler hep aynı soyun insanları, yâni Türkmenlerdi. Bunlar sultan'dan (gerçekte Büyük Dîvan=merkezî hükûmet'ten) aldıkları emre göre, kendi başbuğlarının idaresinde ve umumî fütuhat plânı gereklerine uygun bir faaliyet bütünlüğü içinde, zaman zaman yer değiştiren, bölgeden bölgeye sevkedilen kuvvetlerdi. Merkezin talimatı her yerde kendilerine yetişirdi. Daha önce de, üç Selçuklu liderinin (Çağrı, Tuğrul, Musa) emirlerinde, birbirinden müstakil gruplar gibi görünen aynı Türkmen kütleleri Dandânakan savaşının arefesinde tam bir ahenk kurarak tek bir güç hâlinde birleşmişler; zaferden sonra, Tuğrul Bey'in Selçuklu sultanı ilân edilmesi münasebeti ile Merv'de toplanan büyük Toy (kurultay) kararları uyarınca, zapt edilecek memleketlere hükümdar ailesi mensupları tayin edilirken

(doğu bölgelerine Çağrı Bey, güney bölgelerine Musa Yabgu, batı bölgelerine Tuğrul Bey)[361] aynı Türkmenler, emirlerine verildikleri prenslerin bölgelerine doğru bir kere daha yayılmağa başlamışlardı. Bu arada batı memleketleri kendine ayrılan Sultan Tuğrul Bey'e bağlanmış gruplar da, onun yüksek komutası altındaki İbrahim Yınal, Kutalmış, Yâkutî'nin sevk ve idaresinde Cibâl, Irak-ı Arab, Azerbaycan havalisinde faaliyete geçmişlerdi. Yeni devletin vurucu gücü niteliğindeki Türkmen kütlelerinin ne sultanlara, ne de birbirlerine karşı düşmanlık beslemelerine sebep yoktu[362]. Bazı kaynaklardan geçen "Sultandan kaçanlar"[363]dan kasıt, daha ziyade, bazı Türkmen gruplarını maiyetlerine alan isyancı şehzadelerdi. Zira taht iddiacıları, sultanlar tarafından inatla takip edilirlerdi. Yalnız onlar değil, doğrudan doğruya kendi boylarının başında fetihlere katılan Türkmen bey'leri de merkezî hükümetin kontrolü altında idiler. Suriye ve Filistin taraflarında savaşlar veren Türkmen beyi Atsız, sultanın tâbii olduğu gibi (Mısır Fâtimî'leri ile anlaşarak Selçuklu devlet politikasına karşı bir yola giren diğer Türkmen beyi Şökli ile Kutalmış-oğlunu /Mansur?/ cezalandırmıştı), Anadolu'da, Bahreyn'de ve imparatorluğun doğusunda büyük hizmetler görmüş olan, fakat Süleyman-şah ile geçinemediği sezilen ünlü Türkmen beyi Artuk Bey de Melikşah'ın fermanı ile âdeta bir sınırdan ötekine taşınmakta idi. Onun Diyar-ı Bekr havalisinin zaptı sırasında çıkan anlaşmazlık yüzünden Sultana karşı bir direnme niteliğindeki davranışında dahi, -Sultanla ilgili sözlerinden ve nihayet yine Büyük Dîvan'ın talimatına bağlı Melik Tutuş'un hizmetine girişinden anlaşıldığı üzere-, merkezî otoritenin gücü belirmekte idi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu çağında merkezî hükümet, ülkenin herhangi bir yerinde baş gösterecek ihtilâflar hususunda o derecede hassas idi ki, huzur kaçırıcı hareketler karşısında hemen akıncı müfrezelerini yola çıkarır veya daha tehlikeli kımıldanışların anında bastırılması için, başkent İsfahan'da hassa ordusu kumandanlarını hazır bulundururdu. İbrahim Yınal'ın isyanında Sultan Tuğrul Bey, hemen bütün askerî güçleri sür'atle seferber etmiş; asî Er-sıgun'un Anadolu'ya doğru çekilmesi üzerine Sultan Alp Arslan, onu yakalatmak için, Türkmen Afşin Bey'i yola çıkarmış, Bizans ile işbirliği yapmağı tasarladığı anlaşılan Kutalmış-oğlu Mansur'a karşı Sultan Melikşah, merkezden, büyük kumandan Porsuk'u Anadolu'ya sevketmişti. Aynı sultan daha sonra, İznik'teki Ebü'l-Kasım'ı Selçuklu siyasetine aykırı

tutumundan dolayı ağır şekilde cezalandırmıştı[364]. Görülüyor ki, sultanların sert tepkileri yalnız Kutalmış-oğulları ile onlara bağlı Türkmen kütlelerine karşı değil, Selçuklu imparatorluğunun fetih harekâtı plânına ters düşen her şehzadeye, kumandana, başbuğa, her çeşit direnişe karşı idi. Kaynaklarda "Sultan'dan kaçtığı" bildirilen Nâvekî veya Yâvegi Türkmenler de (aş. bk.) bir prensin idaresinde uygunsuz direnme gücü ortaya koyan kütleler olup, te'dip edilmeleri devletin vazifesi gereği idi.

b- Bu gibi hareketlere karışan bir kısım Türkmenlerin Kutalmış-oğullarına iltihakları, o ailenin "meşru hükümdar ailesi" kabul edildiğini isbatlayacak ciddî bir delil sayılmaz. Çünkü geniş imparatorluk topraklarına yayılmış olan bütün Türkmenler, her taraftan, "bu meşru hükümdar âilesi"nin hizmetine koşmuyorlar; fakat gruplar hâlinde, emirlerine verildikleri şehzade ve başbuğların bölgelerinde (Horasan'da, Sîstan'da, Kirman'da, Bahreyn'de, Kafkaslar'da, Suriye'de vs.) vazifelerini yapmağa devam ediyorlardı. Kutalmış-oğullarının yanındaki Türkmenler de vaktiyle Tuğrul Bey'in yüksek kumandası altında olarak Kutalmış ve kardeşinin emrinde savaşmak üzere ayrılmış bulunanlardı ve herhalde "İrak Türkmenleri" (Yağmur, Gök-taş, Kızıl, Boğa adlı beylerin idaresinde batıya gelen ve beylerinin öldürülmeleri üzerine dağılan Türkmenler)[365]in bir kısmı da Kutalmış-oğullarına iltihak etmişti. Fakat ne yıllardan beri onlarla birlik olanların, ne de sonradan katılanların zihninde, devletin başındaki sultanların meşru olup olmadığına dair bir takım endişelerin yer aldığı düşünülemezdi. Zira, meşruiyet bakımından, hükümdar ailesi üyelerinden birinin devlet başında bulunmasının yeterli sayıldığı o devir Türk hükümranlık anlayışına göre, "sultan"ların fiilen iktidarı yürütmeleri, en kesin "meşruiyet" belgesi durumunda idi. Yukarıda işaret etmiştik ki, karizmatik veraset usulünce, hanedana mensup herkes hükümdar olma hakkını haiz, fakat liyakatini isbatla yükümlü bulunuyordu. Şehzadeler arası mücadele bu açıdan âdeta bir yarışma telâkki edildiği için, çok kere halk, taraf tutmaksızın, sonucu beklerdi. Böylece "kudret ve liyakat"lerini ortaya koyarak tahta sahip olan sultanlar karşısında, başarısızlığa uğrayanların, "meşru hükümdar" kabul edilmeleri mümkün olmazdı. Esasen, Süleyman-şah'ın, kendi lehine mevcut olmayan bir "meşruiyet" düşüncesine dayanarak sultanlık iddiasına kalktığına dair güvenilir bir delil de gösterilememektedir (aş. bk.).

c- Fakat, O. Turan, Selçuklu sultanları ile Kutalmış-oğulları arasında bir "ailevî husumet"in sürüp gittiği ve Türkmen kütlelerince yalnız Kutalmış-oğullarının meşru hükümdarlar sayıldığı iddiasını delillendirmek üzere Selçuklu tarihine bir "Yabgulu Türkmenleri" meselesi getirmişti. Ona göre, tâ Arslan Yabgu zamanından beri bir kısım Türkmenler (Yabgulular!) bu aile tarafını tutmuşlar, bu ailenin haklı saltanat davasını gerçekleştirmeğe çalışmışlar, bilhassa Sultan Melikşah'ın bu aileyi ortadan kaldırmağa veya tesirsiz hâle getirmeğe yönelik her türlü sert tedbir, takibat ve baskısına rağmen emellerine ulaşmışlardır.

Ancak söylenen vasıfta ve "Yabgulu" diye anılan bir Türkmen zümresi gerçekten mevcut olmuş mu idi? Selçuklu tarihinin açıklamağa çalıştığımız siyasî, askerî ve hukukî akışı içinde böyle bir "zümre"nin türeyebilmesi, bu Türk devletinin tabiî oluşum ve gelişme sınırlarını aşan, izahı müşkül bir gariplik teşkil ederdi. Nitekim "Yabgulu Türkmenleri" faraziyesinin esası kısa zamanda ortaya çıkarıldı; bazı kaynaklarda geçen *"Yâvegiya*, *Nâvegîya*, *Yâvegîyân*, *et-Türkmân'ün-Nâvegîya"* tabirlerinin[366] yanlış okunma ve hatalı yorumlanmasına dayandığı anlaşıldı. O. Turan, Farsça kaynaklarda *Yinalîyan* (İbrahim Yınal'a bağlı Türkmenler), *Yağmurîyan* (Yağmur Bey'e bağlı olanlar) gibi deyimlerin yer aldığını hatırlayarak, o zamana kadar mâhiyeti meçhul kalan "Yâvegiya, Nâvegîya" kelimesinin de aslında "Yavgiya (Yavgu+ya = Yabgu+ya = Yabgulu)"dan başka bir şey olmadığı kanaatine varmış ve Süleyman-şah ile birlikte hareket edenlere *"Yabgu'lu Türkmenleri"* denildiğini söylemek suretiyle Arslan Yabgu'dan Süleyman-şah'ın sonuna kadar en aşağı üç nesil devam eden "Türkmencilik" cereyanının Kutalmış-oğullarını desteklediği hususunda ısrar etmişti.

Halbuki filolojik incelemeler, *yâvegî* (=yavgi) sözü ile Türkçe bir tâbir olan "yabgu" deyimi arasında bağlantı kurmanın imkânsızlığını; Farsça yâvagî (yâvagîyân) kelimesinin gerek lugat kitaplarında, gerek tarihî kayıtlarda daima "Devlet otoritesine tâbi olmadan veya herhangi bir sebeple bu otoriteden ayrılarak başı boş hareket eden zümre veya kütleler" mânasını taşıdığını ortaya koydu[367] ki, bu tesbit vakıalara uygun düşüyordu. "Yâvegî" Türkmenler vardı[368], fakat "Yabgulu Türkmenleri" olarak adlandırılan ve dolayısıyla Kutalmış-oğulları taraftarlığı ile tanınmış ayrı bir grup veya kütle mevcut olmamıştı.

Şimdi de Süleyman-şah'ın "sultanlığı" meselesini gözden geçirelim. Bir Ortaçağ İslâm veya Türk-İslâm devletinde siyasî istiklâlin ilk ve en önemli alâmeti olan "Sultan" unvanı Süleyman-şah tarafından kullanılmış mı idi? Veya o 1075'den yahut 1077'den itibaren, gerçek bir devlet başkanı vasfında mı idi?

O. Turan şunları söylüyordu:

"Süleyman 1075'de kurduğu devleti 1078'de Porsuk'un muvaffakiyetsizliğe uğrayarak çekilmesi ile kurtarmış, Melikşah'a karşı istiklâlini korumuştu. O, 1081 muahedenamesi [Bizans imparatoru ile yaptığı Drakon-çayı andlaşması] ile, fiilen olduğu gibi, hukuken de Anadolu'da hâkim bir duruma giriyordu. Filhakika A. Komnena'ya göre "İznik"i payitaht yapan ve bizim saray dediğimiz sultanlığı orada kurup bütün şarka hükmeden Süleyman" bu muahedenin akdi sırasında "sultan" unvanını da taşıyordu. Bununla beraber İslâm kaynaklarında "melik" ve bizzat bu Bizans müellifine göre de "emîr" unvanı ile anılan Süleyman, kendisini sultan ilân ettikten sonra bu hâkimiyetin tasdiki gerekiyordu. Nitekim. Süryani Mihael "Süleyman İznik ve İzmit şehirlerini alarak oralarda hüküm sürdü, bütün memleket Türklerle doldu; bunu öğrenen Bağdat halifesi ona sancak ve diğer şeyler [hâkimiyet alâmetleri] gönderip, onu taçlandırdı, sultan ilân etti. Böylece Türklerin Türkistan (Margiana) dışında biri Horasan'da, öteki Roma (Anadolu) ülkesinde olmak üzere iki hükümdarı oldu" demek suretiyle Süleyman'a sultan unvanının halife tarafından tevcih edildiğini veya zaten ilân edilen sultanlığın onun tarafından zarurî olarak tasdik olunduğunu belirtir. A. Komnena da başka bir yerde, Antakya seferine çıkmadan önce "Emîr Süleyman bu sırada Sultan rütbesini almış bulunuyordu" kaydını vermekle onu teyit eder. Bir başka Bizans müellifi de (Zonaras), Kutalmış (oğlu Süleyman) tahta çıkmak için sultana karşı geldiğinde, halifenin dahilî bir muharebeyi önlemek maksadı ile, Sultanın, bütün memleketlere hâkim olması ve Rum eyaletlerini itaate alması için, amcası oğluna yardım etmesi şartıyla bir anlaşma sağladığını belirtir.

"Artık Süleyman-şah'ın 1075'de İznik'i fethedip payitaht yapıp... 1081 muahedenamesi ile hukuken de Bizans'a tasdik ettirdiği..."[369].

"Süleyman-şah Bizanslılar aleyhine devletini kurar, hudutlarını genişletir ve onlar karşısında mutlak hâkimiyetini kabul ettirirken, Sultan

Melikşah'a karşı da bu devletin istiklâlini korudu... Hattâ Melikşah, Süleyman'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan (Davud)'ı İran'a götürdükten ve Anadolu'yu hükümdarsız bıraktıktan sonra da onun Anadolu'da bıraktığı Türk beylerine ve devletine karşı da tenkil siyaseti devam etti. Sultan Süleyman'ın Antakya seferi esnasında Melikşah'ın Bizans imparatoruna elçi göndererek onunla muahede akdi teşebbüsüne girişmesi de kayda şayandır."[370]

Demek ki, kısaca:

a- 1075 tarihinde Süleyman-şah istiklâl ilân etmiş, "sultan" unvanını almıştır. Buna dair kayıtlar, Süryanî Mihael, imparator Alexios Komnenos'un kızı A. Komnena ve Zonaras'ın eserlerinde yer almaktadır.

b- Bizans ile yapılan andlaşma, istiklâl'in hukukî belgesini teşkil etmektedir.

c- Süleyman-şah 1078'de, Porsuk'un gelişi dolayısıyla, devletin istiklâlini korumuş, sağlamlaşmasını temin etmiştir.

Delilleri yakından inceleyelim:

a- A. Komnena, babasının Bizans tahtına çıktığı sene (1081)'de *"Bütün doğunun hâkimi olan Süleyman, bizim imparatorluk sarayımıza tekabül eden 'sultanicium'un bulunduğu İznik dolayında ikamet etmekte idi"* diyor[371]. Antakya'nın zaptı arefesindeki hazırlıklar dolayısıyla da (1084'e doğru), *"Emîr Süleyman*"ın sultanlık ile ilgisini belirten bir ifade kullanıyor[372]. Fakat her iki beyanında da onun sultan olduğunu söylemiyor. Birinci cümlesinde İznik'deki Türk "hükümet konağı"nın söz konusu edildiği meydandadır; bundan 3 yıl sonra bile Süleyman'dan "Emîr" diye bahsedilmesi (2. cümle), Süleyman tarafından sultan unvanının kullanılmadığını gösterir. Bazı araştırıcılara Süleyman'ın "sultan" olduğuna dair sağlam bir kayıt gibi görünen A. Komnena'nın bu 2. cümlesinde gerçekten vuzuh yoksa da[373], yine sultanlık'ın bahis konusu olmadığı, kendisinin hâla "Emîr" olarak anılmasından bellidir[374]. Ayrıca "sultan"lığın başkasına tevcih edilecek veya bir başka kişinin tasvibi ile tâyin yapılacak bir makam veya rütbe olmadığı da aşikârdır. Siyasî, idarî, hukukî bakımlardan tamamen müstakil bir devletin temsilcisi olan şahıs, Sultan unvanını kendisi alır, ilân eder ve civar hükümetlere kabul ettirir. Esasen Zonaras'da ve diğer bazı çağdaş Bizans tarihçilerinin (Skylitzes) eserlerinde sadece *"Selçuklu reislerine Rum'lardan alınacak toprakların tevcihi"* söz

konusu olduğu gibi[375], A. Komnena'nın kaydı da "Sultan" gibi hareket etmeğe elverişli hak ve yetki bahşeden bir makam veya rütbeye delâlet etmektedir ki, bu da ancak "melik"lik olabilir.

b- Selçuklu çağında hanedan üyeleri, idareden sorumlu kişiler sıfatı ile ülkenin münasip bir yerine tâyin edildikleri zaman "Melik" unvanını alırlardı. Melikler, tıpkı eski Türk-bozkır teşkilatındaki kanad kralları (elig'ler, yabgu'lar, şad'lar) gibi hükümdarın (sultanın) en yakın yardımcıları olarak, ülkenin hassas bölgelerinde veya çoğunlukla fetihlere açık sınır boylarında görevlendirilirler ve vazifelerini, devletin ana siyaset çerçevesini aşmamak şartıyla, en geniş hareket serbestliği içinde yaparlardı. Yine eski Türk devletlerinde yalnız hükümdar ailesi mensuplarından seçilen kanad kralları gibi Selçuklu "melik"leri de idarelerindeki yerlerde iç işlerini olduğu kadar dış ilişkilerini de tam selâhiyetle yürütürler, komşuları ile anlaşmalara girişirler, savaşırlar veya barış imzalarlardı. Kendi bölge "merkez"leri ve hattâ "Büyük Dîvan"ı andıran, onun küçük bir benzeri "hükûmet"leri vardı. Ancak, idarî, askerî ve siyasî alanlarda "melik"lerin icraatı, merkezî hükümetin plânları içinde ve devletin umumî stratejisine uygun biçimde cereyan ederdi. Selçuklu devresinde melikler, -yine eski Türk yabgu ve şad'ları gibi- sultanlara bağlı birer "kanad kralı" durumunda olduklarından, hutbeyi sultan adına okuturlar ve -izin verilmiş ise- parayı da onun adına bastırırlardı. Bütün hareketleri "Büyük Dîvan"ın kontrolü altında tutulan melik'lerin aykırı davranışları da takibata uğrardı. Misallerini yukarıda verdiğimiz bu türden bir örnek de Tuğrul Bey zamanında, Musa Yabgu'ya ait Sîstan bölgesinde, Yâkutî (Çağrı Bey'in oğlu)'nin, babası lehine bir teşebbüsüne karşı Sultanın gösterdiği tepkidir. Zira, Sultan'ın büyük kardeşi ve Dandânakan savaşının muzaffer başkumandanı olmasına rağmen Çağrı Bey, Selçuklu devlet statüsünde, ülkenin doğu bölgelerinin idaresi kendine emanet edilmiş bir "melik" idi (bazan, saygı işareti olarak "Melik'ül-mülûk" deniyor)[376]. Çağrı Bey'in öteki oğlu Kavurt, Kirman havalisinde, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş da Şam (Suriye)'da birer melik idiler ve bölgelerinde şer'î, örfî hukuku yürütüyor, asayişi sağlıyor, civar hükümetlerle askerî, siyasî temaslarını sürdürüyorlardı, fakat "sultan" değillerdi (Alp Arslan ve Sencer önce melik idiler, sonra sultan olmuşlardı). Süleyman-şah da Selçuklu imparatorluğunun batı ucunda, Anadolu'da faaliyet gösteren bir "kanad

kralı”, bir “melik” olarak aynı durumda idi. Bu şartlar altında ise, onun 1081’de Bizans ile yaptığı sınır andlaşmasını “Anadolu Selçuklu devletinin istiklâlini belgeleyen bir hukukî vesika” olarak değerlendirmek doğru olmamak gerekir. Esasen Süleyman-şah’ın, Anadolu’da istiklâl ilânına yönelik fiilî bir girişimi de görülmemektir. Bizans tarihçisi Attaleiates onun 1079’larda “Sultanlık için iddiada bulunduğu”nu rivayet ediyorsa da[377], böyle bir “niyet” hiç bir zaman gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan, M. H. Yınanç’ın tesbit ettiği üzere, Büyük Dîvan’ın Süleyman-şah’ı “melik” olarak tanıması, yâni hiçbir Doğu ve İslâm kaynağında ondan “sultan” diye bahsedilmemesi[378], adı unvanı ile birlikte geldiği zaman daima “melik” veya “emîr” tâbirlerinin kullanılması[379] ve paralarda “Sultan” unvanının görünmemesi[380] Süleyman-şah’ın hakiki durumunu açıklığa kavuşturan hususlardır.

c- O hâlde, Sultan Melikşah’ın hassa ordusu kumandanlarından Porsuk’un Anadolu’ya gelişini (1078) Kutalmış-oğulları ailesine karşı ve onların “müstakil devlet”ini yıkmağı tasarlayan ve sonunda da başarıya ulaşamamış bir Büyük Selçuklu seferi saymakta herhalde isabet yoktur. Bilindiği gibi bu harekât Kutalmış-oğlu kardeşlerin hepsini birden hedef almamış[381], sadece, kardeşi Süleyman ile ihtilâf hâlinde olduğu, bu sebepten Bizans’a yüz çevirdiği o sırada imparatorun yanında İstanbul’da bulunmasından anlaşılan Mansur’a karşı yapılmış idi[382]. Huzursuzluk çıkaran Mansur’un harekât sonunda ortadan kaldırılması ile Anadolu işlerinin bir bütün hâlinde, öteden-beri Büyük Dîvan’a bağlı kalmış ve sadakatini her fırsatta belirlemiş olan Süleyman’a[383] verilmesi ile Selçuklu imparatorluğunun batı kanadı iyice sağlamlık kazanmıştır. Bunun hukukî belgesi de, merkezden Sultan Melikşah’ın imzası ile Süleyman’a gönderilen Anadolu kıt’ası “melikliği” menşurudur[384]. Daha sonra da, tâ 1085 yılında bile, Sultan Melikşah’a itaatini tekrarlamış olmasına rağmen, onun, etrafa kendi başına buyruk gibi yankılanan tutum ve davranışları veya o zaman aldığı bildirilen “şah” unvanı[385] komşuları üzerinde, bir “sultan” etkisini uyandırmış görünmektedir ki, yukarıda vuzuhsuzluklarına dikkati çektiğimiz haberler bu yanlış intibaın mahsulü olmalıdır.

Fakat araştırıcıları yanılttığını sandığımız asıl kaynak haber, hâdiseleri ve şahısları karıştıran Süryanî Mihael’in eserinde bulunuyor. Orada

“Süleyman”ın halife tarafından, sultan ilân edildiği, daha doğrusu, kendini sultan ilân etmiş olan Süleyman’ın saltanatının hilâfet makamınca tasdik olunduğu bildirilmektedir. Ancak bu kayıt yorumlanırken biraz acele edilmiş gibidir. Adı geçen Süleyman’ın, Süleyman-şah değil, oğlu olması gerekirdi. Yâni İznik ve civarında hüküm sürdüğü halife tarafından öğrenilerek sultanlığı tasdik edilen zat Kılıç Arslan I idi, zira, haberde belirtilen: *“Margiane’dekilerden başka, biri Anadolu’da, diğeri Horasan’da Türklerin iki hükümdara sahip olmaları ve Konya’da hüküm süren Süleyman (Antakya’da Greklerin zayıfladığını görerek...) ...vb.”* hususlar 1092’de Melikşah’ın vefatından sonraki siyasî çatışmalarda görülen gelişmelerdir ki, neticede Horasan’da Büyük Selçuklu kolu devam ederken, Anadolu’da Kılıç Arslan tahta çıkmıştır[386]. Dünyevî otoritenin iyice sarsıldığı o çalkantı döneminde artık halife kendiliğinden hem Kılıç Arslan’ın sultanlığını tasdik edebilir, hem de sancak ve sair hâkimiyet belgeleri verebilirdi.

Sultan Melikşah zamanında ise, halife tarafından, imparatorluğun herhangi bir yerinde -bu arada Anadolu’da- vazifeli bir şehzadeye sultan unvanı veya herhangi bir unvan tevcih edilmesi mümkün değildi, zira Büyük Selçuklu devletinin daha başlarında, âmme hukukunda büyük bir değişiklik olmuş, halife’nin yetkileri kısıtlanmıştı. Sultan Tuğrul Bey’in, 20 Ocak 1058 tarihinde Bağdat hilâfet sarayındaki törende “Doğunun ve Batının hükümdarı” ilân edilmesi ile resmen tescil edilmiş olan yeni Türk-İslâm hükümranlık anlayışına göre, hilâfet ile ilgili din-ahiret işlerinden ayrılan dünya, yâni saltanat meseleleri yalnız sultanların (dünyevî iktidarın) idaresine bırakılmakta idi[387]. Eski Türk devlet geleneklerinden olan bu hâkimiyet telâkkisinden hiç bir tavizde bulunmayan Türk sultanları en kudretli çağın yaşandığı Büyük Selçuklu imparatorluğunda, kendileri dışında bir siyasî hâkimiyet otoritesi tanımayacakları için, halifenin saltanat işlerine el atması hemen imkânsızdı. Dolayısıyla halifelik, Süleyman-şah’a Büyük Dîvanca yapılan herhangi bir tevcihi tasdik edebilir, belki buna bir iki lakab da ekleyebilir (Nâsir’üd-devle, Ebü’l-fevâris), fakat, başkaca unvan veya hâkimiyet belgesi, sancak vb... veremezdi. Ne kadar dikkate değer ki, Süleyman-şah’ı Anadolu’da müstakil bir devletin kurucusu görmeye yatkın olanlar da bu noktada takılmışlardır. Meselâ, Cl. Cahen, halifenin Sultan unvanı tevcih edemiyeceğini, Sultan Melikşah’ın da

kendine bağlı bir şahsa "sultanlık" bağışlayamayacağını dikkate alarak: *"Birçok hallerde görüldüğü gibi, Süleyman kendisi istemeden de, müttefiki Bizans'tan böyle bir unvan beklemeden de, adamları ona "Sultan" diye hitap etmeğe başlamış olmalıdır..."; "Bazı Bizans eserlerindeki -eğer Kılıç Arslan ile karıştırılmıyorsa- Sultan Süleyman kaydının kaynağı bu olabilir"*[388] demektedir. Süleyman-şah'ın sultanlığını isbata çalışan O. Turan bile, aynı tereddütler içinde kalmış ve:

"...Fakat, hâkimiyet unvan ve alâmetlerinin tevcihinde manevî otorite olan halife yanında siyasî iktidarın mümessili bulunan Büyük Selçuklu sultanı (Melikşah)'ın iştiraki de gerekiyordu... Süleyman'ın şiî Fâtimî otoritesini tanımasına fırsat vermemek, hatta ortaya iki rakip sultan çıkararak kendi kudretini artırmak maksadı ile [halife'nin] Süleyman'a "Sultanlık" tevcihinde bulunması tabiî idi. Porsuk'un çekilişinden sonra Melikşah'ın da Süleyman'a "melik" unvanını vermiş olması da vârid idi. Lâkin İslâm dünyasının tek sultanı ve hâttâ cihan hâkimiyeti davacısı Melikşah'ın Süleyman'a bizzat bu unvanı tevcih ederek, onu kendisine şerik kılan bir rütbeye eriştirmesi müşkil idi... Buna rağmen halife, Süleyman'a "melik" değil de, bizzat "sultan" unvanı tevcih ederek Melikşah ile kendi arasını açmış olmalıdır... Süleyman'ın şiî Fâtimîleri tanıma teşebbüsü bu tevcîhi zarûret hâline getirmiş olup Süleyman-şah ile Melikşah arasındaki ailevî rekabet ve saltanat mücadelesinin devam ettiğini de ortaya koyar... Uc gazisi Süleyman'ı şiî halifesine bağlanmaktan vaz geçirmek maksadı ile bu esnada ona sultanlık tevcih edildiğini kabul etmek yerinde olur... vb."[389]

diyerek işi tahminlere bağlamak yoluna girmiştir.

Biz, "sultan" unvanının tevcih edilemeyeceğini, ancak tasdik edilebileceğini, esasen, "Anadolu Fâtihi" lakabına hak kazanmış bu ünlü Selçuklu şehzadesinin, ömrü boyunca millete, devlete hizmetle yetinip, dünyevî iktidarını artırma cihetine gitmediğini, onun Selçuklu ana siyasetine ters düşecek olan Fâtimî devletinin tâbiyetine gireceğinin düşünülemeyeceğini, Tarsus ve civarını zaptettikten sonra Trablusşam'ın şiî hâkiminden imam ve hatip istemesinin, yeni şiî teb'ası için dinî ihtiyaçları karşılamak gayretinden ileri geldiğini, o devir Selçuklu imparatorluğu dâhilinde yalnız çeşitli mezhepten müslümanlara değil, gayri müslimlere de geniş bir dinî toleransın tanınmış bulunduğunu ve hele Sultan Melikşah

devrinde halife El-Muktedî Billah'ın ileri sürülen ölçüde şümullü teşebbüslere girişebilecek bir nüfuz ve imkâna sahip olmadığını[390] tekraren hatırlattıktan sonra, neticeye gelebiliriz:

Anadolu Selçuklu Devleti, fiilen de, hukuken de, Süleyman-şah'dan sonra ve ancak, Büyük Selçuklu imparatorluğundaki melik'lerin, bey'lerin, başbuğların metbûu olan Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) ile vukua gelen iktidar boşluğu (merkezî otoritenin inhilâli) üzerine imparatorluk parçalandığı zaman İznik şehrinde, Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından kurulmuştur. Yâni Anadolu Selçuklu melikliği 1092 yılında ve Kılıç Arslan'ın idaresinde müstakil devlet hüviyetini kazanmıştır. Bu hâdise üzerine çağdaş Bizanslı tarihçi A. Komnena, artık hiçbir şüpheye yer vermeyecek açıklıkta olan şu kaydı düşmüştür:

"Büyük Süleyman'ın iki oğlu Horasan'dan sür'atle İznik'e geldiler, sevinçle karşılandılar, Ebül-Gazi şehri onlara teslim etti. İki kardeşten büyüğü, Kılıç Arslan Sultan seçildi."[391]

O zamana kadar gerçekte, meliklik merkezi ve batıya yönelik bir askerî üs durumunda olan İznik de, bu yeni devletin başkent'i oldu. Böylece ilk başkent'in yeri münakaşası da sona ermiş bulunuyor.

340 M. A. Köymen, Selçuklu devri Türk Tarihi, Ankara, 1963, s. 102-104.

341 Bu hususlar için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977, s. 233-237, 307 vd.

342 Bk. İ. Kafesoğlu, "Türk fütuhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: s. 2, 1971, s. 1-16.

343 M. A. Köymen, Ayn. esr., s. 104 vd.

344 M. A. Köymen, Ayn. esr., s. 106 (2. kuruluş tarihi, 1077 değil, 1078, belki de 1079 gösterilmeli idi, zira ilgili hadise daha sonra, vuku bulmuştur, bk. aş.).

345 M. A. Köymen, Ayn. esr., s. 109-110.

346 Bk. Mükrimin H. Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular devri, Anadolu'nun fethi, İstanbul, 1944, s. 105-107.

347 Meselâ, Halil Edhem, Düvel-i İslâmiyye, İstanbul, 1927, s. 210: “Anadolu Selçukîleri, ki bunlara Rum Selçukîleri ve Konya Selçukîleri dahi derler, Kutalmış b. İsrail Arslan b. Selçuk’tan inerler. Bu hanedanın müessisi olan Süleyman-ı evvel 470 h. (1077) de câlis olmuştur”.

348 M.H. Yınanç’a göre (Anadolunun fethi, s. 109) Konya 1077’de Süleyman-şah tarafından alınmış ve başkent yapılmıştır. O. Turan’a göre (Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti, Ankara, 1965, s. 117), İlk defa 1069’da (aynı müellifin diğer kitabı: Selçuklular zamanında Türkiye, 1971, s. 54 vd. ise 1068’de) Türklerin eline geçmiş olan Konya “diğer şehirler gibi, Bizanslılar tarafından istirdat edilmiştir. Türkiye Selçuklular Devleti, 1075 yılında fethedilen İznik’te kurulmuştur.” (O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, s. 55). Anadolu Selçuklu Devletinin ilk kuruluşunu 1073’e koyan M.A. Köymen devletin başkentinden bahsetmemekte, ancak “2. kuruluş” da, 1084’lere doğru, başkentin İznik olduğunu söylemektedir. (Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 109). İlk başkentin neresi olduğu hususu yabancı araştırıcılarca da kesinlikle öne sürülemiyor. Meselâ, A.A. Vasiliev (Bizans imparatorluğu tarihi, /Türk. terc./, I, 1943, s. 452 vd.), Rum yahut Anadolu sultanlığının Süleyman tarafından Konya’da kurulduğu kanaatini belirtirken, J. Laurant (aş. bk.), Bizans kaynaklarına dayanarak, ilk başkentin İznik olduğunu söyler. Cl. Cahen’e göre (Pre-Ottoman Turkey, 1968, s. 71, 76) Konya, 1068’de Afşin tarafından sadece yağmalanmıştır; 1080’lerden itibaren Süleyman’ın başkenti olarak İznik görünmektedir.

349 Bk. N. Bryennios, /Fr. terc./, Byzantion, XXV-XXVII, 1957, s. 902; Barhebraeus, /türk. terc./, Ebul-Farac Tarihi I, 1946, s. 328 vd.; M.H. Yınanç, ayn. esr., s. 106; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu, 1953, s. 72; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, London, 1968, s. 75.

350 Z. V. Togan, Umumî Türk tarihine giriş, İstanbul, 1946, s. 186.

351 Z. V. Togan, ayn. esr., s. 185 vd.

352 Daha evvel W. Barthold, İran’da iktidara gelen Selçuklu sultanlarının, geniş imparatorlukta yer alan türlü soy ve dilden müslüman kütleler karşısında kendilerini artık Türkmen beyi değil, birer “İslâm Sultanı” olarak hissetmeğe başladıkları ve hizmetlerini o yönde değerlendirdikleri üzerinde durmuş (bk. Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İst., 1927, s. 95-100), bu sebeple de “Türkmen” zümresinin bir dereceye kadar ihmale uğradığını (bk. İs. A. mad. Selçuklular, III, 8) hatırlatmış ise de, soydaşlar ve aynı aile mensupları arasında uzlaşmaz bir ihtilâfın mevcudiyetinden bahsetmemişti.

353 M. A. Köymen, ayn. esr., s. 158-162.

354 Cl. Cahen (bk. Pre-Ottoman Turkey, s. 74) bile aynı iz üzerindedir.

355 J. Laurent, Byzance et les Turcs seldjoucides dans l’Asie occidentale jusqu’en 1081, Paris, 1913, s. 8 (ve n. 1), 11 (ve n. 4), 96 n. 1, 100 (ve n. 2), 101.

356 J. Laurent, Byzance et les origines du Sultanat de Roum, Melange Ch. Diehl, I, Paris, 1930, s. 177-182.

357 Bk. O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, İst., 1971, s. 45-50. O. Turan, daha önce yayınladığı “Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965, adlı eserinde (s. 198-202) biraz kısa olarak aynı şeyleri müdafaa etmişti. (Bu eserin tenkidi: Tarih Dergisi, sayı: 20, 1965, s. 171-188). O. Turan’ın İslâm Ansiklopedisinde çıkan maddesi (Süleyman-şah I, İ.A. cüz 112, 1967), son kitabındaki Süleyman-şah ile ilgili bölümlerin tamamen aynıdır.

358 O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, s. 53-61.

359 Türk devletinde hükümranlık, veraset meselesi ile, çifte krallık gibi 2’li veya daha fazla hükümdarlı “kollektif sistem”lerin mevcut olmadığı hak. bk. İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 220-228, 233-237.

360 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, “Selçuk’un oğulları ve torunları”, TM, XIII, 1958, s. 117-130.

361 Bk. Tarih-i Beyhakî, neşr., Gani-Fayyâz, Tahran, 1324 hş. s. 628; Zubdat un-Nusra (Türk. terc., Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), İst. 1943, s. 6; Ahbâr'üd-Devlet'is-Selçukiyye, /Türk. terc./, 1943, s. 12; Râvendî, Râhat'us-sudûr, GMNS, Leyden, 1921, s. 104 (Türk. terc. 1957-1960, s. 102 vd.); İ.A. mad. Selçuklular, s. 362 b. Bilindiği üzere bir toy tertiplenerek, zapt edilecek memleketlerin önceden tesbiti ve o yönlerde sefere çıkacak başbuğların seçilmesi, eski Türk geleneklerindendir. Bk. Türk fütûhat felsefesi, s. 1-16.

362 Açıklamalar için bk. Tarih Dergisi, sayı: 20, s. 180 vd.

363 Sıbt İbn'ül-Cevzî, Mir'ât'üz-zaman, neşr., A. Sevim, Ankara, 1968, s. 146; Barhebraeus, I, s. 328.

364 Bütün bu hâdiseler için tafsilen, İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu, İst., 1953, (İndex).

365 Bk. İ.A. mad. Selçuklular, s. 369b, vd.

366 Bk. Sıbt İbn'ül-Cevzî, s. 147, 169, 243; Daha bk. O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti, s. 120-123 ("El-basan ve Yavgulular meselesi").

367 Tafsilen bk. A. Ateş, "Yabgulu'lar meselesi", Belleten, sayı: 115, 1965, s. 517-525.

368 Bunlar bilhassa batı bölgesine, kendi bey ve başbuğları idaresinde gelen bir kısım Türkmen grupları olup (meselâ "Irak Türkmenleri" örneği), herhangi bir sebepten reislerini kaybetmeleri neticesi, geçimlerini sağlamak için şuraya buraya dağılıyorlar veya etraftaki şehzadelerin veya beylerin hizmetine girmeğe çalışıyorlardı. Büyük Selçuklu imparatorluğunun geliştiği sıralarda tâ Maverâünnehir'den Umman'a, Kafkaslara, Filistin'e kadar geniş coğrafyanın hemen her noktasında askerî faaliyetlerin devam ettiği, bilhassa Anadolu fetih harekâtının en hareketli devresinin yaşandığı yıllarda bu "Yâvgî"ler kapılandıkları bazı maceracı reisler veya âsi şehzadelerle birlikte sürükleniyorlardı. Bu sebeple Orta Anadolu'da, Elcezîre'de, Suriye'de "Yâvegî"ler görülüyordu (Meselâ, Kutalmış ailesi ile ilgisi olmayan Türkmen Atsız, Filistin'de Yâvegî /Nâvegî/'lerin kumandanı idi. Er-sıgun da o aileden değildi, fakat Anadolu'da Yâvegî /Nâvegî/'lerle beraberdi. Bk. Sıbt, ayn. esr., s. 144, 169). Bunlar söylendiği üzere, yalnız Kutalmış-oğullarını takip eden, yalnız onlar için çarpışan mütecanis bir kütle olmaktan uzaktı ve nerede zararlı duruma girerlerse orada devlet karşılarına çıkıyordu.

369 O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, s. 66, 80.

370 O. Turan, ayn esr., s. 77.

371 A. Comnena, The Alexiad, /İng. terc./, London, 1928 (19672), s. 93; "Soliman, the ruler of the where of the East, was encamped around Nicaea where he had his "sultaniciumy" corresponding to our "palace".

372 A. Comnena, s. 153.

373 A. Komnena'daki bu cümle farklı mânalarda çevrilmektedir: J. Laurent (Byzance et les Turcs seljoucides, s. 8, n. 1): "C'est à Nicée que le fils de Philarète, prèt à livrer Antioche aux Turcs, doit venir trouver Soliman qui était alors sultan" = Antakya'yı Türklere teslim etmeye hazır olan Filaret'in oğlu, o zaman sultan olan Süleyman'ın bulunduğu İznik'e geldi..."

E.A.S. Dawies, (The Alexiad... s. 153): "... to reach Nicaea and there gained access to the Ameer Soliman (who had just attained the rank of sultan)" ... = O sırada sultan rütbesine (derecesine) erişmiş olan Emîr Süleyman ...).

B. Leib, (Frans. terc, Anne Comnène, Alexiade, II, Paris 1943, s. 64): "À Nicée, va l'Emir Soliman qui était à ce moment investi de la dignité de sultan..." = O vakit kendisine sultan rütbesi (mansıbı) tevcih edilmiş olan Emîr Süleyman...".

374 Alexiad'da üç yerde geçen "Sultan Süleyman"dan maksat Sultan Kılıç Arslan'dır (bk. The Alexiad, s. 162 ve sonraları). O devir Lâtin kaynaklarında da bu baba, oğul karıştırılmaktadır

(Meselâ, Histoire Anonyme de la Première Croisade, neşr ve Frans. terc., L. Bréhier, Paris, 1924, s. 53, n. 2.)

375 Bk. J. Laurent, Byzance et les Turcs..., s. 96, n. 1.

376 Bk. İ. Kafesoğlu, “Selçuk’un oğulları ve torunları”, s. 120.

377 Bk. J. Laurent, ayn. esr., s. 100, n. 1.

378 M. H. Yınanç, Anadolunun Fethi, s. 106, 116, n. 2. Süleyman-şah’ın 167 (1074-1075) de İznik’i zaptettiğini zikr eden (ve üzerine Anadolu’da Selçuklu devletinin kurulduğu düşüncesi bina edilen) tek kaynak durumundaki Suriye’li Arap müellifi El-Azîmî (ölm. 571=1175)’nin, her türlü delilden mahrum bu haberine (zira ne diğer İslâm kaynaklarında, ne de çağdaş Bizans / Attaleiates, Skylitzes, A. Comnena/ ve Doğu tarihçilerinde /Urfalı Mateos/ böyle bir şey yoktur ve esasen İznik’in zaptı bakımından bu tarih erkendir) güvenilemeyeceği hak. bk. M. H. Yınanç, “Azîmî”, II. TT. Kong. Zabıtları, 1943, s. 685.

379 Melik Süleyman (Ahbâr’üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 49; İbn’ül-Ezrak, bk. O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, s. 47; İbn Bîbî, El-Evâmirü’l-Alâiyye, Tıpkı basım, 1956, s. 18); Emîr Süleyman (çağdaşı Urfalı Mateos, /Türk. terc./, Vekayi-nâme, 1962, s. 161, 164, 168 vd.; ve Bizans tarihçileri vb.).

380 Bk. M. A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 114. Burada ancak Mes’ud I (1116-1156)’ın paralarında “sultan” unvanının yer aldığı belirtilmiştir.

381 Sultan Melikşah Kutalmış-oğulları ailesi mensuplarının daha çok korunmasına dikkat etmiş görünüyor. 1074’de Suriye’de Şökli ile -ve Mısır Fâtimî hükümeti ile- işbirliğine girmesi yüzünden Mansur (zira Süleyman orada değildi ve öteki iki kardeş ihtimal küçük idiler) mağlûp edildiği zaman kardeşlerinin, Sultanın emri ile İsfahan’a gönderilmesi, Süleyman-şah’ın ölümünden sonra oğullarının, yine Melikşah’ın isteği üzerine merkeze alınarak, muhafaza edilmesi (bk. A. Comnena, The Alexiad, s. 161) ve sonunda, 1092’de Kılıç Arslan ile kardeşinin selâmetle İznik’e ulaşmalarının sağlanması bunu gösteriyor (bk. A. Comnena, göst. yr.). Sultan, iddia edildiği gibi, bu aileye karşı menfî bir tutum içinde bulunsaydı, herhalde bu, hoş olmayan bazı belirtilerle ortaya çıkardı. Süleyman-şah’ın vefatı üzerine oğullarının İran’a götürülmesini de Sultan Melikşah tarafından, “İznik tahtı”nın kasden boş bırakılması olarak yorumlamanın hiçbir mesnedi yoktur. Mesele, sadece, Süleyman-şah’ın Antakya zaptına giderken İznik’te Ebu’l-Kasım adlı Türk başbuğunu vekil bırakmasında sakınca görülmediğini ve ondan da hizmetler beklendiğini ortaya koyar. Fakat Ebu’l-Kasım, beklenen hizmet yerine Bizans ile işbirliği gibi Türk devletinin menfaatlerine aykırı bir yola girince, önce imparator Alexios Konmenos’a bir elçi gönderilmiş (The Alexiad, s. 160; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah..., s. 105, n. 10), sonuç alınamayınca, merkezden, Porsuk ve arkasından Bozan kumandasında Anadolu’ya sevk edilen kuvvetlerle ağır şekilde cezalandırılmış ve ülkenin, Süleyman’ın oğlu Kılıç Arslan’a devri şartları hazırlanmıştır. Hâdiseler böyle cereyan ettiğine göre, ne “aile husumet”lerinden ne “müstakil Anadolu devleti”ni yıkmak niyetleri ve başarısız teşebbüslerden bahsedilmemek gerekir. Diğer bir ihtimal olarak, Süleyman-şah’ın da başkaldırabileceği endişesi ile evlâtlarının sarayda rehin tutulduğu düşünülse bile, bu dahi devletin bütünlüğünü korumaya yönelik bir tedbir sayılır.

382 N. Bryennios, göst. yer; Barhebraeus, I, s. 329.

383 Süleyman’ın Sultan Melikşah’a, dolayısıyla Büyük Dîvan’a itaatini ortaya koyan hâdiseler: 1- Suriye’de Atsız’ın eline düşen kardeşlerinin iadesi hususunda Melikşah’ın emirlerine uyması (1074). 2- Halebi ilk muhasarasında Mirdâsî Nasr’ın “Ben Melikşah’ın naibiyim, sen de ona tâbisin, buradan çekil” diye haber göndermesi üzerine Süleyman’ın kuşatmayı kaldırması (1074). 3- Kardeşi Mansur’un uygunsuz davranışlarını ve Bizans’a gidişini Sultan Melikşah’a şikâyet yollu bildirmesi (1077). 4- Antakya’nın zaptını Sultan Melikşah’a bir mektup ile müjdelemesi ve Antakya ahalisinden alınan cizye münasebetiyle “Sultan Melikşah sayesinde orayı fethettiğini, hutbeyi onun

adına okutmakta olduğunu" (1085) söylemesi (İbn'ül-Esîr, El-Kâmil, VIII, s. 136; Yıl 477; Ayn. müel., El-Bâhir, nşr., A. A. Tulaymat, 1963, s. 6; Aksarayî, Müsâmeret'ül-Ahbâr, neşr., O. Turan, 1943, s. 20; M. A. Köymen, ayn.esr., s. 104-106; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 78). 5- N. Botaniates'in isyan hareketini (1077) destekleyen Süleyman-şah'ı kararından döndürmek için imparator Mikhael VII.'nin onunla aynı zamanda Sultan Melikşah ile temas kurması (N. Bryennios ve Skylitzes'den, bk. S. Vryonis, Jr., The Decline of Medieval Hellenism..., London, 1971, s. 105, n. 124).

384 Ahbâr'üd-Devlet'is-Selçukiyye, s. 49; "Porsuk'u Rum taraflarına gönderen Sultan Melikşah Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün oradaki memleketlere Rükn'üd-din Süleyman b. Kutalmış'ı melik yaptı". İbn'ül-Ezrak: "Melik Süleyman..." (bk. O. Turan, ayn. esr., s. 47); Kadı A. Negîdî, El-Veled'üş-Şefîk, s. 485: "Melikşah'ın Anadolu'ya sancak göndermesi" (bk. O. Turan, ayn. esr., s. 80, n. 113); ve yk. n. 40. Böylece ünlü Artuk Bey başta olmak üzere, Anadolu harekâtına katılan bütün bey'ler Süleyman-şah'a bağlanmış oluyorlardı. (Bk. A. Sevim, "Artuklu'ların soyu ve Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri", Belleten, sayı: 101, 1962, s. 128).

385 Tarihçi Hayton'dan, bk. O. Turan, ayn. esr., s. 63.

386 Süryanî Mihael'de bu kısım aynen şöyledir: "... Quand il [Süleyman] vint, les Romains prirent la fuite devant lui. İl s'empara des villes de Nicée et de Nicomédie et régna et toute la contrée fut remplie de Turcs. Quand le khalife de Bagdad apprit cela, il envoya un étandart et d'autres objects et lui-méme couronna Soleiman et le proclama Sultan, c'est à dire roi, et lautorité lui fut confirmée. Les Turcs eurent donc les deux rois: un dans le Khorasan, et l'autre dans le Beit Roumayé, en dehors de ceux de la Margiane. Soleiman, le sultan qui régnait à Iconium [Konya] s'etant aperçu que les Grecs qui étaient à Antioche..." Chronique de Michel le Syrien, /Frans. terc., J.B. Chabot/, III, Paris, 1905, s. 172 vd. Margian denilen yer, Türkistan değil, Melikşah'ın oğlu Sultan Berkyaruk zamanında (1092-1104) yeni "sultan"ların ortaya çıktığı (bk. İ.A. mad. Selçuklular, II, 1) kuzey-doğu İran'da Murgab bölgesidir (A. Berthelot, L'Asie Ancienne..., Paris, 1930, s. 174; W. Barthold, /Fars. terc./, Coğrafyâ-yi târih-i İrân, Tahran, hş. 1308, s. 85). Ayrıca bk. yk. n. 374.

387 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, İ.A. mad. Selçuklular, III, 4-5; Ayn. müel., Türk Millî Kültürü, s. 302-305.

388 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 75 vd.

389 O. Turan, ayn. esr., s. 63-64.

390 Bk. Cl. Cahen, göst. yer.

391 The Alexiad..., s. 162. "Batı Sultanı Kılıç Arslan": Urfalı Mateos, s, 164, 187, 218.

- 18 -
NİZÂM-ÜL-MÜLK

Niẓam al-Mulk
Íasan b. ‘Alī b. İsíac al-Þūsī
(1018-1092)
[İA, IX, 1982, s. 329-333]

Büyük Selçuklu imparatorluğunun meşhûr vezîri ve İslam şarkın büyük devlet adamlarından biri. Horasan’ın eski kültür merkezlerinden Þūs şehrine bağlı Nūcan kasabasında 21 zilkade 408 (10 Nisan 1018)’de doğan Hasan, babası Nūcan dihkanı ‘Alī b. İsíac’ın idarî vazife gören servet sahibi bir adam olması dolayısı ile, iki kardeşi ile birlikte, devrin en iyi şartları içinde yetişmek imkânlarına sahip bulunuyordu. Nitekim kardeşi Abu’l-¢asim ‘Abd Allah zamanının ünlü fakîhlerinden biri idi. Hasan da, tahsil ve terbiyesine gösterilen ihtimam sayesinde, daha 11-12 yaşlarında, *Kur’an*’ı ezberlemiş, sonra şâfiî fıkhı ile alâkalanarak, genç yaşında bu fıkhın nazariyatını iyi bilenler arasına geçmiş, aynı zamanda tanınmış edip ve muharrirler ile de dostluk kurmak ve edebiyat sahasında ciddî mesaî sarfetmek suretiyle, iyi yazma ve güzel konuşmada zamanının seçkin simalarından biri olmuş idi. Böylece dinî ve edebî kültür ile mücehhez olarak, tab‘ında daha çok meyil hissettiği idareciliğe atıldığı zaman, büyük bir kabiliyet gösteren Hasan, başlangıçta, babası ile birlikte, Gazne devletine bağlı Horasan umûmî valisi Abu’l-Fa″l Sūrī’nin maiyetinde vazife görmüş, Gazneliler ile Selçuklular arasında cereyan eden ve Horasan’ın Selçuklulara intikalini sağlayan 24 Mayıs 1040’taki Dandanacan savaşından sonra, kısa bir müddet için, Gazne’ye gitmiş ise de, tekrar Horasan’a dönerek, Selçuklu hizmetine girmiş ve Alp Arslan’ın Belh vâlisi Abū ‘Alī

b. Şadan tarafından vilâyet işlerinin tedvirine memûr edilmiş idi (İbn Findic, *Tarī¿-i Bayhac*, nşr., A. Bahmanyar, Tahran, 1317 ş., s. 78 vd.). Hasan daha sonra, Merv'e, Alp Arslan'ın yanına çağırıldı ve Sultan Tuğrul Beg'in ölümü üzerine, Alp Arslan'ın kardeşi ve veliahd olup, Selçuklu vezîri 'Amīd al-Mulk Abū NaÒr al-Kundurī tarafından desteklenen Sulayman ile girişti̇ği taht mücâdeleleri sırasında, idare ve siyâset sahasındaki ileri görüşleri ve yerinde tedbirleri dolayısı ile büs-bütün dikkati çektiğinden, 13 Zilhicce 455 (6 Kânûn I. 1063)'te Alp Arslan'ın vezîri oldu (bk. İbn Findic, *göst. yer.*; Subkī, *Þabacat al-şafi'īya*, Kahire tab., III, s. 136; Ëvandmīr, *Dustūr al-vuzara'*, nşr. Sa'īd Nafīsī, Tahran, 1317 ş., s. 151). Alp Arslan'ın Nisan 1064'te resmen Selçuklu sultanı ilân edilmesini müteakip, Selçuklu devleti vezirliğine getirilen Íasan'a, halîfe al-¢a'im bi-Amr Allah tarafından, *ni˙am al-mulk* ve *kivam al-davla va'l-dīn* lakapları verildi ve ayrıca *ra˝īya amīr al-mu'minīn* unvanı ile de taltif edildi.

Ni˙am-al Mulk 1064 senesinden vefat ettiği 1092'ye kadar, 29 yıl fasılasız devam eden vezirliği esnasında, büyük Selçuklu İmparatorluğunun en büyük mes'ûliyetli adamı sıfatı ile ve yüksek bir dirayet ile vazife görmüş, muharebe meydanlarında cesareti ve isabetli kararları ile olduğu kadar, devlet teşkilâtında, askerî, idarî ve mâlî sahalardaki icraat ve yapmış olduğu yenilikler ile de, bu Türk devletinin sağlam temeller üzerine kurulması ve gelişmesinde başlıca âmil olmuştur. Önce Sultan Alp Arslan'a, sonra onun oğlu Melikşah'a, Selçuklu devleti tahtını te'min etmekte mühim hizmeti geçmiş olan Ni˙am al-Mulk Alp Arslan'ın kardeşi ¢utalmış ile ve Sultan Melikşah'ın amcası Kara Arslan Kavurd ve kardeşi Tökiş [Tekiş] ile vâki mücâdelelerinde meşrû Selçuklu sultanlarının feragat edilemez yardımcısı olmuş ve Alp Arslan tarafından, her ihtimâle karşı, memleketi tutmak vazifesi ile Hemedan'a gönderildiği için iştirak edemediği Malazgird meydan muharebesi hâriç, Selçuklu fütuhat muharebelerinde, hükümdarlar ile birlikte, hazır bulunmuştur. Ni˙am al-Mulk meselâ âsî Kavurd'un ortadan kaldırılması, hatalı dinî siyâseti ile memleketin huzurunu bozmuş olan selefi vezîr al-Kundurī'nin öldürülmesi gibi hâllerde görüldüğü üzere ve şüphesiz Selçuklu devletinin bekası endîşesi ile, çok kere sert tedbirler alırdı; bu hizmetlerine karşılık da, kendisi sultanlarca dâima mükâfatlandırılırdı. Alp Arslan zamanında ona

geniş iktâlar verilmiş ve Melikşah tahta çıktıktan sonra, vezirin doğduğu ülke olan Þūs vilâyeti de bu iktâlara ilâve edilmiş idi. Kaynaklarımız bu münâsebetle Niẓam al-Mulk'e, Sultan Melikşah tarafından, *atabey* unvanının da verildiğini yazarlarsa da, Türklerde eskiden beri mevcut olup (bk, N. Kozmin, trk. trc., A. Caferoğlu, *TM;* V, s. 368), aslında hükümdar oğullarını siyâset ve idare işlerinde yetiştirmekle vazifeli atabeylerin şehzadeler küçük yaşlarda iken tâyinleri icâp ettiğinden, Niẓam al-Mulk'ün de çok daha eski tarihlerden beri, Melikşah'ın atabeyi olması gerekir.

Vezîr Niẓam al-Mulk teşkilât sahasında, Sâmânî ve Gazneli örneğine uygun şekilde, Selçuklu imparatorluğunun saray teşkilâtını ve büyük dîvânını (merkezî hükümet teşkilâtı) kurmuş, yâni vezâret, istîfâ (mâliye), arz (millî müdâfaa), işrâf (teftiş), tuğra (hâriciye) dîvânlarını (nezâretlerini) ve İslam an'anelerine dayanan mahkemeleri vücûda getirmiş (tafsilât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul 1941, s. 20-63), ayrıca meliklerin emirlerindeki eyâletlerde küçük divânlar te'sis etmiş idi ki, onun tarafından meydana getirilen bu idarî teşkilât daha sonraki bütün İslâm-Türk devletlerinde, ufak-tefek değişiklikler ile, devam ettirilmiştir.

Dinî sahada ise, Niẓam al-Mulk Selçuklu imparatorluğundaki mezhep münâferetlerini ortadan kaldırmağa mâtûf olarak, selefi al-Kundurī'nin tâkip ettiği eş'arîleri tel'în ve şâfiîleri tâkip siyâsetine son vermiş ve memleketi terketmek mecburiyetinde kalmış olan devrin büyük din ve irfan adamlarından Abu'l-¢asim ¢uşayrî, İmam al-Íaramayn Abu'l-Ma'alī Cuvaynī vb. gibi şahsiyetlerin yurtlarına dönmelerini sağlamış (bk. M. Şerefeddin, "Selçukîler zamanında mezâhib", *TM*, I, s. 101-119), böylece ahâliyi sünnî akideler etrafında toplamağa gayret sarf etmiş idi. İmparatorlukta sünnîliğin kuvvet bulması, Selçukluların siyâsî ve fikrî hasmı Mısır Fatımî devletinin temsil ve mütemadiyen yaymak istediği şiî-bâtınî düşüncelere karşı da gerekli olduğundan, Selçuklu imparatorluğunun ana siyâsetine uygun düşüyordu. Niẓam al-Mulk büyük ehemmiyetini takdir ettiği bu mücadelede tam başarıya ulaşmak için, İslâm tarihinde meşhur *niẓamiya* medreselerini vücûda getirdi. Sünnîliği halk arasında ilim ve tedris yollarından yaymak ve yerleştirmek gayesi ile, hilâfet merkezi Bağdad'da 458 (1066) yılında inşa ettirdiği zengin bir kütüphane ile mücehhez ve devrin en şöhretli ilim ve din adamlarını sînesinde toplayan ve daha ziyâde

şâfiî mezhebine istinat eden ünlü medresenin cephesine onun adına izafetle *ni ˙amiya* yazıldığı için, bu isim ile anılan bu yüksek ilim ve din müessesesinin (bk. Asad Talas, *La Madrasa Nizamiyya et son hisioire*, Paris, 1939) sünnî müslümanlığın gelişmesine son derecede büyük te'siri olmuş ve yine Ni ˙am al-Mulk tarafından İsfahan, Nîşâpûr, Belh, Herat, Basra, Merv, Âmul'de yaptırılan *ni ˙amiye*'ler ile bu faaliyet takviye edilmiştir. "Medrese" adı altında öğretim yerleri daha önce de mevcut idi ise de (bk. İbn Ëallikan, Mısır, 1299, III, s. 280; Subkī, *göst. yer.)*, bunlar husûsî mâhiyette oldukları hâlde, Ni ˙am al-Mulk *ni ˙amiya'*leri devletin teftiş ve himâyesi altında işleyen resmî ve muntazam tahsil müesseseleri şekline sokmak suretiyle, din terbiyesi ve öğretimde inkılâp yapmış ve *ni ˙amiya'*lerin öğretim usûl ve programları, ana hatları ile, son zamanlara kadar devam etmiştir.

Ni ˙am al-Mulk'ün gerçekleştirdiği büyük yeniliklerden biri de askerî iktâ sahasında olmuştur. İktâ devlet idaresinde evvelce de bilinen bir müessese olmakla beraber, Ni ˙am al-Mulk bunu, indî ve şahsî takdirlerin netîcesi olmaktan çıkarıp, devletçe tesbit edilen belirli nizâmlara bağlamıştır ve ayrıca iktâ sahiplerini merkeze karşı dâimâ mes'ûl tutan, iktâlardaki ahâlinin haksızlığa uğrayıp, ezilmesine meydan vermeyen esâslar dâhilinde yürüterek, hem iktâ sahiplerine ve halka, hem de devlete faydalı bir müessese hâline getirmiştir. Eski Türk toprak hukukunun bir devamı olduğu ileri sürülen (Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten*, Ankara, 1948, sayı: 47, s. 549, 566-571) bu ilk askerî iktâ usûlü de, yine ufak-tefek değişiklikler ile, daha sonraki bütün Türk-İslâm devletlerinde tatbik edilmiştir.

Büyük Selçuklu imparatorluğunda yukarıdan beri saydığımız yenilik ve değişiklikleri, Türk sultanlarının teşvik ve himayeleri sayesinde, tam bir ciddiyetle tatbik eden Ni ˙am al-Mulk, devlet idaresinde kendi görüşlerini ve icrââtının gerekçelerini ve cereyan tarzlarını gelecek nesillere intikal ettirmek maksadı ile, bir de farsça eser kaleme almıştır. *Siyasatnâma* adını taşıyan ve yeryüzünde mevcut yazma nüshaları arasında, gerek ilâvesiz ve doğru metin, gerek yazılış tarihi bakımından en mevsuku olduğu anlaşılan İstanbul Süleymâniye kütüp. (Molla Çelebî kitapları, nr. 114) nüshasında görüldüğü üzere, 479 (1086/1087)'dan itibaren, vezirin öldüğü 1092 yılına kadar tedricen yazılan bu pek değerli eser, Selçuklu imparatorluğu ve diğer

Türk-İslâm devletlerinin idarî, siyâsî, askerî, mâlî, içtimaî ve harsî yönlerini belirtmekte olduğundan, geçen yüz yıldan beri, ilim âleminin dikkatini çekmiş, müteaddit neşirleri yapılmış (Ch. Schefer, “Siasset Namèh. Traitè de gouvernement composè pour le Sultan Melik-Châh, par le vizir Nizam oul-Moulk”, *PELOV*, III. seri, Paris, 1891, s. VII; A. Ëal¿alī, Tahran, 1310 ş.; ‘Abbas İcbal, *TaÒíīí u inti¿ab*, Tahran, 1320 ş.; Muíammed Mīrza ¢azvīnī’nin notları ile birlikte, Murta˝a Mudarrisī Çahardihī, Tahran, 1334 ş.) ve muhtelif yabancı dillere tercüme edilmiştir (frns. trc., Ch. Schefer, *Siasset Namèh*, *göst. yer.*, Paris, 1893; İngl. trc., Hubert Darke, *Nizâm al-Mulk the book of Gavernement of Rules for Kings*, Yale University, New Haven, 1960; alm. trc., K. E. Schabinger Freiherr von Schovingen, *Nizamulmulk*, *Siyasatnama*, *Gedanken und Geschichten*, Leiden, 1960; rus. trc., B. Zakhoder, Leningrad, 1949 ve kısmen İtalyancaya F. Gabrieli, *Orientalia*, 1938, VII, 1-2, s. 80-94). Bu arada Türkçeye yapılan tercümesi (*Nizâmülmülk*, *Siyâsetnâme*, trc., M. Şerif Çavdaroğlu, İstanbul, 1954) kusurlu olduğu gibi (bk. İ. Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu veziri Nizâmü’l-Mülk’ün eseri: Siyasetnâme ve türkçe tercümesi”, *TM*, XII, s. 231-256), diğer yabancı dillerdeki tercümeleri de, muahhar, çok ilaveli ve bozuk nüshalara istinat ettiğinden, itimâda şayan değildir. Bu itibârla İstanbul Molla Çelebî nüshasının bir an önce neşredilmesi temenniye değer.

Bir çok yerlerde nüshalarına rastlanan *VaÒaya-i Ni˙am al-Mulk* adlı diğer bir eser de Ni˙am al-Mulk’e atfedilmiş ise de, ifâdesinden tarihî vukuata aykırı ve efsânevî mâhiyetteki münderecâtından anlaşılacağı üzere (krş. Ch. Schefer, *Siasset Naméh*, *Supplément*, *göst. yer.*, Paris, 1897, ön-söz, s. III vd.), büyük vezirden bir kaç yüz yıl sonra yazılmış fakat ona mâl edilmiş bir risaleden başka bir şey değildir.

Ni˙am al-Mulk’ün pek uzun süren vezirliği ve bu müddet içinde onun devlet idaresindeki müsâmahasız inzibatı etrafta yavaş-yavaş memnun olmayanların çoğalmasına ve diğer devlet ricali ile kendi arasında rekabetin artmasına sebep olmuş idi. Bunlara, vezirin tuttuğu müstakbel veliahd Berkyaruk’a mukabil, kendi oğlu Mahmud’u veliahd yapmak isteyen Sultan Melikşah’ın zevcesi Terken Hatun’un iğbirarı, Sultan Melikşah ile halîfe al-Muctadī’nin anlaşmazlığı bâtınîleri amansız surette takip ettiren vezîre karşı Íasan ~abbâî’ın ve adamlarının kinleri inzimam etti ve 74 yaşında bulunan Ni˙am al-Mulk, 10 Ramazan 48515 Teşrin I. 1092)’te, bir bâtınî fedaîsi

tarafından, Bīsutūn ile Kangavar arasındaki Şuína mevkiinde katledildi (bu hususta ki muhtelif rivayetler için bk. *bibliyografya:* İ. Kafesoğlu; bir de K. E. Schabinger; “Zur Geschichte des saldschuqiscken Reichskanzlers Nizamu’l-Mulk”, *Historisches Jahrbuch*, 62 (1949), s. 250-283; K. Rippe, “Über den Sturz Ni˙am ul-Mulks”, *Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 423-435). Öldürülmesinde Terken Hatun ile işbirliği yapan Vezir Tac al-Mulk Abu’l-Ganâ’im’in ve bâtınî reislerinin medhaldar bulunduğu anlaşılmaktadır. İsfahan’daki türbesine gömülen vezirin ölümü umûmî teessürü mucip olmuş ve hakkında, başta Mu‘izzī, Anvarī, ‘Abu’l-Hayca, Abu’l-Ma‘alī Na¿¿as gibi, devrin büyük şâirleri olmak üzere, bir çok şâirler tarafından mersiyeler yazılmıştır. Ölümünü müteakip Selçuklu imparatorluğunun içine düştüğü karışıklıklar Ni˙am al-Mulk’ün ne derecede kudretli bir şahsiyet olduğunu derhâl göstermiş ve kendisi asırlar boyunca büyük bir insan ve örnek bir devlet adamı olarak hâtıralarda yaşamıştır. Kendinden sonra Türk-İslâm devletlerinde vezirlerden bir çoğunun Ni˙am al-Mulk lakabını kullanmaları bunun delillerinden biridir. Ni ˙ am al-Mulk’ün oğullarından Fa¿r al-Mulk, ‘İmad al-Mulk, Mu’ayyad al-Mulk, ‘İzz al-Mulk, ¸iya al-Mulk ile torunlarından bâzıları Selçuklu devleti ve hilâfet vezîri olmuşlar, diğer oğul ve torunları da devletin yüksek makamlarında bulunmuşlardır.

Bibloyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. ‘Abbas İcbal, *Vizarat der‘ahd-i salaÔīn-i buzurg-i Salçūcī*, Tahran, 1338 ş., s. 46-53; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melik-şah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953.

- 19 -
SELÇUKLU ÇAĞINDAKİ İZMİR TÜRK BEY'İNİN ADI: ÇAKA MI, ÇAĞA MI, ÇAKAN MI?

[Tarih Dergisi, Sayı: 34, 1984, s. 55-60]

Bilindiği üzere, 1071 Malazgirt zaferini takiben Selçuklu kuvvetleri Anadolu'yu fethe girişmişler ve bu geniş askerî harekât, 1085 yıllarına doğru, sahil bölgeleri dışındaki bütün kıt'anın ele geçirilmesi ile sonuçlanmıştı. İşte bu sırada ve Selçuklu harekâtından ayrı olarak, İzmir ve civarında bir Türk bey'inin faaliyette bulunduğu görülmektedir. Anadolu savaşlarında Bizanslılara esir düşerek gönderildiği İstanbul'da uzunca bir müddet kalan, iyi Grekçe öğrenen, diğer taraftan Bizans imparatorluğunun kuvvetli ve zayıf noktalarını kavramaya muvaffak olan bu bey, Alexios I. Komnenos'un tahta çıktığı 1081 yılında veya az sonra Adalar Denizi sahillerine gelmiş, İzmir, Foça, Urla ve dolaylarını kısa zamanda idaresi altına almış ve yaptırdığı kudretli bir donanma ile Sakız, Midilli, Sisam, Rodos vb. gibi adaları zaptetmişti. İmparator Alexios I. Komnenos'un kızı Anna Komnena tarafından yazılan *Alexiad* adlı kitaba göre, Bizans deniz kuvvetlerini birkaç kere mağlup eden bu Türk bey'i İstanbul'a da hâkim olarak imparatorluk tacını giymek arzusunda idi[392]. Bu maksatla kendisine kara kuvveti sağlamak üzere, o tarihlerde Trakya'da bulunan Peçenek Türkleri ile (bir yandan da İznik'teki Selçuklularla) işbirliğine girişmiş, ancak, hazırlanan ortak plân, Peçenek'lerin kurnaz Alexios'un politikası neticesi- Balkanlardaki diğer bir Türk kütlesi olan Kumanlar tarafından baskına uğratılarak mahvedilmesi (29 nisan 1091) yüzünden

gerçekleşememişti. Bu Türk bey'i sonra damadı Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan I eli ile ortadan kaldırılmıştı (1097)[393].

Daha 11. yüzyılın 2. yarısında Bizans imparatorluğu topraklarını Türk ülkesi hâline getirmeyi tasarlamak, gayesine ulaşmak için önce Bizans deniz gücünün kırılması gerektiğini kavramak ve bu sebeple tarihte ilk açık deniz Türk donanmasını inşa ettirmek ve nihayet diğer Türk siyasî kuruluşları ile bağlantı kurmak gibi, yüksek siyasî ve askerî görüş sahibi olarak büyük önem taşıyan bu bey'in adının gerçek söylenişi henüz tamamen kesinliğe kavuşmuş değildir.

Bu hususta şimdiye kadar üç ihtimal ileri sürülmüştür: *Çaka*, *Çağa*, *Çakan*. Bunlar arasında en fazla tutulanı Çaka'dır. Çaka telâffuzu, konu hakkında ilk geniş bilgi veren, ana kaynak durumundaki, *Alexiad'*da adın Τζαχάς (Çakhas = Çakas) şeklinde yazılmış olmasına dayanmaktadır. Buradaki malûmatı dikkatlice küçük kitabına aktaran merhum Prof. A. N. Kurat'ın bunu "Çaka" kabul ederek[394] eserini de "Çaka Bey" diye adlandırması, özellikle memleketimizde Çaka şeklinin yaygınlaşmasına yol açmıştır denebilir. Ayrıca, İzmir bey'inin, Oğuz boylarından Çavuldur'lara mensup bir başbuğ olarak, Selçuklu fethi sırasında, Dânişmend Gazi ile birlikte harekâta katıldığı hikâye edilen *Dânişmend-nâme'*de de adın "Çaka" şeklinde yazıldığı anlaşılmaktadır[395].

Ancak bütün bunlar şüphelerin dağılmasına kâfi gelmiyor. Çünkü, 11. yüzyıl Türkçesinde böyle bir adın kullanıldığına dair herhangi bir belge olmadığı gibi, o zamana kadarki yazılı Türk vesikalarında da, hattâ Türkçe *çak-* fiil kökünden *a* eki ile meydana gelen bir kelime bulunmuyor. Türkçede fiilden yapılmış şahıs adları "fiil kökü + an" şeklinde türetilmektedir. Meselâ hem de İzmir bey'i ile çağdaş olup, tarihî eserlerde zikredilen bazı mühim şahısların adları +a ile değil, hep +an iledir: Sultan Melikşah devrinin ünlü kumandanı *Bozan*[396], I. Haçlı seferinde Antakya'nın müdafii *Yağısıyan*[397], Dânişmendli bey'i *Yağı-basan* ... gibi. Bunlara göre İzmir bey'inin "Çakan" diye anılmış olması lâzım gelmektedir.

Adın aslında "Çağa" tarzında söylenmiş olabileceği ihtimaline gelince, *çağa* kelimesinin hâlen Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde "küçük, yavru, çocuk" mânalarında kullanılmasına, Yeni-çağa (Bolu ilinde, Ankara-İstanbul yolu üzerinde) gibi bazı yer adlarının görülmesine ve hattâ İzmir

beyliği tarihinin ilk araştırıcısı A.N. Kurat tarafından: *"Adın Çağa olması mümkündür... Çaka veya daha sonraki şekli ile Çağa olduğu kabul edilebilir"* denilmesine[398] rağmen, bahis konusu Türk beyi'nin adı olarak bunun Çağa telâffuzu hemen hemen imkânsızdır. Zira, önce, kelimenin 2. hecesindeki konsonant ğ, değil, k'dır. Bu husus A. N. Kurat'ın da belirttiği üzere[399], bizzat A. Komnena'nın eserindeki örneklerle tesbit edilebilmektedir: o, yine kendi çağdaşı olan tanınmış Türk şahsiyetlerin adlarında mevcut ve aslında *k* olan sesi, Çakas'daki aynı harf (x;=ch=kh) ile kaydetmiştir[400]. Yukarıda söylediğimiz gibi, bu ses *Dânişmend-nâme'*de de "k" ile gösterilmiştir. İkincisi, "küçük, yavru, çocuk" mânalarını taşıyan "çağa" kelimesinin Moğol menşe'li olduğu ve Türkçede mevcut değil iken, Moğol istilasından sonra, yâni 13. yüzyıl ortalarından itibaren dilimizde yer aldığı anlaşılıyor[401]. Adın Çağa olması hâlinde, ya daha o devirde Türkçenin Moğolca tesiri altına girdiğini, yahut İzmir bey'inin Moğol soyundan geldiğini kabul etmek gerekir ki, her iki düşünce de ihtimal dışı sayılmalıdır. Çünkü 11. yüzyıl sonlarında Türkçede Moğolca kelimeler henüz görülmemekte (nitekim çağa kelimesi de yoktur) ve üstelik İzmir bey'inin Çavuldur boyuna mensup bir Oğuz Türkü olduğu, *Dânişmend-nâme'*deki -Bizans kaynağı ile tutarlı kayıttan da meydana çıkmaktadır.

Demek ki, adın gerçek söylenişi *Çakan* olacaktır. Bu, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, Türkçe *çak-* köküne *+an* ekinin ilâvesiyle türetilmiş "ism-i fail" hâlinde bir Türkçe addır. Tek şüphe, hâdiselerle çağdaş tarihçi A. Komnena'nın niçin adı Çakan olarak değil de Çakas şeklinde yazdığı üzerinde toplanıyor ki, bunun da kolayca açıklanması mümkündür.

Mesele Grek tarihçilerinin bazı yabancı isimleri "grekçeleştirmek" eğilimleri ile ilgilidir. Grekçede kelimenin nominatif hâlinde iken *s* ile nihayetlendiği, akuzatif durumunda ise sonuna bir *n* aldığı bilinir. Ortaçağ Grek yazarları, kendi dillerinde, akuzatif hâli olduğu hissini veren yabancı isimlerin bu n'sini kaldırarak yerine çok kere -onu normal nominatif şekle döndürmek üzere- s koymak itiyadında idiler[402]. Bizans kaynaklarında bunun -bilhassa Türk adları bakımından- örnekleri çoktur: *Kugkhas ¦ kün-khas* (Künhan)[403], *Arsılas* (Arslan)[404], *Zaltas ¦ Zoltas* (Sultan)[405], *Solumas* (Süleyman)[406], hattâ Kur'an kelimesi: *Khoras*[407]. Böylece, Çakan adını eserinde *Çakas* şeklinde yazan A. Komnena, çağdaşı olan, Anadolu fâtihi,

Selçuklu Süleymanşah'ın adını da daima (8 yerde) *Solumas* (Σολμυας) olarak kaydetmiştir[408].

İzmir bey'inin Çaka veya Çağa değil, *Çakan* adını taşıdığı daha 1927, 1928 yıllarında ve 1941'de, Türk adları üzerindeki incelemeleri ile tanınmış Prof. L. Rásonyi tarafından ortaya konmuş, A. N. Kurat da 1933'de çıkan bir makalesinde aynı görüşte bulunmuştu[409]. Fakat neden ise, sonraları Kurat tereddüde düşmüş[410], Rásonyi de 1971'de Türkçe yayınladığı kitabında Çakan ile Çaka şeklini yan yana göstermek lüzumunu duymuştur[411]. Bu, herhalde kitabının "Çaka" şekline alışık Türk okurlara hitap etmesinin sonucu olmalıdır.

Son araştırmalarda bahis konusu ad, çeşitli devirlere âit Bizans kaynaklarında 5 ayrı şahsın ismi olarak tesbit edilmiştir:

1. İzmir beyi Çakas (Çakan).

2. 13. yüzyılda hristiyanlaşmış bir Tatar-Moğol: Çaka

3. 14. yüzyılda bir Moğol: Çakas (= Çakan. Zira bunun aslen Türk-Bulgar olduğu rivayet edilmektedir).

4. 14. yüzyılda hristiyanlaşmış diğer bir Tatar Moğol: Çakia,

5. 15. yüzyılda hristiyan bir Türk: Çakan (Τζαχαυ)[412].

Burada dikkate değer nokta, Moğol kökenden gelenlerin adlarının *Çaka* ve *Çakia* olarak, Türk asıldan gelenlerin isimlerinin ise, *Çakas* (= Çakan), veya sonuncu adda belirlendiği gibi doğru söylenişi ile *Çakan* şeklinde zaptedilmiş olmasıdır[413].

Görüldüğü üzere bu ünlü İzmir bey'i hakkında ilk defa yazılıp neşr edilen ve tabiatiyle Türk hamasî duygusunu okşayan küçük kitapta adın hatalı biçimde tanıtılması, yanlışlığın yayılmasına yol açmış ve artık Türkçe Çakan adı yerine, herhalde Türkçe olmayan öteki isim yerleşmeye başlamıştır. Hattâ halk tarafından da yadırganmadan söylenir hale gelen Çaka şeklindeki ad, askerî törenlerde bile tekrarlanır olmuştur. Bize göre isabetli davranış, bu şanlı Türk denizcisinin adının tashih edilerek doğru şeklini kullanma imkânlarını sağlamak olsa gerektir. Bizim maksadımız, Türk tarih ve kültürü ile ilgili bir gerçeğin belgeler ışığında belirtilmesinden ibarettir.

392 A. Komnena, Alexiad, /İng. terc./, London, 1967, s. 183-187, 214.

393 Tafsilen bk. A.N. Kurat, Çaka Bey, İzmir ve civarındaki adaların ilk Türk bey'i 1081-1096, İstanbul, 1936 (Yeni baskı, Ankara, 1966).

394 Grekçede umumiyetle şahıs adlarının sonunda s bulunduğu, ve Grek yazarlarının, çok kere yabancı isimlere de bir s ilâve ettikleri bilinir (aş. bk.).

395 Dânişmend-nâme'yi etraflıca tanıtan ve Türkçe metni Latin hurufatı ile neşreden Melikoff'un kitabında "Çaka" gösterilmiştir, bk. İ. Mélikoff, La Geste de Melik Dânişmend I (giriş ve frans. terc.), Paris, 1960, s. 85 vdd., 122.

396 Bk. Kaynaklar: A. Komnena, Alexiad, s. 153, 160 vd. (Pouzanos); Urfalı Mateos, /Türk. terc./, Vekayi-nâme, Ankara 1962, s. 173 vd.; Barhebraeus, /Türk. terc. : Ebu'l-Farac Tarihi, / I, Ankara, 1946, s. 334.

397 Histoire Anonyme de la Première Croisade, /nşr. ve Frans. terc./, Paris, 1924, s. 108, 110 (İagi-Siyan, = Cassianus); Urfa'lı Mateos, s. 172, 196. (Agsian, Agusian); Guillume de Tyr, bk. Urfa'lı Mateos, s. 174 n. 157 = Aexiano); Barhebraeus, /Türk. terc./, II, 1950, s. 339 (Gaisyan).

398 Bk. Çaka Bey, (Yeni baskı), s. 21, 23.

399 Çaka Bey, s. 22 vd.

400 Meselâ 1090'a doğru İznik hâkimi Apelkhasem (Ebû'l-Kasım), Sultan Melikşâh'ın ünlü kumandanlarından Prosukh (Porsuk); Selçuklu sultanı Bargiarukh (Berkiyaruk), bk. Alexiad, s. 152 vd., 160, 182; 155, 157 vd., 162.

401 Çağa kelimesi ilk olarak 14. yy. ilk yarısında (1312'de) hazırlanan Ebû Hayyân lügatında görülmektedir (Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, neşr., A. Caferoğlu, İstanbul, 1931, s. 25, metin, s. 43).

402 Bk. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, 1942, s. 220.

403 5. yy. 2. yarısı. Ak-Hun hükümdarı (Priskos'da), bk. Gy. Moravcsik, Byz. turc. II, s. 147.

404 6. yy. 2. yarısı. Gök-Türk başbuğu (Menandros'da), bk. Gy. Moravcsik, ayn. esr. II, s. 74.

405 10. yy. ortaları, Macar hükümdarı Arpad'ın oğlu (K. Porfırogennatos'da. Eserinin bir yerinde Zaltan), bk. Gy. Moravcsik, ayn. esr., s. 119.

406 1150 ve 1170'lerde yaşamış ve biri elçi, diğeri kumandan olan üç Türk (İ. Kinnamos ve N. Khoniates'de), bk. Gy. Moravcsik, ayn. esr., s. 241.

407 L. Makhairas'da (15. yy.), bk. Gy. Moravcsik, ayn. esr., s. 14-6.

408 Gy. Moravcsik, ayn. esr., s. 241 (N. Bryennios'da Soluman).

409 Her iki araştırıcıya âit ilgili bibliyografya: Gy. Moravcsik, Byz. turc. II (yeni baskı, 1958), s. 310

410 Bk. Çaka Bey (Yeni baskı), s. 21, 23

411 L. Rásonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971, s. 133.

412 Gy. Moravcsik, Byz. turc., II, 1958, s. 310.

413 Dânişmend-nâme'de Çakan adının Moğolcadaki Çaka veya Çağa biçiminde geçmesi iki yolla açıklanabilir: Ya, 13. yy. ortalarında yazıya alındığı bildirilen Danişmend-nâme'de, Moğolcanın tesiri sonucu (Türkçe Çakan ile Moğolca Çağa'nın söyleniş yönünden birbirine çok benzemesi sebebi ile); yahut, o devir Türkçe imlâsında çok kere, sondaki -n lerin harfle değil "tenvin" işareti ile gösterilmesi dolayısıyle. Daha sonraki istinsahlarda tenvin işareti önce teke inmekte, sonra büsbütün kaybolmaktadır (Bu tenvin meselesi üzerine dikkatimi çeken sayın Prof. S. Buluç'a teşekkür ederim) ve neticede n harfi ortadan kalkmış olmaktadır. Bizde ve Batı kütüphanelerinde mevcut Dânişmend-nâme nüshalarının en eskisi (Paris, Bibliotheque Nationale'de) ise, ancak 16. yy.dan (985=m. 1577)'dır (tafsilen bk. İ. Melikoff, ayn. esr.. s. 171 vdd.).

- 20-
BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN DÜNYA TARİHİNDEKİ ROLÜ

[V. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12-17 Nisan 1956, Cilt 1, s. 267-278]

Milletler arasındaki dostça veya hasmane temaslar maddî ve manevî kımıldanmalara yol açmakta ve milletleri yeni görüş ve fikirlerle teçhiz eylemektedir. İnsanlığın bu sürekli oluşunu incelemekle vazifeli tarih ilmi, beşer hayatında zaman ve mekân faktörünü asgarî hadde indiren büyük atlamalara bilhassa ehemmiyet vermek mevkiindedir. Selçuklu İmparatorluğu'nun birinci safhası yani Sultan Tuğrul Bey, Alparslan ve Melik-şah'ın hüküm sürdükleri 52 yıllık zaman (1040-1092) o müstesna devirlerden biridir ki, halen neticelerinin şahidi olduğumuz, milletlere bağışladığı hamle kudreti, medenileşmenin kısa bir müddet içinde tahakkukunu sağlaması, itibarile dünya tarihinde "Büyük Devir" olarak vasıflandırılmağa değer. Şimdi bu devrin Türk tarihi, İslâm âlemi ve garb medeniyetinin teşekkülü üzerindeki tesirlerini hülâsa etmeğe çalışacağız.

1- Büyük Selçuklu İmparatorluğu, her şeyden önce, millî tarihimiz bakımından ölçüsüz bir ehemmiyet taşır. Çünkü bahis mevzuu yarım asır, sosyal bünyemizde en köklü değişikliğin hareket noktası, o zamandan Cumhuriyetin ilânına kadar, takriben 900 senelik yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Bilindiği üzere yer yüzünde biri yerleşik medeniyet, öteki bozkır medeniyeti olarak iki medeniyet tipi vardır. Mısır, Bâbil, Hind, Yunan, Roma, İslâm, Avrupa medeniyeti gibi adlarla anılan çeşitleri toptan ihtiva eden yerleşik medeniyetin ana özelliği, insanların toprağa bağlı olmasıdır. Mutedil iklimlerde ziraate elverişli, münbit toprakların sakinleri, mahallî

cehidlerini mübadele tarikile, yüzyıllardan sonra, Batı medeniyetini meydana getirmişlerdir. Tezahürlerinden anlaşıldığına göre, bu medeniyet gelişmek için lüzumlu imkânlara her zaman sahip bulunuyordu. Halbuki bozkırlarda hayat, coğrafî şartlar icabı, bambaşka bir veçhe arzeder. Kış ile yaz, gece ile gündüz sühunet farklarının yüksekliği, iklimin sert ve yabis oluşu yüzünden orada ancak hayvan yetiştirmek kabildir. At ve koyun sürülerine otlak aramak zarureti, bozkırlıları, devamlı surette yer değiştirmeğe, zorlamıştır. Ayrı dünya görüşü, inancı, sanatı, hâkimiyet anlayışı ve muharebe tarzı ile başlı başına bir telâkkiler manzumesi, bir medeniyet olmasına ve teşkilâtçılık kabiliyetini inkişaf ettirmeğe, yani cemiyet kanun ve nizamlarına saygı hislerini daima uyanık tutmağa müsait bulunmasına rağmen, Bozkır kültürünün bariz vasfı olan göç, sinesine aldığı kavimleri dönüşü olmayan uzun seferlerde eritip bitirmiştir. Anayurdu Evrazya bozkırları sahasının tam ortasına rastlayan Türklerin eski dünyanın hemen her tarafında görünmeleri bundan dolayıdır. Millî tarihin ilk yarısı böylece, kardeş kavgalarile, boyuna batıp çıkan imparatorluklarile, muazzam bir macera romanı karakterindedir. Doğrudan doğruya coğrafyanın infaz ettiği bu hüküm XI. asra, Selçukluların yakın-doğuda zuhuruna kadar devam edip gitti. Yalnız Selçuklu İmparatorluğu Türklüğün kötü talimi değiştirmeğe, onu öldürücü bozkır çarkının dişlerinden kurtarmağa muvaffak oldu. Bilhassa 26 Ağustos 1071 Malazgirt meydan muharebesinin mes'ud neticesi olarak Anadolu'ya gelen Türklerden yeni bir millet doğdu. Bu eski medeniyet ülkesinde yerleşmek, orayı yurd edinmek Türklerin inançlarında, içtimaî telâkkilerinde derin tahavvüller meydana getirdi; onların yeni kıymet hükümleri etrafında toplanmasını sağladı ve bozkırlardakinden büsbütün farklı bir sosyal bünye halinde artık bir yerleşik medeniyet unsuru sıfatile cihan tarihindeki mevkiini almasını mümkün kıldı[414]. Anadolu Selçuklu devletinin, Beyliklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve nihayet bugünkü genç Cumhuriyetimizin mevcudiyetini o elli yıllık şuurlu siyaset ve enerjik sevk u idareye medyun bulunduğumuz elbette inkâr edilemez. Anadolu'nun fethi 26 Ağustos 1071'in mahsulü olmakla beraber, yerleşik medeniyete intikalde geçirilen safhalar henüz iyice bilinmiyor. Bu hususa dair Prof. P. Wittek'in, yalnız göçlerin yenilenmesine dayanan denemesi zannımızca meseleyi tamamen aydınlatmış değildir[415].

2- Büyük Selçuklu İmparatorluğu İslâm milletleri tarihi bakımından da büyük ehemmiyeti haizdir. Asya içlerinden Endülüs'e kadar uzanan İslâm memleketlerini merkeziyetçi bir sistem, koyu arapçılık zihniyeti ve kabile asabiyeti ile idare eden Emevîlerden, hâkimiyeti, Arap olmayan diğer müslüman milletlerin haklı reaksiyonunu (Şuûbîlik) destek edinerek devir alan Abbasîler zamanında nâzım mevkilerin Mevâlî tarafından tutulacağı tabiî idi. Fakat kudretli halifeler devri kapandıktan sonra, muvazene, Abbasîler aleyhine bozuldu. Eyâlet valileri halifeye sadece dinî reis gözüyle bakmağa, kendi iç ve dış işlerinde tam serbestliğe doğru kaymağa başladılar. İmparatorluk dahilinde yer-yer, babadan oğula intikal eden hanedanlar belirdi. Bu suretle Selçukluların gelişinden önceki yıllarda müstakil hükümetler teşekkül etmişti ki, Maveraünnehir'in doğusunda Karahanlılar, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da Gazneliler, Maveraünnehir'in bir kısmı ile Horasan'da Samân-oğulları, Sîstan'da Saffârîler, Fars bölgesinde Şabankâre, Horasan'ın diğer parçasile Cürcan havalisinde Simcûrîler, Mâzenderan'da Bâvendîler, Rüstemdâr'da Pâduspânîler, Taberistan'da Alevîler, Cürcan'da Ziyârîler, Nihâvend'de Hasanveyhîler, İsfahan ve Hemedan'da Kâküveyhîler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Arran'da Şeddâdîler, Derbend'de Hâşimîler, Kuzey Suriye'de Hamdanîler, Musul'da Ukaylîler, Diyarbakır ve Meyafârıkin'de Mervânîler, Haleb'de Mirdâsîler, Hille'de Mezyedîler, bizzat Irak'da Buveyhîler olmak üzere, yalnız mevzuumuz olan mıntıkada, bunların sayısı yirmiden fazla idi. Siyasî tefrikalar Yakın-Doğu'yu harp meydanına çevirmiş, birer müstahkem mevki haline sokulan şehirler ve kasabalar sıkıntıya düşmüş, asayişsizlikten yollarda münakale kesildiği için iktisadî darlık başgöstermiş, can ve mal emniyetini kaybeden köylü ve müstahsil işini gücünü bırakmış, istihsal durmuş, Hârunu'r-Reşîd ve Me'mûn devirlerindeki ticarî faaliyet, servet ve refahdan eser kalmamıştı. Siyasî ayrılığın türlü ihtirasları boyuna kamçıladığı bu memlekette artık bir hilâfet otoritesinden bahsedilemezdi. XI. asrın ikinci yarısındaki manzara nasıl inkişaf edecek, ne şekil alacaktı? Bu nokta gayet açıktı. Çünkü İslâm İmparatorluğu'nun kadim ve amansız hasmı Bizans'ın, bütün Suriye'yi, Elcezire'yi ele geçirmek, İran içlerine Abbasîlerin kalbgâhına doğru yürümek, hattâ halifeyi Bağdat'dan sürerek orayı bir Roma eyâleti haline getirmek hususunda plânı bulunduğu meçhul değildi[416]. Selçuklu Türklüğü saydığımız hükümetleri ya tamamen ortadan

kaldırarak veya onları sadık bendeler halinde kendine bağlayarak siyasî birliği kurmak suretile, doğu İslâm İmparatorluğu'nu kurtardı, Abbasî hilâfetini ihya etti ve müteakiben indirdiği ağır darbe ile Anadolu'dan Şarkî Roma'yı ebediyen uzaklaştırmak suretile de, mahut plânı yalnız suya düşürmekle kalmadı, temellerini oynattığı Bizans İmparatorluğu'nu ömrünün kalan kısmında dünya politikasında ciddî bir rol oynamaktan men'e de muvaffak oldu[417].

Fakat İslâm dünyasının hastalığı sadece siyasî tefrikalara inhisar etmiyordu. Bundan daha mühim ve daha tehlikeli olarak o, maddî sarsıntıyı besleyen bir takım dinî ve felsefî cereyanların yarattığı huzursuzluk içinde kıvranmakta idi. İslâmiyette fikir ve mezheb ayrılıklarının mazisi Hz. Ali zamanına kadar gider. Sıffîn vak'ası geniş ihtilâtlara sebep olmuş, çabucak siyasî bir renk alan şiîliğe vücud vermiş; Emevîlerin son devirlerinde irade-i cüz'iye üzerinde yapılan münakaşalar, kısa zaman içinde, dinî esaslarla te'lifi imkânsız acaip telâkkilere kaynak teşkil etmişti. İnsan iradesinin hâkimi olup iyilik ve kötülüğün bizzat insanın eseri bulunduğu nazariyesini müdafaa eden "Kaderiyecilik"e karşı, tam aksi bir iddia ile insanı fiillerinden gayr-i mes'ul kukla haline sokan "Cebriyecilik" doğmuş[418]; Kuran'ın muhteviyatını olduğu gibi kabul eden "Sıfâtiye" cereyanı da Allah'ın tıpkı insan suretinde tasavvuruna (Mücessime) yol açmıştı. Bunları, imân ile amel'in münasebeti meselesinde, "Mürcia" ile, bunun zıddı "Vaîdiye" takib ediyordu[419]. Diğer taraftan, Kıyâs ve İcmâ-ı Ümmet prensipine müstenid, aklî bir şer'e dayanan İmâm-ı âzam (ölm. 769) ile İmâm Mâlik (ölm. 795) ve İmâm Şafiî (ölm. 811)'nin işlediği Sünnî hukuk kaideleri yanında, sünnî akideler dışında kalan birçok cereyanlar yol almakta idi. Yunan felsefesi ve Kaderiyecilik'ten hareket eden ilk râfizîler, yani Mu'tezile, doğrudan doğruya akıla istinat ettikleri için, ferdci ve hürriyetçi nazariyelerile, her şeyi akıl ölçüsüne uygunluğu nisbetinde değerlendiriyorlardı. Me'mûn ve iki halefi zamanında çok itibar gören Mu'tezile arasında dinî bahisler teferruatile münakaşa ediliyor, Peygamberlerin tebliğlerinde hakikat payı araştırılıyor, hattâ Kuran'ın mahiyeti üzerinde duruluyor ve nihayet Kuran'ın ezelî değil, mahlûk olduğunda karar kılınıyordu[420]. İmâm Ahmed b. Hanbel'in şiddetli muhalefeti ve halk tabakalarının itikadında hissolunan sarsıntı halife el-Mütevekkil'i Mu'tezileye karşı cephe almağa şevketti. Ebû'l-Hasani'l-

Eş'arî tarafından Mu'tezile kelâmının sünnî telâkkilere uydurulmasile meydana getirilen Eş'arîlik, Şâfiîler ve Mâlikîlerce hoş karşılanıyorsa da, onun daha aklîleştirilmiş bir nev'i olan Mâtürîdî'lik sâliklerinin itirazına uğruyordu[421].

Başlıcalarına kısaca temas ettiğimiz ve aşağıda görüleceği üzere, İslâm şarkı ilim, fikir ve felsefe alanında pek yüksek seviyeye çıkaran bu münakaşaların yalnız sözde ve yazıda kalmadığını, fakat türlü sebeplerden birbirlerine hasım kütleler arasında silâhlı çatışmaları intaç ettiğini belirtmek isteriz. Bilhassa iki doktrin, Bâtınîlik ve Şiîlik, doğruca hilâfeti hedef tutarak devletin bakasını tehlikeye soktuğu için mühimdi. Şiilerin 6. imâmı Ca'fer-i Sadık hassaten ulûhiyet ve imamlık bahisleri üzerinde durmuştu ki, buna göre, şiîlerce, Allah ile kâinat bir ve aynı şey sayılıyor, Âdem vasıtasiyle Ali'ye geçen Allah'ın ruhunun, dolayısiyle onun nesline de intikal ettiğine, böylece iki âlem (Allah ve kâinat) birbirine bağlı bulunduğu için ayrıca peygamber ve halifelerine lüzum olmadığına inanılıyordu, imamet meselesinde ise, onlar, imâmda Allah'ın bizzat tecellî ettiği, iyiyi kötüyü ayırt etmek ve hakikatlara erişmek için, Allah iradesi ve sözüne sahip bulunan imâmın emr ve nehylerini dinlemek ve onun tâlimi haricinde hareket etmemek kanaatini telkin ediyorlardı. Bu suretle şia, bir taraftan, icma tarikile kurulmuş olan hilâfet müessesesini red ederek peygamberin halifelerini itikat dışı yaparken, diğer taraftan da, imamlık salâhiyetinin yalnız Ali'ye ve onun nesline mahsus olabileceği iddiasile, tıpkı Emevîler gibi, Abbasîlerin de meşru halifeler sayılmayacaklarını ilân ediyordu[422]. Umumiyetle eski İran, Hind inançlarından kuvvet alarak halkın mahrumiyet ve ıstırabını istismara çalışan bâtınîler de müşterek düşman Abbasîlere karşı şiîlerle anlaşmış ve zemini müsait gördükleri bölgelerde yıkıcı faaliyete geçmişlerdi. Kurucularından biri olan Gıyas (ölm. 817), Kuran'ın âyetlerini hatıra gelmez şekillerde tevil yoluyla umumî nizama aykırı telkinatta bulunuyordu. Bâtınîler mülk masuniyetini tanımamak, her şeyde ibâheyi terviç etmek suretile aşağı tabakaları kazanmağa muvaffak olmuşlardı. Nihayet dinle alay eden bu taife kendi itikatlarında olmıyan müslümanların kanlarını helâl sayınca, hercümerc aldı yürüdü. Meselâ Hamdan, Karmat, Küfe ve Basrayı tahrip etti; aynı zamanda Mücessime'den olan İbn Kerrâm'ın muakkiblerinden biri hac mevsiminde Mekke'yi basarak binlerce müslümanı kılıçtan geçirdi (930'da)[423]. Bâtınîlik

türlü adlar altında İslâm cemiyetini gizli veya açık kemirirken, asıl şiîler de kuzey Afrika'da tam bir devlet halinde teazzi etmiş bulunuyorlardı. Filhakika kesif İsmailî propagandası neticesinde Aglebî hükümeti yerine kaim olan Fâtımîler, 973'te, paytahtı Mısır'a naklederek, ortadan kaldırmak istedikleri Abbasîlerin karşısında vaziyet almış idiler. Mekke ve Medine'yi kendilerine bağladıkları, hâkimiyetlerini Suriye'ye yaydıkları sıralarda Halife el-Hâkim, İsmailîye'nin hakikî tatbikçisi olarak, mezhebi öğretim yoliyle kuvvetlendirmek üzere, Kahire'de Dârü'l-hikme gibi yüksek müesseseler kuruyor (1005'de), devrin tanınmış âlimlerinden el-Müeyyedü'ş-Şîrâzî eserlerinde, Dehrî feylesoflardan olup Allah'ı da, ruhu da, peygamberi de inkâr eden meşhur zındık İbnü'r-Râvendî (ölm. 910)'nin fikirlerine yer vermekte mahzur görmüyor[424] ve bizzat Halife, doktrinin ulûhiyet nazariyesi gereğince, kendini Allah ilân ederek huzurunda secdeye kapanılmasını emrediyordu[425].

O zamanlar İslâm âlemi birbirine düşman yüzlerce fırkaya ayrılmıştı. Ebû'l-Hasani'l-Eş'arî *Makalâtu'l-İslâmiyîn* adlı kitabında şia mezhebinin üç kolundan yalnız Galiye şubesinin on beş, râfizanın ise, 24 mezhebe bölündüğünü söylemekte, XI. asrın ikinci çeyreği müelliflerinden Abdü'l-Kahir (ölm. 1038)'de bu mezheblerin sayısını 70'in üstünde göstermektedir[426].

İşte Selçukluların Horasan'a geldikleri yıllarda vaziyet böyle idi. Hattâ bizzat Abbasî hilâfetinin merkezi şiî işgali altına düşmüştü. Deylemli Buveyhîler Bağdad'ı, Irak-ı Arabi ellerine geçirmişler, Halife el-Müstekfî'nin gözlerini oymuşlar, sarayını yağmalamışlar, resmen kabul ettikleri şiî mezhebinin bayram ve matemlerini şehir sokaklarında kutlamağa başlamışlardı. Bir aralık, Sultan Tuğrul Bey'in meşguliyetinden faydalanan Arslan Besâsîrî'nin Rusâfe camiinde Fatımî halifesi el-Mustansir adına hutbe okuttuğu da görüldü[427].

Şimdi bir de Büyük Sultan Melikşah'ın devrine göz atalım: Baştan başa, İran, Elcezire ve Suriye'de siyasî birlik tesis edilmiştir. Selçuklu hükümdarının emirleri Maveraünnehir'den Kahire kapılarına kadar, Mekke ve Medine dahil, her tarafta dinlenmekte, bütün imparatorluk Abbasî halifesi el-Muktedî'yi tebcil eylemektedir. Fâtımîler mağlûp edilmiş, şiîliğin tesiri asgarî hadde düşürülmüş, batınî cereyanlar sıkı takibat altına alınmış, ayrıca sünnî akidelerin takviyesi için büyük merkezlerde Nizamiye denilen

ve kütüphanelerle mücehhez üniversiteler kurulmuştur. Müspet ilimler, kelâm, felsefe, tasavvuf, edebiyat yeni bir hızla merhaleler katetmektedir. Makul bir idare nizamı konmuş, aile ve mülk hukukunu koruyan kanunlar çıkarılmış, bilâhare diğer İslâm memleketlerinde de tatbik edilen bir ikta' sistemi meydana getirilmiştir. Hattâ dünya tarihinde ilk defa "laïcisme" o zaman teessüs etmiştir.

İslâm âlemi müteakip yüzyıllardaki hayatiyet ve zindeliğini, tarihte eşine raslanmıyan Haçlı Seferlerine karşı koyma kudretini o devirde kazanmış ve bu enerji Türk ve İslâm milletlerinin payidar olmasını mümkün kılmıştır. Binaenaleyh İslâm dünyasını Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na minnettar saymakta hata yoktur.

3- Büyük Selçuklu İmparatorluğu garb medeniyetinin doğmasında başlıca faktörlerden biri olmak itibariyle de câlib-i dikkattir. XI. asrın ilk yarısında Batının maddî ve manevî durumu bu günkü Avrupa'yı yaratmağa hiç de müsaid bulunmuyordu. Kıt'a, manastırların duvarları gerisinde şeklî ibadete dalmış din adamlarile, hususî askerî kuvvetlere sahip senyörlerin geniş malikânelerinden mürekkep derebeylikler ve bunların arazisinde karın tokluğuna çalışmağa mecbur ırgatlarla dolu idi. Okuma-yazma yalnız kilise mensuplarına âid bir imtiyaz idi ki, bu da incilin şöyle-böyle mütalaasından ileri geçmiyordu. Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki tefrika, Papa'nın bazı kırallarla anlaşmazlığı, devri alâkadar eden tek mühim meşgale olup başkaca bir fikir hareketi, bir manevî kımıldanma görülmüyordu, iktisadî faaliyet tam mânasile iptidaî idi. En basit ve zarurî ihtiyacını temin eden herkes kendini mes'ud hissetmeğe hazırdı. Hıristiyanlık kazanç hırsını günah saydığından, asilzadeler de onu âdî bir iş addettiklerinden ticaretle uğraşan yoktu. Şimal memleketlerinin yalnız şarap ihracatı ile yangın, zelzele, su baskını gibi âfetler hâlinde şuraya - buraya yapılan mahdut yardım sevkiyatı ve bazı nehir kıyılarındaki kayık nakliyatı hesaba katılmazsa, ticaret ve münakale külliyen meçhul mefhumlardı. Sahil şehirlerinin durumu daha parlak değildi. İstanbul'u tanıyan Venedik dışında, limanlarda seyr ü sefer yok denecek kadar azdı. Tâ Sicilya'ya, Sardinya'ya, hattâ İtalya'nın güney-kasabalarına sokulmuş ve oraları hâkimiyetleri altına almış müslümanlar yüzünden Afrika sahillerine bile ulaşmak mümkün olamıyordu. Elhâsıl o devirde Avrupa'da ne bir sanayici, ne de bir tüccar sınıfından bahsedilemezdi[428].

Halbuki XII.-XIII. asırlarda Batının hayrete şâyan bir tempo ile geliştiği görülüyor. Ortaçağlar Avrupa'sında bu serî' dinî, felsefî, ilmî ve iktisadî inkişafın doğu ile sıkı alâkası meydandadır. Keşişler elindeki malûm talim sınırlarını aşarak programlarına tabiat, felsefe, fizik dersleri eklenmiş garb üniversitelerinin ilki Paris'te XII. asrın ilk çeyreğinde kurulmuştur (1000 yılında Bologne'da, pratik hukuk öğretimi için açılan Universitas adlı müessese hususî teşebbüs mahsulüdür[429]). Paris'teki üniversiteyi Oxford ve Köln üniversiteleri takip etti. Buralardaki öğretim müfredat ve muhteviyatı şarktan alınmış batı âlemini manen besleyen unsurlar, 12. asrın yarısından 13. asır ortalarına kadar hummalı tercüme faaliyetinin sağladığı, İslâm fikri, felsefesi ve müspet ilmi olmuştur. Avrupa Aristotales'i, Ptolemeios'u, Euklides'i ve diğer Yunan tabip ve feylesoflarını arabca tercüme ve şerhler yolile, tabiî İslâm mütefekkirlerinin görüşlerile birlikte öğreniyordu. Hıristiyanlık içinde Dominikanus, Franciskanus v.b. büyük tarikatler şarkın tesirile teşekkül ettiği gibi[430]. XIII. asrın büyük siması P. Abélard (öl. 1142) "Şüphe hakikate götüren yoldur" derken[431], Halife Me'mun devrinin fikir hareketlerinden ilham alıyor; meşhur dominikanus rahib Albertus Magnus (öl. 1280) rasyonel düşünce tarzına arabca eserlerle temastan sonra geçebiliyor; büyük katolik ilâhiyatçısı Thomas Aquinus (öl. 1274) Aristotales felsefesi ile hıristiyan dinini te'life çalışırken, şark felsefesinden, bilhassa Gazalî vasıtasile, İslâm akliyecilerinden faydalanıyor; tercüme faaliyetinin seçkin şahsiyeti Gundissalvinus (öl. 1152), uzun müddet Avrupa üniversitelerinde okunan ilimler tasnifini Fârabî'den naklediyor; Yohannes Hispanus, İbn Sînâyı garbe tanıtmakla şöhret kazanıyor; Franciskanus rahib R. Bacon (öl. 1294), yeni ilmin temellerinden biri sıfatiyle riyaziyenin ehemmiyetini şiddetle müdafaa ederek batı iskolastiğini darbelerken İslâm eserlerinin tercümelerine dayanıyordu. Müslüman dünyasının büyük simaları, feylesof İbn Rüşd, Zehrâvî, İbn Bâcce, El-Kindî, tabib-kimyacı Ebû Bekr-i Râzî, riyaziyeci Muhammedü'l-Hârezmî, ilk defa ziya ve cazibe kanunlarım inceleyen İbnü'l-Heysem ve diğerleri garbin ileri hamlelerinde yol gösterici birer ışık olmuşlardı. Bilgi ve tecrübesini daha da genişleten garbde R. Bacon'u Duns Scotus (öl. 1308), onu Eş'arî iradeciliğinden mülhem Ockham'lı Guillaume (öl. 1347) takib etti. Kepler İbnü'l-Heysem'den,

Kopernikus İbn Zerkale'den, Pascal Gazâlî'den faydalandı ve Avrupa Rönesans'a girdi.

İktisada gelince, söylediğimiz gibi, daha XI. asırda kapalı bir toprak iktisadiyatı içinde bunalan Avrupa, şark âlemi vasıtasile dünyaya açılmış, 12. asır hâdiseleri onu cihan hâkimiyetine götüren ilk işaret olmuştu. Doğuda bilhassa Bağdad'la Suriye'de temerküz eden ticaret her zaman canlı idi. Uzak-şark ülkelerine açılan Çin'deki Khan-fou limanı ile deniz ticaretinin merkez noktası Seylan üzerinden, Kambay körfezindeki Baroç ve Maskat'ın güney-doğusunda Kalhat sahil şehirleri arasında seyr eden gemiler, Çin, Sumatra, Cava, Çin-hindi ve Hindistan'ın istihsalâtmı Basra körfezinden Bağdad pazarlarına döküyordu. Ayrıca Bağdad, Harezm yolile iskandinav ve kuzey memleketleri emtiasının, meşhur İpek Yolu ile de iç Asya kervanlarının batıda son durağı idi. Buradan Dicle, Fırat'taki kolay nakliyatla kısmen Musul'a sevkedilen mallar Bizans'a giriyor, kısmen de Rakka yolile Suriye limanlarına gönderiliyordu[432]. XII. asırda Diyarbakır ve Urfa bölgesinin ve Suriye kıt'asının tamamen Frank'ların eline geçmesi, bir çırpıda garb âlemim bütün dünya ile temasa getirmiş oldu. Bu sırada Avrupa'nın dünya ticaretinde yaptığı hamle o derece baş döndürücü idi ki, az önceki yıllarda, en cesur muhayyilelerin bile bunu tasavvuru imkânsızdı[433]. Avrupa'da esasen servete kavuşmak için, tehlikesine rağmen, maceralara atılmağa hazır, hattâ buna muhtaç yurdsuz, topraksız, yüzbinlerce insan mevcuttu. Denizcilik, misilsiz bir kazanç kaynağı olarak, zamanla, meslek hâline inkılâb etti. Toplanan sermaye burjuva sınıfını, dolayısile şehir hayatını doğurdu. Daha sonra ise, deniz ticareti garb devletlerinin siyasetlerinde ana dayanak olmuş, müstemlekecilik gittikçe gelişmiş, idhâl edilen tonlarca ham maddeyi işlemek arzusu sanayie doğru ilk adımı teşkil etmişti. Böylece yelkenlilerile okyanusları dolaşanlar, Orta-Asya'ya gidenler, Avrupa'ya yeni-yeni ufuklar bahşedenler, dünya hâkimiyetinde Batının öncüleri olmuşlardı[434]. Christophe Colomb'a Amerika'yı keşfettiren de bu hamle idi. Fakat yine hatırlayalım ki, Colomb, dâima garbe gidildikçe efsanevî Hind diyarına varılacağı, yâni arzın yuvarlak olduğu, fikrini İslâm coğrafyacılarına borçlu bulunuyordu[435]. Çünkü İslâm coğrafyacıları dünyayı, çeşitli bölgelerin mahsulleri ve tabiî zenginliklerile, iyi bildikleri gibi, astronomlar daha Me'mun devrinde zîcler tertiplemişler, bir derecelik nisfunnehar kavsini ölçmeğe muvaffak

olmuşlar[436], nihayet İbn Havkal, Mukaddesî ve diğer coğrafyacı ve astronomların eserlerinden faydalanan meşhur İdrisî, Sicilya Norman kıralının hizmetinde iken, 70 küsur haritasile *Nüzhetü'l-müştak'*ı yazmış ve ayrıca gümüş bir dünya küresi imâl etmişti.

Acaba Doğu ile Batının bu kadar ânî ve bu derece feyizli temasını hangi büyük hâdise sağlamıştı? Bu hâdise Haçlı Seferleridir. Haçlı Seferleri ise, bilindiği gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarafından Bizans'a tatbik edilen ağır baskı ve onun Kudüs başta olmak üzere bütün Suriye'yi ele geçirmek neticesinde patlamıştır. Haçlıları doğuya sevkeden âmiller arasında Selçuklu vakıasının başta geldiği herkesçe kabul edilen bir hakikattir[437]. O halde medeniyet dünyasının gelişmesinde Selçuklu Türklüğünün büyük hissesi vardır.

Uzun sözlerimizle malûm gerçeklere yeni bir şey ilâve etmediğimizi biliyoruz. Maksadımız da esasen insanlığın bu "Büyük Devir"ini, yâni Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk safhasını dünya tarihindeki mevkiine yerleştirmekten ibarettir.

414 Bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu tarihinin meseleleri", Belleten, sayı: 76, 1956, s.; ayn. mll. İslâm Ansiklopedisi, Malazgirt Muharebesi mad.

415 P. Wittek, Le rôle des tribus turques dans l'Empire Ottoman, Mélanges G. Smets, Bruxelles, 1952, s. 665-676.

416 Bk. R. Grousset, Histoire des Croisades, I, Paris, 1948, s. XII.

417 Guillaume de Tyr, bk. R. Grousset, ayn. esr., s. XXXIII; Ch. Diehl, Histoire de l'Empire Byzantin, Paris, 1920, s. 134; A. A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, I, Türk. trc., A. M. Mansel, Ankara, 1943, s. 457.

418 H. Massé, L'İslam, Paris, 1930, s. 166 vd.; M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular Horasan'a indikleri zaman İslâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu", Belleten, sayı: 25, 1943, s. 68; H. Z. Ülken, İslâm düşüncesi, İstanbul, 1946, s. 29 vd.

419 H. Massé, ayn. esr., s. 149; M. Ş. Günaltay, ayn. esr., s. 69.

420 A. A. Adıvar, "Tarih boyunca ilim ve din", İstanbul, 1944, s. 106 vd.

421 H. Massé, ayn. esr. s. 168-171; H. Z. Ülken, ayn. esr., s. 31.

422 H. Massé, ayn, esr., s. 149-152.

423 M. Ş. Günaltay, ayn. esr., s. 72 vd.

424 A. A. Adıvar, ayn. esr., s. 111.

425 İslâm Ansiklopedisi, mad. El-Hâkim.

426 Bk. M. Ş. Günaltay, ayn. esr., s. 79.

427 M. Şerefeddin, “Selçukîler devrinde mezâhib”, Türkiyat Mec., I, 1925, s. 116.

428 H. Pirenne, Histoire de l’Europe des Invasiona au XVIe siecle, Bruxelles, 1917, s. 149 vd; Ö. L. Barkan, İktisat tarihi, II, İstanbul, 1954, s. 41 vd.

429 Krş. A. A. Adıvar, ayn. esr., s. 114.

430 H. Pirenne, ayn. esr., s. 170-182.

431 A. A. Adıvar, ayn. esr., s. 117.

432 W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant, I, Leipzig, 1936, s. 164-168.

433 W. Heyd, ayn. esr., s. 163; Ö. L. Barkan, ayn. esr., s. 76 vd.

434 H. S. Nyberg, “Şark tedkikleri ve Avrupa medeniyeti”, Türkiyat Mec., XII, 1955, s. 8.

435 A. A. Adıvar, ayn. esr., s. 130.

436 İslâm Ansiklopedisi Coğrafya mad.

437 Anna Komnene, Alexiade, trc., Cousin, Histoire de Constantinople, IV, Paris, 1685, s. 289, 291; Le Beau, Histoire du Bas-Empire, XV, Paris, 1883, s. 293-397; M. Michaud, Histoire des Croisades, I, Paris, 1819, s. 83, 93-103; H. Pirenne, ayn. esr., s. 134 vd.; Ch. Diehl-G. Marçais, Histoire du Moyen-Age (Histoire générale, III), Paris, 1936, s. 572; R. Grousset, ayn. eser., s. XXXIII; S. Runciman, The Eastern Schism, Oxford, 1955, s.78.

- 21 -
SADAKA

~adaca b. ManÒūr b. Dubays b. ‘Alī b. Mazyad,
Sayf al-Davla Abu’l-Íasan Al-Asadī
(1049-1108)
[İA, X, s. 24-25]

Hille hükümdarı. Babasının 479 (1086/1087)’da ölümünden sonra, ~adaca’ya, Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından, Dicle’nin sol sahili üzerindeki Banī Mazyad topraklarının emirliği verildi. Selçuklu sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muíammed arasındaki mücâdelelerde ~adaca önce Berkyaruk tarafını tutmuş idi; fakat 494 (1100/1101)’te Berkyaruk’un vezîri al-A‘azz Abu’l-Maíasin al-Dihīstani’nin ondan büyük mikdarda para talebinde bulunması ve yine bu sırada onu savaşla tehdit etmesi üzerine, Berkyaruk’u bıraktı ve hutbeyi Muíammed adına okuttu. Sultan onu muslihâne yollar ile tekrar kendisine çekmeği denedi ise de, ~adaca vezirin kendisine teslimini talep etti; Berkyaruk bana razı olmadığından, müzâkereler neticesiz kaldı. ~adaca itaat edeceği yerde, Kûfe’den sultanın vâlisini kovdu ve bu şehri kendi hâkimiyetine aldı. Ertesi sene al-Íilla [b. bk.] te’sis edildi. O zamana kadar Banī Mazyad çadırlarda yaşardı. 496 rebiülevvelinin ortasında (1102 kânun I. sonu) Gümüş-Tigin al-¢ayÒarī, Berkyaruk’un temsilcisi olarak, Bagdad’da görününce, Muíammed adına vâli bulunan Artuk-oğlu İI-Gâzî ~adaca ile birleşti. Gümüş-Tigin’in Bagdad’a girmesi üzerine, halîfe al-Musta@hir Berkyaruk’u yeniden sultan ilân etti; fakat ~adaca onun metbûluğunu tanımadı. Müteakiben Berkyaruk’un adı hutbeden kalktı. İmamlar bir müddet için iki rakip sultandan hiç birinin adını zikretmeksizin, hutbeyi yalnız halîfenin adına

okumakla iktifâ ettiler. Mücâdele devam ediyordu. Rebiülâhırdan (1103 kânun II.) itibaren Gümüş-Tigin Bagdad'ı tahliyeye mecbûr kalıp, VasiÔ'ta da tutunamayınca, Muíammed yeniden bu iki şehirde sultan ilân edildi. Bu hâdiselerden sonra ~adaca Irak'ın mühim bir kısmı üzerinde hâkimiyetini te'sis etti. Berkyaruk'un tarafdarlarından birine iktâ etmiş olduğu, Fırat üzerindeki, Hīt şehrini de aynı yılda zaptederek, buraya yeğeni ²abit b. Kamil'i vâli tâyin etti. 497 şevvalinde (1104 haziran-temmuz) VasiÔ da zaptedilerek, Muhaððib al-Davla al-Sa'id b. Abi'l-Hayr vâli tâyin edildi. Müteakiben sıra, Berkyaruk ile kardeşi arasındaki savaşlar esnasında Selçuklu Arslancık oğlu İsma'īl'in hâkimiyetine geçmiş olan Basra'ya gelmiş idi. Fakat ancak Berkyaruk'un ölümünden sonradır ki, sultan Muíammed oradan İsma'īl'i uzaklaştırmağı düşünebildi ve 499 (1105/1106)'da ~adaca'yı ona karşı savaşla vazifelendirdi. Bu yılın cemâziyelevvelinde (1106 kânun II./şubat) sefere çıkan ~adaca az sonra İsma'īl'in tâbiiyeti kabule mecbur kalması üzerine, Basra'ya dedesi Dubays'ın Altuntaş adlı bir memlûkünü vâli tâyin etti. Az sonra Altuntaş çapulcu bedevîlerin baskınına uğradı ve onlar tarafından hapsedildi ve bizzat sultan onun yerine başka bir vali tâyin etti. 500 saferinde (1106 teşrin I.) Tekrīt hâkimi Kaycubad b. Hazarasp tabiiyeti kabûle mecbûr oldu. Berkyaruk'un ölümünden sonra, Muíammed, Tekrit'i almak üzere, emîr Ac-SunÈur al-Porsucī'yi göndermiş, Kaycubad uzlaşmaya yanaşmadığından, muhasara edilmiş, uzun zaman müdâfaanın imkânsızlığını anlayan Kaycubad, ~adaca'yı davet ederek, şehri ona teslim etmiş idi. Varram b. Abī Firas b. Varram Tekrīt vâlisi tâyin edildi. Zamanla Muíammed ~adaca'nın gittikçe artan iktidârına endîşe ile bakmağa başlamış idi; husûsiyle ~adaca sultan nazarında itibârdan düşenlerin hepsini kendi himâyesine almakta aslâ tereddüt etmiyordu. Sâva hâkimi Abū Dulaf SurÌab b. KayÌusrav'in ~adaca'nın yanına kaçması ve ~adaca'nın onun teslimini reddetmesi gibi hâdiseler uzun müzâkerelerden sonra sultan ile tâbii arasında açık bir anlaşmazlığın mevcudiyetini ortaya koymuş idi. Bizzat sultan kuvvetli bir ordunun başında Bagdad'a hareket etti ve kaynakların çoğuna göre, 501 recebinin 2. yarısında (1108 mart başı) cereyan eden kanlı savaşta ~adaca, 59 yaşında iken, telef oldu. Ecdadı gibi, *Malik al-'Arab* unvânını taşıyordu. Arap şâirleri ve tarihçileri onun faziletlerini, bilhassa cömertliğini ve hatırşinâslığını medhetmişlerdi.

[Sayf al-Davla ~adaca, babası Hille emîri Baha’ al-Davla ManÒūr ile, kendi kuvvetlerinin başında olarak, Selçuklu sultanı Melikşâh’ın emri ile Diyârbekir’i Mervânîlerden zapta çalışan FaÌr al-Davla’nin ordusuna katılmış (1083), bu savaş münâsebeti ile esir düşen Banī ‘Ucayl mensubu kadın ve çocukları para ve mal karşılığında kurtararak, memleketlerine göndermiştir. ManÒūr’un 479 rebiülevvelinde (haziran 1086) ölümünü müteakip Hille emîrî olan ~adaca, emâret menşûrunu almak üzere, Melikşâh’ın yanma gitmiş ve bu sultan tarafından hil’at ile taltif edilerek, kendisine, eski ülkesine ilâveten, Baniyas mülhakatı da verilmiştir. 1090 senesinde, Basra’da kendisini *mahdī* ilân ederek, VasiÔ’ı da tehdîde kalkışan Balba isyânın bastırılmasında, sultanın emri ile, Bagdad askerî vâlisi Sa’d al-Davla Gavharayīn ile birlikte, mühim vazife görmüştür. Devrin meşhûr hiciv şâiri İbn al-Habbarīya *Kelile ve Dimne* üslûbunda manzum olarak yazdığı *al-~adiÌ va’l-BaÈim* adlı eserini ~adaca’ya göndermiş idi].

Bibliyografya: İbn Ëallikan (nşr., Wüstenfeld), nr. 301 (trc., de Slane), I, 634; İbn al-A³īr, *al-Kamil* (nşr., Tornberg), X, tür. yer.; Abu’l-Fida’, *TarīÌ* (nşr., Reiske), III, s. 264, 308, 344, 354, 358, 362 ; Houtsma, *Recueil de textes relat. à l’hist. des Seldjoucides*, II, s. 76, 102, 259; *Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*, I, 9, 247-252; III, s. 487, 517, 531; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, s. 156-159; [İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 49, 51 vd., 92, 138, 140, not. 10, 193].

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde İBRAHİM KAFESOĞLU tarafından ikmâl edilmiştir).

- 20 -
ALPARSLAN

Ebû Şücâ‘ Muhammed b. Dâvûd
Adudüddevle Burhânü Emîri’l-mü’minîn
(ö. 465/1072)
Büyük Selçuklu Devleti’nin ikinci hükümdarı
(1064-1072).
[DİA, 526-530]

Horasan Meliki Çağrı Bey’in oğludur. Doğum tarihini XII ve XIII. yüzyıl tarihçileri 424 (1032-33), daha sonraki kaynaklar ise 421 (1030) olarak vermektedirler. Ancak Ortaçağ İslâm tarihçilerinin en güveniliri kabul edilen İbnü’l-Esîr, devrinin diğer tarihçileri gibi 424 yılını kaydetmekle birlikte, 420 Muharreminde yapıldığı bilinen Selçuklu-Karahanlı savaşı başlamadan önce Çağrı Bey’e bir oğlu olduğu müjdesinin gelmesi olayını da kaydederek gerçek doğum tarihini 1 Muharrem 420 (20 Ocak 1029) şeklinde vermektedir. Alparslan’ın 435 (1043-44) yılında Gazneliler’in hücumlarını püskürten kuvvetlere kumanda etmiş olması da bu tarihi desteklemektedir. Çünkü doğum yılı 424 kabul edildiğinde Alparslan’ın henüz bulûğa ermemiş on onbir yaşlarında bir çocuk iken ordu kumandanlığına getirilmiş olması gerekir ki bu pek mantıkî değildir.

Henüz küçük yaşta iken, babası Çağrı Bey’in hastalanması üzerine idareyi ele alarak Gazneli taarruzlarını durdurması, yine babasının sağlığında Karahanlılar’a (1049) ve Gazneliler’e karşı (1058) zaferler kazanması, zaten Çağrı Bey’in son yıllarında veliaht sıfatıyla fiilen yönettiği Horasan Selçuklu Devleti’nde ve hatta bütün Selçuklu topraklarında büyük bir itibar kazanmasına yol açmıştı. Bu sebeple Çağrı

Bey'in Receb 451'de (Ağustos 1059) ölümü üzerine Horasan meliki olduğu zaman hanedanın diğer mensupları arasından itiraz eden çıkmamış, ayrıca onun tutum ve davranışlarından ileride Selçuklu sultanlığı için de kuvvetli bir aday olacağı anlaşılmıştı. Nitekim Alparslan, amcası Sultan Tuğrul (Bey) Ramazan 455'te (Eylül 1063) arkasında evlât bırakmadan ölünce, kendi vasiyeti üzerine tahta çıkarılan Süleyman'ın sultanlığını kabul etmemiş ve derhal mücadeleye girişmiştir. Çağrı Bey'in son zevcesinden doğan, dolayısıyla Alparslan'ın kardeşi olan en küçük şehzade Süleyman, annesinin Çağrı Bey'in ölümü üzerine amcasıyla evlenmiş olmasından ötürü Tuğrul Bey'in üvey oğlu durumuna gelmiş ve annesi ile vezir Amîdülmülk'ün gayretleri sonucunda da veliaht tayin edilmişti. Alparslan, Tuğrul Bey'in ölümünden hemen sonra vezir Amîdülmülk tarafından tahta çıkarılan Süleyman'a karşı harekete geçmeye hazırlandığında, ağabeyi Kirman Meliki Kavurd, amcası Mûsâ İnanç Yabgu, Çağrı ve Tuğrul beylerin amcazadeleri olan Selçuk'un torunu Kutalmış da taht üzerinde hak talep ediyorlardı; bunlardan Kutalmış üç yıl önce Tuğrul Bey'e karşı isyan etmişti. Alparslan, önce kendisini emniyete almak için, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine isyan eden Huttalan ve Saganiyan emîrleri ile Herat'ta bulunan ihtiyar amcası inanç Yabgu üzerine yürümek zorunda kaldı. Âsi emîrleri itaat altına aldıktan sonra İnanç Yabgu'yu da mağlûp ederek taht üzerindeki hak talebinden vazgeçiren ve onu tekrar eski yerinde bırakan Alparslan, büyük bir ordu ile imparatorluk başkenti Rey'e doğru hareket etti. Ancak onun bu meşguliyetinden dolayı gecikmesi sırasında kendi adına hutbe okutarak sultanlığını ilân eden Kutalmış 30.000 kişilik ordusuyla Rey üzerine yürümüş ve karşısına çıkarılan kuvvetleri bozguna uğratarak vezir Amîdülmülk'ü muhasara altına almıştı. Tahta çıkarılan Süleyman ise sultanlığını kabul etmeyen rakiplerine göre kendi zayıflığını farkederek daha önce Rey'i terkedip Şiraz'a çekilmişti. Kutalmış'ın karşısında uzun süre dayanamayacağını anlayan Amîdülmülk, Alparslan'dan yardıma gelmesini isteyerek onun adına hutbe okuttu. Böylece olayların başından beri Alparslan'ı sultan olarak görmek isteyen ordu içindeki pek çok kumandan ve askeri de memnun etmiş oluyordu. Alparslan'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Kutalmış muhasarayı kaldırıp savaşı kabul edebileceği uygun bir yer olan Damgan civarında Milh vadisine geldi ve akarsuların yönünü değiştirerek çevreyi bataklık haline getirdi. Fakat savaş alanında önceden tertibat almasına ve ordusunun da daha güçlü olmasına rağmen,

1063 yılının son günlerinde cereyan ettiği sanılan savaşta mağlûp oldu ve dağılan ordusunu kendi kalesi Girdkûh'a doğru çekmeye çalışırken kayalık bir bölgede atından düşerek öldü. Alparslan'ın hükümet merkezine girmesi üzerine de İsfahan'a kadar ilerlemiş olan Kirman Meliki Kavurd kendi topraklarına geri döndü ve Alparslan adına hutbe okuttu. Alparslan'ın Rey'de tahta çıkmasından ye adına hutbe okutup sikke kestirmesinden sonra saltanatı, Abbasî Halifesi Kaim-Biemrillâh tarafından da mûtat törenlerle tasdik ve ilân edildi (7 Cemâziyelevvel 456/27 Nisan 1064).

Alparslan, Rey'e girmesini takip eden iki ay içinde idarî işlerle ve ordunun hazırlıklarıyla meşgul olarak Şubat 1054'te "Rum gazası" adı verilen batı seferine çıktı. Alparslan hükümdarlığı süresince devletin batı yönüne daha çok önem vermiş, batıda fetih, doğuda ise genellikle asayişi temin amacıyla harekâtta bulunmuştur. Bunun başlıca sebebi, babası Çağrı Bey'in kırk beş yıl önce Bizans topraklarına yaptığı akınlar sırasında keşfedilen Doğu Anadolu yaylalarının Türkmenler için en uygun yerleşme alanı olarak görülrnesidir, Selçuklu Devleti, muntazam teşkilâtı, kuvvetli ordusu vs. mükemmel idaresiyle Orta Asya bozkırlarında kendilerini pek emniyette görmeyen ve ayrıca ekonomik sıkıntı içinde bocalayan çeşitli Türk toplulukları için sığınılacak ideal bir siyasî kuruluş durumundaydı. Bu sebeple, bir daha dönmemek üzere Selçuklu topraklarına akan ve Türkmen adıyla anılan bu kalabalık kitleler, kısmen Selçuklu şehzadelerinin hizmetine girerek fetihlere katılırlarken kısmen de kendi reislerini" emrinde, hayat tarzlarına uygun iklimlerde yeni yurtlar edinmek için savaşıyorlardı. XI. yüzyılın başlarından beri aralıksız süregelen göçler dolayısıyla Selçuklu ülkesinin hemen her tarafına dağılan ve yer yer sosyal rahatsızlıklara da sebebiyet veren bu Türkmenlerin alışkın oldukları şartlara uygun bir memlekete yerleştirilmeleri gerekiyordu. Bu memleket ise, bozkırları hatırlatan ve hayvan yetiştirmeye elverişli olan bölgeleriyle Anadolu idi. Hıristiyanların elinde bulunan Anadolu'nun fethedilmesi gerektiği hususunda kararlı oldukları anlaşılan Selçuklu devlet adamları, Türkmenleri Bizans sınırlarına doğru sevketmeyi devletin resmî iskân siyaseti olarak kabul etmişlerdi. Fakat Urmiye gölü yöresinden Tiflis'in kuzeyine kadar uzanan yerlerde Bizans politikasına hizmet eden birer ileri karakol durumunda bazı küçük prenslikler bulunuyor, Anadolu'ya ulaşmak için önce buralardaki savunmanın kırılması icap ediyordu. Alparslan,

çocukları arasında en fazla sevdiği Melikşah ile Horasan'dan getirdiği eski veziri Nizâmül-mülk de beraberinde olarak Rey'den Azerbaycan'a hareket etti ve ordusu yolda, sefer halinde bulunan Türkmen reisi Tuğtegin tarafından da takviye edildi. Melikşah ile Nizâmülmülk'ün emrine verilen kuvvetler Aras'ın kuzeyindeki müstahkem yerleri zaptederken Gürcistan'a giren Alparslan'ın kumandasındaki ordu da Kür ırmağının çevirdiği Trialet'e, oradan Kvelis-Kür'e, sonra Şavşat yolundan Taik yöresine ve Gürcü kralının kaçması üzerine de Çıldır gölünün kuzeyindeki Ahılkelek'e kadar ulaşarak pek çok şehir ve kaleyi fethetti. Ahılkelek önlerinde Melikşah-Nizâmülmülk kuvvetleri ile birleşen Alparslan, bu müstahkem şehri 1064 yılı Haziranında ele geçirdi. Bu arada, Ahılkelek'in de düştüğünü gören Lori prensi Kuirike (Georgi) Selçuklular'a tâbi olmayı ve cizye ödemeyi kabul etti. Bundan sonra Alparslan Doğu Anadolu'ya geçerek Bizanslılar'ın elinde bulunan, bölgenin en müstahkem şehri Ani'yi kuşattı. Bir aydan fazla devam eden muhasara ve çok şiddetli çarpışmalar sonunda şehir Selçuklular'ın eline geçti (16 Ağustos 1064). Zaptı imkânsız sanılan Ani'nin müslümanlar tarafından fethedilmesi Doğu'da ve Batı'da büyük yankılar uyandırmış, Halife Kâîm-Biemrillâh özel elçisiyle gönderdiği mektubunda takdir ve tebriklerini bildirerek Alparslan'a "Ebü'l-feth" lakabını vermiştir. Ani'nin düşmesi üzerine Kars prensi Gagik (Hayık) Alparslan'ı Kars'a davet ederek büyük törenlerle karşıladı ve tâbiiyetini sundu.

Alparslan, Kirman Meliki Kavurd'un isyankâr tutum takındığı haberinin gelmesi üzerine Doğu Anadolu'daki harekâtını yarım bırakarak Rey'e döndü ve oradan Hemedan'a geçti (Aralık 1064). Kavurd'un af dilemesiyle sonuçlanan bu olaydan sonra, Horasan melikliği sırasında oturduğu Merv'e giden Alparslan kışı orada geçirerek idarî düzenlemelerle ve hanedan mensuplarının çeşitli bölgelere melik ve emir tayin edilmeleriyle meşgul oldu.

1065 sonbaharında büyük bir ordu ile Hârizm'e hareket eden Alparslan, Mangışlak taraflarında, İslâmiyet'i kabul etmemiş Türk ve Moğollar ile iş birliği yaparak kervanlara saldıran ve kargaşalık çıkaran Türkmen kabilelerini bozkırlara doğru uzaklaştırdı. Daha sonra Kıpçaklar'ı itaat altına alıp doğuya yöneldi ve Mâverâünnehir'de fetihlerde bulundu. Siriderya kenarındaki Cend şehrinde bulunan atası Selçuk'un mezarını

ziyaret etti ve kendisini uzak mesafeden hediyelerle karşılayan Cend hanının topraklarını Melikşah'ın hükmü altında Selçuklular'a bağlayarak seferini tamamladı. Alparslan'ın asayişi temin amacıyla başlattığı doğu seferi, Hazar denizinden Taşkent'e kadar bütün toprakların büyük bir kısmı savaşmaya dahi gerek kalmaksızın Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır.

Alparslan'ın Horasan'a döndükten sonra muhteşem bir törenle oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmesi (Temmuz 1066) ve Selçuklu topraklarının tamamında onun adının da hutbelerde okunmasını emretmesi üzerine Kirman Meliki Kavurd 1067 yılı başlarında isyan etti. Kavurd, Kirman'a yürüyen Alparslan'ın öncü kuvvetleri karşısında gönderdiği ordunun dağılması üzerine yine af dilemek zorunda kaldı. Alparslan'ın, ağabeyi Kavurd'u affetmesi, ayrıca kızlarına büyük miktarda çeyizlik vermesi onu iyilikle kendine bağlamaya çalıştığını göstermektedir.

1087 yılını Kavurd ve onun arkasından isyan eden Şiraz Maliki Fazûye ile uğraşarak geçiren Alparslan, 1068 yılı başlarında ikinci defa Kafkasya üzerine yürüdü. Amacı bu defa bütün Azerbaycan'ı bir daha huzursuzluk kaynağı olmayacak şekilde Selçuklular'a bağlamaktı. Çünkü Kavurd'un daha önceki isyanı ile yarım kalan birinci Kafkas seferinden sonra hemen bütün prensler baş kaldırmış durumda idiler. Beraberinde Nizâmülmülk ve ünlü kumandanlarından Sav Tegin de bulunan Alparslan, Tiflis dahil Kartli, Şirak, Vanand, Nig, Gugark, Arrân ve Gence gibi Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde hüküm süren küçük prenslikler ile Şeddadî emirlerini hâkimiyeti altına aldı. Ancak, Alparslan'a bağlılıklarını arzeden ve hatta birkaçı kendi istekleriyle İslâmiyet'i kabul eden bu prenslerin kesin şekilde Selçuklu hâkimiyetine girmeleri, ertesi yıl tekrar bölgeye gönderilen Sav Tegin'in harekâtı ile gerçekleşebilmiştir.

Kafkasya seferi devam ederken Karahanlı Hükümdarı İbrahim Han'ın ölmesi ve oğulları arasında başlayan taht kavgalarının Selçuklu menfaatlerine halel verecek duruma gelmesi üzerine Alparslan ülkesine dönmek zorunda kaldı. Ancak, İbrahim Han'ın ölmeden önce kendi eliyle tahta çıkardığı Şemsül-mülk Nasr'ın duruma hâkim olması üzerine müdahale etmekten vazgeçti. Doğuda tehlikeli bir durum kalmaması üzerine dikkatini tekrar batıya çeviren Alparslan Anadolu, Mısır ve Suriye'de cereyan eden olaylarla ilgilenmeye başladı.

Alparslan’ın her iki Kafkasya-Doğu Anadolu seferini de yarım bırakmış olmasına rağmen Türklerin Anadolu’daki ilerlemeleri devam ediyordu. Anadolu’da ilerleyen bu Türkler, Tuğrul Bey zamanından beri Anadolu’ya yöneltilen Türkmen aşiretleri ile Tuğrul Bey’in ölümü üzerine meydana gelen taht kavgaları ve isyanlar sırasında taraftarlarıyla birlikte. Alparslan’dan kaçan bazı kumandan, ve şehzadelerdi. Birbirinden müstakil hareket eden bu kuvvetler pek çok önemli şehri ele geçirmişler ve Bizans İmparatorluğu için açık bir tehlike oluşturmaya başlamışlardı. Anadolu’nun süratle ellerinden gitmekte olduğunu gören Bizanslılar, 1068 yılında dul imparatoriçe ile evlenmek suretiyle tahta geçen Romanos Diogenes’e kurtarıcı gözüyle bakıyorlardı. Daha önce Balkanlar’da Peçenekler’e karşı kazandığı başarılarla iyi bir kumandan olduğunu ispat eden Romanos Diogenes, 1058 baharında çoğunluğu ücretli askerlerden oluşan bir ordu ile Anadolu seferine çıktı. Ordu iyi teçhiz edilmemiş olmakla birlikte bizzat imparatorun kumandasında bulunduğu için yüksek morale sahipti. Romanos Diogenes, Kayseri-Sivas-Divriği-Malatya-Toroslar üzerinden güneye inip Suriye yolunda stratejik değeri olan Menbic Kalesi’ni fethederek kış ortalarında Bizans’a döndü. İmparator muhteşem törenlerle karşılanmış olmasına rağmen aslında büyük bir başarı elde edememişti. Çünkü Bizans ordusunun önünden çekilen Selçuklu ve Türkmen süvarileri başka yönlerden akınlarına devam etmişler, bu arada Niksar ve Ammûriye (Amorion) gibi önemli kaleleri de ele geçirmişlerdi. Ertesi yıl ikinci Anadolu seferine çıkan Romanos Diogenes Kayseri, Palu, Sivas bölgelerinde harekâtta bulundu; buna karşı Türkmen akıncıları da Konya’ya kadar ilerleyip şehri yağmaladılar. 1070 yılında, saraydaki muhalefet sebebiyle üçüncü Anadolu seferine bizzat çıkamayan Romanos Diogenes’in iki ayrı koldan gönderdiği ordu yine önemli bir başarı elde edemeden geri döndüğü gibi arkasından gelen Afşin Bey kumandasındaki akıncılar da Marmara sahillerine kadar ilerlediler. Bu durum karşısında Diogenes, Türk meselesini kökünden halletmek üzere kalabalık ve çok mükemmel teçhiz edilmiş bir ordunun başında, yalnız Anadolu’yu akıncılardan temizlemek değil, İran içlerine yürüyerek Selçuklu başkentini de zaptetmek kararı ile 13 Mart 1071 günü dördüncü seferine çıktı.

Anadolu’da olaylar, kaçınılmaz bir Romanos Diogenes-Alparslan karşılaşmasına doğru tırmanırken Alparslan Suriye ile meşguldü ve

Mısır’daki Şiî Fatımî iktidarını yıkmayı hedef edinmişti. Çünkü Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklular’ın kurmaya çalıştığı İslâm dünyasındaki dinî-siyasî birlik, Fâtımîler’in aksi yöndeki çabaları sebebiyle istenen düzeyde gerçekleşemiyordu ve hâlâ İslâm dünyası iki başlı bir görünüm arzediyor, hutbeler bölgelere göre Sünnî Abbasî halifesi veya Şiî Fatımî halifesi adına okunuyordu. Selçuklular, yıllarca Abbasî halifelerini baskı altında tutan Şiî Büveyhîler’in tahakkümüne son vermişler ve esir alınarak zindana atılan Halife Kâim-Biemrillâh’ı kurtarıp tekrar makamına oturtmuşlardı. 1070 yılında Alparslan, Haremeyn-i şerîfeyn’de (Mekke, Medine) tekrar Halife Kâim-Biemrillâh adına hutbe okunmasını sağlamış ve bu sebeple de “Burhânü Emîri’l-mü’minîn” (halifenin delili, halifenin halife olduğunu ispat eden) unvanını almıştı. Bu olaydan sonra, Suriye’nin Selçuklu Devleti’ne geçmesini arzu eden Hamdânî Hükümdarı Nâsırüddevle, Alparslan’dan Fâtımîler’e karşı yardım istedi. Bunu fırsat bilen Alparslan büyük bir ordu ile hareket ederek (Temmuz 1070) Azerbaycan’dan güneybatıya doğru uzanan stratejik yolun başındaki Malazgirt ve Erciş kalelerini zaptedip Meyyâfârikîn (Silvan) ve Âmid (Diyarbakır) yöresine indi. Bağlılıklarını bildiren bölge emirlerini huzuruna kabul ettikten sonra Urfa önlerine geldi (Ekim 1070) ve kuşatmasına karşı iki ay direnen Urfa’dan 50.000 dinar haraç alıp bazı Bizans kalelerini de fethettikten sonra Mirdâsîler’in elinde bulunan Halep’e yöneldi. Halep emîrinin huzura çıkmayı reddederek kaleye kapanması üzerine şehir muhasara altına alındı. Ancak bir süre sonra emîrin Oğuz elbiseleri giyerek annesiyle birlikte Alparslan’ın önüne gelmesi, affedilmesine ve yerinde bırakılmasına sebep oldu. Bu sırada Alparslan Şam üzerine yürümeyi planlarken bir Bizans elçisi gelerek imparatorun Malazgirt ve Ahlat’a karşılık, iki yıl önce fethettiği Menbic’i Selçuklular’a bırakmak istediğini bildirdi. Elçiye olumsuz cevap veren Alparslan, Batı Anadolu’dan Ahlat’a dönen Emîr Afşin’den aldığı ve Anadolu’da ciddi bir Bizans tehlikesi bulunmadığını bildiren rapora güvenerek planında değişiklik yapmadı. Ancak ayni günlerde, Diogenes’in büyük bir ordu ile Anadolu’ya hareket ettiği haberinin gelmesi üzerine, Bizans elçisinin imparatorun savaş istemediği hissini uyandırmak için oyalama taktiği ile gönderildiği anlaşıldı. Yine de Fâtımîler hakkındaki tasavvurlarından vazgeçmeyen Alparslan ordusunun bir bölümünü Şam’ı fethetmek üzere Suriye’de bırakarak süratle Musul’a doğru hareket etti (6 Nisan 1071). Alparslan’ın önce doğuya, dost

topraklara yönelerek ordusundaki yaşlı ve yorgun savaşçıları terhis edip yerlerine zinde kuvvetler alması ve çeşitli savaş hazırlıkları görmesi, Anadolu üzerinde Bizanslılar'la koz paylaşma vaktinin geldiğine inanmış olduğunu göstermektedir. Çünkü Romanos Diogenes'in Anadolu'da ilerlerken topladığı takviye güçlerle 200.000 kişiye varan ordusunun o güne kadar görülmemiş teçhizatı, özellikle muhasara aletlerini de birlikte getirmiş olması, Bizanslıların bütün güçleriyle ve son sözlerini söylemek amacıyla geldiklerini ortaya koyuyordu.

28 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt ovasında cereyan eden meydan savaşı gerçekten son sözün söylendiği bir savaş olmuş, Selçuklular'ın elde ettiği büyük zafer Türkler'e Anadolu kapılarını açarak dünya tarihinin geleceğine tesir etmiştir.

Artuk, Mengücük, Saltuk, Dânişmend ve diğer Türkmen beylerinin güçleriyle birlikte Bizans kuvvetlerinin ancak dörtte birine ulaştığı tahmin edilen Selçuklu ordusunun bu savaşta büyük başarı elde etmesini, moral gücünün yüksekliğine ve taktik üstünlüğüne bağlamak yerinde olacaktır. Bizans kuvvetleri, aralarında dil, din, ortak gaye gibi birleştirici unsurlar bulunmayan ve daha önce birbirleriyle devamlı surette savaşmakta olan Frank-Norman, Bulgar, İslav, Peçenek (Kuman), Uz (Oğuz), Gürcü ve Ermeni topluluklarından derlenmişti. Bizans ordusunun pek çoğu ücretli olan bu karışık askerlerden teşekkül etmesine karşılık Selçuklu ordusu yalnız müslüman Türkler'den ibaretti ve bu askerler ücret karşılığı savaşmıyorlardı. Aynı şekilde, Bizans kumandanları arasında da çeşitli fikir ayrılıkları, şahsî kin ve haset duyguları bulunurken Selçuklu kumandanları, Alparslan'ın tahta çıktığı günden beri çevresinde kenetlenmiş olan Sav Tegin, Ay Tegin, Porsuk ve Gevherâyin gibi kişilerdi, Bizans ordusunun kütle savaşı yapan, manevra kabiliyeti zayıf ağır teçhizatıı birliklerine karşı Türk kuvvetlerinin hemen bütünüyle hafif teçhizatlı, manevra kabiliyeti yüksek süvari kıtalarından meydana gelmiş olması, savaşın seyri ve sonucu üzerinde müessir olmuştur. Üstün güçlerine rağmen Bizanslıların mağlûp olmalarında rol oynayan en önemli âmil ise Alparslan'ın uyguladığı savaş planıdır. Alparslan, Türkler'in tarih boyunca kara ve deniz savaşlarında daima kullandıkları, merkeze yerleştirilen zayıf fakat süratli birliklerin sahte ricatla düşmanın merkez kuvvetlerini peşlerine takıp yan cenahların arasına sokmaları ve aniden geri dönerek çembere almaları taktiğini uygulamış,

Bizans kıtalarının kolay manevra yapamamaları da başarıya ulaşmasını çabuklaştırmıştır (geniş bilgi için bk. MALAZGİRT MUHAREBESİ).

İster müslüman ister hıristiyan olsun eski tarihçilerin tamamının ittifakla, ancak teferruatta küçük farklılıklarla anlattıkları üzere, Alparslan mağlûp Bizans imparatoruna şeref misafiri muamelesi yapmış, savaş alanında ele geçirilen tahtını kendi tahtının yanına kurdurarak tacını başına bizzat giydirmiştir. İki hükümdar arasında dostluk kurulmuş ve metni bugün mevcut olmayan bir barış antlaşması imzalanmıştır. Ancak Romanos Diogenes'in gıyabında tahttan indirilmesi ve bir süre sonra da hileyle ele geçirilerek gözlerinin oyulup ölümüne sebebiyet verilmesi (4 Ağustos 1072) üzerine bu antlaşma hükümleri uygulanamamıştır.

Bütün celâdet ve haşmetine rağmen son derece duygulu bir insan olan Alparslan, 1072 Eylülü sonunda Türkistan seferine çıkmak üzere iken Romanos Diogenes'in acıklı sonunu öğrenince çok üzülmüş ve barış antlaşmasının artık geçersiz olduğunu ilân ederek Bizans üzerine ordu gönderilmesi emrini vermiş, Artuk Bey kumandasındaki kuvvetler Anadolu'ya girmeye hazırlanırken kendisi de 200.000 kişilik ordusuyla Mâverâünnehir'e hareket etmiştir. Alparslan'ın doğuya yönelmesinin sebebi, Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr Han'ın Hârizm ve Tohâristan melikleri olan oğulları ile devamlı savaş halinde olması ve Selçuklular'dan toprak almaya çalışmasıdır. Alparslan'ın ilk defa bu kadar büyük bir orduyla sefere çıkması, belki bu seferinde Karahanlılar'ı tamamen ortadan kaldırmayı hedef edinmesiyle açıklanabilir. Ancak Alparslan'a yapılan suikastın seferi sonuçsuz bırakması, durumu tersine çevirmiş ve taarruza kalkan Karahanlılar Tirmiz'i fethedip Amuderya'yı geçerek Belh'e kadar gelmişlerdir. Alparslan, önemli bir direnişle karşılaşmadan Karahanlı topraklarında ilerlerken bir süre muhasaraya direndikten sonra teslim olarak huzura kabulünü dileyen Barzam Kalesi kumandanı Yûsuf Hârizmî (Barzemî) tarafından, çizmesine sakladığı küçük bir hançerle vurulmak suretiyle ağır şekilde yaralandı, dört gün sonra da şehid oldu (10 Rebîülevvel 465/24 Kasım 1072). Ölümünden önce çevresindekilerden derhal Melikşah'a biat etmeleri hususunda tekrar söz aldığı, devletin geleceğiyle ilgili çeşitli tavsiyelerde bulunduğu ve bu arada, dul kalacak olan son karısının kardeşi Kirman Meliki Kavurd'la evlendirilmesini, Kirman ve Fars bölgelerinin Kavurd'a bırakılmasını,

ancak onun merkeze daha yakın olan Şiraz'da oturtularak sıkı kontrol altında tutulmasını tavsiye ettiği bilinmektedir. Alparslan'ın ileri görüşlülüğünün bir örneğini teşkil eden bu vasiyet, Kavurd'un derhal isyan etmesi üzerine uygulanamamıştır.

Batı Türkleri'nin atası kabul edilen Alparslan, Arap ve Bizans tarihçilerinin ittifakla belirttikleri ve kendisine verilen unvan, künye ve sıfatların da açıkça gösterdiği üzere çok cesur, yiğit (ebû şücâ') ve kudret, azamet sahibi, (adudüddevle "devletin pazusu, koruyucusu") bir kişiliğe sahipti. Heybetinin yanında adaleti ile de ün yapmış (es-sultânü'l-âdil), ağabeyi Kavurd'a ve Romanos Diogenes'e yaptığı muamelelerden de anlaşıldığı gibi affedici ve müsamaha sahibi, olduğunu defalarca ispatlamıştı. Çok dindardı ve dinî hükümlerin tam sadakatla uygulayıcısı olarak tanınıyordu. Onun bu cephesi, halk arasında velî derecesine yükseltilmesine ve şahsına pek çok kerametler isnat edilmesine sebep olmuştur. Sarayında, günde elli koyun kesilen bir imaret bulunduğu ve ayrıca adları listeler halinde tanzim edilen fakirlere harçlık dağıtıldığı eski tarihlerde kayıtlıdır. İslâmiyet'in henüz girmediği ülkelerde fethettiği her şehre derhal bir cami yaptırdığı, askerî faaliyetlerinden dolayı yeterince fırsat bulamadığı imar işlerini ve ilim, fikir ve sanat adamlarını toplayıp devlet himayesi altına almak gibi sosyal faaliyetleri de veziri Nizâmül-mülk'ün eliyle yürüttüğü bilinmektedir. Bastırdığı altın paraların çokluğu da devrindeki iktisadî gelişmeyi ve refahı göstermektedir.

Bibliyografya: Urfalı Mateos, *Vekayi'nâme* (trc., H. D. Andreasyan), Ankara, 1962, s. 48 vd.; *AÌbaru'd-devleti's-Selcūcīyye* (trc., Necati Lugal), Ankara, 1943, s. 16-38; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (trc., Ahmed Ateş), Ankara, 1957, I, s. 114-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 473-651; X, 5-89; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* (İbnü'l-Adîm, *BuÈyetü'Ô-Ôaleb fî târîÌi Haleb* Selçuklularla ilgili kısımlardan seçmeler), Ankara, 1982; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi [Zübdetü'n-NuÒrâ ve nuÌbetü'l-'UÒra*, trc. Kıvamüddin Burslan), İstanbul, 1943, s. 26-48; *Mir'âtü'z-zamân fi TârìÌi'l-a'yân* (Selçuklularla ilgili kısımları nşr., Ali Sevim), Ankara s. 1968, s. 99-160; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 442 vd.; Ebü'l-Ferec, *TârîÌ* (trc., Ö. Rıza Doğrul), Ankara, 1945, I, s. 293, 316-325; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (trc., Arif Müfit Mansel), Ankara, 1943, I, s. 445-452; M. Halil Yınanç, *Selçuklular Devri*,

Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 57-85; a.mlf., "Alp Arslan", *İA*, I, s. 384-386; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* İstanbul 1953, I, s. 337, 354; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* İstanbul, 1965, s. 97-140; a.mlf., "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* I, Ankara, 1970, s. 111-139; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi,* İstanbul 1971, s. 19-37; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minör,* London, 1971, s. 90-105; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı,* Ankara, 1983, I-II; CI. Cahen, "Alp Arslan", *El2* (İng.), I, s. 420-421; K. A. Luther, "Alp Arslan", *Elr.*, I, s. 895-898.